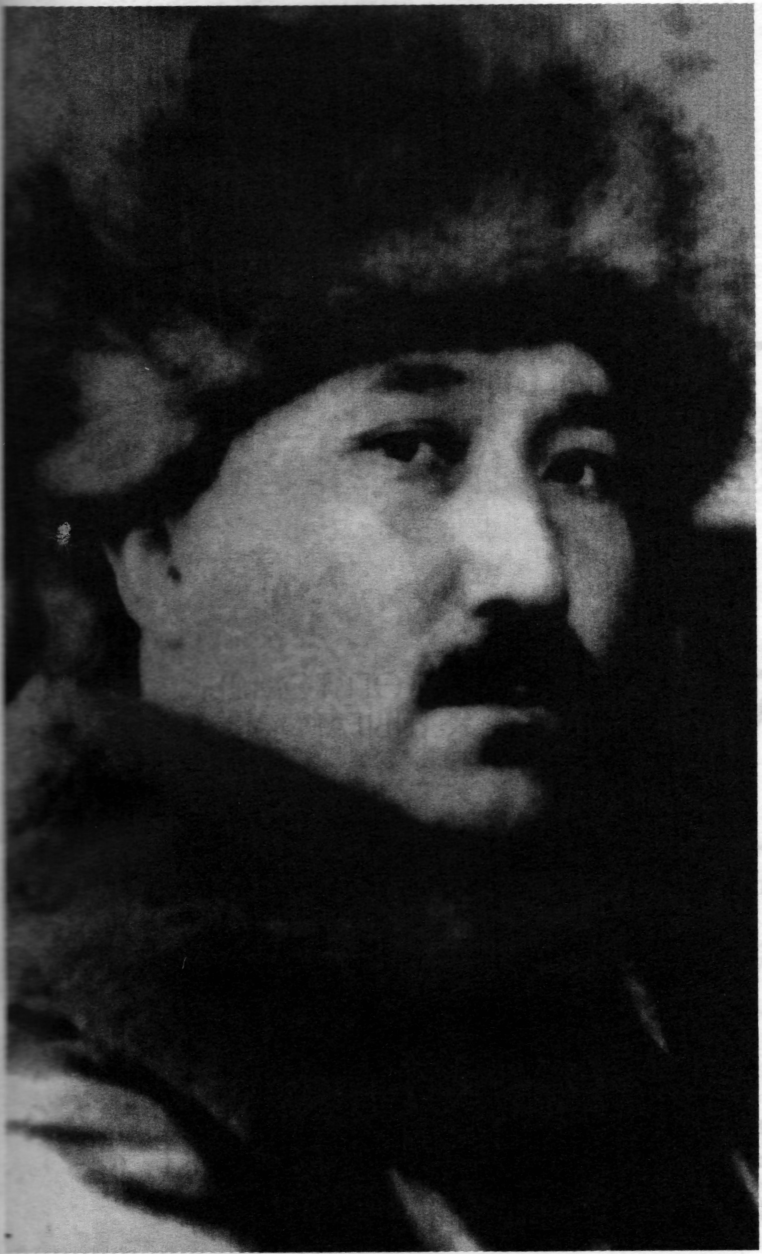

24.5423-11
031

СӘКЕН СЕЙФУЛЛИН

7

1947
T 6927
7
SY
bl
T
The

СӘКЕН

КӨП ТОМДЫҚ
ШЫҒАРМАЛАР
ЖИНАҒЫ

СЕЙФУЛЛИН

7

Оқу
құралы

0 55 4 8 2

2/18

ОРТАЛЫҚТАНДЫРЫЛҒАН
КІТАПХАНАЛЫҚ ЖҮЙЕ

Алматы
ҚАЗЫҒҰРТ
2007

ББК 83.3 Қаз
С 31

Қазақстан Республикасы
Мәдениет және ақпарат министрлігінің
бағдарламасы бойынша шығарылды

Редакция алкасы:
С. Абдрахманов, Н. Асқарбекова,
Р. Асылбекқызы, К. Ахмет, Г. Әбуғалиева,
А. Кәкен, Т. Кәкішұлы, Т. Көпбаев

Құрастырушылар:
Тұрсынбек Кәкішұлы,
Қазақстан Республикасы
ғылымына еңбек сіңірген қайраткер, профессор.
Күләш Садыққызы Ахмет,
филология ғылымдарының кандидаты, доцент.

Сейфуллин Сәкен
С 31 Көп томдық шығармалар жинағы. — Алматы: «Қазығұрт»
баспасы, 2007. Т. 7. — 416 бет.
ISBN 9965-22-208-8

Қазақ әдебиетінің негізін қалаушы көрнекті жазушылардың бірі
Сәкен Сейфуллиннің бұл томына қазақ әдебиетінің тарихына талдау
жасайтын «Қазақ әдебиеті» атты шығармасы еніп отыр. Сәкеннің бұл
еңбегі кітап оқушыларға көп мағлұмат береді, қызықты оқылады.
Кітап көпшілік оқырманға арналған.

ББК 83.3 Қаз

С 4603020000
482(05)-07

•

ISBN 9965-22-208-8 — (Т.7)
ISBN 9965-22-000-Х

© «Қазығұрт» баспасы, 2007

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕ ЖАҢА ЭРА

Бүкіл адам баласы, оның ішінде қазақ халқы үнемі өркендеу, өрлеу жолында келе жатқанын жақсы білеміз. Бұның бөгетсіз жасаық жермен тартып беретін даңғыл еместігі де, алғы бетінде ылди мен өрі, құзы мен шыңы, жаттарысы мен бұрылысы, асқары мен асуы көп екендігі де бізге мәлім.

«Елді ер бастайды» дейді қазақ мәтелі. Тарихи көші өркендеу, өрлеу жолында келе жатқан барлық елдің де, олардың ішінде қазақтың да бастаушы ерлері бар. Сондайлардың біреуі және бірегейлерінің біреуі жасы жетпіске, әдебиеттік қызметі елуге толуын бүкіл республика тойлап отырған Сәкен Сейфуллин.

Бұл арада «бірегей» деген сөзге тоқтала кету қажет. «Ел — ағасыз, топ — жағасыз болмайды» дейді қазақтың данышпан мақалы. Рас. Ешбір елдің еш уақытта ағасыз, яғни бастаушысыз жасаған күні жоқ. Ондай бастаушысы болмаса, ел де болмас еді.

Бірақ бастаушы мен бастаушының арасында айырма бар: ел көшінің қыжылы жүрісінде бастаушы бар да, Сәкеннің тілімен айтқанда, ол көштің «тайық кешу, тар жолдан» өтерде бастаушысы бар. Сәкен Сейфуллин оның жүйеге жататын бастаушы. Енді осы сөзді дәлелдеуге тырысайық.

Қазақ халқының социалистік Ұлы Октябрь революциясына көшпелі, патриархалды-феодалды тұрмыспен, шала сауаттылықпен, сол тұрмысқа сәйкес ой-санамен жетуі бізге мәлім. Адам баласының өркендеу бетінде жалаң, жарқын, өршіл жол ашқан Октябрь революциясына осындай халде келіккен қазақ ұлтын, ұлы Лениннің тілімен айтқанда, капитализмді аттан өтіп, социализмге жеткізу — оңай жол болған жоқ. Бұл, тағы да Сәкеннің сөзімен айтқанда, «тар да, тайғанақ та жол» еді. Қазақтан осы жолға алғаш түскен азғана адамдардың бірі және бірегейі — Сәкен Сейфуллин.

Бұл арада «бірегей» деген сөзге тағы да тоқтала кетейік. «Аврора» кеңіргенінің даусымен оянып, Октябрьдің қанды қызу күресіне белсеніп түсе кеткен қазақ большевиктерінің саны бірталай. Солардан Сәкен Сейфуллинді жекелеп алатын себебіміз: оның қолында, өзге большевик қазақтардың қолында жоқ қару болды, оның аты — көркем әдебиет.

Қазақ әдебиетінің тарихында, оның барлық жанрында Октябрь революциясының тақырыбына, пролетариат диктатурасының тақырыбына, советтік құрылыстың тақырыбына бірінші болып сөйлеу, тек Сәкен Сейфуллиннің ғана маңдайына жазылған бақыт. Революцияның алғашқы үш жылында, қазақ тілінде бұл тақырыптарға Сәкеннен басқа шығарма жазған қазақ жоқ.

Кейінгі бес-алты жылдың ішінде, қазақ республикасында жарияланған саяси және тарихи бастауыш документтердің бәрінде, «Сәкен Сейфуллин қазақ кеңес әдебиетінің негізін қалаушы» делінуі сондықтан. Бұл — ешкім таласа алмайтын тарихи шындық.

Сәкен қазақ кеңес әдебиетінің негізін қалаған жазушы ғана емес, сол негіздің үстіне салтанатты сарайын да салысқан адам. Бұл әдебиеттің алғашқы жиырма жылында, барлық жанрында да Сәкеннің сіңірген еңбегі ұлан-байтақ. Сәкен қазақ кеңес әдебиетінің барлық жанрында да алдыңғы қатарда болып, бәрінде де ескірмес, өшпес үлгілерін жасады. Мысалы, сол бір тұстағы қазақ кеңес әдебиетінде мазмұн жағынан да, түр жағынан да: поэзияда «Советстан» мен «Көкшетаудың» алдына, прозада «Тар жол, тайғақ кешу» мен «Жер қазғандардың» алдына, драматургияда «Қызыл сұңқарлардың» алдына түсер шығарма болған жоқ. Бұл шығармалар — қазақ әдебиетінде жасалған социалистік реализм әдісіндегі шығармалардың тұңғыштары.

Сәкен қазақ кеңес әдебиетін бірінші боп бастауымен бұл жөнде, барлық жанрда да құнды шығармалар туғызумен қанағаттанбай, өзінен басталған қазақ кеңес әдебиетінің кадрларын жасауда да ұлан-байтақ еңбек сіңірді. 1922 — 1925 жылдар арасында, қазақ республикасының басқарушы газеті — «Еңбекші қазаққа» (кейінгі — «Социалистік Қазақстан») редактор болып қызмет атқарған Сәкен, осы жылдарда, қазақ кеңес әдебиетінің аға жазушылары: Бейімбет Майлиннен, Амангали Сегізбаевтан, Жиенгали Тілепбергеновтен, Самат Нұржановтан, Елжас Бекеновтен бастап, жаңа әдебиеттің жас кадрларына газеттің бетінен кең орын ашты, олардың шығармаларын газетке үздіксіз жариялап тұрды. Қазақ кеңес әдебиетінің бірінші ұйымы — КазАПП, 1925 жылы осы жазушылардан құрылып, ұйымды Сәкен мен Бейімбет басқарды. 1927 жылы бұл ұйымның алғашқы альма-нагы — «Жыл құсы», 1928 жылы бірінші журналы «Жаңа әдебиет» шығып, оларды да Сәкен басқарды. Қазақ кеңес әдебиетінің кадрлар қатары молая түсті.

Сәкен қазақтың кеңестік жас әдебиетінің жас кадрларын тәрбиелеу, өсіру ісінде, мектептік мағынасындағы мұғалімнің де қызметін атқарды. Алғаш Ташкенттегі қазақ педагогика институтында (1928-30 жылдар), одан кейін қазақтың Алматыда ашылған педагогика институтында (1929-37 жылдар) профессор болып лекция оқыған, оның алдынан қазақ кеңес әдебиетінің қазіргі атақты жазушылары мен сыншылары: Тайыр Жароков, Әбділда Тәжібаев, Жұмағали Саин, Ғали Орманов, Қажым Жұмалиев, Хам-

за Есенжанов, Дүйсенбек Еркімбеков, Мұхаметжан Қаратаев, Есмағамбет Ысмайылов, Белгібай Шалабаев, тағы басқалар оқып шықты.

Қазақ әдебиетінің революциядан бұрынғы дәуірін және кеңестік дәуірін ерттеп ғылыми еңбек жазуда да Сәкеннің қызметі көп. Солардың ішіндегі күрделісінің және көлемдісінің біреуі — «Қазақ әдебиеті» аталатын кітабы.

Сәкен саяси, ғылымдық, жазушылық істерінің бәрінде де социалистік Ұлы Октябрь революциясының ісіне, пролетариаттық идеологияның ісіне пайда келтіру мақсатымен ғана еңбек атқарған адам. Бұл істерінің бәрінде де ол ең алдымен күрескер большевик: бәрінде де жат тапқа, жат идеологияға соққы беруші. Ол «Қазақ әдебиеті» аталатын ғылыми еңбегін де тек осы тұрғыдан қарап қана жазған.

Революцияның, кеңестік құрылыстың алғашқы жылдарында өз мақсаттарын іске асыруда қайрат жасаған байшыл-үлтишылдар, «қазақта әлеуметтік таптар жоқ, сондықтан бұл елде таптық әдебиет те жоқ» деген сандырақты үгіттеді. Осы теріс пікірге қазақтың әдебиеттану ғылымының ой-санасында бірінші рет қарсы шыққан адам — Сәкен Сейфуллин. Бұл қарсылығын ол, алаш ұсақ мақалалардан бастады да, отызыншы жылдардың басында жарық көрген «Қазақ әдебиеті» аталатын қалың кітабында түйіндеді. Бұрынғы мақалаларында да, бұл аталған кітабында да, Сәкен марксизм-ленинизм қағидаларына сүйене отырып, «Әдебиет те тап тартамысының құралы» деген пікірді айтты. Бұл — қазақтың әдебиеттану ғылымына Сәкен Сейфуллин кіргізген және дұрыс бағытта кіргізген жаңалық.

Бірақ мына еңбек қазақтың әдебиеттану ғылымына алғашқы тартылған сүрлеу болғандықтан, соны, көмескі жері де аз емес. Мысалы, «қазақ әдебиеті де тап тартымысының құралы» дей отыра, Сәкен аталған кітабының есіміне «Билер дәуірінің әдебиеті» деген қосымша есім тағады да, қазақ қоғамындағы қанаушы тапты — билер табы деп атап, (олай атау да дұрыс емес. — С. М.) ХІХ ғасырдан арғы қазақ әдебиеті «билер әдебиеті» деп, яғни «қанаушы таптың әдебиеті» деп санайды. Сөйте тұра, мысалы, «Шора батыр» жырын «қанаушы тап идеологиясы тугызған» дейді. «Қамбар» жырын еңбекші, яғни қаналушы таптың санасынан туган дейді. Сөйтіп, бір кітапта Сәкен өзіне-өзі қайшы келеді. Кейін, 1934 жылғы оқу құралы кітабында, Сәкен ол қайшылығын жойып, қазақ әдебиетінің барлық дәуірінде тек тап тартамысы сипатталатынын ашып айтады.

Сәкеннің «Қазақ әдебиеті» аталатын кітабында әдебиеттік талдаулар ойдағыдай жете бермейді. Ол әдебиеттік талдаулар біраз жерде жеке шығармаға талдау жасаудың орнына, одан мысалға үзінділер алумен қанағаттанып отырады. Бұл да әдебиеттану ғылымының сол кездегі жасақдылығына құя.

«Қазақ әдебиетінің» басында Сәкен қазақ тарихына біраз шолу жасаған. Көпденең қараған кісіге бұл шолу — нақ осы кітапқа қажет емес сияқты. Расында олай емес. Сәкен бұл кітабын жазған шақта, қазақ тарихы үніне қойылмаған, қазақтың тарихында марксистік еңбектер әлі жа-

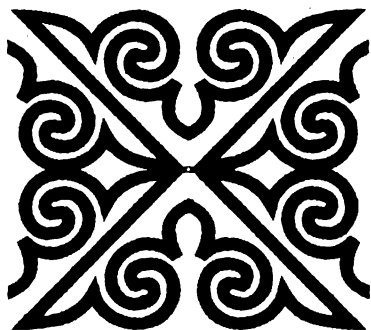
салмаған кез. Сондықтан, егер Сәкен бұл кіріспе тарауды жазбаса, талдагалы отырған әдебиет мұралары да толық түсінікті болмас еді. Кіріспе тарау кітаптың кейінгі әдебиеттік мол жағын ашып беретін кілт ролін атқарып тұр.

Егер Сәкен тірі болса, жалпы республика ғылымымен, оның ішінде әдебиеттану ғылымымен бірге осер еді де, «Қазақ әдебиетінің» кіріспесіне де, негізгі бөліміне де соңғы тұрғыдан көптеген өзгерістер енгізер еді. Жеке адамға табыну ісі өйтуіне мүмкіндік бермеді. Сәкен мезгілсіз қайғылы қазаға ұшырады. Солай бола тұра, бұл кітап қазіргі ұрпаққа да, болашақ ұрпаққа да өте пайдалы шығарма. Бұдан ұрпақтар, қазақтың марксистік әдебиеттану ғылымының қайдан, қандай дәрежеде басталуының айқын ізін көреді. Ондай ізсіз, бұл ғылымның қазіргі даңғыл, жарқын жолы да жасалмаған болар еді. Сондықтан да бұл кітап, азғантай ғана қажетті қысқартумен, өзгеріссіз басылып отыр.

Міне, осынша мол еңбектерінің бәрін қосып айтқанда, Сәкен Сейфуллин қазақ әдебиетінің тарихында жаңа эра демеуге хақымыз жоқ. Бұл оның қазақ тарихынан қайратымен де, еңбегімен де алған аса құрметті және мәңгі жасайтын тұрақты, көрнекті және басқа адамның ортағы жоқ, жеке орыны.

1964 жыл

Оқу құралы

Журналдарға, газеттерге жазылған кейбір мақалалар болмаса, «пәлен ақынның, түген жазушының жазуы пәлендей» деп жазылған кейбір үстірт сөздер болмаса, бүгінге дейін қазақ әдебиеті туралы жазылған арнаулы еңбек жоқ.

Әсіресе ескі «ел әдебиеті» туралы жазылған ештеңе жоқ. Ескі «ел әдебиеті» туралы ештеңе жоқтығы былай тұрсын, сол ескі ел әдебиетінің жинақтары да жоқ... Радловтың, Диваевтың, Мелиоранскийдің, тағы басқалардың жинағандарының жаңылыстары тым көп. Радловтың теріс түсініктері де бар. Бұлар туралы бұл арада тексеріс қылмаймын...

«Қазақ әдебиеті» туралы мектептерде сабақ бергенде қолданатын ешбір құралдың жоқтығының үстіне, «ескі ел әдебиетіне» келгенде, көріп, оқып, тексеретін ескі ел әдебиетінің жинағы да жоқ.

Сондықтан, «Қазақ әдебиеті» туралы бірдеме жазу, «ескі ел әдебиетін» іздеп құрастырып, жинастыру өте қажет екендігі соңғы жылдарда тым қатты сезілді. Қазақ әдебиеті туралы бірдеме жазу, ескі ел әдебиетін жинастыру, қазақ атанған елдің тарихын зерттеу – менің таяудағы ойымда жоқ нәрсе еді.

Менің таяудағы ойыма келіп, қиялыма «кұрылып» жүрген нәрсе кәзіргі тұрмысымыздан бір роман жазу, бірнеше әңгімелер жазу, бірнеше дастандар жазу еді.

Бірақ былтырдан бері «қазақ әдебиеті» туралы бірдеме жазу, «ескі ел әдебиетін» жинастыру міндеттей көрініп, осы іске кірістім... Бұл «қазақ әдебиеті» туралы істеген еңбек екі кітап болып шықпақ. Бірінші кітапқа, қазақ атаулы ел арғы ескі заманда, жабайы рушылық дәуіріндегі үстемшілік жүргізген таптың көсемдері мен ру бастықтарының әкімшілігінде жүрген заманнан қалған әдебиет жұрнақтарымен, одан бертінгі орталық замандағы хандар, сұлтандар, билер, байлар, батырлар көсемдік қылған үстем таптың қол астында жүрген дәуірден қалған әдебиет нұсқалары кірді... Бұл өзі екі дәуір болып қаралуға тиіс еді. Бірақ бұл екі дәуір әдебиетін мен біріктіріп, тек, билер дәуірінің әдебиеті деп атадым... Екінші кітапқа қазақ атаулы ел Россия патшасының әкімшілігіне бағынған дәуірден қалған әдебиет нұсқалары кірмек. Сондықтан хан-

лар, сұлтандар, батырлар, билер, байлар табының әкімшілік құрған замандарын, жалпы қысқартып айтқанда, билер дәуірі деуді жөн көрдім.

Ескілікті тексеріп келгенде, сол ескіліктегі үстем таптың зан ережелерінің тұтқасының жуан ортасын ұстаған, үстем таптың санасының ұлы күзетшісі, ұлы үгітшісі билер болған сияқты. Билер арғы ерте заманда ру бастықтары мәнінде болып, одан берірек орталық заманда нағыз би (бек, феодал) мәнінде болған. Бірақ мен арғы ертедегі ескіліктегі ру бастықтарын да, одан бергі орталық замандағы ру бастықтарды да бір-ақ сөзбен «билер» дедім... Ескіліктегі хандардың, батырлардың, байлардың би ыспаты барлары, өте мықты болған тәрізді. Онсоң, хандардың ақылгөйлері де билер болып, хандардың жарлықтары билердің дегенімен болған тәрізді.

Сөйтіп, ескіліктегі үстем таптың ең зор «құралы», зор күші билер болған сияқты...

Бұл, «билер дәуірінің» әдебиеті кірген бірінші кітапқа әдебиет нұсқалықтарын әдейі молырақ, толығырақ кіргіздім. Өйткені бұл кітап, бір жағынан, ескі ел әдебиеті туралы жазылған кітап болса, екінші жағынан, сол ескі ел әдебиет нұсқаларының жинағы тәрізді материал болсын дедім.

Және, ескі ел әдебиетін оқығандар, казак атаулы елдің бұрынғы тарихи деректерінен табылған мағлұматтарды білмей болмайтындықтан, бұл кітаптың басына қысқаша тарих мағлұматтарын кіргіздім. Бірақ тарихи тексеріс жазуға мүмкіндік болмады.

Және, ескі ел әдебиетін құрастырғанда, тандап, сұрыптап құрастырып шығаруға, қолға түскен, табылған әдебиет нұсқалары, материалдар көп болмады, қолға түскен, табылған әдебиет нұсқалары тек осы сияқтылар ғана болды.

Ескі ел әдебиеті туралы жазылған бұрын ешбір із болмағандықтан, кітап көнілдегідей жазылмады.

Кітаптың жазылуы әрі қиын тиді, әрі асығыс болды. Ескіліктегі үстем тап, қысқасынан айтқанда, билер табы болғандықтан, барлық әдебиет сол әкімшілік жүргізген үстем таптың санасымен шығып, үстем тап өз дәуірінің «тұрмыс қаймағын» бұздырмау ретінде мықты құрал болған. Бұл жәйтті бұл кітапта келтірген әдебиет нұсқалары айқын суреттейді.

СӘКЕН.

16-наурыз. 1931 жыл. Алматы

ҚАЗАҚ ТАРИХЫНАН ҚЫСҚАША МАҒЛҰМАТ

Қазақтың ескіліктен, алыстан жазылып келген, айтылып келген тарихы болмаған. Үлкеннен кішіге жатқа айтылып келген қазақтың шежіресі, әңгімелері өмір өткен сайын көмескіленіп, көбі ұмытылып қалған болу керек. Өткен шежіре, тарихымыздың тек бөлшектенген көмескі жұрнақтары ғана біздің заманымызға жетіп отыр. Біздің өмірдің басына шейін, көпшілігі құлан киікше қиыр далаларда жайылған мал өсімімен күнелткен, хандар, билер, байлар, батырлар табының билігінде, ықпалында жүріп, жерге, малға таласып, үстем таптың шокпарын сындырып, қоныс қуалап жөңкілген, салдырлаған көшпелі надан елдің тарихының тағдыры мұндай болуы – танданарлық іс емес. Қазақ тәрізді тіршілік қылып келген елдің өткен көне өмірінің шежіре-тарихының жазылып келмегендігіне, сол елдің өзінің тұрмысы, тіршілігі айыпты.

Қазақтың ескіліктен жазылып келген тарихы болмағанмен, түрік-монғол жұрттарының бұрынғы замандардағы жайынан жазған Азия мен Еуропаның кейбір тарихшыларының, жолаушыларының әңгімелерінен құрастырып және қазақтың өзінің ел аузында жатқа айтылып келгенінен қалған ескі сөздердің бөлшектенген жұрнақтарын жинап құрастырып, соңғы жылдарда қазақтың шежіре-тарихын қорытуға талап қылушылар болды. Бұл – қазақ тарихын құрастырып, қорытуға талап қылушылардың ішіндегі жинақты еңбек Мұхаметжан Тынышпайұлыныңкі. Бұл кісі, Еуропа мен Азия тарихшыларының, шежіре жазушыларының, көмескі болса да қазаққа меңзеген сөздерін, не қазақпен қандас, тілдес түрік руларының қазаққа меңзейтін сөздерін ерінбей терген тәрізді.

Және, өткен өмірдегі жазушылардың «қазаққа» меңзейтін сөздерінен, және қазақ туралы осы соңғы замандағы жазған жазу-

шылардың сөздерінен, онан соң, қазақтың өзінің ел аузындағы ескі сөздерінен қалған кейбір дерек жұрнақтарын бір-біріне салыстырып, жалпы түрік-монғол жұрттарының шежіре тарихымен байланыстырып, және орыс тарихымен жанастырып, өзінше талқылап қорытқаны көрінеді. Әрине, бұл Мұхаметжан қорытындысының да, менің қарауымша, теріс жерлері, қате жерлері, жетімсіздіктері бар. 1) Бұл кісі қазақты әлімсақтан келе жатқан тұтас «ұлы ел» дегісі келеді. Бұл – теріс пікір. 2) Қорытындыда тәртіп жоқ.

Қазақ сияқты елдің тарихы тәрізді нәрсесінің алғашқы мағлұматтарын талқылау, әрине, кемшіліксіз болуы мүмкін де емес.

Бұл күнгі қазақ атанып отырған ел – монғол-түріктің бірнеше руларынан құралған ел. Бұл қазақ атанып құралып отырған елдің: Найман, Дулат, Жалайыр, Керей, Қоңырат, Қыпшақ, Арғын деген белгілі рулары Шыңғыс ханның тарихында айқын аталатын түрік-монғол рулары. Түріктің жіктелген рулары Орта Азиядағы Алтай тауынан, Ыстықкөл маңынан шығып, жайлы мекен, кең қоныс қуалап, күншығыс пен күнбатысқа тараған. Күншығысқа – Байкал көлінің маңына, ар жағына шейін; күнбатысқа – Қара теңіз маңына, Қырымға шейін, Кіші Азия, Арабстанға шейін тараған.

Шыңғысхан 1227 жылы өлді. Біреулер – 66 жасында өлді дейді. Екінші біреулер – 72 жасында өлді дейді. Олай болғанда, не 1161 жылы, не 1155 жылы туған болады. Шыңғыстың әкесінің қаманында Жалайыр, Қоңырат, Найман, Керей, Татар деген рулар – сол Шыңғыстың әкесінің руымен аралас, көршілес, Байкал көлінің маңында, Онон, Керөлең, Орхон деген өзеннің өлке-лерінде отырған. Сол маңда Қырғыз рулары да болған.

Шыңғыстың әкесі бір татардың қатынын тартып алған. Одан Шыңғыс туған. Шыңғыстың Бөрте деген бәйбішесі – Қоңырат қызы. Кіші қатынының бірі – Бисует қатын есімді татар қызы.

Қонысқа таласып, жауласып, бірін-бірі шабысқан, мал өсіріп күнелткен, оның үстіне аңшылық қылған көршілес руларды Шыңғыс өзіне бағындырып, 1189 жылы хан болған. Содан кейін, тағы да маңындағы руларды бағындырып күшейіп, 1206 жылы өзіне «Шыңғысхан» деген ат алған. Шыңғысханның тума аты Темушін (Теміршін) екен. Темушін деген бір Татар руының бастығының аты екен. Тарихшылар «Темушін» дегенді, түрікше «темірші» деген сөз дейді. Менің ойымша, олай дегеннен көрі «теміршың» деген сөзден бұзып алып жүрген есім деуге туралау келеді.

Шыңғыс деген сөзді тарихшылар — «ұлы, күшті, биік хан» деген сөз деп баяндайды. Олай болғанда, «шыңғыс деген» ат, — «шың-құз» деген сөз болады. Шыңғыс («шың-құз») атты — оларда, 1206 жылы, Теміршынның ру бастықтарын шақырып құрған үлкен жиылысында (құрылтайында), жиылып отырған топқа шығып сөз сөйлеп: «Теміршын хан енді кішкене хан емес, бұл енді — ұлы, биік хан болды. Көктегі тәңірдің әмірі бойынша, мұның есімі енді «Шың-құзхан» болсын!» деп жар қылған Қоңырат руынан Меңлеке баласы «тәңірі бұты» атанған, Көкше деген баксы Шыңғыс («шың-құз») әскерінің он канатының бастығы болған.

Хандар билеген Азияның әр жеріндегі өзара жауласқан руларды тегіс жеңіп, өзіне бағындырып, Шыңғыстың шұбырған қалың қолы күншығыстан күнбатысқа қаптап, Каспий теңізін жағалап, Кавказдан асып, жүрген жерлерін жаншып отырып, орыс жерін келіп алған. Шыңғыстың қалың қолының ішінде Күншығыстағы түрік руларының бәрі де болған. Күншығыстан күнбатысқа қаптаған бетінде, түрік руларын қырғанын қырып, жаратқанын әскеріне қосып ала берген. Ақыры күншығыс Қытайдан — Орхон, Керөлең, Онон өзендерінен Қара теңізге шейін, Қырымға шейінгі кең жайылған екі арадағы бытыраған түрік рулары Шыңғыстың қол астында болған. Күншығыс пен күнбатысқа жайылған. Шыңғыстың қол астына біріккен қалың түрік-монғол руларының көпшілігі көшпелі, шаруашылығы көбінесе мал өсіру болып, ішіп-жемдері көбінесе малдың кесектей пісірген еті, ішкілігі қымыз болған. Бауырын көтерген еркегі қару-жарақ ұстап, әскер саналған. Әскер ылғи атты болған. Еркегі жасынан ат үстінде өскен. Бұлар — мал өсірген көшпелі, қонысқа таласып, малға таласып жауласқан рулар болғандықтан, еркектері жасынан жауынгерлікке үйреніп, күндіз-түні бірдей, жорытқан бөріше, шабуылға шыныққан, көнтерілі, ыстыққасуыққа, аштыққа-шөлге шыдамды болған. Тұрмыстары ылғи жаугершілік болған соң, қасиетті малдары көбінесе жылқы болған. Жылқының еті мен сүті ең қасиетті, ең асыл тамақ саналған. Қысқасы, ескіліктегі түрік-монғол руларының көпшілігінің тұрмысы мал өсіру болған.

Шыңғыс әскерінің орыс әскерімен тоқайласып жеңген жылы — 1223 жыл. Сол ұлы жорығынан кейін Шыңғыс, әлгі күншығыс Қытайдан, күнбатыстағы Қара теңіз, Россияға дейінгі, өзінің

шұбырған, жөңкіген, жер қайыстырғандай қалың көшпелі қолынан ат тұяқтарымен таптаған, ұзақ көсілген жерлерді бәйбішесі Бөртеден туған Жошы, Шағатай, Ағатай (Үкітай), Төлі есімді төрт ұлына үлестіріп, бөліп беріп, өзінің туған жеріне қайтады. Бәйбішесінен туған кенже ұлы Төліге берген үлесі — Шыңғыстың өзінің туған жері және соған жалғас күншығыстағы аймақтар болды («Ең бәрі шаңырақ»). Одан күнбатысқа қарай жалғасқан жерлер Алтайдың үлесіне тиді. Бірақ өзінен соң ұлы хан Ағатай (Үкітай) болуын ікемдеген. Сонымен, Шыңғыс өлген соң, ұлы хан — Алтай болады. Ағатай үлесінен күнбатысқа қарай жалғас жерлер — Жағатай үлесіне. Ал одан күнбатысқа қарай жалғасқан (ең күнбатыс жақ шеттегі) Қара теңіз, Россияға шейінгі жерлер — Жошы үлесіне тиді. Шыңғыстың төрт ұлына тиген осы үлестердің бәрінде де түрік рулары болған. Бұл күнгі құралып, қазақ атанып отырған түрік-монғол рулары — Жошы үлесі мен Шағатай үлесінде болған. Содан, бірсыпыра уақыттан соң, Шағатай үлесіндегі түрік-монғол рулары — Жошы үлесіне көшкен. Бұл рулар Шағатай үлесінен Жошы үлесіне көшкеннен кейін, құралып, көзіргі ғалық атанып отырған түрік-монғол рулары: Жалайыр, Қанлы, Алпын, Қыпшақ, Қоңырат, Маңғыт, Үйсін, Арғын, Найман, Керей, тағы басқалары — Жошының үлесінде болған. Сонымен көзіргі қазақ атанып құралған түрік-монғол рулары, ол кезде Қырымнан Еділ-Жайыққа, Күнбатыс Сібірге, Қаратау — Алатауға шетін жайылған, Жошы ханның үлесінде болған.

Жошы Шыңғыстан бұрын өлген. Жошыға тиісті үлеске Жошының бес ұлы ие болған: Ежен, Бати, Береке, Шайбақ, Тоқай-Темір. Жошы ханның иеленген жерлерін осы бес ұлы үлесіп бөлісіп алып, әрқайсысы өзінің үлесіне тиген жерлерге хандық құрған. Бірақ өстіп бөлек-бөлек хандық құрғанменен, Жошыдан туған бұл бес ханның ұлы ханы — Бати болып, Батидың ордасы — Алтын орда болып аталған. Өзге төртеуі — сол Алтын ордаға қарайтын болған.

Жошының, жана аталған бес үлкен ұлынан басқа да ұлдары болған. Сол кіші ұлдарының белгілі біреуі Моғол есімді болған. Моғолдың немересі — Ноғай деген, көшпелі түрік руларының маңылы мықты ханы болған. Жошы тұқымынан Батидан соңғы маңылылық даңқы шыққан — сол Ноғай хан. Ноғай кіші хан болса да Алтын ордадағы ұлы хан Ноғай ханның дегенін қылып тұрған. Маңылылық даңқы шығып тұрған Ноғай ханның атымен, қол

астындағы рулардың жалпы аттары «Ноғайлы», «Ноғай» болып аталған. Қазақ атанып қалған, жөңкілген көшпелі түрік-монғол руларының көбі-ақ сол Ноғай ханның және оның ұрпағының карамағында болған. Сондықтан кәзіргі казақ атымен отырған түрік-монғол руларының көбі, көп уақытқа шейін «Ноғай», «Ноғайлы» атанып жүрген. Ақыры бір кезде, Алтын ордаға караған елдерді өзге көршілес елдері тегіс «Ноғай» деп атайтын да болған. Жошының ұрпағынан таралған, хандар билеген қалың рулар бір-бірімен араласып жататындықтан, кейбір рулар жайлы коныс куалап, бір ханның жерінен екінші ханның жеріне көшіп барып, және одан қайта көшіп, не тіпті, үшінші ханның жеріне көшіп бара берген.

Атақты Ноғай хан 1306 жылы өлген... Ноғай хан өлген соң да көпке шейін Алтын орда руларын көршілес елдер – «Ноғайлы», «Ноғай» атап келді. Алтын орда іріп-тозып, әлсірей бастап, уақ хандар билеген рулар өз беттерімен дәуір сүре бастаған кездері Ноғай ханның көшпелі рулары тіпті көпке шейін Ноғайлы атанып келген. Бұл күні кеше Ноғай атымен қалған рулар да бар. Олармен бірге Ноғайлы, Ноғай атанып келген елдердің ішінде біздің қазақ атаулы елдер де болған дедік. Қазақтың батырлар туралы айтылып жүрген ертегі-өңгіме, жырларының көбі – сол, кәзіргі қазақ атанып отырған рулардың – Ноғай, Ноғайлы болып жүргендегі тұрмысы өңгімеленген жырлар. Сол себепті, кәзіргі қазақтың жыр қылып жүрген «Алпамыс», «Шора батыр», «Қобыланды батырларының» ертегілерін және «Қозы Көрпеш – Баянды» Қырымдағы, Қазандағы, Астрахандағы, Сібірдегі, Башқұртстандағы Татар, Ноғай, Башқұрт атанып отырған түрік-монғол руларының бәрі де біледі... Олар да бұл ертегі-өңгімелердегі аттары аталатын батырларды өзіміздің тумаларымыз деп санайды. Өйткені Ноғайлы атқа бәрі де ортақ болған. Бұл ертегі-өңгімелер сол Қырым, Қазан, Монғол рулары – бәрі бір ел болып Ноғайлы атанып, Ноғайлы болып жүргендегі кәзіргі қазақ-батырды ертек-өңгіме қылған жырлар.

Елдің аты – сол елді билеген атақты бидің, атақты ханның атымен атанып кететін, ескіліктен келе жатқан, әсіресе түрік руларында ескіден келе жатқан әдет.

Өзбек хан – Шыңғыстың Жошысының тұқымы Ноғай өлген соң, біраздан кейін Алтын орданың ханы болған кісі. Бұл оншалық мықтылықпен атағы шыққан емес, Шыңғыстың қол астындағы

елдердің біразы бұрыннан да мұсылман болғандарымен, Өзбек хан оңтүстігінде мұсылман дінін мықтылау орнатқан. Сондықтан мұның аты шыққан.

Әсіресе мұсылмандық заңын ертерек, мықтырақ құрған жерлерге Өзбек ханның аты көбірек шыққан. Мұсылмандықты бұрынырақ, мықтырақ жүргізген Түркістан — Бұхар түріктері, Өзбек қол астындағы елдерді: «Өзбек елі» деп атайтын болған. Бұрын мұсылмандыққа бағынбай жүрген, Өзбек ханмен бірге мұсылман болған кейбір түрік-монғол руларының өздері де кейін «өзбекпіз» дейтін болған. Қазақ атанған түрік-монғол руларының бірісі бірсыпырасы бір кезде «өзбекпіз» деп жүрген. Өзбек хан ұрпағының қол астындағы ел Түркістанды — Бұхарды келіп алғаннан кейін, бұларды «Өзбек» деп атау қалыптанғандай болған. Сондықтан сол замандағы Үргеніш жеріне орнаған, «Өзбек» атанған түрік-монғол руларынан кәзіргі қазақ атанып отырған Қоңырат руының ертедегісінен қазақша ертек-әңгіме-жыр болып жүрген қалақтың «Алпамыс батырын» «өзбек» деп те айтады. Кәзірде «өзбекпіз» деп отырған Самарқан — Бұхар түріктері «Алпамысты» «өзіміздің тума батырымыз» деп жыр қылып, ескі әдебиетіне кіргізіп жүр. Үргеніш маңындағы қарақалпақтар да «Алпамысты» «өзіміздің тумамыз» деседі. Өйткені «өзбек» деген атқа Өзбек ханның қол астында болған елдердің бәрі де ортақ болған...

Ұлы хан болып, Алтын ордаға ие болған Жошы ханның баласы Ішті ұрпағы 130 жылдай ұлы хан болды. Бұл 130 жыл, тарихта Алтын орданың дәуірлеп тұрған кезі деп саналады. Енді, бұл арада Алтын ордаға қараған елдердің ыдырап, бет-бетімен жауласа бастаған кезден былай болған заман түрін елестету үшін, біраз оқиғалардың басын шолып өтейік...

Мың-мыңнан төрт түлік мал өсіріп, қазандап ет асып, сабадан қымыз сапыруға ғана салынған хандар, билер, батырлар, байлар табының қол астындағы жайылысқа, қонысқа сыймай, жаулаушылары үзілмей, аза бастаған, қалын түрік руларын бөлшектеп билеген Шыңғыс тұқымы Батидың ең ақырғы ұрпағы өлген соң, Алтын орданың ұлы хандығына Жошының өңге үш баласының ұрпағы таласты: Еген, Шайбақ, Тоқайтемір ұрпақтары. Осы үшеуінің ұрпағынан 20 жылдың ішінде 15 хан бірін-бірі түсіріп, хан болып өтті. 1372 жыл кезінде Алтын ордаға қараған жерлердің күншығыс жағын Орын хан билеп, күнбатыс жағын Мамай хан

055482

билеп тұрды. Орын хан күшейіп, Алтын ордадағы Тоқтамыс ханды қуып жіберді. Тоқтамыс, сол заманда замандас көршілес болып хандық құрып тұрған Ақсақ Темірге келіп, одан көмек алып, Орын ханмен неше рет соғысып, жеңіле берген соң, Темірдің өзі аттанды. Темір аттанған кезде, Орын хан өліп, оның орнына хан болып тұрған баласы Темірмәлік деген, Темірмен соғысып, жеңіліп, өзі өлтірілді. Сонан соң Тоқтамыс бүкіл Алтын ордаға хан болып, Мамайды да қуды.

Сонан соң, Алтын орда үкіметі тағы да күшейген тәрізді болады. Енді Тоқтамыс пен Ақсақ Темір соғысып, 1391 жыл мен 1395 жылдарда, Темір Тоқтамыстың әскерін қиратып жеңеді. Содан кейін Тоқтамыс пен Едіге батыр жауласады. Едіге белгілі атқамінерлер тәрізді, хан тұқымдарын бір-біріне қарсы қылып салып, қайта-қайта бір ханды түсіріп, бір ханды оның орнына отырғызып, мырзалардың, батырлардың бастығы болып, шынында хан-хан емес, Алтын орда билігі Едіге батырдың қолында болады.

Сонымен Алтын орда мемлекеті аталған, ет жеп, қымыз ішіп, мың-мың қылып мал өсіріп жаюға ғана салынған, үстем таптың ықпалындағы қалың түрік рулары, кең-байтақ құба жондарға сиыспай, өзара қағысып, шабысулары ұлғасып, іріп, шіріп, тозып, жыртылып, әр жыртындыға ие болған хандар, жалпы Алтын ордаға қараған жерлерге өз әкімшілігін жүргізуге тартысты күшейтті.

1419 жылы Едіге батыр өлген соң және Едігемен жауласқан Тоқтамыс ханның баласы Қадырберді өлген соң, Алтын ордаға Жошының 5-ші ұлы Тоқай Темір ұрпағы, ұлы Мұхаммет хан көтерілген. Оған, Алтын ордаға қараған жерлердің күншығыс жағын билеген Орын ханның немересі Барак хан қарсы әрекет қылған. Және Алтын орданың «тағына мінбек» болып жүрген, тағы сол Орын ханның шөбересінің баласы, кіші Мұхаммет, 1428 жылы Барак ханды өлтірген. 1432 жылы кіші Мұхаммет ұлы Мұхамметті жеңіп, қуып шыққан. Ұлы Мұхаммет солтүстікке кетіп, 1439 жылы Қазан хандығын жасаған. Бұрындағыдай мықты болмағанмен, әлі де болса да, Алтын ордада отырған хан баяғы Жошы хандығына қараған жерлердегі уақ хандардың үстінен қараптын «ұлы хан» атанып отырған. Ұлы Мұхаммет 1439 жылы жасаған Қазан хандығы да Алтын ордадағы ханды біраз уақыт «ұлы хан» деп қарап отырған. Кіші Мұхаммет 1432 жылдан 1460 жылға шейін Алтын орда ханы

болып отырған да, 1430 жыл мен 1450 жылдың арасында, Алтын ордаға қараған жерлердің күншығыс шетінде, Шайбак ұрпағынан Абылқайыр деген хан күшейіп тұрған. Сол жылдарда Абылқайыр бұқыл Алтын ордаға қараған жерлердегі хандардың күштісі болған. Абылқайырдың билеген үлесіндегі ноғайлы-өзбек руларының маңғысы — өз алдына бастықтары бар көшпелі ноғайлар (ноғайлар) болған. Алтын орданың ханы кіші Мұхаммет өлтірген Барак ханның балалары Жәнібек пен Керей 1456 жылы Абылқайыр ханмен оқпелесіп, өзінің соңынан ерген біраз көшпелі ноғайлыны ертіп, өзге ноғайлы, өзбек елдерінен жіктеліп, күншығысқа қарай, Мүңгілстан шегіне, Хан тауына көшіп кетеді.

Міне, осы азғана ноғайлыға Жәнібек хан болады. Бұл азғана ноғайлар: Арғын, Керей, Қыпшақтың біразы, Алшынның біразы, Абылқайыр руы еді. Бұлар Жәнібекті хан сайлап, өздері енді «қазақ» атанған. Қазақ хандығының алғашқы қоры, ұйытқысы осылар болған...

Сөйтіп, Алшынның біразы, Арғын, Керей, Қыпшақтың біразы Абылқайыр руларынан құралған азғана ноғайлы, ноғайлар, 1456 жылда, өзге қалың ноғайлыдан, өзбектен бөлініп шығып, Балқаш көлінің оңтүстігіндегі Хан тауына көшіп келіп, «қазақ» атанған бөлек Қазақ хандығын құрды. Бұл Қазақ хандығы да Алтын ордада отырған ханды ұлы хан деп қараған. Кәзіргі қазақ болып отырған қалың елдің өзге рулары, көпшілігі, ол қарсаңда, өлі де Алтын ордаға қараған қалың ноғай болған қалпында, ноғайлы мыр-мандарының, хандарының, өзбек хандарының қол астында еді. Түркі-моңғол руларының ескілігін қарастырған орыстың кейбір ғалымдары қазақ атаулы елді тек өзбек елінен бөлініп шыққан ел деп біледі... Ол қазақ атанған елдің ескілігін жете білмегендіктен осылай сөз, ол қазақ атаулы елдің ноғай ханның елі болып, көп елмен «ноғайлы» атанып жүргенін білмегендік...

Тіпті бұл ноғайлар «қазақ» деген атты қайдан тауып алды деп сұрау туады. Ол сұрауға жауап беріп өтпей болмайды.

Қазақ деген ат туралы 2 — 3 ертеқ бар. Бір ертеқ: перінің қызы бар деген болып келіп, сол «ақ қаз» деген сөзден «қазақ» деген ат шыққан дейді. Бұл, әрине, қазақтың ертегіге нанатын, «жалғыз қызы бар», «перінің қызы бар» деп жүргендегі осындайға нанатын кезінде шыққан ертеқ. Қазақ «ақ қаз» деген сөзден шыққан деген ертекті кәзір тек қиял ертеқ қана деп қарауға болады. Бұл ертеқке (бү күнде айналудың да керегі шамалы. Онан соң қа-

зақ — «қашақ» деген сөзден немесе, «қазы-қақ» деген сөзден шыққан екен деген екі өңгіме бар. «Қазақ» деген аттың мәнісін іздеген адамға біраз айналып қарауға тұратын, міне, осы екі өңгіме. Және қазақты пайғамбар заманындағы Анас деген сақабдан тараған екен деген бір ертеке бар. Бұл да қазақ не болса соған нанатын заманда шыққан қазақтың түбін Мұхаммед пайғамбарға жанастырам деген қиялмен шығарған ертеке.

Ал «қашақ» деген, «қазы-қақ» деген сөзге келсек, бұл екі сөздің қай-қайсысын да қазақ деген атқа қисындырып жанастыруға болады.

1456 жылы, бастап Арғын, Алшынның біразы, Керей, Қыпшақтың біразы, жалайыр руы, Жәнібек, Керей бастаған біраз ноғай Абылқайыр ханмен араздасып, күншығысқа қарай Моңғұлстан шегіне, Хан тауына көшіп кеткені тарихта рас оқиға. Түрік-моңғол руларының тарихын түбірлей тексеріп жүр деген Бартольд деген ғалым, тарихта болған осы оқиғаны айтып, «қазақ» деген атты — қазақ сол Абылқайырға қарсы болып, бөлініп кеткендік үшін алды. Ол заманда бір адам өзінің руынан бөлініп кетсе не бір хан ұрпағы таққа таласып, жеңіліп, шеттеп шығып, тағы да топ жинап, өзін жеңіп таққа отырған туысына, реті келгенде, тап берудің ылажын аңдып жүрген болса, ондай адамдарды «қазақ» дейтін еді дейді... тек Бартольд қазақ атанған елді, әуел, Абылқайыр ханның өзбектерінен ғана бөлініп шыққан еді дейді. Онысы тарихтың ол арасын жете білмегендік. Қазақ атанған елдің көбінің Ноғай ханның қол астында болып, көп заман «ноғайлы» атанып келгенін білмегендік... Соңғы жылдардағы тарихты зерттеу бұл ретте, Бартольдпен пікірлестердің бұл сөздерін жетпей айтқан сөз екенін көрсетті. Және, қазақтың тарихи ескі әдебиеті де Бартольдтың сөзін жетімсіз екенін, қата екенін айқын көрсетеді...

1. Ал әлгі, қазақ дейтін сөз — «қашақ» деген сөзден шыққан екен деген өңгіме, тарихшы Бартольдтың бұл молтақ — шолақтау сөзінен аулақ кетпейді. Ондай шеттеп, топ жинап, өзінің туысымен жауласып, тап беруге ылаж аңдып, реті келгенде тап беріп жүргендер, әрине, қолына түскен, жауласқан туысын аямайтын болар. Жауласқан туысының, реті келсе, «қанын ұрттап» кету ондайлардың үйреншікті істері болар. Олай болғанда шетке шығып алып, үйтіп жүрген жау туыстарын, ана қалған елдегі туыстары «қашақ» десе де, тіпті «қасақы» десе де мүмкін. Ал қалың

елдегі туыстары бөлініп жау болып жүрген туыстарын «қашақ», «қасақы» дегенде, «қашақ», «қасақы» атанып жүргендер, өздерін оңдері: «Біз қашақ», «қасақы» емес, «қазы-қақпыз...» деулері де мүмкін. Жаумен соғысқанда: «өлтірсек – қазымыз, өлсек – шейітпіз» дейтін қазақтың ескіден қалған сөздері бар. Жауласып, «қашақ», «қасақы» болып жүріп, «біз қазымыз, және ісіміз ақ деулері» де мүмкін.

Әр тарихшылардың «қазақ» туралы жазған мағлұматтарын теріп келіп Мұхаметжан Тынышпайұлы былай дейді: «Алшын деген ел қазақ атанып, Қара теңіз бен Кавказ тауының солтүстік жағында болған, кейін ол қазақтар көшіп Еділдің аяғына келген. 14 ғасырда (ғасырда) Сібірдің, Түркістанның көшпелілері «қазақ» деп аталған. 15-шы, 16-шы ғасырларда (ғасырларда) Жәнібек ханшып құрған, қазақ елі атанған хандығымен қатар, бұрынғы Алтын Ордың жерлеріндегі халықтардың бәрі де «қазақ» атанған дейді.

Бұл кісінің тарихшылардан терген «қазақ» туралы мағлұматтарының ішіндегі айқындаулары мыналар: Парсы жұртының 1020 жыл кезінде өмір сүрген атакты Фердауси деген ақынның жазған «Рүстем» деген дастанында «қазақ», «қазақ ханы» деген сөз бар екен.

2. Карамзин деген орыс тарихшысының айтуынша, Святопольский деген орыс князі 968 жылы Қара теңізге құятын Кубань деген өзеннің солтүстік жағында «қосек» дегендерді жеңіпті.

3. 10-ғасырда (ғасырда), Византия елінің патшасы Константин Порфирородный деген кісі, өлгі Кубань өзенінің алқабын «казакия» (казахия) деп атапты.

4. Еберс деген тарихшының айтуынша, 956 жылы өлген, араптың Максуды деген жазушысы жазған бір сөзінде, «қашед» деп, «сол, өлгі айтылған жерді айтқан.

5. Ников деген орыс шежірешісі: «1223 жылы, Шыңғыс әскері Қапқыз тауынан асып келіп, «қасақ» (қасах) жерін басып, қыпшақтарды қиратып, сонан соң орыстарды қиратқан» деп жазған.

6. Атакты Ноғайханның заманында, Кавказдан черкестерді шықырып келіп, Рылск деген қаланың маңына орнатқан. Сол черкестер өздерін-өздері «қазақпыз» деген.

7. 1397 жыл мен 1410 жылдарда Қырым татарларының біразы Литва еліне ауып барған. Литва королінің хат тасушысы қызметінде болған татарлар «қазақ» атанған. Ол кезде орыстың «казакия» дегендері шықпаған кез еді.

8. Күншығыс жақта, 1456 жылы Жәнібекті хан көтерген ноғайлар — қазақ атанып, бастап Қазақ хандығын құрғанда, 1474 жылы Қырым ханы Менлікерей, 3-інші Иван атты орыс князына жазған хатында: «Сенің жерінді тартып алуға, мен ұландарымды, мырзаларымды, казактарымды жібермеймін» деген.

9. 1523 жылы Морозов деген орыс түрік сұлтанына айтқан сөзінде: «Сенің казактарың бізге тие береді» деген.

Бұл мағлұматтардан көрінетін нәрсе мынау: көп елінен ексеулеп шығып, жауынгершілік кәсібінде болғандарды «қазақ» деген. Күншығыстағы Абылқайыр ханға араз болып, әлгі Хан тауына көшіп барып, қазақ атанып, Қазақ хандығының негізін құрған, Жәнібек бастаған аз ноғайлардан басқа да, Алтын орданың бөлек-бөлек хандарының бәрінің де жауға аттанғандай алып шығатын күшінің бір түрлісін — қазақ деп атаған. Оған дәлел, әлгі Қырым ханы Менлікерейдің орыс князы 3-інші Иванға жазған хатынан көрінеді. Және, 1471 жылы, орыстың Новгород деген қаласына аттаныс қылғанда, Қасымлықтар мырзасы Данияр деген, өзінің «казактарымен» барған.

1481 жылы Алтын ордадағы Ақмет ханға қарсы аттаныс болғанда, Шайбақ ұрпағы Ыйбак хан мың «казакпен» келген. Және, Мұса мен Жаңбыршы деген ноғай мырзалары он бес мың «казакпен» келген.

Карамзин жазады: 1499 жылы, татар ордалық «казактар» және азовтық «казактар», — «Олешне поселкесін келіп алды» дейді. Және, 1508 жылы, Қазан ханы Әбділлатип, орыс князы Василийге жазған хатында: орыспен соғысуға «казактарын жібермеске» уәде қылады.

Бұдан кейін, тарихта 1531 жылдан 1587 жылға шейін, Қазан хандығы мен Қырым хандығының «казактары» туралы көп айтылады. Вильяминов-Зернов деген орыс тарихшысы:

«Қазанның, Қырымның жабайы татарлары, 15 — 16 ғасырларда қазақ делінетін еді. Олар өздерін «казакпыз» дейтін еді», — дейді.

1598 жылы парсы шаһы Аббасқа жіберілген, Жировой-Засякин деген ноғай уақиғалары туралы жазғанында: «Сібір ханы Көшім далаға қазақ болып кетті» дейді.

Фишер деген белгілі тарихшы: «Көшім хан — Мұртаза баласы — Шайбақ ұрығынан, «казак» ордасынан, — Жайық пен Сыр арасындағы қырдың «қазағы» еді» дейді.

Бұған қарағанда, — Хан тауына көшіп барып, Жәнібекті хан сыйлап, қазақ атанып, бастап Қазақ хандығын құрған 4 — 5 рудан гана құралған азғана ноғайлардан басқа да қазақ аттылар көп болған. Және бұл тарихи мағлұматтарға қарағанда, «қазақ» атанғандардың не ханға қарашы, қосын, әскер, жігіт болған адамдар екендігі, не ордалы елінен шығып, далаға, қырға, аулаққа кетіп, «қара болып кеткен» адамдар екендігі көрінеді.

«Қазақ» атанғандардың ханға қарашы яки «қара халық» болғандар екеніне меңзейтін қазақ ел әдебиетінде де сөздер бар. Қайырлы деген ақынның «Шикәйт» деген кітапшасында мынадай бір өлең бар:

...Жиыдып барып отырдық
Сыйлыққа келген құдаша.
Қара казактың бас көтерген адамын
Қасына алды онаша...

Және 1908 жылы Қазанда басылып шыққан «Мұрат ақынның Омар Қазы ұлына айтқаны» деген кітапшадан «Нұрым ақынның Адай Атамбекке айтқаны» деген сөзде мынадай өлең бар:

...Қараның ұлы казакта
Бар ма еді сенің олшусуң?
Шайтан кірмей араңа,
Өсіп еді өркенің...

І үріктер әскерді «қосын» дейді. Қосыннан «қосак» деген сөз шығады. «Қазақ» деген сөз осы «қосакқа» да ойысатын сияқты... «Қосак», «қашак», «қасақы» «кезек» деген сөздердің бәрі де қазақ тілімізге үйлеседі...

Ақыры, жіктеліп шығып, не ханға қарашы жігіт болып, не аулаққа далаға кетіп «қара тобыр» болып, манайдағы елдерге шабуыл жасауды «кәсіп» қылып алғандарды — «қазақ» дейді екен деген қорытындыға, әлгі айтылған мағлұматтардың ешбіреуі қарсы емес. Қайта әлгі айтылған тарихи мағлұматтардың бәрі де, сол рудаларынан жіктеліп, хандарға, сұлтандарға, батырларға қарашы болып, шабуыл жасаушыларды «қазақ» деп айтады екен деген сөзін жаңадандыруға меңзейтін мағлұматтар.

Осымен бұл арада айта кететін бір сөз, қазақ атанған елдің «қосак» деген сөзді өзінің қалай жұмсайтындығы. Қазақ, кейде «қосакты» айтқанда, басқа бір бөтен адамды айтқан тәрізденетін сияқты. Бір қазаққа екінші қазақ кейігенде: «Қазақтың өзі бір

түрлі!» — дейді. Және: «Мен бұ қазаққа тиіспеймін», — дейді. Және, «Менде басқа қазақтың не ақысы бар!» — деп айтатын әдет бар. Өзге елдің өзін бұлай айтатынын мен естігемін жоқ...

Енді «алаш» деген қайдан шықты деген сұрауға қысқаша жауап бере кетсе болады.

Қазақта «Алаш—алаш болғалы, Алаша хан болғалы» деген сөз бар. Атбасар мен Ақмоланың оңтүстік жағында, Кеңгірлі деген өзеннің маңында Жошы ханның моласының қасында Алаша ханның моласы бар деп көргендер айтады.

Бірақ қазақ туралы жиналған тарихи мағлұматтарда «Алаша» деген қазақ ханының аты көрінбейді... Тарихи мағлұматтарды тексеріп келіп Тынышпайұлы Мұхаметжан «Алаш» деген ханды Ақназар ханға ұйғарады.

«Алаш» деген сөз монғол тілінде, қалмақ тілінде «кісі өлтіргіш» деген сөз екен. Және жаны ашымай хайуанды көп өлтіретін аңшыларды да қалмақтар «алашы» дейді екен деп «Қазақ» газетінің 1913 жылы шыққан 15-санында жазған.

Және «алаш» деген ұран, қазақ болған түрік руларында көптен бар, ноғайлы заманындағы ұраны екендігіне тарихи мағлұматтар бар.

«Алаш» деген сөздің, қазақ болған рулардың ноғайлы заманынан бар ұраны екендігіне қазақтың ауыз әдебиетінде де келетін меңзеулер, дәлелдер бар.

Қазақтың белгілі шежірешісі Шәкәрім Құдайбердіұлының айтуынша, қазақтың Ақмет ханы қалмақты шаба берген. Қалмақ Ақмет ханды «қан ішер, жауыз, кісі өлтіргіш» деп, өз тілінше — «алаш» деп атайды. Ақмет хан: «қалмақ, қорыққан соң ондай ат қойып отыр. Енді қалмаққа тигенде, қалмақтың үрейін алу үшін «алаш» деп шабындар» — дейді. «Сонан соң, қазақ ханы Ақмет «алаш» атанып, қазақтың ұраны «алаш» болып кеткен дейді. «Алаш — алаш болғанда, Алаша хан болғанда қалмаққа не қылмадық» — деген содан қалған сөз, — дейді.

Қазақтың бір ертегінде: «Қасқыр қарақұлақ деген аңнан қорқады. Сондықтан, «қарақұлақ десе, — қасқырдың шамы» — деген қазаққа мақал болған деседі». Бала күнімізде: «Қасқыр көрінсе «қарақұлақ!.. қарақұлақ!..» деп айқайласақ, қасқыр қорқып қашады» — деуші едік. Шәкәрімнің «алаш» деген сөздің қайдан шыққанын баяндауы, сол, «қасқырды қорқытамыз деп» «қарақұлақ, қарақұлақ» деп жүгіретін ұранымызды еске түсіреді...

«Алаш» деген, «алаша» деген сөздің шығуына мұны қисындырғанмен «алаш» деген ұран ертерек кезден, жалпы ноғайлы рулардың ұраны еді деген тарихи мағлұматтардағы сөздерге қарағанда, бұл ұранды қазақ ханымен байланыстыру жаңылыс сөз. Шөкәрімнің Ахмет ханы қазақ ханы болса, қазақ атанған рулар қалың ноғайлылардан бөлініп шыққан соң, 1535 жылдардың шамасында қалған қалың ордалы көшпелі ноғайлылардың бастыларымен жауласып жүргенде қолға түсіп, көшпелі ноғайлы батыры Орақ батырдан өлетін, Ақмет хан болуы керек. Одан басқа Ақмет атты қазақ ханы болмаған. Және бұл Ақметтің өзі де жалпы қазақ ханы емес. Қасым хан өлген соң, Жәнібек ұрпағы «бақла» таласып, қазақ бір ыдыраған кездегі, бір бөлек қана қазаққа «хан» болған.

Онсоң 1494 жылы қазақпен соғысып, қазақты 2 – 3 рет жеңген Шағатайлы ханы Ақмет хан деген, «Алаша» атанған. Соны айтпай ма екен Шөкәрім?..

Қалай болғанда, «алаш», «алашы», «алаша» – деген сөздер, бір сөз, қалмақ, моңғол тілінде – «кісі өлтіргіш», «қан құмар», «қол» деген сөз екендігі дұрыс. Және, «алаш» деген сөзді, қазақ тілінен рулар қазақ болмай жүргенде қолданған сөз екені дұрыс. Оған тарихи мағлұматтарда айқын дәлелдер бар. Және, қазақ пен татардың халық әдебиетінде де дәлелдер бар.

Орақ батырдың Қарасай деген баласы, жылаған шешесіне «Алаш» беріп айтқан жырында мынадай сөзі бар:

...Мен қабан құлақ қара атты
Қатырып тұрып мінермін.
Мен көрмеген алаш жоқ, –
Бәріне де тиермін!..

Мин, мұндай «алаш» деп, жау болып тиетін жат елді айтады. Оған мынадай өкесінің:

... Әжептәуір құрбының
Алдына алып сүйгізіп,
Алашка атын білгізіп,
Ұл қызығын көрмедім...

«Алаш» сөзіндегі «алаш» дегені де, «жат» ел мәнісінде айтылған...

«Алаш» сөзінен батыр жылқысын елсізге салып, Алладан жау тілей-
«Алаштың» тілген жауы – Алаштың батыры болады:

...Күні-түні Алладан,
Жау тілей берді:
Қайда кеткен алаштың
Найза ұстаған батыры?
Тап менің тұсымда,
Еркеск мүлде таусылып,
Қалған ба жұрттың қатыны?

дейді...

«Алаш» деген сөзді ұран қылып алған ел, біраздан соң, ел атының өзін «алаш» деп атайтын болған. Ел аузындағы: «ноғай, қазақ – бәріміз бір алаштың баласымыз» деген сөз, «алты алаштың баласы» деген сөздер сонан шыққан болады. Ал онымен қатар «алаш» деген сөзді алғашқы, өзінің шын мәнісінде, – «жат», «бөтен», «жау» мәнісінде де айту осы күнге шейін үзілмей келді. Бұған, қазақтың қалыптанған сөзінде де және қазақ пен татар елінің әдебиеттерінде де дәлел бар. Қазақта: «Е-е, мен сенің ағайының емей, алашың ба едім!» деген үйреншікті сөз бар. Бұлай айтқандағы, «алашың ба едім» деген сөз, «дұшпаның ба едім!» деген сөздің мәнісінде жүреді... Ғылман Шарып ұлы деген адам ел аузынан жинап, 1909 жылы Қазанда бастырылған, «Қазақ шығырлы-ры» деген кітапшада мынандай қазақ өлеңі бар:

...Жақыныңды кемітпе алаш үшін
Арам іске кіріспе талас үшін.
Жалғыз жатар жеріңді ойына ал,
Отқа түспе біреудің бәлесі үшін...

Және, сол, 1909 жылы «Шора» журналы жасаған тіл жарысына жазған татар жазушысы Нади Атлас ұлының: «Бір түрік бикешінің өзінің ұлына айтқан үгіті» деген әңгімесінде «Алаш» («Алашы») деген сөзді, – «жау», «жендет», «қан төккіш» деген сөздің мәнісінде айтқан. Анасы баласына: «Сенің ата-бабаларың ер еді. Сенің көзір жаудан қорқуың лайықсыз», – деп үгіттеген сөзі мынау:

«... Бұрынғылары лашын, алып, темір балық аттарымен атанған әкелердің балаларына, – бұл шақтағы қаршығалардың тырнақтарының астында езілу, қан шашқыш алаштардың кескін қылыштарының астында туралу келіспес, бала!» дейді...

Және, 1909 жылы Уфа қаласында басылып шыққан «Насихат қазақия» деген кітапшада мынандай өлең бар:

...Есекті көлік қылдық ат орнына.
Ағайын алаш болды жат орнына.
Өсскілер көбейді бұл уақытта.
Тараған қолдан қолға хат орнына.

Енді өлгі жіктеліп шығып, қазақ атанып, Жәнібекті хан көтеріп, қазақ хандығын құрған жөнкілген көшпелі елімізге келейік.

Бұлар Абылқайыр ханнан 1456 жылы бөлініп шыққан дедік. Абылқайыр ханның күшеюін қауіпсініп, қалың елді бөліп-бөліп (түресіп алып), хан болып, билеп отырған, жыл санап іріп, тозып шапырауы күшейген Шыңғыс балалары Абылқайырды өлтірген. Абылқайыр өлген соң, 1465 жылы оның қол астындағы ноғайлы-түбек рулары бытырап, бірсыпырасы Жәнібек қол астына шығып, «қазақ» болып кеткен.

Араздасып шыққан Абылқайыр хан өлтірілген соң, Жәнібек қол бастаған жөнкілген қазақ күншығыстан күнбатысқа, Еділ – Жайықтың құйылысына лықсып көшіп келіп, өздерінің көпшілігінің «қара шаңырағы» тәрізді, төркін елдеріне – көшпелі ұлы ноғайлы елдеріне іргелесіп қонады. Осы оқиғаға мензейтін қазақтан ауыз әдебиетінде, «Жәнібек ханға Асан қайғы» айтты деген аңыр бар.

...Қырында киік жайлаған,
Суында балық ойпаған,
Оймауыттай тоғай егіннің,
Ойына келген асын жейтұғын,
Жемде кеңес қылмадың, —
Жемнен де елді көшірдің.
Ойыл деген ойынды,
Отын тапсаң тойынды.
Ойыл — көздің жасы елі, —
Ойылда кеңес қылмадың, —
Ойылдан елді көшірдің.
Елбен-елбен жүгірген,
Ебелек отқа семірген,
Екі семіз қолға алып,
Ерлер жортып күн көрген,
Еділ деген қиянға,
Еңкейіп келдің тар жерге,
Мұнда кеңес қылмасаң.
Кеңестің түбі нараду.
Жәнібек атты жақсы хан
Еділ мен Жайыққа
Кәпірге қала салдырдың,

Ақылды белден шалдырдың
Көңілді жаман қалдырдың.
Көңіл қалмай не болсын.
Төнірек жүзді, қой көзді
Әспеттеген балаңды
Атасы нәлет көпірге
Күндердің күні болғанда
Бас бұлғамай берерсін.
Нәлет біздің жүріске
Еділ менен Жайықтың
Бірін жазға жайласаң
Бірін қыста қыстасаң
Ақ қолыңды маларсын
Алтын менен күміске.
Арқадан жатып ақырған
Аламанды шақырған,
Камалды көпір алғанда
Қиямет-қайым болғанда
Жәнібек атты жақсы хан
Баланы сенен сұрармын.

Жәнібек сол Еділ өзенінің төменгі өлкесінің бір жеріне қала салдырған. Мына жырдағы «көпірге қала салдырдың» деген сөз соған меңзейтін тәрізді. Жәнібек көптің ақылына салмай, ішіне көшіп барғанына, қала салдырғанына Асан Қайғы наразы тәрізді.

Бұл арада айта кететін бір сөз мынау: Бұл кітапта келтірген өлең-жырлар билер табы билеген ескі надан заманның сөздері болғандықтан, мазмұн-пікірлері дұрыс болмайды. Мысалы: Мұсылманнан басқа салтты елдерді «көпір», «жау» деп атайды. Мұны естен шығармау керек...

Жәнібек хан содан Астрахан қаласында хан болып тұрған. Онан Жәнібек хан туралы айтылатын әңгіме түрліше шығады.

1477 жылы бір Жәнібек Қырымның ханы болып тұрып, 1480 жыл шамасында 3-ші Иван деген орыс князына келіп, Ковно қаласында өлген. Кейбір тарихшылар, – (Гаммер), осыны, қазақтың Жәнібек ханы дейді.

Қазақ хандығы, қазақ атанған көшпелі жөңкілген ноғайлы көшіп Астрахан, Қазан атыраптарынан, Еділ, Жайық өлкелерінен Ұлытауға, Түркістанға, Хан тауға, Сыр бойына, Алатауға келіп, жөңкіліп жүрген. Жылдың, заманның ыңғайына қарай осы жерлердің бірін бір жыл жайлап, бірін күздеп, бірін қыстап, қаптап жүрген. Осы айтылған жерлердің бір жағын жау алса, бір жағына жөңкіліп ауған. Қайтадан ол жерді, және тағы да жапсарлас жерлерді көршілес елдерден өздері де тартып алып жүрген.

Жәнібек хан мен Керейдің балалары бастаған қазақтар Түркістан қаласын алмақ үшін, Жағатай ханның ұрпақтарымен, Шайбақ хан ұрпағымен неше рет соғысып, жеңіп, жеңіліп, татуласып, жауласып жүреді. Қазақ болған руларды ұлы ноғайлар жеңіп, сол кезде қазақ Еділ – Жайық бойынан ығысып, Түркістан, Хан тауы жақтарына келеді.

Сол кезде, 1495 жылдан былай, Шайбақ ұрпағы Абылқайыр немересі Мұқамет Шайбаны Түркістан аймағын өзіне қаратуға әрекет қылып жатқан болады. Керейдің баласы Бұрындық үлкен хан есігіне, Жәнібек ханның 3-ші баласы Қасым хан қазақтың бұрындық жақ бөліміне хандық қылып тұрған. 1508 жылы Бұрындық ханды қазақтар қуып жібереді.

Сол 1503 жылдан, Қасым қазақтың бір күшті ханы болады. Қасымның тұсында, сол уақытша ноғай атанып жүрген – Алшын руының бірсыпырасы қазаққа қосылады. 1513 жылы Қасым бастаған қазақтар Сайрам қаласын алып, Абылқайыр ханның баласы Бұрындық жожа билеген Ташкент маңайын шабады. Қасымның тұсында қазақ хандығы күшейіп, өз әлінше дәуірлеген болады.

«Қасым ханның қасқа жолы, Есім ханның ескі жолы» деген, қазақтың ереже сөздерінің ішіндегі Қасым хан, осы Қасым.

Қасым хан 1523 жылы өлді дейді. Қасым өлген соң, Жәнібек ханның балалары өзара жауласа бастайды. Азғана қазақты бөліп-бөліп алып, бірнеше хан болады.

Қасым өлген соң, баласы Манас хан болып, өзара жауласып күресіп, ұзамай өлтірілген. 1524 жылы, Жәнібектің 4-інші ұлы Жәнібектің баласы Тайыр – хан болған, Жағатай хан ұрпағы, Сейіт ханның қол астына қараған үйсін руы мен қырғыздар 1526 жылы Тайыр ханның қол астына, қазаққа қосылған.

Еділ – Жайықтың төмендегі бойын, Жем бойын, Мұсаның балалары билеген көшпелі ноғайлар қоныс қылған. Қазақ болған руларды бұлар жәбірлей берген, қоныстан қыса берген, «қазақты» тастатуға әрекет қылған. Тайыр ханның тұсындағы күрделенді қазақтың көбі қайтадан, сол, өздерінің төркініне – көшпелі ұлы ноғайларға көшіп кеткен. Қалған қазақтар тағы да ұрыссыз, қуатсыз Тайыр ханды тастап кетіп, Тайыр хан тек қырғыздарға хан болып қалады. Бірақ, кешікпей 1529 жылы Тайыр хан 20 мыңдай қазақ жиып алады. Тайырдан кейін қазаққа хан болған інісі Бұйдас хан 1533 жылында Абылқайыр хан ұрпағы, Ташкентті билеген сүйініш Қожаның немересі, Наурыз Ақмет

ханның баласы Дербіс хан бастаған әскермен соғысып, сол соғыста өлген. Бұл соғыста қазақтың 24 сұлтаны өлген дейді.

Еділ мен Жайықтың төменгі өлкелерін және Жем (Емба) бойын қоныс қылған Мұсаның балалары Сайдақ, Шаһ-Мамай, Жүсіп билеген, қазақ аталған елдердің асыл түп елдері, әлгі, көшпелі ноғайлармен 1534 жылы хан бастаған бір бөлек қазақ рулары соғыс қылмақ болады.

1535 жылы қазақтың Ақмет деген сұлтаны көшпелі, ұлы ноғайлының бастығы Сайдаққа тұтқын болады. Ақметті ноғайлының батыры, Мұсаның немересі Орақ батыр өлтіреді. Еділ — Жайық жақтарынан ойысқан қазақтар сол жылы барып Ташкент хандарымен соғыс қылып, дүбір салған болады. 1537 жылы да Жүсіп мырза бастаған көшпелі ұлы ноғайлар қазақтармен соғысып, қазақтарды біраз шабады. Тағы сол жылы, Жағатай хан тұқымы Сейіт ханның баласы Рашит, Шейбанит тұқымдарымен күш біріктіріп, қазақпен соғысып, қазақты быт-шыт қылып женеді. Сол соғыста, қазақтың бірсыпыра қосыны, ханы Тоғыммен 37 сұлтан (төре) бас болып қырғын табады...

Қазақ болған елдің тарихы Алтын орда елдерінің тарихымен байланысты болғандықтан, бұл арада тағы да біраз, Алтын орда елдерінің қысқаша бірнеше оқиғаларының ұзын-ырғасын шолып өтейік. Алтын ордаға қараған, Шыңғыстың ұрпақтары бастаған елдер, бөлек-бөлек болып: Астрахан хандығы, Қазан хандығы, Сібір (Түмен) хандығы, Абылқайыр ұрпағының хандығы, Ноғайлы мырзаларының хандығы және әлгі айтылған сияқтымен қазақ хандығы болып, бәрі сиыспай азғындауды молайтып, бір-біріне жау болып тиюді күшейте береді.

1480 жылы Алтын орда ханы Ақмет орысқа аттанып Үрге деген өзен бойында 3-ші Иван бастаған орыс әскерімен тоқайласып, бір-біріне батпай тұрғанда, — «Алтын орданы Қырым ханы Менлігерейдің қосынымен, Қасымлықтар ханы — Нұрдәулет қосыны шапты» деген хабар келіп, Ақмет хан қосынымен тез Алтын ордаға қайтады. Келсе «қазақтары» мен Алтын орданы шауып кеткен тұқымдарының орнын сипалап қалады.

Сол уақытқа шейін Алтын ордаға бағынып келген орыс елі сол жылдан кейін өз еркі өзінде болады.

Содан кейін Ақмет қосындарын тарқатып жіберіп, жай жатқанда, Сібір ханы Ибақ пен көшпелі Ұлы ноғайлардың мырзалары Едіге батыр немерелері Мұса мен Жаңбыршы, өздерінің мын

• оле ол бес мың «қазақтарымен» Алтын ордаға тиеді. Орданы тастап, Ақметті өлтіріп, Алтын орда ханы Ибақ болған болады.

Бұдан кейін Алтын орда «тағында» отырған ханнан Ұлы хандық ат мүлде қалады.

Ақыры, сүйтіп бір кезде тұтасқан зор, айбынды әскери күш болған Алтын орда мемлекеті азып, тозып, әлсірей береді.

Шыңғыс ұрпағы хандық қылған хандар, билер, байлар табынан қол астындағы қалың Ноғайлы қонысқа, малға билік еткен билеушілердің ықпалымен шұбырып шабыншылықпен бола берген.

1480 жылы өз еркін өзі алған орыс елін билеген орыс княздары ордан кейін таққа таласып, жауласып шабысқан хандардың бір қауымына көмек беріп жүреді.

16 ғасырда, Қазанда таққа таласқан екі партия болады. Бірі — Қырым мырзасы Сапагерей бастаған, Қырым партиясы. Екіншісі Астрахан мырзасы Сайықкәлі бастаған, орыс княздары қолдаған орыс партиясы болады. 1546 жылы екі партия соғысады. Орыс партиясы жеңіледі.

Орыс партиясы жағынан өлген адамдардың ішінде — орыс сарбазысы Карамзиннің айтуынша, белгілі ертең, жыр болып жүретін Шора батыр Нәрік ұлы да болған. Жеңілген орыс партиясынан бастығы Сайықкәлі Қазаннан қашып, Сапагерей Қазанға саян болған. Кешікпей Сапагерейді қазандықтар қуған. Бірақ, көшпелі ноғайлылар мырзасы Жүсіп күш салып, Сапагерейді сақтап Қазан тағына отырғызған. 1549 жылы Сапагерей өліп, көшпелі ноғай мырзасы Жүсіп, Қазан тағына Жәдігер Мұқаметті отырғызған.

Сөйтіп жүргенде, сол жылы орыс князы 4 ші Иван Қазанды басып алып, енді мүлде орыс князына бағындырған. Қазанда болған екі қырғы соғыста Карамзиннің айтуынша Шора батырдың екі ені, Ісләм деген екі інісі орысқа қарсы соғысып жүріп өледі.

Астрахан хандығында да екі партия болған. Онда да, бір партиясы — қырым партиясы, бір — орыс партиясы болған. Орыс сарбазысы хан қылып қойған Жанбыршы Қырым партиясына ордан кеткен соң, 1554 жылы орыс әскерлері Астраханды алған. Ноғай мырзаларының ұсынуымен хандыққа Дербесәліні отырғызған. Дербесәлі де қырым партиясына шығып кеткен соң, қырым әскері Астраханды да басып алып, енді мүлде орыс князына бағындырған.

Сөйтіп, 1480-жылы, Шыңғыс ұрпағына бағынудан құтылған орыс партиялығы, 70 жылдан соң, Қазан мен Астрахан хандығын, және, бір бөлек көшпелі ноғай үлесін өзіне бағындырып алып, Қара теңізден Сібірге шейін көлбеген, Алтын ордаға қараған ұзыннан-ұзақ жерлерді, бел ортасын үзіп алып, екіге бөліп жіберген.

Орта белін үзіп, орыс патшасы алып, екіге бөлініп, тағы да бөлшектеніп, азып, тозып өзара шабысты көбейте берген, Алтын ордадан және Жағатайға қараған мемлекеттен ыдыраған түрік елдерін, енді бірте-бірте орыс патшасы уысына алуға икемдей береді.

Астрахан хандығы мен Қазан хандығына қараған рулардың ең күштісі, әлгі Еділ, Жайық, Жем бойларын қоныс қылған көшпелі Ұлы ноғайлар еді. Көп уақыт бұл көшпелі Ұлы ноғайлардың мырзалары – Қазан, Астрахан хандықтарының істеріне қатысып, атасы Едіге батырдың жолымен, бір ханды түсіріп, оның орнына бір ханды отырғызып жүрген. Бұл мырзалар Қазан, Астрахан хандықтарының тезірек құруына ат салысқан. Онымен бірге және көшпелі ноғайлар мырзаларының өз араларының жерге сыйыспай жауласып тартысулары да үзілмеген. Әсіресе бірін-бірі бауыздап жауласқан Мұса мырзаның балалары: Сары Жүсіп пен Сымайыл (Алшы Сымайыл). Сары Жүсіп Қырым ханының табанын жалап, арқа тұтып, Сымайыл орыс патшасына жағынып, Москва патшасының етігінің табанын жалап, соны арқа тұтқан. Жалғыз бұлар емес, түрік, ноғай мырзаларының, хандарының көбі-ақ сөйткен. 1555 жылы Сымайыл Жүсіпті және оның серіктерін, жақтаушыларын құртқан. Сары Жүсіптің балалары біраз ноғайлылармен қашып, Қазаққа келіп қосылған.

Ноғайлының үлкен бір бастығы – Едіге батырдың өзі, оның ұрпағы Мұса, Алшы, Сымайыл, Орақ, Мамай, Жанбыршы, Тел, Ағыс, Естерек, Тарғын, тағы да Едігенің біраз ұрпағының аттары қазақ ауыз әдебиетінде көп кез келеді.

Көшпелі ноғайлыларды билеген Сары Жүсіп балалары, туысы Сымайылдан қашып, бірсыпыра ноғайлылармен көшіп қазаққа келіп қосылғандағы қазақ ханы Ақназар хан. Қазан мен Астраханды және бір бөлек көшпелі ноғай ұлысын орыс княздары бағындырып алған соң, Қазан, Астрахан төңірегіндегі қалың көшпелі ноғайлылар жөңкіліп, ығысып көшіп, бірсыпыра күшті рулар тағы да қазаққа келіп қосылған. Көбі көшпелі ноғайлыға

келіп қосылған. Сонсоң, бұл үлес — «көп ноғайлы» атанған. Қазан мен Астрахан төңірегінде қазаққа келіп қосылған көшпелі ноғайлардың көбі Алтын орда руынан екен. Қасым хан өлген соң Жәнібектің әр баласын хан қылған жөнкілген, қазақ атанған рулар енді тағы да күшейгендікті көрсетеді.

1554 жылы, Сығай сұлтанның баласы Тәуекел бастаған қазақтар Балқаш елін шауып және кешікпей өздерін жұрдай қылып Балқаш шапқан соң, Ташкентті билеген Абылқайыр ұрпағы Сүйішші хан баласы Наурыз Ақметтен көмек сұрайды.

Солан кейін, бір жылдан соң, қазақтар ұдайымен екі-үш жыл Ташкентте тиіспейді.

Ноғайлы Алшындар келіп қосылған соң, Ақназар күшейіп, Балқаш ханнан кейін бөлшектеніп жүрген қазақ атанған руларды біріктіре бастайды.

1562 жылдар шамасында, Ақназар хан бастаған қазақтар, Жәнібектің ұрпағы Рашид ханның қолымен соғысып, соғыста Рашид ханның баласы Әбділлатипті өлтіреді...

Сол Еділге батыр ұрпақтарымен сиыспай келген ноғайлылар қазақтарының ұйтқытуымен және Еділ — Жайықтың төменгі өзендері аралына, Ақназар хан, Сығай сұлтан, Шалым сұлтан бастаған қазақтар 1569 жылы аттанып, өздерінің көпшілігінің «төртінші» «Ара шапырақтары» болған түп елі — көшпелі ноғайлыларға келіп тиеді.

Бір жылдан соң тағы да күш жиып келіп, тағы да, сол Еділ — Жайықтың төменгі өлкелеріндегі Ұлы ноғайларға шабуыл жасайды.

Ташкенттегі Шайбақ хан ұрпағы сол кездерде Ташкент, Ферғана өлкелерін, Түркістан қаласы мен оның солтүстік атырабын билейтін тұрған еді. 1579 жылы Шайбақ ұрпағы, Абылқайыр хан шабуылдап, Наурыз Ақмет ханның баласы — Баба деген, өзінің туыстарымен қатар қолымен өлтіріп, әкесіне қараған жерлерге жалғыз өзі хан болып қалады. Мұнан қол астында, осы күнгі қазақтың Найман, онан соң Түркістан рулары да болады. Бұхарды билеген, көрші елдерге шабуыл жасап, күшті атанып тұрған, Абдолла хан әскер жиып келіп Ташкент маңында Бабаның әскерімен соғысады. Баба өлген соң солтүстікке шығып кетеді. Қазақ ханы Ақназар Бабаны құрған соң оған, алдаумен өлтірмек болады. Оны Баба біліп қойып, Абдолланың екі баласын өлтіреді. Және кешікпей, 1580 жылы, Абдолланың өзі де өлтіреді.

Бұхар ханы Абдолла Бабаның күшеюін жақсы көрмей, Бабаға қазақтың Сығай ханын аттандырады. Біраздаған қазаққа хан болып билеген Сығай, Бұхар ханы Абдоллаға арқа сүйеп, соған бағынып жүрген. Бұхар ол кезде күшті болып тұрған. Сығай Талас өзені бойында Бабамен соғысып, жеңіліп қайтады. Сонан соң, сол жылы, тағы да Абдолланың өзі Сығай және оның мықты баласы — Тәуекел, үшеуі Бабаға аттанады. Баба Ұлытауға қашады. Тәуекел қоймай жүріп, Бабаны құртады. Сүйтіп, Ташкеннен солтүстікке қараған жерлер, Жәнібек ұрпағы билеген қазаққа қарап қалады.

Ұлытауға аттанысқа барғаннан кейін, Сығай қазақ даласын тастап 1580 жылдан кейін, Бұхар ханы Абдолла берген Құджент қаласына барып тұрады. Содан кейін, қазақты Тәуекел билейді.

Тәуекел бастаған қазақ енді Түркістан, Ташкент, Самархандарды алуға күш жинайды. Бұхар ханы Абдолла өлген соң, дәмесі күшейіп, Тәуекел бастаған қазақ қолы аттанысқа дайындалады. Аттанардың алдында, сол Бұхар ханының қызметінде жүрген, қазақ болған рулардың кейбіреулерімен тұқымдас кейбір бектермен астыртын сөз біріктіреді. Сөз біріктірген бектер Абдолла ханның баласы Әбділ-Момынды өлтірген соң, Тәуекел қол жиып аттанады. Қазақ қолының ішінде, Тәуекелмен бір туысқан інісі Есім және Ақназар ханның Мөнкетай мен Дінмұхаммед деген балалары болады. Бір-екі рет аттаныстан кейін, 1597 жылы қазақ қолы Ферғана, Самарханды алады. Одан Бұхарды қамайды. Бұхарды бір айдай қамап, қазақ қолы жеңіліп, Тәуекел жаралы қайтып, Ташкенде өледі.

Тәуекелден кейін, 1598 жылы, оның інісі Есім хан болады. Қазақтар Бұхар әскерлерімен Ташкент маңында бірнеше рет соғысып, ақырында Ташкент қазаққа қарайды. Сонан соң Ташкенге Тұрсын хан болады. Қазақтың екі ханы — бірі Тұрсын хан Ташкенде, екіншісі — Есім хан Түркістан қаласына хан болып тұрады. Абылғазының жазғанына қарағанда Тұрсын хан үлкен тәрізді болған. Бірақ Тұрсын ханнан Есім ханның күші артық, елі көп болған.

Ол екі арада Еділ — Жайық өзендерінің төменгі өлкелерін, сол екі өлкенің екі жағына қанатын жайып қоныс қылған көшпелі ноғайлыларды билеген, бір кезде Алтын ордаға бөлекет басы болған Едіге батырдың ұрпағы бірінің қанын бірі ұрттауын жиілете берген. Туысы Сары Жүсіпті өлтіріп, оның балаларын қазаққа қуып жіберіп, ноғайлыға бастық болып қалған Сымайыл (Алшы

Сымайыл) өлген соң, ноғайлыны оның баласы Дінахмет билейді. Сымайылдың — Орыс, Тыныбай деген балаларының балалары Шакмамайдың балалары Дінахметтің, Ормамбет бидің, Шымұхаммедтің балаларын өлтіреді. Ақырында, атакты Ормамбет биді өлтірген соң, «үлкен ноғайлы» атанған қалың көшпелі ел тағы басылып, бөлек-бөлек болып кетеді. (Ормамбет биді 1597-98 жылдардың кезінде өлтірген.) Бір бөлек ноғайлы, — Естелі басылып, Еділ өзенінің төменгі бойынан Терек өзеніне дейін басылып, қоныс қылады. Екінші бөлегі, Орак батырдың баласы — Қызыл басылып, Азов маңын қоныс қылып кетеді. Үшінші бөлегі Арал теңізінің маңын қоныс қылады. Сонымен, қазақ болған руларының көпшілігінің түп ордасы, төркіні, «қарашаңырағы» «Үлкен ноғайлы» атанған қалың көшпелі ноғайлы бөлек-бөлек болғанда, ноғайлының талай руы бөлініп келіп, қазаққа қосылады. Ормамбет биді өлген соң ноғайлыдан келіп қазаққа қосылған елдің көптігі — осы уақытқа шейін бөлек хандық құрып жүрген қазақтың көптігінен аз болмаған. Сүйтіп, қазақтың санын бұрынғыдан екі есе мүлдемдей көбейткен.

Қалың түрік елдерін билеп, бүлдірген хандармен қатар, ноғайлы елін билеген, бүлдірген Едіге батырдың балаларын: атакты Ормамбет биді — қазақтың ескі ауыз әдебиеті өзінікі қылып қарайды. Қазақтың ескі ауыз әдебиетінің маңызды жұрнақтары ноғайлы елінікі болып әңгімеленеді. Онысы — қазақтың өзі ескі заманда ноғай елі болғандық. Және көбі Ормамбет бидің елі болғандық. Осы күнгі қазақ болып отырған барлық рулардың көпшілік бөлшектері, «ат аунаған жерде қалған түктей», — Қырғакы, Қыпшақ, Еділ бойларында, Қазанда, Оралда бөлініп отырған елді берген. Бұлар орнығып қалған жерлеріне қарай: татар, башқұрт және басқа сондай түрік елдерінің аттарымен аталып отырады. Орыстың белгілі зерттеуші білгішінің жинаған мағлұматтарына, Қырым татарларында мынандай рулар бар: Арғын, Қыпшақ, Қоңырат, Найман, Алшын, Бай-Ұлы, Жағалбайлы, Тама, Керей, Қыпшы, Шырын, Борын, Дүрмен.

Астрахан ноғайларында: Найман, Бағаналы, Жағалбайлы, Қоңырат, Қыпшақ, Кете.

Ташкүрт елінде: Табын, Тама, Қыпшақ, Керей, Таз (Бай-ұлы).

Қазақстанда: Арғын, Шеркес.

Қырымқалпақта: Найман, Қыпшақ, Қоңырат, Әлім, Шоман, Тама, Жағалбайлы.

Елдің орта ағымында, көбінесе, Қыпшак... Түрік-монғол рулары туралы жазған әрбір тарихшы, зерттеушілдердің жазғандарын оқып, қорытынды жасағанда:

Казан татарларында: Арғын, Қыпшак, Алшын рулары бар.

Башқұрт елінде: Керей, Қыпшак, Алшын рулары бар.

Қырым татарларында. Үйсін, Қанлы, Арғын, Керей, Найман, Қыпшак, Қоңырат, Алшын, Алаш, Алаша рулары бар.

Кавказда: Алшын, Арғын, Тама рулары бар.

Түрікменде: Үйсін, Керей, Арғын, Қыпшак, Алшын бар.

Өзбек елінде: Үйсін, Қанлы, Жалайыр, Сіргелі, Ошақты, Қыпшак, Найман, Қоңырат, Ашамайлы, Алшын бар.

Қарақалпақта: Үйсін, Балғалы, Қайшылы (Жалайыр), Қанлы, Қарамайын (Қыпшак), Ашамайлы, Бағаналы, Теріс Таңбалы, Кара-Керей, Садыр (төртеуі де Найман), Бай бакты, Адай, Су мұрын, Беріш, Таз (бұл бесеуі Алшын) бар.

Қырғызда: Найман, Қоңырат (Құлжигаш), Қыпшак, Арғын, Қара-Кезек (Кіші жүз), Алшын, Қанлы, Тама, Алаша рулары бар.

Міні, осы, жоғарғы көрсетілген елдердегі, кәзіргі сол елдердің аттарымен аталып отырған, жаңағы аттары аталған рулардың бәрі де кәзіргі қазақ елінің рулары... Жаңағы жерлердің бәрінде осы күнгі қазақ руларының көбінің-ақ аттарының тұяғы басқан. «Барар жерің Балқан тау, о да біздің барған тау» деп осы айтылған жерлердің бәрін де қазақ болған рулардың бабалары көрген. Және қалың түрік, қалың ноғайлы елі болып мекен де қылған. «Ат баспаймын деген жерін үш басады» — деп, бастап ноғайлыдан бөлініп, «қазақ» болғаннан кейін де, қазақтардың қайтадан бұрынғы түп ноғайлыларына кеткендері де болған. Мәселен: Ақназар ханның баласы Ақметгерей бастап Кубаньға кеткен қазақтар, тағы басқалар. Өйткені ноғайлы мен қазақтың айырмасы жоқ. Ноғайлы бұрын тек бөлек-бөлек руларының аттарымен жүріп, Ноғай ханның тұсынан бері жалпы ноғайлы болған. Қазақ елі — ноғайлыдан бөлініп шыққан бұтақ. Бөлінгенде, түпкі ноғайлыдан әр кезде, біртін-біртін көп бөлініп шығып келіп қазақ болған. Біртінгі кездерде келіп қазақ болғандардың «ноғай», «ноғайлы» деген аттары әлі қалған жоқ. Кіші жүз бөкейлік қазақтарында, әлі де, ноғай аттарын қалдырмай жүрген ауылдар бар. Және Шу өзенін қыстайтын елдердің ішінде «ноғайлы» деген ауылдар бар. (Мысалы: «ноқайлы» Түсіпбектер.) «Желкілдек» деген ескі әңгіме-ертек те «Орманбет ханды» 192 жасаған қыла-

«...Алғашқы тоқсан екі жасаған, қаздың етін асаған...» дейді. Ондай өлеңінің аяғы рас болса, өлген жылы мен жасын есеп кылғанда, ноғайлардың қалай қалай болған рулардың бастапқы азғаналары да бөлінбей тұрған кезеңде-ақ Орманбет жалпы ноғайлының тұтас кезіндегі би болған болар еді...

Түрік руларының көбіне жайылған, ескілікте болған оқиғалардың өлеңі, қызықты әңгімесі саналып, қазақ атаулы ел өзінікі болып ұмытпай келген «Қозы Көрпеш – Баян» әңгімесінің қазақ руларымен бұрын жазылған нұсқаларының Радлов бастырған нұсқасында, жыр «Орманбет би мен ноғайлыны» айтып басталады. Қозы Көрпеш пен Баян сұлудың әкелерін ноғайлы елінің биілері еді деп әңгімелейді.

Орманбеттен аттанған он сан ноғай,
Біреуінің ақылы он сан қолдай.
Қара хан, Сары хандай бай өтіпті,
Екеуі заманында байлығы орай...

«Орманбет би» мен «он сан ноғай» аты, сол «Қозы Көрпеш – Баян» өлеңінің бәрінде қатарымен келтірген төрт ауыз өлеңінің бірі болып отырады. «Орманбет би» мен «он сан ноғай» аты, ноғайлының басқа бастықтары қазақтың ескі ауыз әдебиетіндегі өлеңдердің бәрінде-ақ кездеседі...

1903 жылы өлген Кіші жүз атакты Мұрат ақын 1911 жыл шамасында патша үкіметінің қысымын көріп айтты деген «Үш қиян» деген жырында:

Өлеңтің аяғы
Шідертінің қоспасы,
Аңкытының басы, тасоба
Он сегіз жыл атысып,
Орманбет бидің өлген жер
Он сан ноғай сүйген жер, –

«...Кіші жүз рулары отырған Жайық, Өлеңті, Шідерті, тағы басқа жерлерді жыр кылғанын да айтады.

Қалай атанған елдің уақ руының ескі батыры саналған «Ер Көкше» жырында:

Ер Көкше жас екен,
Жас та болса бас екен,
Он сан ноғай бөлгенде,
Орманбет хан өлгенде,

Ол барып жатыпты
Маман деген суына,
Балкан деген тауына

деп басталады.

Ноғайлылар бытырағанда, Қаз туған деген батыр ауа көшкенде айтқан жыры деп, Мұрат ақын айтқан «Қаз туған» деген жырында:

Арайна, билер, арайна!
Арайна деген болғай ма?
Арайнасыз әр қайда
Ердің ісі оңғай ма?
Арайна болған Қазтуған
Қайғыланып сонда толғай ма?
Ел қияға қонғай ма?
Еділ-Жайық арасы
Кеңшілік қоныс болғай ма?
Ойылда, Қиыл, Жем, Сағыз,
Қайран саланың жатқан аңғары-ай?..

.....
Ноғайлы казак жұртымның
Кейінгі туған балалары-ай!..

.....
Жолдасын жолай іздеген,
Өзіне тиген дұшпанын
Қарт бурадай тіздеген, –
Мен қарға бойлы Қаз туған,
Қайғыланып асып барамын
Ноғайлы, казак елімнен, –

деген сөздер бар...

Онсоң, саяси жағынан бір ескертіп айта кететін сөз: Мұрат сияқты сол замандардағы ақындар, қазақты жалпы «елім» деп сөйлейді де, қазақпен тиіскен: орыс, қалмақ, қоқан тәрізді елдердің патша, хан үкіметтерінің озбыр саясаттарынан көрген жәбірді, сол жалпы орыс, қалмақ, қоқан елдеріне түгел жабады. Ол елдердің еңбекші таптарының өз патшалары мен хандар үкіметтерінің, байларының қанауында екенін білмейді. Еңбекші тап әлсіз елге озбырлық қылмайтынын білмейді. Ел тарихы, әдебиет тарихы ретінде келтірген мысал-жырларда бұл білмейтіндіктері айқын көрінеді. Соны естен шығармау керек.

Қазақтың ескі ауыз әдебиеті «ноғайлы» деген, «қазақ» деген бір-ақ халық болғандығын толық айқын көрсетеді.

Белгілі акын Тезек төрөнің заманында, көбінесе сол Тезек төрөнің маңында акын болған атакты Сүйінбай ақыннан естіп едім деп айтқан Жамбыл ақынның аузынан естіліп жазылған Жабай батыр туралы жырда, Жабайды – ноғай еді дейді.

▲ырдың мынандай үзігі бар:

Ол сан ноғай бүлгенде,
Орманбет хан өлгенде,
Қырық жылдай атысқан,
Қызыл қанға батысқан,
Найзаменен соғысқан,
Қылышпенен шабысқан,
Айбалтамен қағысқан...
Жердің жүзі шаң болды,
Мылтық, найза қан болды.
Кімдер өлді, кімдер тірі.
Біле алмады бірін-бірі,
Ат мойнында жал қалмай,
Қызыл бетте қан қалмай,
Беденінде әл қалмай, –
Қандай соғыс көп болды.
Талай қиын көп болды.
Соғысқанды бүлдірді,
Жүрек-бауырын тілдірді.
Жылағанды күлдірді.
Найзаменен ілдірді.
Ұрыс салды басында,
Өлгендердің қасында,
Көздің жасы тыйылмай
Айбалта, қылыш жиылмай,
Жердің жүзі тітіреп,
Аспан жерге түскендей,
Топырақ қанға піскендей,
Жан алқымнан қысқандай,
Ат бауырынан қан ағып,
Тұяғына тиген тас,
Аспанға қарғып ұшқандай...
Ноғайдан шыққан Жабайды,
Жабайды келіп бес мың кісі қамайды.
Жабай алды найзаны,
Істеді талай айланы.
Суырды алмас қылышты,
Бес мың топты жауменен
Жабай жалғыз ұрысты.
Астына мінген Тайқұла,
Түзелі сонда жүрісті,
Қылышпен жау шабылды,

Шын ермегі табылды,
Мылтыкпенен атылды,
Не болар деп Жабайға,
Ноғайлы көзі атылды...
Жәрдем болды пірлері,
Бес мың кісі ішінде,
Соғыс қылған күндері,
Жалғыздың жары құлайды...
«Көтере көр өзің!» деп,
Бір тәңірге жылайды...
Талқан қылды бәрісін.
Бұзды шулатып жаудың шарысын.
Баласын атқа бастырды,
Жауды қуып састырды.
Айбалта, қылыш қолында,
Катын, бала бәрі де
Кирады ердің жолында.
Жабай жаудың соңында.
Астына мінген Тайқұлан
Шабатұғын қоңында.
Талқан қылды шәрісін,
Түзеді құдай әр ісін.
Ерінбей шапты халқына
Аттың басын жіберіп,
Сыймады Жабай алқынға.
Қара қандар шылқылдап,
Шапты батыр желпініп,
«Аруақтар, көтер!» деп,
«Бұл қорлық өтер!» деп.
Бү қорғанның ішінде
Сау адам бір қалмады,
Жалғыздың жаны құдай деп,
Батыр Жабай заулады.
Қолында бар көк серек, —
Дүшпанда бар зеңбірек.
Бұрынғы қырғын сияқты,
Басқа кеңес не керек...
Таудың басы тұманды,
Жусанды жер шыманды,
Не боларын білмеді,
Ердің көңілі күмәнді.
Шалшық қылды қаласын,
Сокқандай қылды борасын,
Қызыл қанға толтырды
Екі көше арасын. *
Алдын алды дүшпанның,
Артың қайда барасың?
Ноғайдан шыққан қырық жігіт
Шапты дейді бір шетке,

«Казан!» деп айкай салганда,
Косылды о да кызметке –
Ер жігіт жаннан кешпей жау алмас,
Өтірікті көп айтқан,
Иманнан кешпей дау алмас,
Шәрідегі адамдар,
Үрганы, еркес жабылды.
Қырық жігіт пен бір Жабай,
Айгайлы катты сағынды.
Астында жүрген Тайқұла,
Адымдап алға шабылды.
Қаласын бұзып өртеді.
Ұрандасып, шуласып,
Дұшпан бөлек кашады.
Сауырсынынан тер шығып,
Астында жүрген Тайқұла,
Арандай аузын ашады.
Қояндай жоны бүгілді.
Маңдайдан тері төгілді.
Сол уақыттар болғанда,
Суырды сонда қылышты.
Дұшпан қайта жылысты.
Шапқан қылыш батылды.
Тарсылдап мылтық атылды.
Шықырлап найза шаншылды.
Қан болып адам жаншылды.
Шанышқан найза батады.
Жабайдың шапқан кісісі
Шалкасынан жатады.
Дұшпанның атқан оқтары
Денесінен өтпейді
Қаттаудан өтіп кетпейді.
Шабылған дұшпан аттары
Қуса-дағы жетпеді.
Ногайдан шыққан ер Жабай,
Батыр емсі тек не сді?
Қаласын шауып қаратты.
Мал мен мүлкін талатты.
Енді ногай кара деп,
Жұртына салды санатты.
Ногай деген халыққа,
«Берік бол, деп, ісің!» –
Шапшаң хабар таратты.
Жаудан алды алықты,
Мойнына салды салықты...

Міне, бұл – бір жырдың үзігі, бұл да Орманбет би өлгенде
болған қырғын шабыншылықтарға меңзейтіні көрініп тұр.

Бұл да Орманбет би өлгенде, он сан ноғай бұл күнде деп жырлайтын, қазақтың көп жырының бірі. Бұл да қазақ руларының ноғайлы болып жүрген кезінде Қазанды өзімсініп жүрген кезіндегі заманға мензейді...

Қасым хан өлгеннен кейін, тозған, бытыраған қазақ, Ақназар, Тәуекел, Есім хандардың тұсында біртіндеп жиналып бірігеді. Және қазаққа қосылмаған рулар сол кездерге келіп қосылады. Хиуа төңірегіндегі отырған Найман руы 1625 жылы үлкен таланға, шабыншылыққа ұшырап, қазаққа келіп қосылады.

Есім ханның заманында қазақтың қалмақ елімен жауласуы күшейеді. Қалмақ пен қазақ руларының қағыса бастаған кезі, қазақ атанған рулар бөлек хандық құрмай жүрген уақыттан — 1400 жылдың кезінен басталады. Сол кезден қалмақ пен қазақтың қағыса бастағаны, 1757 жылы қалмақты Қытай келіп қыранша үзілмеген. Екі елдің жауласуы, қағысуы, тек бір жылы саябырлап, бір жылы ұлғайыңқырап жүрген. Есім ханның тұсында қалмақ күншығыстан, Сарыарканың жонымен біртіндеп, Еділге қарай бет алып өрістейді. Есім хан Қалмаққа бірнеше аттаныс қылған. Онан соң Ташкенді билеп отырған қазақтың екінші ханы Тұрсын ханды өлтіріп, оған қараған қазақтың Қатаған деген руын шапқан.

Жәнібектен кейінгі хандардың ішінде қазақтың ескі сөзіндегі аты шулы хандардың бірі осы Есім. Мұны «Еңсетей бойлы ер Есім» деген лақап жайылған.

«Қасым ханның қасқа жолы, Есім ханның ескі жолы» деген аңыз халық ережесінде келетін сөздер бұ күнге шейін айтылып келеді.

Есім хан 1635 жыл мен 1643 жылдардың арасында өлген. Есімнен кейін оның баласы Жәңгірді қазақ хан көтереді.

Орта Азияның құба жондарына қамалған қазақтың Жәңгір тұсында қалмақпен соғысуы тіпті жиіленеді.

Осы 1635-жыл мен 1643-жылдардың шамасында қазақ тағы да бір ыдыраңқыраған тәрізді.

1643 жылы қалмақтың елу мыңдай қолы қазақты келіп шауып, біраз жерін бағындырып алады. Жәңгір хан алты жүздей-ақ қол жинауға шамасы келіп, бір тар асуда бекініс жасап алты жүз кісіні екіге бөліп, сол бекініс — тар асуда қалың қалмақтың екі жағынан тиіп, қашырады. Қалмақ пен қазақтың сол соғысында, Самарқанда әскер басы болып тұрған Әлім руынан (Кіші жүз) Жалаңтөс батыр жиырма мың қолмен келіп қалмақты қуысады.

Ақпартпен кейін, казакка Тәуке хан болады (1688 жылда). Тәуке хан Ташкент ауданында тұрады. Тәуке ханның тұсында да қалмақпен қалмақпен қағысып тұрса да өзге хандардың тұсындағыдай алмай жөнкілу, аттаныс, шабыншылықка карағанда шабыншылығы аздау болып, тіршілік жасайды. Бірігіп өмір сүрсе, казак, қырғыз, каракалпактың ірі руларында билік жүргізіледі, бірақ ірі билік аты шығады. Ұлы жүзде Төле би (Дулат Әлібек бейбіт), Орта жүзде «Қаз дауысты Қазыбек би», Кіші жүзде — Әбілқайыр бейбіт Әйтеке би. Қырғызда — Көкім би. Каракалпакта — Төле би. Катаған-жайма, басқа уақ рудан тағы бір би.

Петр Великий 1717 жылы Сібір губернаторы Гагарин деген орыс патшалығымен қалмақпен қалмақпен шабысуында казакка көмек бер» деп бұйырады. Қалмақтың үлкен ханы Тәуке, кіші хандары Әбілқайыр мен Қарашан орыс патшалығына бағынбақ болып, уәде береді. Бірақ 1723 жылы Тәуке өледі. Әбілқайырды бас қылып казактар орыс патшалығының әскеріне қарсы шабуыл жасап, Еділді өрлей шабады. Соңында соң казакка Еділ бойындағы қалмақ, башқұрт, Сібірдегі казактар орыс шабуыл жасап, хан атын жайып отырған казак тағы да қашырылып, үркіп Түркістан аймағына қарай лықсиды.

Сөйлей ойысып келіп отырғанда, 1723 жылы жоңғар қалмақ ханының қол болып аттанып келіп зеңбірек-мылтықты гүрсілдетіп, башқұрт қылып шулатып, казакты шапқан. Жоңғар қалмақтың бұрын болмаған зеңбіректі әкеп гүрсілдетуі казакты есінен адаспырған. Казак ию-кию болып, быт-быт болып үрке жөнеледі. Бұл белгілі «Ақтабан шұбырынды, алқа көл-сұлама» атанған шабыншылық. Атадан ұл, анадан қыз айырылып, қалың ел үркіп, мал-мүлкіктен айырылып, атты-жаяу шұбырып аш-жалаңаш, көзіне көрінгенін жеп, босқан казактың алды Қиуаға, Бұхарға барады. Бұл кезде казак ханы Тәуке ханның баласы Болат деген кісі...

Қара таудың басынан көш келеді,
Көшкен сайын бір тайлақ бос келеді, —
Ел-жұртынан айырылған жаман екен,
Екі көзден мөлтілдеп жас келеді.
Мына заман қай заман, қысқан заман?
Басымыздан бақ-дәулет ұшқан заман.
Шұбырғанда ізіңнен шаң борайды,
Қаңтардағы қар жауған қыстаң жаман!
Мына заман қай заман, бағы заман?
Баяғыдай болар ма тағы заман.
Қарындас пен қара орын қалғаннан соң,

Коздің жасын қол қылып ағызамын...
Мұнша қысым қылдың гой, қатты құдай!
Қабырғама кара жер батты, құдай!
Жаяу жүрсем табаным ауыралы,
Тым болмаса бермедің атты, құдай!
Мына заман қай заман, қай-қай заман!
Ұл айырылған атадан дәй-дай заман!
Бауырынан айырылған жаман екен,
Күн бар ма екен көрісер есен-амаң?! –

деген өлең – сол «Ақтабан шұбырынды, алқа көл-сұлама» атанған, қалмақ шабыншылығынан қалған өлең деседі. Және, сонда, ашығып, тарығып жүргенде, жылаған баласына анасы айтқан екен деп, біздің бала күнімізде, шешеміз мына бір жырды айтатын еді:

Бұрынғыдай жайың бар ма?
Мінетұғын тайың бар ма?
Жылағанда дайың тұрған,
Қарындағы майың бар ма?
Бұрынғыдай елің бар ма?
Үй артында желің бар ма?
Шұрқырасып, маңыраған,
Шулап жатқан төлің бар ма?
Өрлеген етің бар ма?
Көнектеген сүтің бар ма?
Ертелі-кеш сауып ішер,
Аруанадай құтың бар ма?!!

1726 – 1727 жылдарда қазақ елін жиып, Сарыарқаны, барлық қазақ жерін алған қалмаққа қарай сайланып көтеріле аттаныс қылуға сауын айтысады. Барлық қазақ болған ру бастықтары бас қосып, Әбілқайыр ханды қолбасы қылып, «құрбандыққа «ақ боз ат» шалып, бата қылысып, «қылқұйрық» деп аттанады. Қазақ қолы қалмақпен тоқайласып, қалмақты жеңіп, күншығысқа қарай тықсыра береді.

1730 жылы кезінде өлген Болат ханның орнына, жалы қазаққа хан сайлағанда, хандыққа Әбілмәмбетті сайлайды. Сонан соң, қазақ тағы да іриді. Әбілқайыр хан бастаған Кіші жүз, Сәмеке бастаған Орта жүздің біразы қалмақпен соғысты тастап, күнбатысқа, орыс патшалығының шегіне барып, орыс патшасына барып бағынады. Орта жүз Ұлытауға шегінеді. Ұлы жүз – Ташкенге қарай келіп, қалмаққа бағынады...

Қамалып, екі бүйірі қысылған Орта жүз қазақтары 1738 жыл шамасында күншығысқа, Ертіске қарай барып, сол аймақты

өзінше қылады. Орта жүздің қазағына хан болып қалған Әбілмәмбеттің тұсында қалмақпен соғыста Абылайдың аты шығады. Әбілмәмбет - Абылай тұсында казакка Бұхардан шығып қонырат басын табады.

Сол кезде қалмақ пен Қытай соғысып, Қытай жеңіп, қалмаққа қоныс жердің жартысы Қытайға кетеді. Жерінің қак жартысын Қытайға беріп, енді қалмақ ханы – Қолдан-шерін казакка аттанып Әбілмәмбет пен Абылай бастаған Орта жүздің қазағы Орынборға қарай үркіп, Әбілмәмбет хан мен Абылай Орынборға келіп олар да орыс патшасына қарамақ болып, ант береді (1740 жыл). Келесі жылы казак (Орта жүз) қайтадан қалмаққа шабуыл жасап, Қалмақ ханы Қолдан-шерін он бес мың қолмен қазақты қоныратып қиратып, Сары су өзенінен Орынборға шейін қазақ-қоныс табады.

1742 жылы қалмақ пен қазақтың бір қағысып қалғанында, Абылай қалмақ қолына түсіп, 1743 жылы құтылады.

1745 жылы қалмақ ханы Қолдан-шерін өледі. Содан кейін қалмақ та мықтап іреді...

1754 жылы қалмақ қазақты тағы да мықтап бір жөңкілтіп кетеді. Сол жылы қалмақ хандығының тағына таласқан Амура-сана, Лабаша деген қалмақтың екі төресі Абылайға келеді. Абылай соларға көмек берген болып, көп қол жиып қалмаққа қоныс қалмақты шабады. Содан кейін қалмақ «тағына» таласушыларға Абылай жел беріп, өзді-өздерінің бүліншілігін қыздыра береді. 1755 жылы Абылай мен қытай үкіметінің күшімен Амура-сана қалмақ хандығына ие болады. Сол жылы Амура-сана қытай үкіметіне қарсы көтеріліс жасап, қытай әскерін қырып, өсет елдерін шабады. Сонан соң қытай патшасы қалмақ халқын қырып, сол кезде қалмақтың күнбатысынан Абылай бастап, қалмаққа казак та шабуыл жасайды. Сонымен қырып-жойып қалмақты тоздырады. Ақыры жан-жағы қамалған Орта жүздің қалмақтары Алтай тауына шейін Сарыарқаны алады...

Алтын орда азғындап ыдырағаннан кейін Еділге, Сібірге тұяқ салған орыс патшасы казак далаларын да айналдыра берген. Абылай тұсында азғана казак біраз қанатын жайып қалмақты тықсырып қоныс алғанмен, орыс патшалығы Кіші жүзді бағындырып, қалмақты күнбатыс, солтүстіктен күншығысқа қарай айнала темір құрсауға алғандай құрсап, құрсауын мықтап бекіте берген.

Сөйтіп, бір кезде киікше, құланша жөңкілген казак, ақыры қоныс құрсауға түскен.

Қазақ атанған түрік руларының ескіліктегі дәуірі мен кешегі Орта Азияның далаларына қамалған кезінің арасындағы өмірлерін ойлап карағанда, менің қиялыма жөнкілген қашаған тағылар елестейді. Қашқан қашағанның әр жерде тоқырағандары қалып отырған. Екшеліп, сытылғандары жөнкіле берген тәрізді.

Байқал көлінің аймақтарынан, Алтай тауларынан жөнкіліп, шұбырып Кавказ, Қара теңіз, Қырым, Дон, Кубань өзендерінің далаларына барып, ол жерлерде біразы тоқырап, біразы қалып қойып, одан екшеліп сытылып шыққандары Еділ, Каспий, Жайық суларының бойларына келіп, бірсыпыралары ол араларда да қалып қойып, одан екшеліп сытылып шыққандары, Орта Азияның сахараларына, одан Сыр, Амудария өлкелеріне келіп, бірсыпырасы бытырап, сіңіп, тоқырап, одан қалғандары бүгінгі қазақ болып отырған жерлеріне келіп, әбден қамауға түскенде амалсыз тоқыраған тәрізді. Бұл, қазақ атанған билер табы үстемдік қылған түрік рулары, жаңағы айтылған жөнкілуінде, бұрынғы, ескі, кара күш билеген шабыншылық тұрмысын және сол билер табының дегенімен құрылған салт-сана, мәдениетін Еуропа мен арабтың зор мәдениетінен, көкпар сияқты алып қашқан тәрізді. Түрік руларының сол жөнкілуіне де, сол шабылуына да қазақ болғандары аттары жүйрік, талай жерден сытылып шығып келген жүрдектері тәрізденеді.

Қазақты қамаған құрсауын орыс патшасы қысыңқырап, тарылтыңқырап, қазаққа ақырындап, тұяқты, уысты ұзын қолды сала бастайды. Алтын ордаға караған түрік елдері азып, тозып ыдыраған кезден-ақ, Қазан хандығын, Астрахан хандықтарын басып, өзіне қаратып алған соң-ақ, бөлшектеңіп, өзара шабыса берген түрік елдерін бірте-бірте шеңгеліне ала берген орыс патшасы тырнақты шеңгелін Еділге, Сібірге мықтап салған соң-ақ, қазақ болған елді де құрсай бастаған. Сол қазақ елін айналдыра сала бастаған темір құрсауын орыс патшасы, Абылай тұсында, бірте-бірте қысып келіп, сол құрсаумен қаттырақ қыса берген. Айналдыра құрсап, қысып келе жатқан орыс патшасының обырлық ниетін сезіп, еркін қорғау қамын ойлап, қазақ елі жан-жағына айнала қарап, бір жағы орыс патшасының айнала созған тырнақты шеңгеліне қарсы әрекет жасамаққа, екінші жағы кетуге, аууға бос жерлер іздеп, үшінші жағы орыс патшасына бағынып, тыныш отырды мақұлдау көріп, қазақ дал болып қобалжиды. Құрсаудан кетуге бос жер таба алмайды. Айнала көршілес елдермен қоныстас

қолынан саруға, не өзі сиыспайды, не еркімен мұны сиыстырмай-
ын деп көреді. Көршілес елдермен шабысып, қоныстарын алуға
қолынан қулытарының кемігенін сезеді. Қазақ сең соққан балықтай
өзін білмейді. Қазақ енді ит қосқан, көптің қамауына түскен, жел қуған,
сөздерімен шиділай сандалады. Абылай өлген кезде Түркістанды
Қоқан үкіметі бағындырады. Қоқан үкіметінің қысымы қазаққа
қолынан шығып саясатынан да қаттырақ тиеді. Қазақ енді бұрын-
ғымен қалап жак тәуір қоныс десе, соған жөнкіліп көшіп, ордалы
жерлерімен жүрудің жолы кесілгенін сезгендей болады.

Ордалы патшашылдары мен байлары, байшылдары ғана
өздеріне қала қазақ еңбекшілеріне жау екенін білмей, орыстың,
өзін еңбекші табының өзі патша мен байшылдардың қанау-
ын білмей, өз үстем табының ықпалындағы қалың бұқа-
рына қалақ, жалпы орысты және жалпы қоқанды түгел жау деп
білген болады. Мұндағы келтірген жырлардың бәрі соны айқын
көрсетеді.

Соның бір замандағы көшпелі, қалың ноғайлыдан екшеле-
генде келіп, қазақ атанған түрік рулары орталық Азияның қиыр-
сық бөліктеріне келіп, құрсауға, қамауға түсіп, еріксіз «Ақ пат-
шаның» бағынады.

Барыр жер болмай, орыс патшасына қазақ көпшілігі еріксіз
өздеріне, бірнеше рет патшаның қара тырнақты сұғанақ қолына
өздеріне көтеріліс қылып, қарсы тұруға да аттанып, ойқастап, күшін
бөкселік көрді. Бірақ, көшпелі, бытырап жатқан, ру-руға жіктеліп
өз үстем табының ықпалында өзара қонысқа сиыспаған өнерсіз
өздері, өзінің әлсіз екенін айқын көргендей болды...

Самархан, Түркістан аймақтарын бағындырып, әкімшілік
орталық Қоқан үкіметінің қылған қиянаты «Ақ патшаның дәулет
өздерінің» тұяғынан басымырақ болады, Қоқан үкіметінің
төрелеріне кеңшілік, теңшілік сұрап барған қазақтың үстем тап
баспақтары тірі қайтпайтын болады. Мысалы: Қоқан төрелері
өздеріне барған Арғын руының бір бастығы, Қуандық Алтай
тұрғымынан Тәтиді өлтіреді. Абылайдың баласы Қасымды өлтіре-
ді. Және Есенгелді мен Сарғанды өлтіреді...

Қамалған, болдырған қазақ сонан соң:

Бұлай барсан коқан бар,
Қоқандаған әкең бар.
Бұлай барсан қалмақ бар,
Күшінді ептеп алмақ бар.

Бұлай барсаң орыс бар,
Балаңды берсең қоныс бар... —

деп еріксіз «Ақ патшаға» бағынбасқа шара таба алмайды. Кіші жүздің Қайырлы деген бір ақыны, сол патшаға бағынған дәуірдің күйін жырлап келіп былай деп бітіреді:

...Айкайдан шыққан ақ бөкен,
Кашып қайда құтылар, —
Күрулы қакпан жатқан соң?..
Жылқыдан шыққан қашаған,
Кашып қайда құтылар, —
Мойнына бұғау атқан соң?!

Соңғы бір көтеріліске бас болып, қолға түсіп, кісенделініп, «кәтірге» айдалғанда Бекет айтты деп, қазақтың жырлаған толғауы мынандай болады:

Барсаң сәлем айта бар,
Алшын, Жаббас, Шоменге.
Жоғарғы мен төменге.
Жасымнан шықты лабысым,
Мен қазақпын дегенге,
Қосымды арттым дегенге.
Ат семірттім өлеңге.
Атасы жылқы екен деп,
Жолдас болма көбенге.
Хандарменен қас болдым,
Барлық жұртқа бас болдым.
Жұрттан астым деп едім,
Жан ақысын жегенге.
Атасы ағаш екен деп,
Балта шаппа еменге.
Білгенімнен не таптым,
Жолдас болып барамын,
Құлағы саңырау керенге.
Елге барсаң, сәлем айт!
Есет ағам беренге.
Бекнияз ұлы зренге.
«Бекет қайда қалды?» — деп,
Сұрай қалса Ескем,
Бекет түсті дегейсің,
Шықпайтұғын тереңге.
Абайсызда алдырып,
Аяғымды шалдырып,
Ішім толды шеменге.

Аш, сойтіп сандалған, қамалған қазақ бұқарасы, қиын қырғиға басынан кешіріп келіп, тек 1917 жылы ғана орыс елінің «дәулет құсын» ер табы «Ақ патшаның» қанды тырнақты «дәулет құсын» қырып тұғардан құлатып, ескі тұрмысты астын-үстіне қарай қырып, жалпы теңдік орнатқан соң ғана демін алып, кеңшілікке өзінің өз үстем табының әкімдігінен де құтылып, жаңа тұрмыс-салттық дәуіріне кірді. Әдебиетте, тегістік дәуіріне бастаған әдебиеттің жаңа, күшті, қаһарлы, екпінді күйі үстем бола бастады. Қауықтың еңбекші табы, бұрынғылардың айтқанындай, «қараорданың бәрі орыс» емес екенін, қазаққа, қазақ еңбекшілерінің байларымен қатар, орыстың тек патшасы, патшашылырға бағынғандары ғана жау екенін айқын көрді.

Төңкеріс дәуірінің басында жыр енді мынадай болып шық-

Азамат, жүнжіме, жүрме бос!
Кол ұстас, бірігіп, тізе қос!
Ту ұстап, дұшпанға барайық,
Теңдіктің ұранын салайық,
Тізесін батырған зәлімнен,
Күн туды біз теңдік алайық!

Патшала әділдік жоқ еді.
Ұлықтар паракор, тоқ еді.
Бұқара халықты кем тұтқан,
Жек көрген, итімен тең тұтқан,
Қоспаған санына аламдық.
Айламен ұстаған надан ғып...

Өзінен өңгелеп кем, халық!
Алдаушы қуларға жем, халық!
Кор едің көп әкім «орыстан»,
Паракор би менен болыстан, –
Момын мен нашарға зорлық қып,
Зәлім мен байларға болысқан.
Қайырсыз байларың көп еді.
Жауыздың мейірімі жоқ еді.
Жауыздық тамырын қияйық.
Қулардың аранын тыяйық.
Ақ ниет, азамат ерлерді,
Бір тудың астына жияйық!
Ескілік, надандық жоғалсын.
Сорлы жұрт сестеніп оңалсын.
Бақытқа жол ашық сызылсын.
Әділдік жаңа заң тізілсін.

Патшалар, ұлықтар жасаған,
Бұрынғы қу тәртіп бұзылсын.

Азамат, сестеніп, көзіңді аш, жүрме бос!
Ұран сал, алға бас бірігіп, тізе қос!
Қызыл ту жалауың қорғаның,
Тізе қос, тізе қос, тізе қос, тізе қос!

КАЗАҚ АТАНҒАН РУЛАРДЫҢ ЕСКІЛІКТЕГІ ТҰРМЫС КҮШІ, САНАСЫ, ТІЛ ӨНЕРІ ТУРАЛЫ ҚЫСҚАША ШОЛУ

I. БАСЫНАН КЕШІРГЕН ДӘУІРЛЕРІ

Қазақ атаулы рулар, арғы ескі замандардағы басынан кешірілген жабайы рушылық тұрмысты былай қойғанда, Шыңғысхан заманымен (12 – 13 ғасыр) Ресей патшасына бағынған (19 ғасырға дейін) екі арада 6 – 7 жүз жыл өткен.

Қазақ атанған рулар жабайы рушылық заманды басынан кешіріп, одан бергі әлгі алты-жеті жүз жыл ішінде басынан Шыңғыс ханның заманын өткізді.

Ноғайлы, өзбек атанып, Алтын орда дәуірін өткізді.

Алтын орда әкімшілігі іріп-шіріген кезде, көпшілігі ноғайлы заман бойымен біразы өзбек атанып, түрік-моңғол рулары ыдырай-өмір-өзі шабыскан, жауласқан дәуірді басынан кешіріп, біртіндеп жіктеліп, қазақ атанып, бөлек хандық құрып, ол дәуірлерді басынан кешірді.

Сондай дәуірлерді басынан кешіп келіп, 19-шы ғасырда Ресей патшасының өміріне бағынды.

Ол дәуірді басынан кешіріп, 20-ғасырда, 1917 жылы Ресей патшасының шеңгелінен шығып, өз үстем табының да әкімдігінен құтылып, жаңа дәуірге, бостандық, теңдік дәуіріне кірді.

Іні, бұл арада, қазақтың ескілігін өңгімелеп отырғандықтан, арғы ескі, шикі, жабайы рушылық заманмен әлгі, Шыңғысхан заманынан, Ресей патшасының әкімшілігіне бағынған екі арада алты-жеті жүз жылдың ішіндегі, қазақ атаулы елдің ішкі тұрмысының қандай болғанына азғана көз жіберіп шолып өтейік.

II. ЖҮРГЕН ЖЕРЛЕРІ

Бұдан бұрынғы қысқаша айтып өткен тарихи мағлұматтарымызға қарағанда, үстем табы – билер табы әкімшілік қылған, қазақ атанған көшпелі рулар, Шыңғысханнан арғы замандардан, онсоң Шыңғысхан заманынан орыс патшасына бағынғанша тұрмысы – салдырлап жосып жүретін шабыншылық, көшпелілік болған.

Сол жөнкілген көшпелілікте, ру бастықтарының, үстем табының әкімшілігінде малға таласып, кең жайылысты жақсы жерлерге таласып, көршілес руларды бірде шауып алып, бірде өздері де шабылып қалып жүрген.

Үстем табының әкімшілігіндегі қазақ атаулы рулар сонымен, белгілі бір аймақта ғана отыра алмаған. Алтай тауы, Ыстықкөл аймағынан күншығысқа, күнбатысқа өріс салып көшкен. Одан, күншығыстағылары, Байкал көлі аймағынан, Шыңғысхан қолымен бірге шұбырып, жөнкіліп, Кавказ тауы, Каспий теңізін басып, жолай, басқа түрік руларымен қатысып, араласып, Қара теңіз, Қырымға дейін барған. Сөйтіп, Шыңғысхан қолымен бірге барған рулар, Алтай тауы, Ыстықкөл аймақтарынан Қара теңіз, Қырым далаларына бұрын кеткен түрік руларына барып қосылған.

Одан және ол жерлерде қалғандары қалып, қалмағандары жіктеліп шығып, жөнкіліп көшіп, Еділ – Жайық бойларына келген. Ол жерлерден екшелгендері Түркістан келіп, Түркістаннан Алатау, Қаратау, Ұлытауларға келген.

Бұл келгендер, бұрынғы, Шыңғыс әскері Қара теңізге дейін барған жорықта осы араларда қалып қойған түрік-моңғол руларына қайта келген.

Бұл аралардан жіктеліп шыққандары қайта жөнкіліп Еділ – Жайық бойларына барып, одан қайта: Түркістан, Сібір, Алатау, Сарыарқа бойларына жөнкіліп келіп жүрген.

Әрине, жөнкіліп жүргенде, тек, көшуді «жақсы көрген» үшін емес, малға, тіршілікке жәйлі қоныс қуалап, көршілес елдермен шабысып, малға, жерге таласып, тарайған қоныстан «кең қоныс», «жақсы қоныс» іздеп жөнкілген.

Және, әрине, бір ұштасқан, асқынған шабыншылықта болмаса ай сайын бір қиырдан екінші қиырға асып кете бермеген. Бір аймақты мекендеп, біраз уақыт қоныс қылып жүріп, көршілес

көршілес рулармен шабысып, қонысы тарылып, тұрмыс қиындап кеткен кезде, қонысы кең деген, жәйлі деген екінші қонысқа көшкен.

Алғаш қазақтың мал өсіру тәсілі өнерді негіз қылған тәсіл болды. Қоныс-жазы еркімен жіберетін аяқ жайылысы болғандықтан көшпелі рулардың саны көбейіп, малдың саны артқан. Алғашқы кезеңде бұрынғы өрісі тар бола берген соң жаңадан, ұзақ жерге қоныс жайылыс, кең суат керек бола берген. Ал пайдасы, қоныс били езілген қалың еңбекшілер қолында емес, үстемдігі елден тысқарыдан айтқанда, билер (феодалдар) табының қолында болған. Сондықтан, қоныс іздеушілік те сол ру бастықтарының бапшарлығы, билер табының пайдасы үшін болған...

III. ШАРУАШЫЛЫҒЫ, ТҰРМЫСЫ

Қоныс пен көшпелі елдің негізгі шаруашылығы – мал өсіру болды. Оған қосымша кәсібі аңшылық болған. Бертінше өзбек атауы Тұрар-Үргеніш жақтарында мекендеген кейбір азғана рулардан мал өсіміне қосымша кәсібі – диканшылық болған.

Негізгі кәсібі, негізгі шаруасы мал өсімі болғандықтан, тіршілікке керекті заттың бәрі де сол малдан алынған. Жейтін азығы – малдың еті, малдың сүті, малдың майы. Киетін киімдерінің бәрі – малдың жүні, малдың терісі (тоқыған шекпен, киіз кебенек, иісетен тон, жарғақ), отыратын үйі – жүннен істеген киіз. **Қоныс мал.**

Тіршілігі, жаны, негізінде – малда, мал өсімінде болғандықтан, ал малдың жаны – кең жайлысты жақсы жерде болғандықтан қызылдар, билер, батырлар табы үстемдік жүргізген қазақ атауы рулардың малға жайлы, ен жайылысты, кең қонысты, жақсы өсіретіндігі, жақсы жерді сүйі айрықша болған.

Ру болып жіктеліп, үстем табы әкімшілік қылған көшпелі ел үшін мал үшін, жақсы жер үшін көршілес елдермен, көршілес рулармен жауласып шабысуы үзілмеген. Көршілер бөтен елдермен жауласқанда, түбі бір рулар бірігіп аттанған.

Аттананыстың басында үстем тап адамдары болған. Өйткені, аттаннастан түскен олжа, жер, су – қалың еңбекшілер қолына түспей, үстем билер табының қолына түскен... Ру үстем таптың қолында болған. Қай рудың, қай туыстың саны артық, «шоқ-

пары» көп болса, сол рудың үстем табының дегені үстем болған. Қай рудың саны аз болса, қай туыстың жауға шокпар ұстап, найза ұстап шығар азаматының саны аз болса – сол ру, сол туыс зорлық көрген, кемшілік көрген. Адамның саны аз, әлсіз руларды саны көп әлді рулар тықсырып, тәуір жерлерден қуып шыға берген.

«...Тауда болар тарғыл тас.
Тарыкса шығар көзден жас.
Тар колтықтан ок тисе –
Тартып алар қарындас.
Қарындасың жоқ болса –
Жауда қалар жалғыз бас...»
«... Карағай бойы қар жауса –
Жұтамайды сауысқан.
Канды қалпақ кисе де –
Айырылмайды туысқан...»

сияқты екшеленіп түйілген сөздер, үстем табының ықпалындағы руға, туысқа жіктелініп шабысқан тұрмыстан туған сөз тәрізді.

Сондықтан, үстем табының қол астындағы әрбір руға, әрбір туысқа еркектің, азаматтың, мықты жігіттің қадірі үздікше болған.

IV. БАТЫРЫ

Малдылар, күштілер табының ықпалындағы рудың «жаумен» соғысқанда, өзгеден өжет, мықты, қайратты, күштілері – батыр атанып, ру ішіндегі үстем таптың ардақтысы болған.

Сол шабыншылық, жаугершілік, шокпар білескен замандағы рудың үстем табының, үстем табының ықпалындағы рудың санасындағы, азаматқа үлгі қылатыны «жаудан жылқы айырған», «жауға намыс жібермеген», «жат елді шауып олжалаған» батырлар болған.

Батырлардың істеген батырлықтарын дәмдендіріп, дәріптеп, қызықты қылып суреттеп әңгіме қылған.

Жаугершілік, шабыншылық заманда жылқының қадірі басқа төрт түлік малдан өте-мөте артық болған, жылқының жауға мінерлік жүйрігі, сәйгүлігі айрықша қадірлі болған.

Батырдың батырлығын дәріптеп, қызықты қылып әңгімелегенде, онымен бірге оның мінген жүйрік-сәйгүлік атының да

«...қорқыттың, сұлулығын қызықты қылып суреттеп әңгімелеген. Үстем таптың, үстем таптың ықпалындағы ру жаугершілік, алауыздық заманда:

«...жигіт болсаң, пәлен батырдай бол!..Ат мінсен, соның атын айтпа мін!..» деп батырлар туралы, батырдың сәйгүлік аты туралы әңгімелеген қызықты, суретті күйлі әңгімелерді, жастар-
«...өңгеле», «үлгі», «сабақ» тәрізді қылған. Ол әңгімелерді бұрын-
«...өңгелер жаттап алып айтып отырған.

V. БИ

Арғы шикі ескілікте, күштілер табының әкімшілігіндегі, ықпалындағы елдің ескі, тәжірибе қорытындысы, заң, жол-жоба, салт ережелерінің екшенді жинағы тәжірибелі адамдардың жанында болған.

Керекті сөздерді, тәжірибелі қарттарынан кейінгілер үйреніп алатын болған.

Арғы ескі, шикі замандарда, бір нәрсеге даулы болған екі адам, дауын бітіруге, заң ережелеріне жетік тәжірибелі адамдардың алдарына келіп, солардың «төрелігіне», билігіне жүгінетін. Алайанан сот тарап, билігі жүретін болған соң, ескіліктегі салт, заң ережелеріне жетік, тұрмыс тәжірибесінің екшенді қорытынды ережелеріне жетік адамдардың үстемдігі жүріп, ондай адамдар ру басы болған. Үстемдігі жүрген соң олар «қадірлі» саналған соған соң:

...Көштің байсал тапқаны, –
Көк орайға қонғаны.
Даулық байсал тапқаны, –
Төрешіге барғаны... –

«...өңгелі тәрізді сөздерді нақыл қылған...

Үстем табының әкімшілігіндегі, ықпалындағы елдің ескілік-тен екшеніп келе жатқан жол-жоба, салт, дәстүр, заң ережелерінің екшенді жинақтарын, бұрынғылардың шежіресін, өнегелі, үлгілі сөздерін жадына көп тоқып, жатқа айтуға ұстарған, билігі жүрген ру басылардан көсем шыққан өздері де тұрмыстан туған қорытынды сөздерді әдемілеп, жұптеп, ұйқастырып айта алатындай өлеңдер – би атанған.

Бөтен елдермен жауласып шабысканда үстем тапқа және оның ықпалындағы руға батырлар ардақты болып, солардың «кадірі» жоғары болса, бейбітте ру басы билердің «биліктері» күшейіп, олар дәуірлейтін болған.

Байлар жаугершілікте батырларды ардақтап, соларды қадірлеген. Ал жаугершіліктен саябыр, заман тыныштау кезде – билерді ардақтап, соларды қадірлеген. Ақыры, батырлар мен билер – байлардың күші болған. Билер, шешендер сол ескіліктегі батырлар, хандар, билер, байлар табы үстемдік қылған тұрмыстың заң ережелеріне, салт-санасына күзет болған. Ол тұрмыстың шырқы, қаймағы бұзылмауына күш салған. Бұрынғылардың ережелі, өнегелі сөздеріне жетік шешен – билердің өздері де сол өз заманының тәрбиесіне керекті, өз табының үстемдігі жүрген заманының қалпы бұзылмауына керекті сөздерді ықшамдап, әдемілеп ұйкастырып, жүктеп, бірін заң қылып, бірін «үлгілі – өнегелі сөз» қылып шығарып отырған.

Сол ескіліктің, өз табы үстемдік қылған заманының қалпын, шырынын бұздырмауға, әдемілеп «өнеге» қылып шығарған сөздерін, билер барлық руға, үлкенге, кішіге, әйелге, еркекке үлгі тәрізді қылып алдарына ұсынатын болған.

Билердің жұртқа айтқан «өнеге» сөздерінің қорытындысы: «мынандай болсандар ғана үлгілі, жақсы адам бола аласындар!» дегендей болған.

Мысал үшін, Арғын руынан, Қуандық, Алтай, Байдалы бидің сөзі деген мына бір сөзді келтірейік:

...Биік тауға жарасқан, –
Басындағы обасы.
Өзен суға жарасқан, –
Жағалай біткен қоғасы.
Рулы елге жарасқан, –
Үлгі айтатын ағасы.
Бәйбішеге жарасқан, –
Орындықты сабасы.
Келіншекке жарасқан, –
Емізген ұл баласы.
Балалыққа жарасқан, –
Өнегелі анасы...
Ер жігітке жарасқан, –
Қолындағы найзасы. »
Жақсы болса азамат,
Еліне тиер пайдасы.
Ердің «білдім!» дегені –

Басына салған ойраны.
Көпке сөзін бергені –
Тастан сокқан қорғаны.
Өсек басты болады,
Қыздың жасқа толғаны.
Жап түршігер жаман іс –
Ағайын ала болғаны!..

VI. ДІНІ

Артылшикі, надан ескілікте, мал асыраған, тентіреген, күшті-ерті бианың қол астында өмір сүріп, ру болып жіктеліп жүрген кезінде, күштілер табының ықпалымен құрылған саналы көш-баспақтар жаратылыстың неше түрлі заттарына, ол заттардың болуына, тіршілігіне, жаратылыстың неше түрлі құбылыстарына байланып, жалбарынатын. Жаратылыстың неше түрлі заттарының болуына, тіршілік, құбылыс «жұмбақтарын» шеше алмай, сол жаратылыс құбылыстарының адамға, малға жайлыларына шат болып сүйсініп, адамға, малға жайсыз, айбатты, қорқыныштылармен қанып жапырағынша қалтырап, қорқып, бүгіліп, жалынып, айбаттанып. Жаратылыс заттарының, жаратылыс құбылыстарының көрсекті, қызықтыларында, адамға жайлыларында, қорқынышты айбаттыларында, адамға жайсыздарында, адамға күшін, өмірін жүргізетін «керемет-иелер», «тәңір-иелер» бар деп сенген.

«Тәңір-иелер» біреу ғана емес, көп деп сенген. Ең зор «тәңір-иелер» көкге деп, ал жерде толып жатқан «иелер» бар деп сенген. Ол «иелердің» кейбіреулері адам баласына пайда келтіретін, адам баласын қорғайтын «иелер» деп сеніп, екіншілері адам баласына зиян келтіретін, қастық қылатын, қорқынышты «иелер» деп сенген.

Мысалы: күнді, айды, жазды, отты – адамға пайда келтіретін, адамға жақсылық қылатын «тәңір-иелер» деп, ал дауыл, боран келтіретін қара бұлтты, «қылышын сүйреткен» қысты – адам баласына зиян, қастық қылатын «иелер» деп сенген... Сөйтіп, өлген өлдісіне бағынған адам, әлді жаратылысқа да бағынған. Сөйтіп, тәңірлерді күштілер табына ұқшатып жасап алған. Күштілер табы, өздеріне ұқшатып жасап алған тәңірлерді өздеріне өзі құралы қылған. Қай дін болса да осылай шығады...

Тірі-бірте шаруашылық тәсілдері ілгерілеп, тұрмыс жылжып өнері басып, қазақ атаулы ел мұсылман дініне кірген соң, көктегі құдай тәңір-иенің орнына (жалғыз патша) «Алла» мініп, әлгі көп

«тәңір иелердің» көбі ұмытылса да, кейбір «иелер» мұсылман дінінің нанымына сіңісіп, мұсылман дінінің уақ «иелеріне» араласып, ұмытылмай келді. Бұрынғыдай болмаса да, оларға нану да қалмай келді...

«Құт», «қыдыр», «дәулет» деген адамға жақсылық келтіретін «иелер» бар деп сеніп, адамға қастық зиян келтіретін, «жұт», «бөдік», «албасты», «мәлік», «қорасан», «топалан» сияқты «зияндас» «иелер» бар деп сенген.

Бір «ие» адамға достық қылса, оған қарсы екінші бір «ие» қастық қылады деп сенген. Мысалы: құт пен жұт.

«Құт» қалаған адамына келіп қонса, ол адам қоқырлы бай болады деп сенген. Оған қарсы, адамға қастық қылатын «жұт» келсе адамның жинаған малын, байлығын «жұтып» кетеді деп сенген. Кейбір «иелер», адам туғанда, адамға жабыса туады деп сенген. Мысалы: «сор» мен «ырыс».

«Сор» — адамды ондырмайтын «ие» деп, «ырыс» — адамның ісін, шаруасын ондаушы «ие» деп нанған.

Сөйтіп, әкімшілік қылған күштілер табының әсерімен құрылған сана бойынша, ол замандарда жаратылыс заттарының болмыс-тіршілік, құбылыстарының «жұмбақтарына» бағынып, жалбарынып бәрін неше түрлі «тәңір-иелер» деп таныған кәзіргі қазақ атаулы ел, ол арғы, шикі, надан заманда мұсылман дінінде емес, көп «тәңір-иелер» бар деп, сол көп «тәңір-иелерге» жалбарынған — «аруақ», «бақсылық» дінінде болған. Көкте деген «ұлы тәңір-иемен» және жердегі әртүрлі заттарды билейді деген көп «иелермен» адам баласы тілдеседі деп нанған.

«Тәңір-иелерден» тілдесуші кей «иелерге» тілін алғызушы — бақсылар деп сенген.

Білімі аз, қиял-сезімі жеңген заманда, көшпелі ел арасында бақсының күші зор болған. Бақсыға нану мұсылманның «кереметті» деген «әулиесіне» нанудан да артық болған.

Сонымен, дін — ескіліктегі үстем таптың құралы болған. Бақсы, одан бері келе молда — үстем таптың бір мықты тірегі болған.

Манағы айтқандай, мал өсірген көшпелінің шаруашылық тәсілдері аздап болса да ілгерілеп, мәдениетті елдердің мәдениет әсерлері де типі, тұрмысы ілгері жылжып, қазақ атаулы ел мұсылман дініне кірген соң бақсының күші бұрынғыдан төмендеп, бақсының мәнісі екінші түрге түскен.

А шилдағы түрік руларының алды мұсылман дініне 9 – 10-шы ғасырлардан бері қарай кіре бастаған. Қазақ болған рулардың көбінің дінінің мұсылман болуы одан көп бері болу керек.

Алтын ордаға қараған қалың түрік руларының мұсылман дініне кірген келгендерін 1312 жыл мен 1340 жылдың арасында Алтын Ордадан ұлы ханы болған Өзбек хан мұсылман дініне кіргізген. Қазақ рулары рулардың талайының мұсылман дініне кіруі немесе шындап кіруі сол кез болу керек. Мұсылман болдык дегенмен қазақ атанған рулар бұрынғы ескі, әртүрлі «тәңір-иелерге» нанып, бақсыны «келе-келе несі» деп танитын замандағы наным, әдет, ырымдарының көбін, шайтанның үзбей жүргізген үгіт-насихатының, салған тыюының күшімен бірте-бірте қалдырса да, бірсыпыра әдет, ырымдарын соңғы заманға дейін қалдырмай келді.

Сол ескі діннен қалмай келген наным, әдет, ырымдардың көбі шайтан діні кірген соң бірте-бірте бұрынғы қуатынан айырылып, бұрынғыдан өзгеріп екінші түрде жүретін болған. Келе-келе мұсылман дінінің нанымдарына әбден сініп кеткен.

Одан бері келе ескі діннен мұсылман дініне сіңген нанымдардың тек сүлдесі, қабығы ғана қалған.

Мысалы: істікке шаншып отқа ұстаған шикі май шыжып, отқа танып кетсе: «От анадай жарылқа!..» дейді кемпір. Жазғытұрым алғашқы күн күркірегенін есіткенде: «Сүт көп, көмір аз!..» деп дауыстайды. Бұлардың мәнісін сұрасан, айта алмайды, білмейді...

Әрі елдің шаруашылық тәсілдері өзгеруімен, ілгері жылжып тұрмысы өзгеруімен бірге салтына да, санасына да, тіліне де жаңалықтар, өзгерістер кіріп отыратыны белгілі. Діннің өзгеруі де, сол шаруашылық тәсілі, тұрмыс өзгерістерімен байланысты екені белгілі.

Кәзіргі қазақ атаулы рулардың мұсылман діні кірген уағында, тұрмысына едәуір жаңалықтар, едәуір өзгерістер кірген сияқты. Тұрмысына өзгеріс кірген соң елдің салт-санасына да, тіліне де өзгерістер кірген сияқты.

Әйтсе де, елдің ескі салт, әдет, ырым, тәжірибе, заң, жол-жоба ережелері исламның шарифатымен қатар жарысатын болған. Сол жарыста, мұсылманның шарифатынан, көбінесе ескі заң, ескі салт ережелері озып отырған.

Жанды аруақты тәрізденген сырлы жаратылыстың кен қойнында өскен көшпелі ел, өзінің тұрмысында, көбінесе, өзінің ескі салт, ескі заң ережелерімен тіршілік қылып келген.

Сұлу жаратылыстың кең құшағындағы көшпеліге молдадан, ишаннан бидің күші артық болып келген.

VII. ҮСТЕМ ТАБЫ

Рудың үстем табы — арғы ескі жабайы рушылық заманда рубастары, байлары болған. Орталық дәуірді қосып, хандық, сұлтандық заманды қосып, қысқасынан айтқанда, билер, феодалдар табы болған. Олардың көсемдері, тіректері хандар, сұлтандар, батырлар, билер, арғы заманда — бақсылар, бертінгі заманда — молдалар, байлар табы болған.

Ханды таққа отырғызушы — батырлар, билер, бақсылар, молдалар, байлар болған. Ханның сүйеніші осы тап болған. (Кітаптың өзге жерлерінде осы феодалдар табын — «билер табы» деп атап отырамыз.)

Рушылдықпен тіршілік қылған әр рудың тұрмысын да, санасын да осы үстем табы билеген.

Үстем тап әрбір рудың рушылдықпен тіршілік қылуының басында болған. Рудың толық ықпалында ұстаған. Мысалы: жер, суды тұтас румен болып пайдаланған. Бөтен румен шабысқанда, жауласқанда, ұрысқа тұтас ру болып шоқпар алып, найза ұстап шыққан. Біреудің біреуде кеткен ақысын, «арын», «намысын» туысы болып жоқтаған, руы болып ие болған. Байы өлген қатынға да туысы ие, одан қала берсе руы ие болған. «Ерден кетсе де, елден кетпейді...» деген сөз — заң болған.

Біреуді біреу өлтірсе де оның «кегін», оның «құнын» алатын тұқымы, руы болған.

Бірақ, әрине, рудың тұрмысы тұтас ру тәрізді болса да, барлық тұрмыстың жұмысы — ру ішіндегі арғы заманда да ру бастықтары, көсемі болған әкім таптікі болған; орталық заманда үстем феодал таптікі болған. Мысалы: жер, су қоныстың таңдаулы жәйі, бөтен елді шапқандағы «олжаның» көбі, таңдаулы үлесі, алыс жаудан түскен тұтқынды құлдануға алғандарының көбі таңдаулысы, тұтқын қыздардың көбі, таңдаулылары, «ру болып алған құнның билігі, жесір» олжаларының — бөрінің билігі үстем таптың өмірінде болған.

Барлық пайда, барлық олжа алдымен хандардың, сұлтандардың, билердің, батырлардың, байлардың жемсауларына түскен.

«Билер» сөзі олардың жақындарының жемсауларына түскен. Осылайша, бертінгі заманда осылардың тояттарынан артылған нәрселер ғана ру табынына түскен. Ал ру ішінде қалың еңбекшілер үстем билер-феодалдар табының ылғи қанауында, құлдығында болған. Бергі заманда заманда хандардың да, батырлардың, байлардың ақылгөйлері билер болған. Билер – сол үстем табының дегенімен құрылған билік сан, сана күзетшісі болған. Хандардың жарлықтары, батырлар еңігері билердің дегенімен, билердің ақылымен болған.

Бертінгі еске болса да билікті, бітімді арғы жабайы заманда ру билеріне берістеген. Ал бертінгі заманда билер істейтін болған. Сөйлеп өткізіп тұрмыс тұтқасының жуан ортасы, ру бастықтарының, билердің қолында болған. Сондықтан ұзақ замандар бойына олар руға үстемдік жүргізген. Арғы ескі, жабайы замандағы ру бастықтарынан, онсон, бертінгі орталық замандағы хандарды, сұлтан-сәріні, билерді, батырларды, байларды – бәрін бір-ақ сөзбен атақпен және ғылым сөзімен айтқанда, билер десе де болады (феодал), сондықтан, бұл ұзақ дәуірді, бір-ақ сөзбен – билер билеген дәуірі – «Билер дәуірі» деуге болады (феодалный период). Бұдан бөлек, сол хандар, батырлар, байлар, сұлтандар, билер көсемдік билеген үстем табын (феодалдар табын) – билер табы деймін. Ал Еуропа феодалынан бидің өзгешелеу жері – билер сөзін талқылауына көрінеді. Қазақтың феодал дәуіріндегі әдебиетінде «билер» сөзі орыстың «господа» деген сөзінің мәніне келеді. Онсон, Еуропа тіліндегі «бек» деген сөз – қазақша «биге» келеді...

VIII. ӘДЕБИЕТІ

Тұрынғылардың тұрмыс тәжірибелерінің екшенді, қорытынды нәтижелері қарттарының, билерінің, шешендерінің жадында болған еді. Міні, сондай тұрмыс тәжірибелерінің қорытынды нәтижелер, өнеге, үлгі, накыл үшін айтылған сөздер жатқа алынуы қолайлы, жатқа айтуға ықшамды, жеңіл, жинақты қылынып құбылып шығарылған.

Жалпақ кара сөзді түгелімен мүлтіксіз жатқа алу қиын болады. Жалпақ кара сөзді біреуден біреу естіп алып айтқанда, тек ұзын-ырасын ғана айтады. Жалпақ кара сөзбен естіген әңгімені айтушы, тек ұзын-ырға мазмұнын ғана айтып, әңгіменің көп жерін ұмытып, көп сөзді жанынан да қосып айтуының мүмкіндігі көп.

Керекті сөздерді жеңіл, жатқа алу үшін, сөзді жинақты қылып ырғақ, күй, ән өлшеуіне салып шығарған.

Сол ырғақ, күй, ән өлшеуіне салынған сөздердің, жатқа алуға, жатқа айтуға жеңіл, ыңғайлы, күйлі болуы үшін, сол ырғақ, күй өлшеуіне салынған сөздердің не акырларын, не бастарын жұптап ұйқастырып айтатын болған.

Ондай қысқа түйілген сөздер жатқа алуға да, жатқа айтуға да жеңіл, оңай, ықшамды, қызықты болатыны белгілі.

Сонымен, барлық керек деген сөздер — билер табы үстемдік қылған тұрмыстың тәжірибе, қорытынды, екшенді ережелері, заң, салт, дәстүр, ырым сөздері, өнеге, үлгі, үгіт сөздері, батырларды дәріптеген қызықты қылып айтқан әңгімелер, мереке, сауықта айтылатын көркемдеген сөздер — бәрі жатқа алуға, жатқа айтуға жеңіл, оңай, қызықты болуы үшін ырғақ, күй, ән өлшеуімен ықшамды, әсерлі қылынып түйіліп, жұпталып, ұйқастырылып шығатын болған.

Ондай болып шыққан сөздердің бір түрлері — ереже, өнегелі сөз, тақпақ, мақал, мәтел атанып, бір түрлері — толғаулы жыр, жырлы әңгіме, әнді, күйлі өлең атанып, билер табының санасының ықпалындағы елге ауыз әдебиет болған.

Ауыз әдебиеті әрбір сөз тоқыған адамның жадында сақталған. Бұрынғылардың әдебиет сөздерін кейінгілер жаттап алатын болған.

...Ертегі болмаса да хатта қалған,
Аузында шежіренің қартта қалған.
Қарттардың баян қылған әңгімесін
Естіген кейінгілер жаттап алған...

Сонымен, үстем санаға күзет болған бұрынғы көсемдердің көркем деген сөздерін, бұрынғылардың шежіресін, салт, дәстүр, заң ережелерін, өнегелі сөздерін көп үйреніп, жадында көп алып, айтуға ұстарған билер — өз заманына керек деген сөздерін әдемілеп, ықшамдап, жұптап, ұйқастырып шығарып, жұртқа жайған.

Сөйтіп үстем таптың ереже, заң, өнеге сөздерін әдемілеп айтатын көсемдер — би атанса, мереке, сауықтарда айтылатын жырларды, өлеңдерді, батырларды дәріптеп қызықты қылып әңгіме-леген жырларды көп үйреніп, күйлендіріп айтуға ұстарған және өздері де топта суырылып, сондай әңгімелерді жыр қылып, өлең қылып, айта алатын адамдар — өлеңші, жыршы, жырау, ақын атанған.

Қызылша барлық керекті деген, әлгідей безеліп шыққан сөздерінен жатқа алатын болғандықтан, жасынан ырғақты сөзді өзінен өзіне сақтап, өз әлінше дағдыланып ысылғандықтан — жанының жады есі өз әлінше тәуір болған. Талай ұзақ жырлы-жырсыз жатқа білетін кісі көшпелі елде аз болмаған.

Бұрыншап Саметай, Манас деген атакты батырларын әңгімелерінен бірін жатқа сыдыртып айтқанда әрең таусылатын ұзақ жырсыз жатқа білетін жыршылар бүгінге шейін бар.

Ақмата округінде Жамбыл деген ақын сыдыртып, желпітіп айтқанда он бес күн айтуға жететін «Көр ұғлы Сұлтанның» ұзақ жырсыз жатқа біледі.

Қызылша бірнеше ұзақ жырлы-әңгімелерді жатқа біледі. Жалғыз Жамбыл емес талай ұзақ жырлы-әңгімелерді жатқа білетін жыршылар қазақ атаулы елдің әр жерінде бар.

Тарық, біртіндеп ел тұрмысы өзгере келе, ел жадында, ел аузында жүрген сұлулаған сөздер өзгеріп, біртіндеп ұмытылып қала берген. Сондықтан, әрірек замандардың ауыз әдебиетінің көбі бізге жетпей ұмытылған. Біздің өмірге жетіп отырған ауыз әдебиетінің сұққаларының көбі берірек дәуірлерден келген жұрнақтар болды.

IX. ӘДЕБИЕТ НЕГІЗІ

Сырлы, күйлі, сұлу жаратылыстың кең құшағында тіршілік еткен тұрмысының бар тәжірибе — білім екшенділерін өз әлінше сұлулаған сөзбен түйіп, жадына алып жинаған көшпелінің тілі, өзінен өзіне, өзінше күйлі, өзінше сырлы болған. Ауыз әдебиеті өз елінен бай болған.

Тіскірек, жабайырақ, шикірек замандардан созылып келген әдебиет жұрнақтары ғана күйсіз, түрсіздікті көрсетеді.

Әдебиеттің, тілдің түріне, күйіне, сырына әсер ететін заттардың бірі — сол елдің мекендеген жерлерінің жаратылыс түрлері болды.

Өзінің болғанда: мал өсірумен, жауынгершілікпен жаратылыстың кең құшағында өскен көшпелі, жөнкіліп көшіп, белден белге алып, көк орай көк шалғынның басын шалады. Бірде қиырсыз өзен, көк бетегелі жондарда; бірде жұпар иісті қызыл, жасыл, шүбаргүл панақты жасыл ала жібек кестедей далалы ойларға бауы-

рын төсейді. Бірде, құлпырған теңіздей теңселіп құбылған ақ күміс селеулі далаларда, не иісі аңқыған көкала жусанды қырларда жүріп, теңіз сынды жазық пен зеңгер аспанның шендескен шегін шолады. Бірде шулаған ағашты, биік құзды, сынқылдап аққан күміс бұлақты мың түрлі үнмен күй қосқан нулы тауларда, не күндіз-түні сансыз түрлі құстары, сансыз түрлі құбылған сұлу күймен сынсыған, жасыл жібекше судыраған қалың жасыл құрақты көк ала айдын көлдерде жүріп, кеудесін керіп, жаратылыстың сұлу суреттеріне көз суарып, көркем күйін тындайды. Бірде, көк иірім суы бұлдырап көк жібекше бұралып аққан өзен сулардың жасыл жібекті жағасына аунайды. Кейде аңызак желге қақталып, құмға шөгіп, азап шегеді.

Міне, сүйтіп өмір сүрген көшпелі жаңағы жерлерде қоныстан қоныс жаңартып, мал бағып, жел аяқ жүйрікті бүгілтіп, дізесін кеміртіп, жаратып мініп, жүйткітіп, желмен жарысқан жүйріктің жал құйрығын ысқыртып, тұяқтарынан от жарқылдатып, шүйделі айбалтаны жалғыз қолымен шүйіріп, жыртқыш аңдармен алысқан.

Анның жауымен және адамның жауымен аңдысып, шүйделі айбалта, желекті найзаны белдеуден келтірмей, жалғыз аты болса да жаратып кермеден кетірмей, «жау!» дегенде темір құрсау киініп лашын құстай түйіліп, жер тарпып бүгелген сөйгүлікке мініп құйынша ұйтқытып шыққан. Сары садақтың оғындай зырлаған, жал құйрығын желмен ысқыртқан, тұяқтан от жалтылдатқан жүйрікпен алмас қылыш, желекті найза — көк сүнгіні жауға ойнатып жалтылдатқан. Не жылқыда жүріп бесті асауды үйретіп, жылқыдан шыққан тағы қашағанды қуып, құйкылтып жүріп бұғалақ атып шүйірген.

Міні осындай көшпелі елдің аңшылық, бақташылық, жаугершілік өмірінен неше түрлі ертегі, әңгімелер, екпінді күйлі жырлар шыққан. Неше түрлі жинақты, өз әлінше күйлі, сырлы жырлар, толғаулар, өлеңдер, мәтелдер шыққан. Бірғағы, сарыны заманның, дәуірдің сарын-күйіне қарай, өлеңнің, жырдың мазмұнына, тақырыбына қарай, түрлі ән мен күйлер шыққан...

Қазақ атаулы елдің ескі ауыз әдебиетін тексергенде елдің ескіліктегі тұрмысының, болмысының қандай болғанын, салт-санасының қандай болғанын анық көресің.

Ескі тұрмыс күйін, ескі тұрмыстан қалған тіл өнері — ауыз әдебиет күйін, қысқасы екшеп келгенде, тағы да қайталай айтуға керекті сөз мынау: қазақ атанған елдің ескіліктегі үстем табы —

... өмір руштылық заманда ру бастықтары көсемдік қылған, сол заманда батырлар, билер, мырза-сұлтандар, байлар, хандар билік қылған табы, бір-ақ сөзбен айтқанда — билер (феодалдар) барлық бұқара «кара қазақ» солардың ықпалында, солардың қолында болған. Салт-санада да солардың ықпалы, үстемдігі айқын жүрген. Барлық ауыз әдебиет, тіл өнері солардың қолында қылған санамен, солардың құралы болып, солардың қолындағы санамен шыққан. Қай дәуірде болса да — әдебиеттің құралы болатыны белгілі. Ауыз әдебиет — тіл өнері де солардың үстем таптың қызметінде мықты құралы болған.

Қорықпа, келдейлікті, көбінесе, «тәңір ісі» деп айтқан.

Тіл әдебиеттің түрі де, сарын, күйі де, жауынгершілік дәуірлерімен, күйімен, үстем табының әсерімен құрылған.

Тіл әдебиеті ел әдебиеті де үстем таптың толық ықпалында болып мықты құралы болғанын төменде келтірген мысалдардан көрсетіп көреді. Елдің ауыз әдебиетін қарастырғанда, бұлардың мысал нұсқаларын бөлек-бөлек келтіреміз.

АУЫЗ ӘДЕБИЕТІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ДӘУІРЛЕРІ

Ел арасына жазу, оқу жайылмаған кездегі, жоғарыдағы айтылғандай ретпен шығып ел арасына жайылған күйлі, сарынды, өмір, тақпақ, мақал, нақыл, өлең, әңгіме аталған сөздерді ауыз әдебиеті, ел әдебиеті дейді. Ауыз әдебиеті, ел әдебиеті дейтіні, ел арасына жазу, оқу жайылмаған кездегі шыққан көркем сұлу сөздерді шығарушының нағыз кім екені белгісіз болады. Сөз тек «түркі елдікі ғана» тәрізді болады. Біреуден-біреу жадына алып үлгісі сөз ауыздан-ауызға көшіп, бүкіл елге жайылып, бұрынғылардан кейінгілерге мұра болып қалып жүреді. Сол әркімнің аузында қалып жүрген сөзді әркім үстем санаттың қолымен өзінше өңдеп, дәмдендіріп, сырлаған болады. Кейбіреулер шала жаттап жадынан шығып кеткен жерлеріне өзінен өзін қосады. Кейбіреулер артық деген жерін тастап, кейбіреулер ұмытылған жерлерін жанартқан болады. Сөйтіп жүргенде акыры аузынан шыққан сөз, ұзын-ырғасы жүргенмен, қалпынан көп өзгеріске ұшырап, екшеліп, екінші түрге түседі.

Сөйтіп, баста ауыз әдебиет болып шыққан сөз, неше басты әреппен, неше ауыздан шығып, біраз өмір сүрген кезде, көп өзгеріс-

ке түсіп, талай жері қалып, талай адамның қоспасын қосып, талай адамның «еңбегі сіңген» сөз болып, бастап шығарған адамның кім екені ұмытылып, «жалпы көпшілікке бірдей» тәрізді, «жалпы елге бірдей» тәрізді, «ел әдебиеті» болып кетеді. Міне ауыз әдебиетті – ел әдебиеті дейтіні осы.

Сөз неғұрлым ұзын болса соғұрлым өзгеріске көп ұшырайды. Тұтас ұмытылмаса оншалық көп өзгермейтін сөз, айқындалынып айтылған, келте түйілген мақалдар болады.

Қазақ атанған елдің ауыз әдебиеті талай дәуірді басынан кешіріп келді. Арғы ескіліктегі ру бастықтары билеген жабайы рушылық дәуірі... руды билеген билер дәуірі, оның үстіне, Шыңғысхан, Алтын орда, ноғайлы, қазақтық дәуірлері. Онан соң орыс патшасына бағынған дәуір. Және патшадан құтылғаннан бергі дәуір. Патшадан құтылғаннан бергі жана дәуірді қоя тұрғанда, арғы, ескі дәуірлерден бізге жеткен әдебиет нұсқаларын жалпы екі үлкен дәуірге бөлуге болады:

Билер дәуірі. (Руды билеу.) Патша дәуірі. (Қазақ елі орыс патшасына бағынған дәуір.)

БИЛЕР ДӘУІРИНЕН ҚАЛҒАН ӘДЕБИЕТ НҰСҚАЛАРЫ

«Билер дәуірі» дегенде қазақ елі орыс патшасына бағынған дәуірде де билер табы билеген «ру заңы» қалмай келді. Бірақ, ондағы «ру заңы», арғы замандағыдай болған жоқ. Сол себепті, арғы заманды осы атпен атадық... Арғы, ескіліктегі жабайы рушылық дәуірден бізге жеткен және билер дәуірін басынан кешіріп бізге жеткен ел әдебиетін және екіге бөлуге болады. Бірінші бөліміне: 1) ескіліктен қалған, сол билер табының үстем санасының ықпалымен құрылған, көбінесе, аңшылық, малшылық әңгіме-ертекері, 2) салт, 3) дін жырлары, 4) төрт түлік мал туралы, түрлі хайуандар туралы жырлар, өлеңдер, 5) билер сөздері, мақалдар, 6) жастық ойын-күлкі, өлең-жырлары кіреді. Тым арғы, ескіліктен бізге әдебиет нұсқалары қалмады дегенімізбен бұл реттегі ел әдебиеті өзгере, жаңара келгенмен, бірсыпыра заманнан келген әдебиет нұсқалары бар. Арғы, жабайы рушылық замандардан екшеліп, одан Алтын орда, ноғайлы, қазақтық дәуірлерін басынан кешіріп, одан қазақ елі орыс патшасына бағынған дәуірді өткізіп, неше өмір бойы билер табы билеген тұрмыс екшеуінен

... үшін, бірсыпыралары ұмытылып, жолай жаналықтар қосып
... қалыптары отырып бізге жеткен әдебиет...

Сол заманғы, жоғарғы айтылған реттегі әдебиет нұсқаларын
... дәуірінен қалған әдебиеттің бірінші бөліміне санадық.

Онан соң ел әдебиетінің билер дәуірінің 2-ші бөліміне – ерте-
... батырлар жырлары мен сол замандағы үстем таптың салт-
... бойынша әйел-еркек байланысын, көшпелі тұрмысты
... суреттейтін жырлы әңгімелер кіреді.

Билер дәуірінің 2-ші бөліміне кіргізген ертедегі батырлар
... мен жырлы әңгімелерді – қазақ атанып отырған ел
... , ноғай атанып жүрген заманнан қалған әдебиет нұсқа-
... де болар еді. Өйткені, бұл, 2-ші бөлімге кіргізіліп отыр-
... батырлар жырлары мен жырлы әңгімелердің дені,
... «Едіге батыр», «Алпамыс», «Шора батыр», «Қамбар ба-
...», «Қобыланды батыр», «Ер Тарғын», «Ер Сайын», «Қозы
... Баян», «Қыз Жібек» тағы солардай батырлардың жыр-
... дені қазақ атанып отырған рулар, сол ноғайлы
... жүрген заманнан қалған әңгімелер.

Қалай дегенмен, осы екі бөлімді ел әдебиетін билер дәуірі
... үлкен бір дәуірге баладық.

Ары, ескіліктегі жабайы рушылық заманында, билер дәуірі-
... жағында қазақ атаулы рулар мұсылман дініне кірмеген
... Сондықтан, сол үлкен бір дәуірге балап отырған әдебиеттің
... , көп «тәңірі-иелер» бар деп, соларға жалбарынып жүрген
... нанымның да сарқыты бар, онан соң мұсылман дінінің
... , заттары көп. Бұл екі діннің екеуінде сол замандар-
... үстем тап, әдебиетті құрал қылғандай, бұқараны бағынды-
... ретінде мықты құрал қылған.

БІРІНШІ БӨЛІМ

Билер дәуірінің бірінші бөліміне кірген әдебиетті алты салаға бөлуге болады. Олар мына төмендегілер:

1. Ертекер.
2. Салт өлең-жырлары.
3. Дін салтынан туған өлең, тақпақ, жырлар.
4. Мал туралы және «қадірлі жануарлар туралы» әнгіме, өлең-жырлар.
5. Жастық ойын-күлкі өлең, тақпақтары.
6. Билер сөздері.

Енді осы бірінші бөлімдегі алты салаға жіктелген ел әдебиетін қысқаша, әрқайсысын бөлек-бөлек тексереміз. Тексергенде, мысал үшін ел әдебиетінің ұзын-ырғасын, аз да болса көз алдына келтіргендей «елестету» үшін, ауыз әдебиетінің, белгілі түрлерінен, мүмкіндігі болғанша, бүтін сұлделі (сұлдерлі) нұсқалықтар келтіреміз.

Түрік руларының тілін, әдебиетін зерттегенде білгіштердің бәрі-ақ: «қазақ атаулы елдің ауыз әдебиеті бай, тілі шешен» — деп мақтасады. Және түрік руларының тазарак тілі, өнерлі шет елдермен көп қатыспаған көшпелі руларынікі деседі. Олай болса, қазақ атанған ел түрік руларының көшпелілерінің бірі болғандықтан, тілінің байлығын, яки кедейлігін, шешендігін яки мақаулығын шындап көру үшін де және елдің ескіліктегі тап тұрмысы, сана-салтының қандай екенін толығырақ суреттеу үшін де ауыз әдебиетінің белгілі түрлерінен нұсқалықтарды, сұлдерлілерін бүтіндірек қылып, толығырақ қылып кіргіземіз...

I. ЕРТЕКТЕП

Қазақ болған рулардың аңша жайылған мал өсімімен шаруашылық қылып және аңшылықпен кәсіп еткен тұрмысынан ертеректеніп кетпестен бұрынғы, аңша тіршілік қылған, көшпелі-дәстүрлі ұстамап өсерімен құрылған санасы бойынша өз тұрмысына өзіне келемеген, ерте кылмаған заты кемде-кем. Сол ерте кеткендердің бәрі де ескіліктегі, ру басы — билер табы билеген дәуір тұрмысы, үстем табының ықпалымен құрылған салт-сананың қалпымы қандай болғанын жақсы көрсетеді.

Ініс жеткен ерте кеткендер, көбінесе мына төмендегі аталғандар тұрмыс айтылады: жаратылыстағы жан-жануарлар, өсімдіктер, өсім шайтан, перілер, аруақтар, жалмауыз кемпір, жез тырнақ, баян көкөзді дәу, бұрынғы замандағы хандар, батырлар, хандардың балалары, байлар, байлардың балалары, малшылар, кедейлер көп баққан қу тазша балалар, көсе, жиренше шешен, ханның үй иелері, ханның және жарлының қыздары, мырза адамдар, арыс адамдар, онан соң көктегі жарық сәулелерді де әңгімелейді. Сол ерте кеткендердің бәрінің санасы — сол замандағы дәстүрлі ұстамаптың ықпалымен болған сана.

Қазақ атанған көшпелі, ерте замандағы ескіліктен арғы, шикі, қызыл қымыз, көркем жаратылыстың кең қойнында өскен дедік. Көшпелі ел судыраған қалың қамысты, шулаған қалың жыныс бұлалы аң мен құсқа копа болған ұзын аққан өзен сулардың көкшелерінде жүреді. Жасыл жібектей судыраған көк ала құрақты, шаңқылдаған шағалалы, сынқылдаған аққулы, үйрек-қазды, ұшып болып өндеткен, әуілдеген толқындары ақ көбігін шашқан аңды көлдерде жүреді. Неше түрлі аң мен құсқа мекен болған, биік-биік құзды, бұлақтары гүрілдеп сынқылдап, сумандап аққан, жерден көкке созылып, көктен төмен үнілген биік-биік құзды тауларда жүреді. Киырсыз құба жондарда, кең өрісті дала-тарда жүреді. Міне, осындай жерлерде туып өскен, бар тіршілігі аңша жайылған малмен, аңмен, хайуанаттармен араласып, мал өсімімен шаруашылық қылып және аңшылықпен тіршілік қылған көшпелі — жаратылыс түрлеріне, жаратылыс құбылыстардың «жұмбақтарына», жаратылыс тіршілігіне қайран болып, олардың «жұмбақтарына» білімі жетпей, соларға «иман келтіріп», соларға «тоу еткен». Әлсіз әлдісіне бағынған адам, әлді жаратылысқа да бағынған... жаратылыстың барлық түрлерін, барлық хайуанатта-

рын адамша ақылды, адамша тіршілік қылады деп білген. Жаратылыстың кейбір түрлерін, кейбір құбылыстарын адамнан жоғары, «кереметті» деп біліп, тілегенше әрекет қылатын «аруакты», «биік күш» деп «иман келтірген». Сөйтіп, жаратылыс түрлерінің, сырларының көбін «тәңір-иелері» деп наным қылатын... Сөйтіп, «тәңірлерді» күштілер табына ұқсатып жасап алған. Күштілер табы, өздеріне ұқсатып жасап алған тәңірілерді өздеріне тап құралы қылған...

Күштілер табының ықпалындағы надан, бағы мал баққан, аңшыл көшпелі адам ол заманда түрлі хайуандар туралы, жаратылыстың түрлі заттары, құбылыстары туралы әңгіме қылғанда, өздерінің түсінулеріне шындап нанып әңгіме қылатын. Және оларды неше түрлі «керемет», «сиқыр» істеуге, неше түрлі құбылуға қолдарынан келеді деп те сенген. Солардың бірін әңгіме қылған өзінің қиялын шын тәрізді қылып айтатын. Білімі жетпей, жаратылыстың кейбір заттарынан, құбылыстарынан қорқып, тағылық тұрмыстағы надан адам, ондай заттардың, ондай құбылыстардың кейбірін адамға зияндас, кейбірін адамға дос «иелер» деп сенетін.

Сонымен, бұрынғылар шын деген әңгімелер соңғыларға ертек болып қала берген...

Тіпті, ертек әңгімелердің көшпелі ел арасында шығуы соңғы жылдарға шейін үзілмей келді. Арғыдағы елдерде, соңғы жылда да «метр аяқ», «үш буын», «айдаһар», «жапан далада жүргенде пәленді перінің қызы шәріне көтеріп апарып, қайтып әкеліп тастапты» деген ертектер шығып жүрді. Ана жылы, жаз жаңбыр болмаған жылы, «пәлен жерде пәлен сұмырайды көріпті», «сұмырай келсе су құриды» деген осы екен деп, шындап сөйлеп жүрді...

Міне, қазақтың ауыз әдебиетіндегі ертек, әңгімелер ескі замандағы надан жұрттың нанатын әңгімелері.

Әрбір әңгіме, ертек, шыққан заманындағы елдің үстем тап ықпалымен құрылған санасын, нанымын көрсетеді. Сол ескі заманнан бері көп заман тіршілігі – малшылық, аңшылық, күші асқаны – әлсізге үстемдік қылған жаугершілік, таласушылықпен өткен қазақ атанған елдің ертегі, әңгімелерінде аңдар мен малдардың қатысуы да көп болады. Және неше түрлі жаулармен жауласуы, алысуы да көп болады.

Хайуандармен, аңдармен алысу және адамнан болған жаулармен алысу жөнінде істеген істері, қайраттары, батырлықта-

... Әңгімелері, жеңілгендері туралы ертектердің берірек заман-заманнан бір түрлілері – ертедегі батырлар туралы әңгіме, жырлар. Ондардың неғұрлым ескірек заманда шыққандары, солғұрлым олар ертек бола береді. Ал неғұрлым берірек заманда олар адамдардың батырлықтарын әңгіме қылса, солғұрлым олардаққа жақындай береді...

Тұрған заманнан күздің, қыстың ұзақ кештерінде, тыстағы өңір түсіп жамылған қоңыр желдің құбылған күйінің әуенімен, от басында әңгімелер, ертектер айтысып, тыңдасып отырылады. Неше түрлі аңдар мекен еткен жаратылыстың кең құбылымына мал бағып жүрген малшылар ұзақты күндерде есіткен, өлген, өлгендерін сөз қылып, әңгімелер айтысуды, жыр айтып отырмақ қылған...

...Жаяу қойшы – жатқан қойшы.
Өгізді қойшы – өлген қойшы.
Түйслі қойшы – тұрған қойшы.
Атты қойшы – ашуы қатты қойшы...

өңірлерлей, аңдардан атак алып, аңдармен арбасқан, жаратылыстың көркіне көз суарып, күйлерін тыңдаған малшылар өздерінің көрген, есіткен, білгендерін әңгімелейді. Күн ұзын жаратылыстың күшағында ит-құс, аңдармен жанасып, жаратылыстың құбылысын, құбылыстарын, ит-құс, аңдардың тұрмыстарын, малдардың иршіліктерін бақылап, малда болған малшылар кешке ауылға қайтқанда, көрген-білген, естіген әңгімелерін от басында сөйлейді. Неше түрлі аң мен құсқа бекініс мекен болған, жай адам бармайтын өлсіз, шыған, күз, қиын жерлерді кезетін аңшылар, өлгенде оқи калғандары жылап жоқтап жұртқа мақтайтын:

«...Ұяда сұңқар түнеткен,
Қиядан сұңқар түлеткен,
Алтай қызыл түлкі атқан,
Қиядан барып теке атқан...»
«... бас бармақтай бөдене,
Басынан байлап көзге атқан,
Азулы да бөрі атқан,
Есіктен қабан ақыртқан,
Төріне сұңқар шақыртқан...
Арыстан деген аң болар,
Асауын ұстап байлаған...»
Құралды мерген, мықты аңшылар.

Міне, осы неше түрлі аң мен құстардың тіршілік, тұрмыстарын, сырларын, күйлерін аңдып, көріп бақылаған аңшылар, кешке ауылға қайтқанда, көрген, білген, естігендерін от басында әңгімелейді. Жаратқан, сәйгүлік атқа мінісіп, қолдарына жебелі, шашақты толғамалы найза, шүйделі айбалта алып жорыққа, жауға аттанған ерлер де көрген, білген, естігендерін әңгімелеген. Жауға аттанған ерлер ел жүрмеген елсіздерде жүріп неше түрлі хайуанаттарға ұшырасып, адам онай ғана бара алмайтын қиын жерлерге бекінеді. Құздың, шынның, жардың, бұталардың желмен, дауылмен ысқырып, ызындап, сарнап жырлаған күйін тындайды. Өлгенде, тірі қалғандары жылап, жоқтағанда, жұртқа мақтайтын:

...Орай-орай оқ атқан,
Он екі тұтам жай тартқан,
Қалмақы ерді жастанған,
Құба дүзді басқарған,
Көк бесті мініп көп жортқан,
Көк бөрідей түн қатқан,
Санап жұлдыз батырған,
Ұйықтамай таңды атырған,
Кесегелі жерлерден
Көсілтіп жылқы қудырған,
Құлының жолда тудырған...
Алыстан дүспан аттанса,
Қар жаңбырдай бораған,
Жақыннан дүспан аттанса,
Қарт буралай жараған...

Батыр мерген, жортуылшылар түн қатып, түн жамылтып, көктегі бырдай болып құлпырған алтын гауһар жұлдыздардың от шашып ойнаған құбылыстарын, жүрістерін бақылайды. Бұл жортуылшылар да жорықтан қайтқанда көрген, білген, естігендерін от басында әңгімелейді. Және алыс жерге барған жолаушылар қайтқанда да, немесе қонақ келіп қонғанда да, тағы да осындайлар жүздеп ауылға қайтқанда, кешке от басында отырып, айнала отырған қатын-қалаш, кемпір-шал, ауыл адамдарына көрген, білген оқиғаларын әңгіме қылып айтады. Айтқанда өзінің түсінуі бойынша, болған оқиғаны екінші түрде әңгімелеуі мүмкін. Немесе әңгімені дәмдендіріп айтам деп, немесе серпіп, мақтанып айтып, өтірікті қосып айтар болатын.

Міне сол көрген, білгендерін, естігендерін сөйлеген дәмді әңгімелер, бірте-бірте ертеке болып та кететін...

Отқа қазан асып, күздің, қыстың ұзақ кештерінде отырғанда, домбыраның қоңыр күйімен маздаған от басы әңгімесіз болмайды. Тыстағы алтын айлы бырдай болып шашылған гауһарша от шынып құлпырған сансыз жұлдызды, сансыз сәулелі көк зенгер лепшиді, торғын түннің күнгірт мұнарын жамылған майда ескек үйде от басындағы домбыраның қоңыр күйімен әңгіменің әуеніне мән беріп отырғандағы үнін қосады. Немесе, түнерген кара түннің жұмсақ кәліні кара канатын жамылған қоңыр желдің құбылған, біресе күйі сарынын екпіндетіп ұйытқытып, біресе, ақырын, жұмсақ сыбырлаған үні домбыраның қоңыр күйін қосып, әңгіме айтып, мән беріп от басына әуенін қосады... Сөйтіп тыстағы түннің құбылған желінің ызыңдаған әуеніне үн қосқан домбыраның қоңыр күйімен от басында неше түрлі суретті әңгімелер шертілетін:

...Талай сыр ертегіні ел айтады.
Ызыңдап, таудан сокқан жел айтады.
Жасырын сыбырласқан жапырақтар,
Күндіз-түн күңкілдеген көл айтады.
Толғанып, төмен қарап шал айтады.
Тамсанып, таңырқанып бала айтады.
Тау-тасты, түнжыраған, қуә қылып,
От басы қатын-қалаш бөрі айтады.
Ертегі болмаса да хатта қалған,
Аузында шежіренің қартта қалған.
Қарттардың баян қылған әңгімесін
Естіген кейінгілер жаттап алған.
Жыры, ақын домбырасын шертіп төрде.
Ертегімен таныстырад «анып перде».
Тыңдаған алқа-қотан әлеуметтен
Талапкер жад алады, болса зерде.
Домбыра түнтен қозғап жырын сарнап,
Күрсініп, толғанады қоңыр періс.
Қозлатып, көшкен елдей шұбыртады.
Моншақша, тізбектеліп айтқан терме...

От басында қызықты әңгіме айтарлық адам болмаса, әңгімені от басындағы көпті көрген қарттан сұрайды. Ол болмаса, қонып отырған қонақтан сұрайды. Қонақ болмаса, ауылдағы, от басындағы жігіт-желең, қыз-қырқын өзді-өздері ойнап, әңгіме, жұмбақ, өлеңді кезек-кезек айтысады...

Сөйтіп, барлық ауыл әңгіме, өлең, жыр, ән айтысып, тыңдасуды әдет қылатын. Қысты күні келген қонаққа ауылдың сақа жігіт, сақа әйелдері бастаған жігіт-желең, қыз-қырқыны жиылып,

ауыл болып жабылып, «қонақкәде» айтқызуды әдет, дәстүр қылып алған. «Қонақкәдесі» әнгіме айтумен, өлең, жыр айтумен болатын. Ештеңе айта алмаған қонаққа, ойнап қысым қылатын. Ойнап істеген қысым шынға бергісіз болатын. Қонақ, қысым көргенше, ойынан шығарса да, бірдеме айтып құтылуға тырысатын. Қонақ, «қонақкәде» айтудан бұрын, ауыл адамдары өз мойындарындағы «кәделерін» айтатын. Оны, «ауылдың алты ауызы» дейтін.

Үлкендердің әнгіме қылған көрген-білгендері, тыңдаған жастарға, балаларға оқу тәрізді болатын. Әсіресе, аңшылардың, мергендердің, жортуылшылардың, батырлардың малда жүріп жаумен ұрысқан қайратты жігіттердің дәмдендіріп айтқан, бастан кешірген мықтылықтары, қайраттары, батырлықтары, тыңдаған жастарға, балаларға «тәрбие», «үлгі», «оқу» тәрізді болатын.

Бұл арада тағы да айта кетейік: көп айтылып дағдыланған дәмді, қызықты, «өнегелі» сөздер екшелініп, жинақтыланып жатқа алынатын. Жалпақ қара сөз жатқа алуға, түгелдеп айтарлық жатқа алуға қолайсыздау болады. Жалпақ қара сөздің, көбінесе, тек мазмұны ғана жатқа қалады. Ал түгел, мүлтіксіздеу жатқа алу үшін, сөздің жинақты, ырғақты болуы дұрыс.

Жинақты, ырғақты сөзді күйімен айтуға болады. Жоғарыда, ондай ырғақпен, күймен айтылатын сөзді ұйқастырып, үйлестіріп, тақпақтап айтса, жатқа алуға да, жатқа айтуға да, тыңдауға да қолайлы, жеңіл, қызықты болады дедік. Сондықтан, әуелі қара сөзбен айтылған, дәмді, қызықты өнегелі, үлгілі сөздерді жатқа алып, жатқа айтып жүру үшін ықшамдап, ырғақ күйіне салып жеңіл сөздермен ұйқастырып айтатын болған. Ондай сөзді жыр, тақпақ өлең дейтін болған...

Көп айтылып дағдыланған соң, ертектің де, жұмбақтың да, өлеңнің де, домбыраның бастап салатын «құлақ күйіндей», көпке бірдей үйреншікті, бастау сөздері, бөлек-бөлек «құлақ күйлері» болған. Құлақ күйлері, ойын араласқан ойнақы болатын. Мысалы: ертеқ былай басталады:

...Бар екен, жоқ екен...
Бәрі бөкеуіл екен.
Түлкі жасауыл екен..
Ертеқ-ертеқ, ерте екен.
Ешкі жүні бөрте екен,
Күйрығы келте екен.
Қырғауыл жүні қызыл екен.

Күйрек жүні ұзын екен,
Мұзға мінген екен,
Бұты сынған екен...

...н бастап кетуді әркім бала күнінде-ақ үйренген болатын.

Мал мен аңдар туралы және малшылық, аңшылық, тап-
шылық, өтірікшілік, зорлық, сараңдық, меймандостық тура-
лы ескіліктегі тұрмыстың басқа салалары туралы неше түрлі
ерек бар.

Мысал үшін мына төмендегілерді келтірейік:

ТҮЙЕ, АРЫСТАН, ҚАСҚЫР, ТҮЛКІ, БӨДЕНЕ

Бір түлкі жортып келе жатып, қаңғып бара жатқан бір түйеге
сөзгеседі. «Түйем, түйем, қайда барасың?»

Түйе: «Оты мол, суы мол жер іздеп барамын» дейді.

Түлкі: «Ендеше екеуіміз жолдас болайық» дейді.

Түйе: «Болсақ, болайық» дейді.

Екеуі келе жатса бір қасқыр келіп жолығады.

«Е, қайда барасындар?» дейді.

Бұлар: «Оты мол, суы мол жер іздеп барамыз...» дейді.

Қасқыр: «Ендеше, үшеуіміз жолдас болайық!» дейді.

Үшеуі жолдас болып, жүріп келе жатса, бір арыстан кездеседі.

«Е, қайда барасындар?» дейді.

Үшеуі: «Оты мол, суы мол жер іздеп барамыз...» дейді.

Арыстан: «Ендеше, төртеуіміз жолдас болайық» дейді.

Төртеуі жүріп отырып бір өзен сулы, биік таулы жерді та-
уып, мекен қылып жүреді. Арыстан, қасқыр, түлкі ұсақ аң, тыш-
қан аулап жеп жүреді. Түйе жердің оты мен суына жардай болып
семіреді. Қыс болып, ұсақ аң таусылып, арыстан, қасқыр, түлкі
үшеуі ашығады. Көздеріне түйеден басқа ештене көрінбей түйені
жемек болады. Түйе жолдастығын айтып жылайды. Сонан соң
түйеге біраз тимей жүріп, тіпті өбден ашыққан соң арыстан, қас-
қыр, түлкі үшеуі ақылдасып түйені жемек болып, түйемен сөйле-
суге түлкіні жібереді. Түлкі түйеге барып келіп, арыстан мен қас-
қырға айтады:

«Түйе көнді... бірақ, басымды оңға қаратып сойып, үшеуін
етімді әуелі жемей қылдай қылып бөліп алындар, әйтпесе тұрып
қашып кетем»... деп айтты дейді.

Ана екеуі: «Ойбай, жарайды!» деп түйеге келіп, түйені жығып жара бастайды. Түйенің еттерін үшеуі жемей бөлшектеп жатқанда қасқыр шыдамай түйенің бүйрегін асап қалып жұтып жібереді. Арыстан қасқырға тап береді. Қасқыр тұра қашады. Арыстан тұра қуады. Қасқырды қуып арыстан белден асырып кетті. Олар көрінбей кеткенде түлкі түйенің етінің бәрін копаға тығып алыпты. Көптен соң енгігіп, болдырып арыстан қайтып келсе, түлкі жылап отыр.

«Е, түйе қайда?» дейді арыстан.

Түлкі: «Ойбай, қор болдық уәдеде тұрмай, бірдей қылып бөлісуге шыдамадыңдар» деп тұрып кетіп қалды дейді. «Қап!» деп арыстан түйені іздеп кетеді. Кешке қырындап қасқыр келеді. Оған да түлкі жолығып, түйенің кетіп қалғанын айтады. Қасқыр да «қап!» деп өкініп, түлкінің қасына келіп бұралып жатады.

Кешке біраздан соң түлкі ептеп тұрып барып, тығулы жатқан түйенің етінен ішегін әкеліп, құйрығының астына тығып, шетінен қыршылдатып жеп жатады. Жеп бола бергенде, қасқыр: «Түлкім-түлкім, не жеп жатырсың?» дейді.

Түлкі: «Өз ішегімді өзім суырып жеп жатырмын!» дейді.

Қасқыр: «Е, ауырмай ма екен?» дейді.

Түлкі: «Әуелі ауырса да, артынан басылады», – дейді.

Қасқыр: «Ойбай, ендеше, менің де ішегімді суырып берші!» дейді.

Түлкі: «Жарайды!» деп келіп, қасқырдың ішегін суырып алады. Қасқыр қаңсылап-қаңсылап өліп қалады. Түлкі оның да етін жейді.

Бір күні түлкі келе жатса, арыстан бір жартастың басына шығып тұр екен. Түлкі тұра қалып күледі.

Арыстан: «Е, неге күлесің?» дейді.

Түлкі: «Сіздің атаңыз осы жартастың басынан талай секіріп түскен еді, сіздің тұлғаңыз, сол атаңыздың тұлғасынан аумайды екен, ерлігіңіз де сондай шығар деймін, мынадан сіз де қорықпай қарғыр едіңіз...» дейді.

Арыстан: «Е, қарғыса несі бар дейсің!» деп, шегініп келіп қарғын деп, қорқып қарғы алмайды. Сонда түлкі күледі. Арыстан ыза болып қарғып түскенде, жамбасы күл-талқан болады. Түлкі келіп: «Е, неғып жатырсыз?» дейді.

Арыстан: «Ойбай, өлейін деп жатырмын!» дейді.

Түлкі: «Ендеше мен сізді емдейін!» деп, арыстанның ішегін ойып жей бастайды. Арыстан: «Түлкім-түлкім, тілімді жеші!» дейді.

Түлкі: «Жоқ, батыреке, ішегіңізден бастап, тіліңізді де өзіңмен бірге арыстанды жейді. Сөйтіп түлкі қыстан шығады.

Бір күні түлкі келе жатса, бір бөдене жорғалап барады екен, түлкі шап беріп бөденені ұстай алады. Бөденеге айтады: «Балапандарыңды тауып берсең, өзінді қоя берейін!» дейді. Бөдене: «Балапандарым ана калың көктің ішінде еді, сол араға барып мен бөдене шақырсаң балаларым келеді» дейді. «Жарайды» деп бөденені тістеп түлкі калың шөпке келеді: «Балапандарыңды не жерге шақырайын?» дейді. Бөдене: «Маңғыт!» деп қатты дауыстап шақыр дейді. Түлкі: «Маңғыт!» дегенде, бөдене: «Аузына санын!» деп ұша жөнеліпті.

Бөденеге өшігіп жүріп, бір күні түлкі бөденені көріп жетіп келеді. Бөдене ағаштың басына шығып қонып отырыпты. Түлкі: «Е, е, бөдене, не білдің, барлық жан-жануар бір-біріне қастық қылмауы деген тәңірден жарлық келді, енді біреуге біреу тимейді. Барлық жан-жануар енді бір-бірімен дос болатын болды. Жерге түс, көңілімізды білдірейік!» дейді. Сонда, ағаштың басында отырған бөдене бойлап-бойлап алысқа қарайды. Жерде тұрған түлкі: «Түлкі бөдене, нені көріп қарайсың?...» дейді. Бөдене: «Білмеймін, алыста торғ аяқты бірдеме келе жатыр. Өзі тықыр жүнді, жарғақ құлақ, көңілінде қарғысы бар!» дейді. Түлкі: «Ойбай, ол тазы шығар?...» дейді. Бөдене, бойлап қарап: «Болса, болар», — дейді.

Түлкі: «Ойбай, ендеше, мен қашайын!» дейді.

Бөдене: «Е, енді барлық жан-жануар бір-біріне тимейтін болды» дегенін көне, неге қорқасың?» дейді.

Түлкі: «Ойбай, кім біледі?.. әлі де, жарлықты ести қоймаған жаным шығар» деп қашыпты.

ТҮЛКІ, ҚОЙШЫ, АЮ

Бір қойшы қой бағып жүрсе, бір түлкіні бір аю қуып келеді екен. Түлкі бір тамға келіп кіреді. Аю да тамға кіремін дегенде, тамның тар есігіне кеудесі сыйып, бөксесі сыймай ілініп қалады. Түлкі тамның бір кішкентай тесігінен жылт етіп шығып, айналып есікке келіп, есіктен не әрі кетпей, не қайта шыға алмай ілініп жатқан аюдың артына келіп, мазақтап, аюдың бөксесіне сарып кетеді. Оны қойшы көріп тұрады, аю әрен деп қайта шығып, жан-жағына қаранып, қойшыға келеді.

«Е, сен не көрдің?» — дейді.

Қойшы: «Мен не көрейін?.. бір аюдың дүміне бір түлкі сарып кетті, соны ғана көрдім!» — дейді.

Аю ашуланып: «Әгерде осыны біреуге айтсаң, сені жеп қоямын!» — дейді.

Қойшы: «Ойбай, ендеше, айтпайын!» — дейді. «Жарайды, айтсаң өлесің!» — деп аю кетеді. Кешке ауылға келген соң, қойшы мұны ауылға айтады. Ауылдағы бала-шаға мұны өлең қылып айтып шулап ойнап жүреді. Мұны аю естіп, ыза болып, ертең қой жайып тұрған қойшыға келіп: «Е, сен адамға айтпаймын дегенің кәні, енді, сені жеймін!» — дейді. Қойшы жылап үш күнге мұрсат бер, үй ішіме, ағайын-туғанымға қоштасып келейін!» — дейді. Аю: «Жарайды, үш күнге мұрсат бердім!» — деп кетеді.

Қойшы далада жылап отырса, түлкі келеді: «Е, қойшым, неге жылап отырсың?» — дейді.

Қойшы: «Ойбай, осылай-осылай бәрі сенің кесірің. Енді өлетін болдым!» — дейді.

Түлкі: «Ойбай, үндеме, аюдан құтылатын амалын мен табайын, не бересің?» — дейді.

Қойшы қуанып: «Ойбай, не қаласаң соныңды берейін!» — дейді.

Түлкі: «Маған бір бүйрегінді бер!» — дейді.

Қойшы: «Жарайды» — деп екеуі уәделеседі.

Түлкі айтады: «Ауылыңнан бар да үлкен бір қап әкел. Аю келгенде, анау жерде шаңды бұрқылдатып мен жүрейін. Аю сенен сұрар, «Анау не?» — деп, сен айт: «Ол ханның баласы. Қатыны аюдың жүрегіне жерік болып, соны іздеп жүр» де, аю қорқып: «Ойбай, ендеше мені жасыр... Қайда тығылам?» дер, сонда сен әлгі үлкен қапқа тығыл деп, қапқа тығып қаптың аузын мықтап буып шокпармен ұрып өлтір!» — дейді. Екеуі уәделесіп, түлкі кетеді. Келем деген күні аю келеді. Қойшымен сөйлесіп, «енді жеймін!» деп тұрғанда, алыстан бұрқылдаған шаңды көреді. Қойшыдан: «Қойшым, анау не?» — деп сұрайды.

Қойшы: «Ол ханның баласы. Қатыны аюдың жүрегіне жерік болып, соны іздеп жүр!» — дейді.

Аю: «Ойбай, қойшым, ендеше мені жасыра көр! Қайда тығылам?» — деп сасады.

Қойшы: «Ендеше, мұнда тығыла ғой!» — деп, аюды қапқа тығып, қаптың аузын шылбырмен мықтап буып, шокпармен ұрып өлтіріп алады.

Іні түлкі келіп, күліп: «Е, енді бүйрегінді бер!» — дейді. Қойшыны шайқап, жыламсырап белбеуін шешеді. Белбеуін шешкеннен кейін қойшының іші шұрылдайды. Түлкі құлағын тіге қалып: «О не, қойшы далаған?» — дейді. Сол арада қойшы: «Түнеу күні бір тазының күшігін жұтып едім, сол енді үлкен тазы болып, ішімнен шылап деп қынсылап жатыр» — дейді.

Түлкі қорқып: «Ойбай, қойшым, ендеше, дос болайық, құйрығыңды қыса тұр, мен кашайын...» — деп каша жөнеліпті.

ТОҒЫЗ ТОНҚЫЛДАҚ, БІР ШІҢКІЛДЕК

Ертеде бір бай болыпты, байдың үлкен қатынынан тоғыз ұлы бар екен. Токалынан бір-ақ ұлы бар екен. Бәйбішеден туған тоғыз ұлы торлықшыл, қиянқы болыпты. Сондықтан оларды Тоғыз Тонқылдақ деп атапты. Тоқалдан туған жалғыз ұлға шырылданып торлық қыла беретін болған соң, оны Бір Шіңкілдек деп атапты. Әкелері өлген соң бұлар малдан айырылып кедей болады. Бәрі қашырып, мал іздеп бір жерге келеді. Тоғыз Тонқылдақ малды бір жияды, Бір Шіңкілдек малды өзі бір бөлек жияды. Тоғыз Тонқылдақ Бір Шіңкілдекке қастық қыла береді. Бір күні, далада қашылып жүрген Бір Шіңкілдектің жалғыз ешкісін Тоғыз Тонқылдақ өлімші қылып кетіпті. Шіңкілдек жылап, ешкісін бауыздып сойып отырса, алты ақ ала бас атан келіп, Шіңкілдектің ешкісінің қанын иіскелеп, бастарына жағып, бәрі де қызыл ала бас атан болыпты. Біраздан соң бір кісі келіп: «Шырағым, бір алты ақ ала бас атан көрдің бе?.. Мына бір алты қызыл алабас атан сенікі ғой!» — депті.

Шіңкілдек: «Басқа түйе көргенім жоқ!» — дейді. Кісі кетіп қалған соң Шіңкілдек ешкісінің етін алты қызыл алабас атандып біріне өңгеріп, өзгесін үйіне айдап келеді. Шіңкілдектің алты атан айдап келгенін көріп, Тоғыз Тонқылдақ келіп:

«Е, Шіңкім! Бұ алты қызыл алабас атанды қайдан әкелдің?» — деп сұрайды.

Шіңкілдек: «Ойбай, құдайдың өзі берді. Осы түйелер келді де ешкімнің қанын өздері бастарына жақты-жақты да иесіне танытпай, менің түйем болып қалды. Ешкінің қаны таусылып қалды. Әгәрде қаны көп болғанда, көп түйе басын бояп менікі болатын еді!» — дейді.

Тоғыз Тонқылдақ жалма-жан өзді-өзі ақылдасып, «Ойбай, біз де түйелі болайық! деп, ертеңіне барлық ешкілерін далаға апарып бауыздап, қандарын әр жерге құйып күні ұзын аңдып отырып еді. Бір де түйе келіп басын боямайды. Сонан соң бұлар: «Қап бәлем, Шіңкілдек бізді алдаған екен!» — деп үйлеріне қайтып, Шіңкілдекті өлтірмек болады. Шіңкілдек мұны біліп, кешке өзінің орнына кәрі шешесін жатқызып, өзі далаға барып жатты. Түнде Тоғыз Тонқылдақ келіп, Шіңкілдек екен деп, Шіңкілдектің жатқан шешесін өлтіріп кетті.

Таңертең Шіңкілдек өлген шешесін киіндіріп, басына жаулығын орап, тірі кісіше, бір түйесіне мінгізіп отырғызып, өзі артына мініп, бір елге қарай жүреді. Жүріп бара жатқанда, Тоғыз Тонқылдақ көріп; «Бұл неғып өлмеген» деп, танданысып, Шіңкілдектен келіп сұрады:

«Уәй, Шіңкілдек-ау, сен өлген жок па едің?» — десті.

Шіңкілдек: «Түсімде бір тоғыз кісі келіп өлтіріп еді, құдайдың өзі тұрғызып жіберді. «Сені өлтірем дегендердің өзі мерт болады» — деді деп жүре береді. Тоғыз Тонқылдақ қорқысып, тантамаша болып қалды.

Шіңкілдек бір-екі, үш күн жүріп, бір ауылдың жанынан өте бергенде, бір топ бала-шаға, қыз-келіншек шығып, Шіңкілдекке ит қосып, ойнап түйесін үркітіп жүгіреді. Түйесі үркіп, шешесі мен Шіңкілдек жығылып, Шіңкілдек ойбай салып жылап, өліп жатқан шешесінің басын көтеріп отырады. Жұрт жиналады, «Не болды?.. Не болды?..» деп келіп сұрап, Шіңкілдектің өлген шешесін көреді. Шіңкілдек: «Түйемді үркітіп, шешемді мына қыздар өлтірді. Ең алдымен келіп үркіткен ана қыз!» — деп, бір қызды көрсетеді. Ауыл адамдары олай сөйлесіп, бұлай сөйлесіп, құнға Шіңкілдекке сол қыздың өзін береді. Шіңкілдек қызды алып жүріп отырып үйіне келеді. Келген соң Тоғыз Тонқылдақ жиналып: «Өй, қызды қайдан әкелдің? Қызды қайдан әкелдің?» — деп сұрайды.

Шіңкілдек: «Бір ауылға барып едім, бір базарға апаруға өлген кемпірді жинап, оның орнына қыз беріп жатыр екен. Шешемді өлтірдім де апарып беріп, мына қыздарын алдым!» — дейді.

Тоғыз Тонқылдақ жалма-жан барып шешесін өлтіріп, қыз береді деген жерді іздей жөнеледі. Өлген шешесін апарып: неше күн жүріп бір ауылға апарып «Мына өлген кемпірге қыз беретін қай үйде?» деген екен, өздерін сабап-сабап жіберіпті. Тоғыз Тонқылдақ Шіңкілдекке ашуланып қайтады.

Олар шешесін өлтіріп алып кеткенде, Шіңкілдек әкелген сүйеммен екеуі үйінің жанында тұр еді. Бір кісі келді. Шіңкілдектен жол сұрасып: «Шырағым, мына бала қарындасың ба, ә?» — деп.

Шіңкілдек: «Иә, қарындасым!» — деді.

Кісі: «Қатыным өліп, әйел іздеп шығып едім. Жүз қой алып, қарындасынды маған бер!» — дейді.

Шіңкілдек: «Тағы да бірдеме қылып қатын тауып алармын» деп ойлайды да, — «Жарайды, берейін!» — деп, кісіге береді. Кісі шешесін: «Өзің келіп қойынды айдап кет!» — деп, қызды алып кетеді.

Тоғыз Тонқылдақ өз шешелерін өлтіріп, қыз ала алмай, ашуланып, «Енді, не қылса да, Шіңкілдекті өлтіреміз» деп келсе, Шіңкілдектің қызы жоқ өзі отыр.

Тоғыз Тонқылдақ: «Е, қызың қайда?» — дейді.

Шіңкілдек: «Ойбай, енді өлі кемпірдің де, тірі кемпірдің де керемі жоқ деп қызын өздері келіп тартып алып кетті!» — дейді.

Тоғыз Тонқылдақ: «Ай-ой, сен иттің кесіріннен біз де шешелерді өлтіріп алдық!» — деп, іштерінен «Бәрібір мұны өлтіру керек» десіп қояды. Шіңкілдек оны сезіп, кешке «Түйемді күзетемін» деп киініп түйелерінің қасына жатқан болады. Құм мен жүнді араластырып, жаман көйлек-шалбарын толтырып кептеп, басына жаман тымағын баса кигізіп, өзі тәрізді адам қылып түйелерінің қасына жатқызып, өзі бұғып бір жерге барып жатады. Түнде, Тоғыз Тонқылдақ келіп, Шіңкілдектің өзі қылып жасаған тұлпынны басып өлтіріп, көтеріп апарып ағып жатқан терең өзенге тасталды. Оны Шіңкілдек көріп алып, өлгі қызды алған кісіні іздеп кетеді. Екі-үш күнде, кісіден жүз қой алып келеді. Мұны көріп, енді, Тоғыз Тонқылдақ тіпті қатты танданады, бәрі Шіңкілдекке келіп:

«Ой, сен суға кетіп өлген жоқ па едің? Мына қойды қайдан әкелдің?» дейді.

Шіңкілдек: «Анау күнгі өлтірген тоғыз кісі, тағы да өлтіріп суға тастап еді, суға батқан соң құдай тағы да тірілтіп жіберді. Көзімді ашып қарасам, судың асты толған қой екен. Содан мына жүз қойды әрең деп айдап шықтым. Әгерде көп кісі болғанда жылдам, және көп айдап шығатын екем. Онан соң, қойын-қонышына кісі тас толтырып бару керек екен. Әйтпесе, кісі судың түбіне, қойдың көп жеріне бара алмайды екен!» — дейді.

Мұны естіп Тоғыз Тонқылдақ: «Ойбай, ендеше дәл қойдың көп жерін көрсет, біз де түсіп айдап шығайық» — дейді.

Бір Шіңкілдек Тоғыз Тонқылдақты ертіп, ағып жатқан өзеннің ең терең шымырлаған жеріне келіп: «Ең қойы көп жер осы ара екен» — дейді. Тоғыз Тонқылдақ әуелі қойын-қонышына тас тығып, бірі түсіп, қолын ербендетіп батып кетеді.

Шіңкілдек: «Ойбай, анау қолын бұлғап бәрің де тез түс!» деп кетті, — қалың қойға қиліккен екен. Бәрің де тез түсіңдер!» — дейді. Тоғыз Тонқылдақтың өзгесі де суға қойып-қойып кетіп, бәрі де батып-батып кетеді.

ШЫҚ БЕРМЕС ШЫҒАЙБАЙ МЕН АЛДАР КӨСЕ

Ертеде шық бермес Шығайбай деген бір бай бар екен. Үйіне барған кісіге — мейлі қара болсын, мейлі төре болсын ешкімге ас бермейді екен. Сол Шығайбай заманында бір Алдар Көсе деген алдаушы адам бар екен. Әлгі Шығайбай қонған қонаққа дым бермейтінін естіп, — «Мен ол байдың үйінен дәм жермін!» деп, екі етегін беліне түріп, бірнеше күн жол жүріп, бір күн кешке таман Шығайбайдың аулына келіп, адамға көрінбей, ақырын байдың үйінің жабығынан сығаласа, үйдің ортасында қазан асулы тұр екен, Шығайбайдың өзі жылқының бір сынар қазысын ішекке айналдырып отыр екен. Қызы төрде бір тырнаның жүнін жұлып отыр екен. Бәйбіше қамыр илеп отыр екен. Күн үйткен басты жуып отыр екен. Алдар Көсе сәлем беріп үйге кіріп келеді. Үйдегілер істеп отырған нәрселерін астарына тыға-тыға қояды. Бай сәлем алып: «Ал, Көсем, сөйле!» — дейді. Көсе айтады: «Бай, көргеннен сөйлейін бе, естігеннен сөйлейін бе?» дейді, бай айтады: «Естіген жалған болады, көргеннен сөйле!» дейді. Көсе айтады: «Келе жатып, жолда бір сары бас жылан көрдім. Сап-сары, ұзындығы, байдың астындағы қазыдай, күннің астындағы бастай. Таспен салып қалып едім, бәйбішенің астындағы қамырдай былш етіп жаншылды. Мұным өтірік болса, бикештің астындағы тырнадай жұлынайын!» дейді.

Сонан соң, бай тұрып, «Піс, қазаным, бес ай!» деп, еттерді қазанға салады. Көсе: «Отырайын он ай!» деп, отыра кетеді. «Қер тарғының терісін келер жылы кийейін!» деп аяғындағы етігін шешіп тастайды. Қолын ішіне алып, Көсе ұйықтағалы жатады. Әрі-бері көзін ілдіріп алып, көсе түре келсе, бай-бәйбішелер ұйықтай-

амал деп жатып алады. Көсе қарап отырады. Үйдің ішіндегі адам-
шар тетіс ұйықтап, ас піскен соң, Көсе қазаннан асты түсіріп алып
◆◆◆ алады. Күннің қатқан шалбарын қазанға салып, астына от
◆◆◆ кайнатып қояды. Сөйтіп, Көсе ұйықтаған адам тәрізденіп
◆◆◆ алады. Бір уақытта бай оянып, қатын-қыздарын оятып,
«Көсе тұрмай асты жеп қоялық» деп, жылдам қазанды түсіртеді.
Қазандағы бөлек-бөлек болған тері шалбарды астауға түсіріп
◆◆◆ жұлмалап жей бастайды. Бір-біріне қарап: «Япырым-ай, кай-
◆◆◆ кайнап сіңір болып қалған ба?» деп, тез сорпасын ішіп, піскен
тері шалбарды ет деп, кебежеге тығып қояды. Ол түн сонымен өтеді.
Аллалар Көсе кететұғын болмады... Байдың өзі қой бағады екен. Қаты-
◆◆◆ шына айтады: «Сен, амалдап Көсеге көрсетпей, маған бір кабакқа
◆◆◆ шарап күйіп бер. Мен қойға барайын!» дейді. Қатыны кабакқа ай-
◆◆◆ рып күйіп береді.

Бай кабакты екі бұтының арасына байлайды. Көсе оны біліп:
«Бай, енді мен жүремін!» деп, орнынан тұрып, баймен көріскен
◆◆◆ болып, байды құшақтап, олай-бұлай шайқайды. Сонда кабактағы
◆◆◆ шарап байдың бұтының арасына төгіліп мазасын алды. Байдың
◆◆◆ шыңы келіп – «Ит-ай, сен-ақ ішші!» деп, айранды Көсеге алып
◆◆◆ берді. Көсе ішіп алады. Бай ол күні тағы аш қалады. Кешке қой-
◆◆◆ лап келген соң қатынына сыбырлап айтады: «Көсеге білдірмей
◆◆◆ отқа нан көміп бер. Далаға апарып жейін!» деп айтады. Көсе оны
◆◆◆ тағы сезіп қалады. Ертеменен бәйбіше Көсеге көрсетпедім ғой
◆◆◆ деп, оттан нанды алып, жалма-жан байдың қойнына тығады. Бай
◆◆◆ нанды тығып алып, шығып бара жатқанда, Көсе: «Мен, енді, бүгін
◆◆◆ жүремін. Сізбен амандасып кетейін!» деп, байды құшақтап
◆◆◆ көкірегіне қысады. Ыстық нан байдың кеудесін күйдіріп бара
◆◆◆ жатқан соң бай ашуланып: «Сен-ақ жеші!» деп, нанды Көсеге
◆◆◆ алып береді. Көсе нанды жеп алады. Не қылса да бай Көседен
◆◆◆ құтыла алмайтын болады. Көсенің мініп келгені қасқа ат екен.
◆◆◆ Бай ашумен сол атты соймақ болады. Көсе ол ниетін тағы біліп
◆◆◆ қойды. Көсенің аты байдың бір жақсы атымен бір тұрады екен.
◆◆◆ Көсе түнде өз атының қаскасына күйе мен сиырдың боғын жа-
◆◆◆ тып, байдың атының маңдайына бор жағып қасқа қылып қояды.
◆◆◆ Түн ортасы болғанда бай дауыстайды: «Қонақ! Қонақ, атын өлейін
◆◆◆ деп жатыр!» дейді. Онда Көсе айғайлайды: «Бауызда, бауызда, арам
◆◆◆ болмасын» дейді. Бай атты бауыздап тастайды. Таң атқан соң қара-
◆◆◆ са, бай өз атын бауыздап тастапты. Бұдан жаман қапа болып,
◆◆◆ Көседен қалай құтылар амалын таба алмайды. Енді Көсе, өзі кету-

ге ойланып, байдан сұрайды: «Байеке, бізiңiз бар ма етiгiмдi тiгiп алайын, содан кейiн кетейiн» — дейдi. Бай: «Бәйбiшеден сұра, берер» дедi. Бай малын айдап ұзаққырап кеткенде, Көсе бәйбiшеге айтады: «Бай, Бiзбикештi маған берсiн деп бұйырды!» дейдi. Байдың кызының аты Бiзбике екен. Бәйбiше ашуланып: «Сен жындысың ба? Саған кыз бер десе, байдың өзi маған айтпас па едi?» дейдi. Көсе: «Нанбасаң, байыңнан сұрайық!» дедi. Екеуi үйден шығып, Көсе дауыстап: «Ау, бай! Бiз бiлең бермейдi! Бермейдi!» дейдi. Бай ашуланып ақырады: «Уә, бер! Бер! Кәпiрдiң көзiн жоғалт, жылдам кетсiн!» дейдi. Бәйбiше жылап, кызын Көсеге шығарып бередi. «Аларыңды алдың, қыларыңды қылдың, ендi көзiңдi жоғалт!» дейдi.

Сонымен Көсе атын ерттеп, кызды мiнгестiрiп алып кетедi.

АЛДАР КӨСЕ МЕН ТАЗША ҚОЙШЫ

Бiр жолмен жүрiп келе жатса, алдында бiр койшы кой бағып отыр екен. Ол койшының басы таз екен, Көсе оған айтады: «Байғұс, басыңды таз болғалы емдеп пе едiң?» — дейдi. Койшы: «Жок, емдеген емеспiн!» дейдi. Көсе: «Мен емдеп берейiн, бiр жылғы ту койың бар ма?» дейдi. Тазша: «Бар!» дейдi. Көсе: «Алып кел, соның қаны мен жынымен емдеймiн!» дейдi. Тазша койды алып кеп сояды. Көсе койдың боқты қарнына таздың басын тығып, терiсiн үстiне жабады: «Койың үстiне жусар, өзiң қимылдағанда дүр етiп үркер, сонда: «Шай-шай!» деп жатқайсың. Кешке таман койың жайылар. Ол уақытта қимылдағанда үрiкпес. Сол уақытта қарыннан басыңды шығарып, койынды айдап қайтарсың!» — дейдi.

Көсе койларды алдына салып қуып кетедi. Тазша басын қарынға тығып жатады. Мұның үстiне қарақұстар жиылып, таз қимылдаса, қарақұстар ұшады. Тазша байғұс, кой жатыр екен деп, «Шай-шай» деп, жата бередi. Кеш болған соң қарақұстар ұшып кетiп қалады. Тазша қарыннан басын алып, орнынан тұрып, жанжағына қараса, кой түгiл дәнеме жок.

Көсе қойды айдап келе жатса, бір адам қос өгізбен жер жырып жүр екен. Көсе сәлем береді. Ол сәлемін алады.

Көсе: «Е-е, сіз өте шаршаған екенсіз, біраз демалыңыз. Қосыңшы мен айдай тұрайын!» дейді. Ол бейшара: «Жаксы, балам!» деп өгізін Көсеге тапсырып, өзі жатып ұйықтап қалады. Иесі қатты ұйқыға кеткен кезде, өгіздерінің құйрықтарын кесіп алып, жерге қалдырып қойып, өгіздерді бір қырдан асырып тастайды. Біраздан соң адамды оятады. Түре келген адамға айтады: «Бай, өгіздеріңіздің бұрынғы мінезі осындай ма еді, жоқ мен айдаған соң осындай болды ма?.. Өгіздеріңіз өкіріп-өкіріп жерге кіріп кетті. Құйрықтары мынау, көрініп тұр» деп, шаншылып тұрған құйрықтарды көрсетті. Ып: «Өгіз жерге кіруші ме еді!» деп, барып құйрыққа жабысып тартты. Көсе: «Ойбай, тартпа, құйрығын үзіп аласың. Өгіздеріңнің бұрынғы мінездері болса, шығар!» деді. Көсенің айтқанына болмастан ашуланып, тартып қалып еді, өгіздердің құйрығы жұлынып шықты. Көсе: «Мен сізге айттым ғой, құйрығын үзіп аласыз деп, оған болмадың» деп, кейіген болып кетіп қалады. Көсе үйіне келіп, мал малданып, жан жанданып, мұратына жетеді.

ХАН МЕН ӨТІРІКШІ ТАЗША БАЛА

Ертеде бір хан жарлық шашыпты. Жарлығында: «Кімде-кім мүдірместен қырық өтірік айтып шықса, қызымды беремін, өзін және өзіме уәзір қыламын. Егерде айтқан сөзі үйлеспей, сөздерінің ішінде бір ауыз шын сөз қосылса, басын аламын!» депті. Бұған талай адам қырық ауыз өтірік айтамын деп келіп, үйлестіре алмай өлтіріліпті. Талай адам айтамын деп келсе де, жүрек тоқтата алмай, ханның алдына кірмей қайтыпты. Ақырында бір тазша бала мен айтамын деп ханның алдына келіпті. Уәзірлерін жиып отырған ханның алдына бала келіп, мүдірместен мынаны сөйлепті:

«Өткен заманда, атамнан тумай тұрып, ту атамның жылқысын бақтым. Бағып жүргенде тумаған ту ала бием жоғалды. Сол биені іздеп қыдырып жүргенде, жермен бір тегіс тауға кез болдым. Төбесіне шығып, атымның үстіне шығып биемді қарадым, көрінбеді. Атым үстіне құрығымды тігіп, оның үстіне камшымды

жалғап қарадым, көрінбеді. Олай-бұлай қарасам, омырауымда, тумаған шешемнен қалған тебен ине бар екен, инемді жерге қадап, үстіне шығып қарасам, ту ала бием алты дарияның ар жағында, бес дарияның бер жағында, айға қарап желіндеп, күнге қарап құлындап тұр екен. Алты дариядан, құрығымды кайық кылып, камшымды ескек кылып өтіп бардым. Ту ала биемді мініп, құлынды өңгеріп суға түстім. Бием алып шыға алмады. Құлынға мініп енесін өңгеріп түсіп едім, құлын алып шықты. Кетіп бара жатыр едім, алдымнан бітпеген бетегінің түбінен тумаған ту ала қоян тұра қашты. Қуып барып мылтығыммен аттым, өлмеді. Құрығыммен ұрдым, өлмеді. Камшыммен ұрдым, өлмеді. Көтеріле беріп едім... жалп ете түсті. Қоянның ішінен бір ернеусіз шелек, бір түпсіз шелек май шықты. Жаңбыр болып жауған қарды қалап жағып, қоян етін пісіріп жедім. Қоянның майымен етігімді майлап едім, бір етігіме жетті, бір етігіме жетпеді. Бір жапырақты шатыр кылып ұйықтап жатыр едім, сартылдаған бір дауыс шықты. Ұйықтап жатып қарасам екі етігім төбелесіп жатыр екен. Қу етігімді құлаққа ұрып, майлы етігімді басқа ұрып жатқыздым. Ертенінде тұрсам майлы етігім бар, қу етігім жоқ. Тұра салып екі аяғымды бір етікке тығып, іздеп кеттім, бір ордалы құланның тойында қу етігім табак тартып жүр екен. Байпағым сорпа беріп, ұлтарағым су құйып жүр екен. Көзімді қысып қалдым. Үшеуі сасқанынан бас табак, қорыққанынан қос табак, бір өзіме бес табак әкеп тартты. Етті жеп тойып, етігімді киіп қайттым. Келе жатсам, жолда бір үлкен көл мұз болып қатқан екен. Су ішейін деп, құрықпен соғып мұзды жара алмадым, камшыммен соғып жара алмадым, басымды мойнымнан суырып алып, шекеммен мұзға тық еткізіп ем, көл қак айырылды. Су ішіп қанып алдым. Келе жатсам, жердегі шөптің бәрі «Мына кісінің басы қайда?» деп мазақтайды. Қолымды ұмытып кетіп, аяғыммен басымды сипап қарасам, басым жоқ. Дерев манағы мұз ойған жерге келсем, мұздың астынан шыққан алпыс ала үйрек, жетпіс жел үйрек мұртыма ілініп қалыпты. Бәрін ұстап алып, бір тырнаға саттым. Тырнам нардан зор. Шыңыраудан иілмей, шегеннен бүгілмей су ішеді!» деді.

Сонда, хан: «Е, құдығың саяз-дағы?» депті. «Ай, тақсыр! Саяз болса болар, ертеменен тастаған тас түбіне кешке әрең жететін еді!» депті, Хан: «Күні қысқа-дағы!» депті. Бала: «Ие, тақсыр! Күні қысқа болса, болар, ертемен қашқан қашар», кешке тоқырайтын еді!» депті.

Сонан соң, хан балаға қызын беріп, өзін уәзір қылыпты.

ІРІЕКТЕГІ ЗАТТАРДЫҢ ҚЫСҚАША МӘНДЕРІ

Бұл тап айтылғандай, арғы, ертедегі шикі, бағы надан заманнан арттылыстың қойнында өмір сүрген, жаратылыс «жұмбақ-тармақ» білімдері жетпеген, аңша жайылған мал өсімімен өршілік қылған ру басы – билер табының ықпалындағы көшпелі өртүрлі түлік малмен араласып, өздерінше олармен «сырлас» болып, тіршілігі мал тіршілігімен араласқан. Және аңшылық қылымып, аңдардың неше түрлі сыпаттарымен, тіршілік-мінездерімен де өз әлінше жете таныс болған. Тіршілігі малмен, аңмен, құспен араласқан надан көшпелілер, жоғарыда айтылғандай, өртүрлі малдың, өртүрлі жануардың, аңның білімі, сезімі адаммен бірдей деп білген. Олардың да тұрмысы адамның тұрмысының деп білген. Олардың да мінездері, қылықтары адамдықпен білген.

Сонымен, үстем тап әсерімен құрылған санасы бойынша, көшпелі өртүрлі адамның өзгеден айрықша сыпаттарын, сырларын жете таныс өртүрлі хайуандардың сыпаттарына мысал қылып тенеген.

Мысалы: ханның азық дайындайтын озбыр бөкеуілін және сондайларды қасқырға теңеп, «қасқыр» дегенді озбырлық, тамақ-сұлулықтың суреті қылатын болған. Ханның қу жасауылына түлкіні теңеп, түлкіні қулықтың, алдаушылықтың суреті қылатын болған.

Люды топас, икемсіз кара күштің суреті қылып, жауына шабатын батырды жолбарысқа теңеп, батырлықтың суретін жолбарыс қылған. Өзге хайуандарды да түрлі сыпатқа мысал қылған. Бұлардың бәрі туралы неше түрлі өз әлінше «қызықты» әңгімелер шығарған.

Хандар, батырлар, билер байлар табының қол астында өмір сүрген надан көшпелі қанішкіш бүркітті құстың батыры, патшасы деп, сұңқарды төресі деп, қаршығаны жендеті деген. Аққуды мал құстың төресі деп білген. Құстардың ішінде бүркітті ер, кекті деп, сұңқарды сыпа, кіді, кінәмшіл деп, байғызды ойшы, қарақұсты жемтікші деп, ителгіні тамақсау, есер деп, аққуды киелі деп білетін. Бұлар туралы да неше түрлі өз әлінше әдемі әңгімелер шығарған.

Әсіресе, бүркіт пен аққу туралы әңгімелер көп. Көп ертектерде «пері» патшасының қыздары адамға аққу болып келеді.

Аккуды «киелі» деп, казак болған елдің көп жерлерінде, сонғы кезге шейін атпаған...

Бүркіт, акку, аксұнқар, бидайық, түйғын, қаршыға, каз, сұқсыр, кезкүйрық, жапалақ, қарақұс, су бүркіт, күшіген, қырғи, қарға, қызғыш, тағы да басқа көп жануарлар, адамның түрлі мінез, түрлі сипаттарына үлгілі мысал болған. Бүгінге шейінде, әдебиетте, адамның түрлі мінез-сипаттарына түрлі жануарлар мысал болып келеді...

Ерте мен кешке шейін жапан далада, құзды тауларда күнелткен, малмен жанасып жүрген түрлі аңдардың, елсіздегі түрлі хайуанның жүріс-тұрыс тіршіліктерін күн сайын көріп жүрген малшы – бәріне де қу, сөз тапқыш болып сыпатталады. Әлгі, жоғарыдағы, мысал үшін келтірген төрт, бес ертеkte осылар айкын көрінеді.

Және бұл мысал үшін келтірген ертеkteдегі «Тоғыз Тонқылдақ, Бір Шіңкілдеkte» «көптің зорлықшыл болуын», «аздың зорлыққа қарсы тұруын», түрлі ылаж іздеуін көрсетеді. Көшпелі елдің мал бағып, от басында отырған момындары, әрине, зорлықшылдарды жақсы көрмейді. Сондықтан, «Тоғыз Тонқылдақ, Бір Шіңкілдеkte», көпшілігімен зорлық қылған тоғызды масқаралап, ақымақ қылып әңгімелейді. Ақыры, оларды құртқан айлалы жалғызды ақтағандай қылып шығарады. Және, бұл ертеkte, «екі қатын баласының, екі рулы ел» болып жауласатынын көрсетеді.

Керекті бұйымдарды сатып алуға базары жоқ, жапан дүзді, құба жондарды, елсіз тауларды кезген, қоныстан қонысқа ауып, қаңғырып жайылған көшпелі ел қонақасы бермеген адамды да жақсы кісіге санамаған. Жақсы кісіге санамағаны былай тұрсын, қонақасы бермеген адамды айыпты адам деп санаған. Сондықтан, «Шық бермес Шығайбай» деген ертеkteгі сондай қонақасыға сараңдық қылған адамды қорлап, мазақтап суреттейді. Оны қорлап, мазақтауға, ойын мен қулықты кәсіп қылған Алдар Көсені жібереді. Көсе кісінің ойыншы, қулықшыл, келемежшіл болатынын көрсетеді. Ескіліктегі үстем таптың үстем санасының ықпалындағы от басындағы момындар ойын мен қулықты жас адамға лайық қылған. Ақ сақалды адамға салқын түсті, маңызды, терең ойлы, нақыл сөзді лайық қылған. Онан соң, «қара сақал», «кер миықты», «ағалардың» бос сөзді болмай, билік айтып, «ша-руа қамын» істеп жүруін жөн көрген. Ал өмірі қулық, келемеж,

мал кылмен болған адамның ақсақалды «батагөйге», «қара сақал» ер ашықты ағаға» ұқсамауын дұрыс көрген. Өмірі қулық, мысқыл, келемеж болған адам, өмірі жастық әуенінде болғандықтан, оңай адамның сақал, мұрты жоқ болуын, жылмиған көсе болуын лайық көрген.

Екінші жағынан және бұл ертектердегі бір сөз: не қылса да «мал тикқан» адамның ісін теріс көрмеген санада көрсетеді.

Ертектегі әңгімелердің бәрі де көктен түскен әңгіме емес. Бәрі де сол адам баласының қай дәуірдегі тұрмысының қандай болғанын көрсетеді. Сондай тұрмыспен күнелткен дәуірдегі адамның санасының, сезімінің, нанымының қандай болғандарын көрсетеді. Жапан дүзде, елсіз құба жондарда аң аулап тіршілік қылған «қара мерген», «құла мерген», «сұр мергендер» — аншылық қамандағы күштілер үстемдік қылған көшпелілердің арман қылған, «үлгі» қылған батырларының бірі. Күштілері, садақшы мергендері үстемдік қылған, жұрттың үлгі қылған, арман қылған ерлеріне, өзге жабайы адамдардың істерінен оғаш, үздік ерліктер аңсырады. Әңгіме болған, неғұрлым ескірек заманның ері болса, соғұрлым, оған жапсырған ерліктердің оғаш қоспалары көп болады. Неғұрлым, заманның ескілігіне қарай жылжи берсең, соғұрлым, адамның аңмен араласқан кезінде хайуанаттарға жақын кезіне таянасын. Және жаратылыстардың түрлі құбылыстарын, түрлерін кереметті, «тәңір» деп таныған надан кезіне бара-сын. «Жалмауыз кемпірлермен» «жез тырнақтармен», «жалғыз көзді дәулермен» алысқан «қара мергендер», ескіліктегі аншылықпен тіршілік қылған, күштілері үстемдік қылған көшпелі жүртің, үстем табының үстем санасы бойына ардақталған: «жігіт болса, осындай болсын!» деген ерлерінің бірі. Елсіз құба жондарда, елсіз жапан дүздерде, әлсізін күштілері алып жеген, аншылықпен, мал асыраумен тіршілік қылған кезгек жұрттың жалғыз жүріп, «қара мергендерше», «жалғыз көзді дәулерше» өмір сүргендері де болған.

«Балгер», «жәдігөй», «жалмауыз кемпірлері» де болған.

Бірақ, бұлармен әр мерген алысканда, қара күшке бағынған, жаратылыстың әрбір түрін «кереметті», «киелі», «иелі» деп нана-ның аңқау адам, әлгілерді жабайы адамдай емес, адам бейнесіндегі күшті, «сиқырлы» бір заттар деп білген. Жабайы адамдай емес екенін дәлелдеу үшін, «дәудің көзі жалғыз» екен және «манда-шында екен» дегенді шығарған. «Жалмауыз кемпір» неше түрлі «си-

қыр» істейді екен дегенді шығарған. Жапан дүздегі от жаққан мергенге әйел киімін киіп келген адамның «саусақтары, тырнақтары жез екен» дегенді шығарған.

Бұл арада, «жез тырнақ» туралы айта кететін бір сөз бар: жез, темір тырнақты адамның бар болғанының өзі рас нәрсе. Мұз теңізі жақта, ит жеккен жағында, қолдарына өткір темір тырнақты қаттау киіп жүретін саяқтар болады екен. Қалай Тәтім ұлының қайнысы – Шәкітайдың ауылдарында (Қарқаралы ауданында) патша заманында «каторгіге» (Сібірге) 20 — 30 жыл айдалып барып келген Айдау Түсіп деген бір кісі бар. Сол кісі каторгіде айдауда 20 — 30 жыл көрмеген қиыншылықты көріп қайтқанда, сол жақта жүргенде қолына киген өткір темір тырнақты қаттауын ала келіпті. Жыныс ормандарда жүргенде, неше түрлі қанішер аңдармен немесе жол тосып адам талайтын жаулармен ұшырасып алысқанда жеңілмеуге қолдарына темір тырнақты қаттау киіп алады екен. Темір қаттаулы, өткір темір тырнақты қол, «өлтiрeм!» деп шапқан жаудың алқымына бұрынырақ жабысса, жаудың жаны «темір тырнақтың», «жез тырнақтың» уысында болмақ.

Осыған қарағанда, қазақ ертегіндегі жез тырнақты заттардың да болуы рас. Болғанда, бірақ, «сиқырлы зат» емес, нағыз адамның өзі болған. Темір тырнақты қаттауды қазақ аңшылары бүркітке де кигізеді...

Ертектегі: «отты, сулы, жақсы жай іздеп кетіп бара жатқан», даңғырған түйеге әртүрлі жануардың жолдан қосылып, «жолдас болайық!», «болсақ болайық!» деп, жолдас болып кете беруі де, сол ертедегі тентіреп, «жақсы жай іздеп», қаңғырған, қиырсыз құба жондарды кезген көшпелілердің мінездеріне меңзейді. Ол замандарда «жақсы жай іздеп бошалаған көшпеліге, немесе, жорыққа шығып, мал іздеген жортуылшыға, жолдан өздеріндей, Мұрат ақынның «Қазтуғанындай» жолдасты жолай іздеген жолдастар да қосыла беретін сияқты. Жолдас болып келіп, ақырында бірін-бірі жеп те кеткендері болуға тиіс. Ертектегі, — «түйе, арыстан, қасқыр, түлкіде» әлгі жолай қосылған жортуылшыларда, кейде бірін-бірі талап кететін мінездері де болған іс.

Қазақ болған елдің тұрмыс-тіршілігі ескіліктегідей болмаса да соңғы уақытқа шейін аңқаулық, надандық тұманынан шыға алмай келген. Соңғы уақытқа шейін ескі уақыттағы үстем таптың санасынан да, нанымынан да түгел шыға алмай келген. Сондықтан

сонғы кезге шейін, жаратылыстың кейбір түрлерінің құбылыстарының, хайуанаттарының және адамның, малдың кейбір індеттерінің «иелері» бар деп сеніп келген. Және адамның өнерлерінің «кереметті иелерінің» «киелері» бар деп наным келген.

Мысалы: ақындықтың, өншіліктің қасиетті, кереметті «иесі» бар деп және ол иелер «сүйген пәндесіне ғана қонады» деп наным келді.

Талай ақынның: «түсімде бір ақсақалды қарт келіп: «шырағым, не аласың?» дегенде «өлең алам» деген сөз аузыма түсті, ояна келсем, түсім екен. Содан кейін ақын болдым...» дегендері ел ауымында аңыз болып тараған әңгіме.

Аргында бір атадан тараған екі әкенің баласы бар. Бір әкенің туғандары бай болып келді. Екінші әкеден туғандары шетінен келіп өлеңші болып келеді. Осы, бір атадан тараған екі әкенің балаларының әкелері жас күнінде, бір күні екеуінің де түсінде бір «ақсақалды қарт» адам: «Шырағым, көген аласың ба, өлең аласың ба?» депті-мыс. Бірі: «Өлең аламын» деп, екіншісі «Көген аламын» депті-мыс. Содан, көген алғанның ұрпағы бай болып, өлең аламының ұрпағы ақын болыпты-мыс. Жұрт осыған шынымен наным әңгіме қылысады...

Қырдағы мал баққан көшпелі қазақ, қаладағы бірін онға сатып саудагер елді жек көреді. Сол саудагер елдерді қорламаққа киік өртүрлі ертеқ айтады. Ертегінің бірі «өлең» туралы. «Өлең бір өлкеге келіп, әдемі дауыспен ән шырқап, барлық елден кісі жинап, ән үлестіріпті-мыс. Әр елдің адамдары барып әдемі үнді, көркем «өлеңнің» үлестіріп жатқан әндерін үлесіп алысады. Әрине, оның алдыңғы қатарында қазақтың адамы болады. Саудагер елдердің адамдары сауда істеп кешігіп, өлең кетіп қалған соң келеді. Кешіккендердің бірі келсе – «өлең ән үлестіріп жатыр» деген жерде бір ит, ұлып тұр екен. «Үлестіріп жатқан ән осы екен» деп, ол иттің үнін ән қылып алып кетеді. Екіншісі келсе: «бір есек ақырып тұр екен». Ол есектің үнін ән қылып алып кетеді. Сондықтан, көркем үнді сұлу «өлеңнің өзінен» ән алған қазақтың иелері сұлу келеді-мыс. Ал әлгі жұртты алдауға салынып, саудагерлікпен кешігіп келіп, өлеңнің жұртында қалған ит пен есектің үнілерін алып кеткендердің әндері, сол есек пен иттің үніндей болатындай болған-мыс.

Онан соң, ұсталық, мергендік, саясатшылық, домбырашы, қобызшылықтардың да «қонатын», «даритын», «иелері» бар деп

нанатын. Бұлар туралы да талай әңгімелер айтылатын. Және бұлар туралы өлеңдер де айтылатын...

II. САЛТ ӨЛЕҢ-ЖЫРЛАРЫ

Бұл салаға қазақтың билер, хандар, батырлар, байлар үстемдік қылған ескілік тұрмыс-салтындағы, сол үстем таптың салт-санасымен құрылған мереке, сауық үстінде айтылатын өлең-жырлары кіреді. Оның бірі — той мерекесіндегі айтылатын «Тойбастар» өлеңі.

ТОЙБАСТАР

Үстем таптың салт-санасының көрінісі болған және нашар таптың нашарлығы да көрініп қалатын қазақтың тойларында, тойдың түріне қарай, түрліше ойын-сауықтар істелетін. Тойларда және астарда үстем тап күші айқын көрінетін. Сондықтан, «Той — тондынікі. Ас — аттынікі...» деген сөз аңыз болған. Мұнда ойын-сауықтар істелердің алдында, тойға келген көптің ішінен, жолдасып, бір өлеңші яки жыршы той бастайды.

«Тойбастар» өлеңінде, жыршы той қылушының «сәрсенбі сәтті күні» істеген тойына көптің атынан «құтты болсын» айтады. Той иесінің қуанышын көтермелеп «тойының тойға ұласуын» тілеп, той істеуші мал иесін «ақпейіл», «шүлен» деп оның «ақпейілдігі», «шүлендігі» үшін, мал басына «қыдыр даруын» тілейді. Және тойды «тәңір қазынасы» деп тойға шығарған шығынды «тәңірдің өзі төлейді» дейді. Ақырында той бастаушы өзінің «жолын» той иесі толымды қылып істеуін тілейтінін де сездіреді. Той иесі, той бастаушының жолын береді. Сонан соң тойдың ойын-сауықтары басталады.

Жиын тойда өлең айтып, жұртты аузына қаратып, жарқыратып «жол» алып шығуды «талағында биті бар», «ауызының желі бар» жігіттің бәрі-ақ өнер көретін...

Әр айтушы өзінше үйлестіргенмен той бастаушылардың айтатын өлеңдерінің бәрі үйренуге, айтуға жеңіл, бір-біріне ұқсас, бірқалыпты болады. Кейбіреулер сол айтыла-айтыла бір қалыпқа түскен өлеңді үйреніп алып та айтады...

«Тойбастардың» бір түрлісі міне:

Бағылған серке,
маркаска кой бастайды
Кой алдында жануар ойкастайды.
Кұтты тойға кез болған жолды жігіт,
Бұрынғының жолымен той бастайды.
Күнап қойын шайлатып сойдырған үй,
Табак-табак ет тартып тойдырған үй,
Сәтті күні сәрсенбі той қылыпсыз,
Кұтты болсын тойыңыз, той қылған үй!
Жорашыға лайық жол тұрады.
Жампоз нарға лайық қом тұрады.
Кұтты болсын тойыңыз, той иесі,
Той ессін Тәңірім толтырады.
Котан толып қойыңыз қойға ұлассын!
Қырға сыймай шуласын ойға ұлассын!
Кұтты болсын айтамыз тойыңызға,
Той иесі, тойыңыз тойға ұлассын!..

Екінші түрлі тойбастар өлеңі міне:

Кез келдім мерекеге тәңірім айдап,
Қызыл тіл бұлбұл құсна сөйлер сайрап,
Жүйрікпін топтан озған суырылып,
Сап топта топ жарып жол алған сайлап.
Сәлемет отырсыз ба, жоғарғы қыз?
Ишарат сіздерге де, төменгі қыз!
Орынға бізден бұрын отырыпсыз,
Жаксыдан жаман менен не көрдіңіз?
Сұраймын кетер қыздан, насыбай деп, —
Сөз айттым, құрбым, саған асыл-ай деп!
Ақ отау шетке тіксе жылайсыңыз, —
Әкемің сыйлағаны осы ма-ай деп?
Үстінде төсегіңнің әкең жылар, —
«Алланың ақ бұйрығы осылай» деп.
Алдында саба аяқтың шешең жылар, —
«Қыз қылып әлпештеген басым-ай», — деп
Егіліп сен жылайсың «елім-ай» деп.
«Құрбылас ойнап-күлген теңім-ай» деп.
Елжіреп жүрек-бауыры шешең жылар,
«Ашыған тар құрсағым белім-ай!» деп.
Мінгенде ат үстіне, досың жылар, —
«Біздерді кеткен тастап шыны ма-ай» деп.
Ойларсың бір күн жатып екінші күн, —
«Оң жақта ойнап-өскен күнім-ай!» деп.
Ассаламуәғаликім, жиналған көп! —
Бұл тойға тәңір айдап келіппіз дөп.

Болыпты жұрт көрмеген бір ұлы той, —
Таңкалып карагандай жер менен көк.
Бұл тойға жер менен көк таң қалғандай
Лйырылып ақылынан сандалғандай.
Біздің сөз хан төрениң кенесіндей.
Зер басып ақылменен аңғарғандай
Ежелден үлгі көрген ер болмаса,
Кім істер мұндай тойды бұл жалғанда-ай!
Үстіне мерекенің кез келген соң,
Армансыз бір сөйлейін қапы қалмай.
Ән салып сөздің басын бастаған соң,
Бере көр, құдай, медет шыбын жанға-ай!
Белгілі бұл казакқа тілдің желі, —
Той қылдың жұрт жиналған меркелі.
Сәрсенбі, сәтті күні той қылыпсыз
Тойыңыз тойға ұлассын берекелі!..

ЖАР-ЖАР

Арғы күштілер табы үстемдік қылған, «мереке» үстінде айтылатын, ескіліктен келген өлең — жырдың екіншісі жігіт пен қыз екі жар болып отырып айтысатын, «жар-жар». Бұл қыз ұзатарда, той басталғаннан кейін айтылатын, билер табы үстемдік қылған тұрмыстың салт өлеңі. Бұл өлең де ылғи, белгілі бір тақырыпқа ғана айтыла бергендіктен, бір-ақ калыпқа бекінген өлең. Бір-ақ тақырып туралы ғана айтылатын болғандықтан, өлең бір-ақ калыпта, жеңіл түрде құрылатын болған. Сондықтан ескіліктегі қыз бен жігіт, «аужарды» ойынан шығарып әуре болмай-ақ, бірер естігеннен кейін үйреніп алып айта беретін.

Қыз ұзататын той, жиі болған «мереке». Ойынан шығарып, жаңа түрде «аужар» айтатын жігіт пен қыз ол жиі тойларға тура келе бермейді. Сондықтан да айтылатын өлең бір-ақ тақырып туралы болғандықтан, «аужар» өлеңі, ескіліктегі қыз бен жігіттің бәрінің-ақ айтуға әлі келетін түрде, бір-екі естіген соң-ақ үйреніп алып айтатын, жеңіл түрде болып келеді. «Той бастардың», «Аужардың» өлеңі де, сарыны, әсемдігі де шамалы, жаттап алып айтуға өте оңай, жабайы түрде айтылып калыптанған болады. «Аужардың» және «тойбастардың» өлеңі, белгілі, біраз ғана сөздерден құралған болады. Бір құралған әлденеше сөз бір түрде, қайта-қайта айтылып отырады.

Тегінде, ауыз әдебиетінің құрылысы жатқа алуға, жатқа айтуға жеңілдік әдісін қуалап құралған болады. «Аужардың» сары-

ша шырқаған, құйкылжыған әсем ән емес, оңай дауысты сарын. Нең ұрлым ескілікке жылжи берсең, солғұрлым ескіліктегі қазақ руларының әндерінің де айтылуға да, үйренуге де оңай, жабайы болғандығын көресің...

«Тойбастар», «жар-жар», «беташар», «айт, келін», «бесік жыры», тағы да басқа түрлі ескіліктегі салт өлең-жырларының бәрі де, билер табының үстем санасымен құрылғанын, осы елтірген өлең-жырлардан оқушы айқын көреді. Бұл өлең-жырларда, ылғи байды, байлықты дәріптеуді, батырды ардақтан, ханды дәріптеуді, шешен-билерді құрметтеуді айқын көресің...

ЖАР-ЖАР

Ж і г і т

Алып келген базардан,
Қара насар, жар-жар-ау!
Қара мақпал сәукеле,
Шашын басар, жар-жар-ау!
Мұнда әкем қалды деп,
Қам жемсіз, жар-жар-ау!
Жаксы болса қайын атаң,
Орын басар, жар-жар-ау!

Қ ы з

Есік алды кара су,
Майдан болсын, жар-жар-ау!
Ақ жүзімді көргендей,
Айнам болсын жар-жар-ау!
Қайын атасы бар дейді,
Надан казак, жар-жар-ау!
Айналайын әкемдей,
Қайдан болсын, жар-жар-ау!

(Осылай: «алып келген базардан кара насар» деп бастап, қайта-қайта жігіт айтып, «есік алды кара су майдан болсын» деп бастап қайта-қайта қыз айтып барлық қайын жұрты мен қыздың төркін жұртының туыстарын сыпыра айтып шығады.)

Жигит

Ак коян кашар жоталап, жар-жар-ау!
Ак тайлак өсер боталап, жар-жар-ау!
Мүнша неге жылайсың, жар-жар-ау!
Артынан инің барар апалап, жар-жар-ау!

Кыз

Текеметтің шет бауын,
Оя тұрсын, жар-жар-ау!
Той басына ту бие
Соя тұрсын, жар-жар-ау!
Мен шешеме айтайын
«Әкеме айт» деп, жар-жар-ау!
Мені десе, былайша
Коя тұрсын, жар-жар-ау!

Жигит

Кызыл кыршын замандас,
Кызыл кыршын, жар-жар-ау!
Кызыл кыршын ішінен
Кыргы үшсын, жар-жар-ау!
«Әкем бар» деп, арқаға,
Медеу кылма, жар-жар-ау!
Алып кетер мал берген
Сен бір күссын, жар-жар-ау!

Кыз

Түндігімнің төрт бауы –
Бас бауымды, жар-жар-ау!
Алты жеңгем сұраса, –
Аласың да, жар-жар-ау!
Айналайын, жан өкем,
Каласың да жар-жар-ау!

Жигит

Мінген атың кара-ды, жар-жар-ау!
Жал-күйрығын тарады, жар-жар-ау
Мүнша өксіп жылама, жар-жар-ау!
Шешен ертіп баралы, жар-жар-ау!

Кыз

Түндігімің төрт бауы
Мақта, шеше, жар-жар-ау!
Қызың кетіп барады,
Жокта, шеше, жар-жар-ау!
Он екі айда айналып
Бір келермін, жар-жар-ау!
Сар інгенің ботасын
Сакта, шеше, жар-жар-ау!
Шалшық па екен, су ма екен,
Сарқыраған, жар-жар-ау!
Ақ сүт беріп, шеше екен
Асыраған, жар-жар-ау!
Ақ сүт берген шешме,
Не көрсеттім, жар-жар-ау!
Жат кісінің баласын
Жолдас еттім, жар-жар-ау!

Жигит

Есіктің алды қия еді, жар-жар-ау!
Қияға біткен мия еді, жар-жар-ау!
Әкең берген қамқа тон, жар-жар-ау!
Етіңе қайтып сияды, жар-жар-ау!

Кыз

Токпақ жалды торы айғыр,
Етті ме, әке, жар-жар-ау!
Төркіндегі үйімнен,
Кеттім, әке, жар-жар-ау!
Қыз да болсам сізге мен,
Перзент едім, жар-жар-ау! —
Жалғыз басым сыймастай
Неттім, әке, жар-жар-ау!

Жигит

Есіктің алды құмдақты, жар-жар-ау!
Құмдақтан қоян зымырапты, жар-жар-ау!
Атасы басқа жау жеңгем, жар-жар-ау!
Отауға салып тыңдапты, жар-жар-ау!

ЕКІНШІ ТҮРЛІ «ЖАР-ЖАР»

Жігіт

Бір толарсақ, бір тобық,
Санда болар, жар-жар-ау!
Қырық кісінің ақылы,
Ханда болар, жар-жар-ау!
— Әкем-ай, — деп жылама,
Байғұс қыздар, жар-жар-ау!
Әкең үшін қайын атаң,
Онда болар, жар-жар-ау!

Қыз

Жазды күні ақша қар,
Жаумақ кайда, жар-жар-ау!
Құлын-тайдай айқасқан
Оң жақ кайда, жар-жар-ау!
Азар жақсы болса да,
Қайын атам, жар-жар-ау!
Айналайын әкемдей
Болмақ кайда, жар-жар-ау!

(Өстіп, қайталақтап, «бір толарсақ, бір тобық санда болар» деп бастап жігіт, «жазды күні ақша қар, жаумақ кайда» деп қыз, барлық туыстарын айтысып шығады.)

Жігіт

Шымылдығың серпе сал, —
Көрсін әкең, жар-жар-ау!
Көзінің жасын көл қылып
Төксін әкең, жар-жар-ау!
«Жылда-жылда ноғайдан
Бұл алушы ем», жар-жар-ау!
«Бір міндеттен құтылдым»
Десін әкең жар-жар-ау!
Шымылдығың серпе сал, —
Көрсін шешен, жар-жар-ау!
Көзінің жасын көл қылып
Төксін шешен, жар-жар-ау!
«Жылда-жылда боқ жама
Бояушы едім», жар-жар-ау
«Бір міндеттен құтылдым,
Десін шешен, жар-жар-ау!..»

тың жазған сөздері болса керек. Мұнда да жалаңаш негр сыяқты «пақыр» қолына түскен ғашық, сүйген сұлуын көлдегі сәулетті аққу құсқа теңеп мысалдайды. Бір жыры мынандай:

Көлдегі аққу ақ сұлуым
Кеттің алыс айдынға.
Көл шетінде қалдым жалғыз,
Саған құшақ жайдым да.
Көл шетінде көз сүземін,
Қиыр айдын жыраққа.
Қалың қамыс-жасыл жібек,
Судыраған құраққа.

Жан еріткен сұлу үнің,
Естілмейді, үзілді.
Сен кеткен жаққа қарай,
Мұңмен көзім сүзілді.

Сұлу үнді ақ мамығым,
Қайда кеттің, қайдасың?
Көлдің көркі ақ сәулетім,
Көзір қандай жайдасың?

Көрдім күміс айдынынан
Қалай қанат қағынды?
Ақ мамығым, ақ үлдірім,
Ақ сұлуым, сағындым мен
Еркелейтін назыңды.
Жан сүйдірген, жан күйдірген,
Сұлу үнді сазыңды.
Сұлу үнді ақ мамығым,
Келсейші тез Жайыққа!
Сен келмесең мен іздеймін,
Жалғыз мініп қайыққа.

Жаңа сауыққа, мерекеге жиналған екі жар болған жастар арасында айтылатын өлең болғандықтан, және сол ескі тұрмыстың салты бойынша қызды жұбатып, көңілін көтеру жөнімен «аужар» өлеңіне жігіттердің жұбатуымен, махаббат мұнымен, қыздың мұнымен бірге, көбінесе, қалжың, әзіл сөздер де кіріңкірейтін.

Бір тойдан жазылып алынған мына бір «аужар» өлеңін келтірейік:

Жігіт

Айт дегенде, айтайын, той қылған қыз!
Семіз бие тойына сойғызған, қыз!
Ұзатылу, той қылып, үлкен қызық,
Кетемін деп, үйінен, ой қылған қыз!

Қыз

Сөз таба алмай, замандас, сасайын ба?
Бұрынғының жолынан асайын ба?
Бұрынғының дәстүрі болғаннан соң,
Елден аулақ жапанға кашайын ба?

Жігіт

Жас күнімнен өленге қойдым қадам.
Ескі досын ұмытар кейбір надан.
Бір сөзім бар сақтаған айтайын деп,
Болмағанда қасында бөтен адам.

Қыз

Мен де өзіндей өленге құрдым дүкен,
Бөрі жортар қой аңдып, бүкен-бүкен.
Сөзің болса, бұйымтай, оңаша айтар,
Түйе болып түнде кеп үйге сүйкен.

Жігіт

Түн ұйқымды сен үшін бөлемін де
Торышаммен түн қатып желемін де.
Түйе түгіл, бөл десең, бота болып,
Түнде боздап тұсыңа келемін де...

Тағы бір жігіт пен қыздың «аужар» айтысқаны:

Жігіт

Жердің сәні болмайды ел кеткен соң.
Жүк көтермес кара нар, бел кеткен соң.
Кетерінде сіңліңе тапсырып кет,
Өгейсітіп жүрмесін ер жеткен соң.

Кыз

Бір камшым бар колымда жез бауырлак.
Ілікпедім өсекке сөзді ауырлап.
Ісің еске түскенде, беу замандас.
Жатамын да жылаймын жер бауырлап.

Жігіт

Мына көлдің басында құстар отыр, жар-жар-ау!
Оны көріп қаршығам ұшқалы отыр, жар-жар-ау!
Әшкерә қып айтпағын мұндай сөзді, жар-жар-ау!
Достарың аз, қасыңда дұшпан отыр, жар-жар-ау!

Кыз

Боз қазанат дегенге, боз қазанат, жар-жар-ау!
Сіңлім артымнан болды азамат, жар-жар-ау!
Өмірің қысқа жалған жар, ойбай, елім, аман бол.
Кетерімде сіңліме тапсырайын, жар-жар-ау!
Жігіт болсаң жол тауып кел бір замат, жар-жар-ау!
Өмірің қысқа жалған жар, ойбай, елім, аман бол!

(Сонда, қыздың шешесі келіп, ұялған болып, қызына ұрсып, бетін шымшып: «Зағипа-ау, жынды болдың ба?.. Басқа өлең құрып қалды ма? ...» – депті. Зағипа оған болмай айта беріпті дейді.)

Кыз

Әке менен шешенің мейірі қатты.
Өз баласын, қызығып малға сатты.
Өмірің қысқа, жалған жар, ойбай, елім, аман бол!
Байлап беріп жат елге танымаған,
Жетім балаға ұсатып жалтандатты.
Өмірің қысқа, жалған жар, ойбай, елім, аман бол!

Жігіт

Буынғаным беліме кісен бе еді, жар-жар-ау!
Бекем бусам белімнен түсер ме еді, жар-жар-ау!
Әкең барып шешенді ап келмесе, жар-жар-ау!
Мұндай азап басына түсер ме еді, жар-жар-ау!

Бұл дүниеде бар ма екен қыздай байғұс,
 Ала бөтен өзгеден тиген қарғыс!
 Өмірің қысқа, жалған дос, ойбай, елім, аман бол!
 Бұралқы иттей, әркімге ілеседі,
 Жиырма қыз бергенше ұл бер жалғыз!
 Өмірің қысқа, жалған жар, ойбай, елім, аман бол!

Қыз ұзату, қызын малға сатып жат елге келін қылып беру — өңірлер табы үстемдік қылған ескі қазақ салтында көпшіліктің кәсіпін ісінің бірі.

Ата-анасынан, туған-туысқанынан, құрбы-құрдасынан, ел-жұртынан айырылып жат елге кету, кеткенде, көбінесе, қыз бен жігіттің қаласуымен емес, үстемдік жүргізген билер табының үстем санасы бойынша — үлкендердің дегенімен, мал берген адамның сатып алғаны болып кету қызға қандай қиын екені өзінен-өзі түсінікті.

Сүйіскен жастардың өз еріктерімен бір-бірімен қосылуы билер билеген ескі заманда өте қиын нәрсе. Сондықтан, бұрынғы заман болған жеңгелер: «әкенің оң жағында ойнап күлгеннен басқалар не қызық бар» деп қыздарға нақыл айтатын сияқты. Ол нақылды өзге жастардың бәрі де теріс көрмейтін сияқты болған. Қыздардың жас шағындағы көретін махаббаты, сол «әкемнің оң жағындағы кезі» ғана тәрізді болған. Қыздар да осы «нақылға» «үйітін» сияқты болған.

«Атаның оң жағындағы» «еркін» заманынан айырылып, ойнап-күлген құрбы-құрдасынан айырылып, біреуге мүлік болып, жат елге келін болып аттану, әрине, жылаусыз, зарсыз болуы мүмкін болмаған. Сондықтан, бұл реттегі өлең-жырлардың мұны ашырып болатын, қыздың бақталайына мал беріп алайын деп отырған жігіттер, «көзге толымды» болса, қыздың баратын жері малды үй болса, қызды «бақытты қыз» деп санайтын. Ақыры, қыздың көбі-ақ, өздері де, әлгідей болса «шүкірлік» қылып, ырза болатын...

Ондай күйеуге баратын қыздың жылауын, жұрт тек «ел-жұртын қимай жылады» дейтін. Қыздың баратын күйеуі толымсыз болса, кем болса, онда қыздың зары да ашы болатын. Мал берген үйлерден басқа жұрттың жастарының, әйелдерінің іші де оған тым қатты ашитын:

Қара суды жағалай қаз баралы.
 Анасынан айырылған қыз баралы.

Кара суға қан күйсаң – ағар, кетер...
Жат кісіге қыз берсең – алар, кетер...

Аққу көнбес һеш кімнің байлауына.
Кайтар ән сап ақ сұлу жайлауына.
Қыздан сорлы бар ма екен, тәңірі-ай деген,
Әкесінің кетеді айдауына?..

Уылжымай ақша бет қуарсайшы!..
Мөлдіреген екі көз суалсайшы.
Бір жаманға қор болып кеткеніңше,
Өліп қана қыз сорлы уансайшы!..

Неге өсті екен қыз сорлы сылауменен,
Тал шыбықтай тал белін қынауменен?
Анасынан онан да тумасайшы,
Өксігенше өмірі жылауменен?! –

деген тәрізді өлеңдер оған дәлел...

Үйтсе де, қызды малға сатып «қалың мал» алуды билер табының қол астындағы жұрт сол таптың үстем санасы бойынша, бұзылмайтын заң деп, солай болуға тиіс деп санайтын. «Қызды мал берген адам алуға тиіс» деп, «қызды тәңірі жат жұрттыққа жаратқан» деп санайтын. Сондықтан, қыздың жылауына жұрттың көбі үйреншікті көзбен қарайтын.

Ұзататын қызды көптеп-көмектеп жұбатып, қалжындап ойнап, ақыл айтып, үгіттеп, «мереке» қылып шығарып салатын. Зарлап, сыңсып, жырлап-жылап отырған қызды сөзбен де жұбататын. Әдемілеген, қалжың-ойын аралас өлең-жырмен де жұбататын.

Сол қалжың әзіл аралас жұбату, үгіттеу өлеңдері: «тойбас-тар», «жар-жар», «жұбату», «үгіттеу», «баталар».

Қызды ұзатқанда да, қыз келін болып түскенде де қуаныш қылған үйлердің қуаныштарының үстінде айтылатын бұл салт өлеңдеріндегі үгіт, нақылдың бәрі – қызды сол надан ескілік, билер табы билеген заманының салтына толық бағындыру, көндіру болған. Сатылуға, құлдыққа мойынұсындыру болған. Билер табы билеген ескілік замандағы екшеліп қалыптанған надандық салт бойынша, қыздың ұзатылып барғанда әйел болып істейтін толып жатқан ауыр «міндеттерін», құлшылығын құлағына құйып ұғындырып, сол құлшылыққа ұйыту болған. Соларды қабыл алдыруға үгіттеу болған.

Енді, қыздың сыңсып айтатын зар жырымен, қызды жұбатып, «ақыл» қылып айтатын жұбатудан нұсқалар келтірейік.

СЫҢСЫМА

Қыздың шерлі, «сыңсыма» жыры түрліше болады. Бірақ, үйіткенмен, жалпы «сыңсыманың» ұзын-ырғасы, сарыны бірқалыпты, мұң, зар, шер болады. Сөздерін онша келістіріп көркемдеп баптай алмайды. Әні де, тек зарлы сарын болады.

Замалым өтті басымнан,
Дәуренім өтті басымнан.
Бұл не деген іс болды?..
Көлінен кеткен құс болдым —
Бұлғактап жүрген заманым,
Қандай да жерге түс болдым!?
Ата-анам еді дәулетім, —
Мен жұртыма жау ма едім?
Жат жұрттық болып кеткен соң,
Кетер-ау бастан сәулетім!
Айналайын ел-жұртым,
Не болар менің заманым?..
Дәуренім менің өткен соң,
Бұралқы иттей кеткен соң,
Естіле жүрес дейсіз бе,
Не болып жүрген хабарым?
Заманым қиын болар-ау!
Көкірекке қайғы толар-ау!..
Ел-жұртым, сенен айырылып,
Санамен жүзім солар-ау!..

ЖҰБАТУ МЕН ҮГІТ

«Жұбату» мен «үгіттеудің» мазмұны үйреншікті, бір қалыпта болады: «Бұрынғы-соңғының жолы осы... Әуелі пайғамбар да қылын ұзатқан. Жылама! Өз еліңе барасың, тек өзің жаман болма! Жаман болмаймын десең, үлкендерге кішілік қыласың. Құлша, күнше жұмыс істейсің. Байынды күтесің, ұрса да бетіне қарсы келмейсің. Қайын атаң мен қайын ененді күтесің. Өз алдыңа үй тігіп, мал малданасың. Әсіресе, әлдилеп бала сүйесің», — дегендей үстемдік қылған табының салт-санасына құл қылатын сөздерді айтады. Көңіл көтеру үшін сөздерінің арасына қалжың да кіргізіп қояды.

Жылама, бикем, жылама!
Көзіңнің жасын бұлама!
Ұл боп тусаң әуелден,

Сені мұндай қыла ма?
Бүркендіріп қоя ма?
Көзді жаспен бояма, –
Біз бермейік десек те,
Мал бергенің қоя ма!
Жылайсың неге «үйім» деп, . . .
«Жиғаным қызыл бұйым» деп?..
Әкен сенің ойлайды, –
«Отырған балама қиын» деп,
Сен ойлайсың «барсам» деп
«Үйге тұлға болсам» деп,
«Өз алдыма мал салып, –
Адамшылық күрсам» деп,
«Ақша отауға кірсем» деп,
«Барша, манат кисем» деп,
Тілеуің, бикем, алдында, –
«Әддилеп, бала сүйсем» деп.
Осылай шығар ойыңыз...
Сәрсенбі сәтті тойыңыз...
Тілеулі-құтты тойында,
Көп жылауды қойыңыз!..
Жыламай құлақ салыңыз,
Бұл сөзіме наньыңыз, –
Мен айтамын өсиет, –
Тыңдап, ұғып алыңыз!
Мұнан көшіп кетерсің,
Шын еліңе жетерсің.
Тең құрбың шыкса алдыңнан,
Ойын-күлкі етерсің.
Құрбың келсе күлгейсің,
Әдеппенен жүргейсің.
Салмакпенен сөз сөйлеп,
Жаксы жауап бергейсің,
Бұл барғаннан барарсың,
Ата-енене барарсың.
Дүниесін құрметтеп,
Қабағына қарарсың.
Шашылғанын жиғайсың
Құлдай малын баккайсың.
Күндей жұмыс қылғайсың.
Ата-енене жаккайсың.
Күйеуіңді күткейсің,
Өз басын құрмет еткейсің.
Қанша көңілің қалса да,
Бір-біріңді түтпейсің.
Жыртық қылма киімің,
Шашпа жиған бұйымың.
Күйеуің келсе бір жактан,
Оңай қып түр қиының.

Шаригаттын белгісін
Білсең жақсы үлгісін.
Сөзге сынық қылдырмай,
Күтсең жақсы құрбысын.
Аз асыңды көп етсең,
Бар асыңды жария қып.
Қонағын сыйлап жөнелтсең
Мұнша қызмет қылды деп,
Алғаным тапты жолды деп,
Күйеуің көңілі жай болар,
Малым адал болды деп,
Күң жұмсаң, қорлама!
Тіл алмаса зорлама!
Төтті, дәмді асыңды,
Онан бөлек ұрлама!
Күл жұмсаң ұрманыз,
Оған қорлық қылмаңыз.
Жетім қакын ойланыз,
Бұл сөзімді тыңданыз.
Өзің сараң болмаңыз,
Сараңдық ат алмаңыз.
Қонақ конса үйіңе,
Табағына ішек-қарын салмаңыз
Жаман қатып белгісі, –
Әр нелен жоқ үлгісі.
Сасық болады иісі.
Лас болар киім киісі.
Айғақ болар құмғаны,
Қолын малып жуғаны.
Үсті-басы бок болып,
Қас күдайдың ұрғаны.
Ол адымнан ұялмас,
Дүниелігін жия алмас,
Өзінің малын танымас,
Дәндемеге жарымас...
Мінгенде атың боз ғана,
Күйеуің жап-жас бозбала.
Пайғамбар қызын ұзатқан, –
Соның бір салған жол ғана.
Кесте бір тіктің гүл пара,
Лйттырып жар-жар сынсыма!
Әкеңнің тәуір баласы,
Обалың қырық бір жылқыға.
Мінгенде атың жиренше,
Тықыршып тұрмас мінгенше,
Сен ақылың кіргенше,
Ақ тайлақ шығар іңгенше.
Сірәда мауқың басылмас,
Әлдилеп бала сүйгенше!

Мінгенде атың боз гана,
Күйеуің жап-жас бозбала,
Тана бір моншақ таккалы,
Тұңғышың болсын қыз гана.
Еділден ұшқан екі қаз,
Жайықтан ұшқан жаңғыз қаз.
Бірі шанқан, бірі боз.
Сандығың толған сары бөз.
Мінгенде атың ала-ды.
Тең құрбың мұнда қалады.
Жыламай аттан, бикешім,
Жаз бір, күз бір барады.
Мінгенде атың теңбіл көк,
Тең құрбың қалды мұнда көп,
Орамал берсең – барша бер,
Мактайды сені мына көп!..

БЕТАШАР

Билер табы билеген қазақтың ескі салтында келін түсіру, үйлену – айрықша мағына беретін ісінің бірі. Әрине, жапандағы мал баққан ауылға келін түсу – үлкен мереке. Қазақтың бұрынғы қара күшпен күнелткен, билер табы үстемдік қылған заманында көршілес рулармен ылғи жауласып, шабысып, малға, қонысқа таласып, шокпар санасқан, «балшықтан кісі жасай жүрген» заманында, қызды сатып алатын заманда, қатын алу айрықша мағыналы іс болған.

Қазақтың: «Әуелі байлық – денсаулық, екінші байлық – ақ жаулық». «Бас екеу болмай, мал екеу болмайды». «Қарыздан да қатын ал, қатының қалар жаныңа». «Аяғын көр де асын іш, анасын көр де қызын ал». «Ат биеден туады, алып анадан туады...» деген тәрізді мақалдары бар.

Бұл мақалдардан, қазақ атанған елдің, билер дәуірінде, қатын алуға, ең алдымен шаруашылық, тіршілікке керектік көзімен қарағандығы көрінеді.

Қатын алсаң шаруанды істейді. Үйіңе, дүниеге ие болады. Ұл табады. Ұл азамат болып, қуат, күш болады. Қайратты, мықты «алып» туған ұл көп болса, әрине, алдымен, үстем тапқа күш, онсоң сол билердің қол астындағы әкеге де күш, ауылға да, руға да күш болады. Сондықтан, қатын алғанда еркектің, ауылдың, рудың тілейтіні – қатын үйге, шаруаға ие болатын болса екен. Би, ақсақал, ру бастықтарының – үстем таптың күзеткен салтын толық

қабыл тұтып, сол салтқа сөзсіз бағынып, иіліп тәжім қылып жүретін болса екен. Сол салттың азаматы боларлық бала тауып, «құтты», «үлгілі» ана болса екен дейтін... Мұндай болмаған әйелге билер табы билеген ескілік салт оң қарамаған...

Сондықтан, жаңа тілеумен отау тікпек болып отырған мерекенің үстінде ауыл болып, ру болып келінді қарсылап үгітке алатын. Қайын жұртымен таныстырып, келіннің бетін ашып, қайын жұртын көрерде қалжың-ойын араластырып, ескі, билер табының санасы үстем салтқа өбден табындырып бағындыру үшін, келінге үгіт-насихат айтылып бағатын.

Үгіт-насихатының мазмұны — билер, ақсақалдар күзеткен үстем таптың, белгілі ескі салтқа иіліп, бағындыру. Сол салтты түгел құрметтету. Сол салттан туған, келінге арналған «әдепті» түгелімен жас келінге сіңіру. Келіннің, енді, малға, үйге ие болатынын өбден білдіру, ие болғанда: «үлкендерге иіліп тәжім қыл, қонақ келсе күт, не десе де ата, ене, байыңа қарсы келме. Тек байың үшін, ата-ене, ру бастықтары үшін, табатын ұлың үшін, үйге, малға ие болып құл болып, «құтты» қатын бол!...» дейді...

Айтылатын үгіт сөздер, «беташар», «айт, келін», шеберленіп тізілген жырменен, тақпақ ырғағымен айтылатын. Және жырдың басында отқа май құйып табындырып, жырдың ара-арасында үлкендерге тәжім қылдыратын. Қазақ болған елдің бұрынғы, түрлі заттың «иесі» бар деп нанатын кездеріндегі көп «аруак», көп «тәңірі-иелерге» табынатын, оның ішінде «от тәңірісіне» табынатын заманнан қалған ырымдарды істететін.

Ислам дініне кірген соң қазақ мұндайларды бірте-бірте қойды. Бірақ, отқа май құюды соңғы кезге шейін қоймай келді. «Беташар» мен «айт, келіннің» де ырғағы, ұзын-ұрғасы үйреншікті, қалыптанған сөздерден құралған болады.

БЕТАШАР

Келін, келін, келіп тұр!
Келіп, үйге еніп тұр!
Қайын жұрты-халқына,
Иіліп сәлем беріп тұр.
Үйдің іші толы адам, —
Бәріңді келін көріп тұр.
Көргенменен, танымай.
Қайсысы алыс, кім жақын,

Сол жері көңілін бөліп тұр.
Көрімдік берсе көп адам, –
Талай мал өзір болып тұр.
Кайнаға, кайны, қарт ата,
Сараңына кез қылмай,
Мырзасына жолықтыр,
Не қылсаң, халық, өзін біл!
Жат елден келіп жас келін,
Жаңа мейман болып тұр.
Келін келді қабынып,
Жеңсіз желең жамылып,
«Келін келді» деген соң,
Ат айғыр қалды сабылып.
Не ғып тұрсын, келіншек,
Май салып отқа табынып?
Жай болды ма көңілін,
Іздегенің табылып?..
Әуелі сізге айтайын,
Жасы үлкен, балалар!
Есі болса келіншек
Мал өнер жерін шамалар.
Үлкендерден алған соң,
Төмен қарап жағалар.
Үлкендер түйе бермесе,
Дос, дұшпаны табалар,
Алмадай жүзі қызарып,
Келіншек пақыр ұялар.
Жоғарғылар нар берсе,
Жетелеп келін ала алар.
Үлкендерден үйреніп,
Қимылдар мырза балалар...
Келін келді, көріңіз,
Көрімдігін беріңіз!
Жат елден келіп жас бала,
Жаңа көрген еліміз.
Әуелі бастан ақсақал
Үміт еткен жеріміз.
Берер болсаң жылдам бер,
Келінменен қосылып.
Түрегеліп отырып,
Ауырмасын беліміз.
Нар берсеңіз, мая бер,
Үстіне кілем жая бер.
Одан артық айтуға,
Еркін келмес ебіміз.
Маяның даусын есітіп,
Қаша көрме, көбіңіз!
Не берсең ырза келіншек,
Қыстаймыз ба сені біз!

Аксакалдан құр қалсақ,
Оңай болмас кебіміз.
Ол бермесе, не берер,
Кейінгі құрбы теңіміз?..
Жылқы берсең, биеден,
Кем болмасын түйеден.
Сүтті болсын ақ бейіл,
Сауғанда келін иеген.
Жұрт жолыңда бар нәрсе,
Құтылмайсың ешқайсың,
Қашқанменен жүйеден.
Тон жапсаңыз, камқадан
Жібектен есіп бау таққан
Келіншек оны киініз,
Аксакалдар, тұрыңыз,
Мархамат болса қылыңыз.
Қыз келін шаршар иіліп,
Қолтығынан сүйеген.
Сиыр берсең, қызылдан,
Шұбалаң күйрық ұзыннан,
Алыстан келді деменіз.
Келіннің ақын жеменіз.
Кем көрменіз келінді,
Өзіңнің туған қызыңнан.
Бермесеніз не өнер,
Пайдасы жоқ мылжыңнан?
Келінге болар абиыр,
Еліңе болар тағы үйір.
Еті қызған мырзалар,
Беріп салса қызумен,
Осы отырған көп адам,
Әрқайсы берсе қалмастан,
Келін байғұс шаршайды
Күндікке түйе тізумен.
Аксакал тәуір көрмесе.
Көрімдікке түйе бермесе,
Әуре болар бет ашқан.
Күндікке сабын езумен!..
Қой берсең, үлкен ағынан,
Алмайды келін жағынан,
Егіз болсын қозысы,
Болмасын жалқы ағынан!
Ендігі жылы тумаса,
Көреді келін бағынан.
Қосақтаңыз, байеке
Жүндісі, ірік жағынан!
Бұл малдың бәрін алған соң
Қорасына салған соң,
Бай боп қалар бұл келін,

Өзінің озып табынан.
Қарын-қарын май жинай,
Құрты кетпес қабынан.
Бұл келінді көргенің,
Семіз мал болсын бергенің,
Отау үйдің шөбі жок,
Болмасын арық-қоңынан.
Қимасаң ағын, байске,
Қолынның болсын қарасы,
Жұлынса жүнге жарымас,
Болмасын тағы аласы.
Ноғайы қойды қойыңыз,
Жайдары тұқым баласы.
Тандаулы қойды көп берер,
Мырзаның асқан саласы.
Бересінді жылдам айт,
Бермегенің үйге қайт,
Келіннің жоқ сіздерге,
Жасырын берер парасы,
Берсең қалар қуанып,
Бермесең бар ма шарасы!?
Нысап қылсын, ағалар,
Бұл келіннің иіліп,
Сәлемін қылған қарашы!
Үндемейсің ешқайсың,
Бермейсін-ау, шамасы!?
Үлкендерден дәме етіп,
Ауыз басын шап етіп,
Бір отырып, бір тұрып,
Ұлғайды келіп жарасы,
Бермеген соң ұлғайып,
Ашылды сөздің арасы.
Ешкі берсең, жағалдан,
Сәукеле кара сақалдан.
Мүйізді болсын бәрі де,
Тоқал ешкі тағы алман!
Сүтті болсын емшегі,
Сүтсіз болса, сауа алман.
Ақсақ, тоқсақ болмасын,
Есебін құрттап таба алман.
Кетеген болса құрысын,
Егінді жерде баға алман.
Кетіп қалса суылдап,
Жаяу оған бара алман.
Мынау келін сыбырлап,
Аузы түр ғой жыбырлап,
Алмаймын деп түр, ешкіні,
«Пайдасы аз» — деп, залалдан.
Нәзік жерде жарам бар,

Наибасандар карацдар!
Жоғалса, іздеп ешкіні,
Атка мініп шаба алман.
Кім ұстайды қуалап;
Қашқан ешкі лағын?
Ойнақтап кетсе көрінбей,
Ішіне кіріп жыраның,
Қуалап кетер құрағын.
Егінге түссе, дикандар,
Отап тастар құлағын.
Алмай-ақ кой, алмасаң,
Ешкіні, келін шырағым!
Сенің үшін бұл көптен,
Сонша малды сұрадым,
Беретін болды бәрі де,
Құлағын әбден бұрадым.
Бөрескелді, көп жаса,
Бір отырып, бір тұрып,
Күндікке әбден шыладың!..
Кейі сараң, кейі мырза,
Кейі қапа, кейі ырза,
Барша жұртты сынадың!
Біреуі сиыр, түйені,
Біреуі кой мен биені,
Беріп жатыр әрқайсысы,
Қайсысын тәуір ұнаттын?
Бай болыңдар, ағайын.
Келінді нәумез қылмадың!
Түйе мен жылқы, кой, сиыр,
Төрт түлік малды құрадың!
Қыздарың қонып қияға.
Ұлдарың қонсын ұяға.
Баршанызға рақмет! —
Асыл болсын мұратың!..
Екінші сәлем келіннен,
Қара сақал билерге,
Той тамаша жер менен
Келіншек кірді үйлерге.
Луыздарың бармайды
«Көрімдікке шапан ки!» — дерге.
Лйттырып тілер еп пе еді,
Біздер мейман сіздерге!
Бұл келіннен аяну,
Жок еді бұрын дәстүрде.
Асып келген келіншек,
Аса жұрт деп сый жерге,
Әуелі бастап ақсақал,
Үлкеннен алдық маяны,
Маяға бура керек — деп,

Тағы да колын жаяды.
Бере берсең бұл келін,
Қай нәрсеңді қояды.
Көрімдік деп бергеннің
Қайбірін алмай тояды.
Аксақалды көрген соң,
Ашылды келін араны,
Оттай жанған қу нәпсі,
Не қылғанда тояды?
Бозбалалар, асықпа,
Сендерге де барады.
Бірте-бірте бұл келін
Бәріңді де сояды,
Әуелі алып, жымырды,
Мая менен биені.
Қара сақал билерден,
Білмеймін, не мал тиеді?
Биелер қысыр қалар деп.
Айғырды көңілі сүйеді.
Түр-түрімен сұраған,
Бозбалалар, күлмендер,
Келіннің сөзі жүйелі.
Босқа берсе, келінжан,
Талай малды үйеді.
Кетсе кетер біреуден,
Келіннің несі күйеді?
Айғыр берсең, мініп ап,
Шапан берсең, киеді,
Тон берсеңіз қымбаттан,
Жырта қарыс жиегі.
Бозбалалар жеткізер,
Кемірек болса сүйемі.
Үшінші түлік, үлкеннен,
Сиыр деген мал алды
Шаруа малы көп болса,
Ешкім тартпас залалды.
Ақ сақалды жымқырып,
Қара сақал билерге,
Ал, келін енді қадалды.
Бұл сиырға бұқа жоқ.
Күле берме, бозбала,
Өздерің тап амалды
Күлгенінді жақтырмай.
Көңіліне келіп шам алды.
Жөн сөзімді теріске алып, –
Не десең болар заманды?
Үлкендерден қолқалап,
Қойды да келін көп алды.
Ақ, қарасын айырып,

Атын ата, деп алды.
Кошқар таппай көп қойға,
Келіннің ойы қамалды.
Сумандаған, егіншіл —
Ешкіні өншең тағы алды.
Текеден сасып тағы да,
Таба алмай тұр амалды.
Төрт түлік малға сай болып,
Келінге дәулет жамалды.
Іздегені табылып,
Өріске малы жайылып,
Бакыты келін оңалды...
Әзір бол, келін, малына,
Көпшілікпен ес көрмей,
Тай тулағың жоғалды.
Алдындағы ақынға,
Сене берме келіншек
Жинасканы болмаса,
Карасуға доғал-ды!..
Сендерге енді келейін.
Жапсардағы отырған,
Жастары үлкен аналар!
Ақылы артық даналар!
Сіздерге де қуаныш,
Жасы кіші балалар!
Бұрынғының бір жолы,
Келінді көрген адамнан,
Көрімдікке мал алар.
Келінің, балаң бір теңді.
Косылыпты сайына!
Осындай жақсы келінді,
Көрімдігін атамай,
Көресіндер ме жайына?
Не берсеңдер де, ақтан бер,
Өсеріне бактан бер.
Тым болмаса ен салдыр,
Түйенің кенже ботасы
Биенің кіші тайына.
Малға шамаң келмесе,
Берсең де ырза боламыз,
Қаптағы құрт пен майына!..
Беремін деген кей қатын,
«Бергенім осы, менің» дер.
Алыстан келген кей қатын,
Шығарып беріп жанынан,
«Берер едім аямай,
Жакын емес елім» — дер.
Бермейін деген кей қатын,
«Дүниемнің билігін,

Үйдегі білер ерім» — дер.
Сылтау кылып кейбірі:
«Өкпелімін бұл тойдан.
Беретін жок жерім» — дер.
Желдіртпелеп кейбірі:
«Сабыр кылып тұра-түр,
Берейін саған кейін», — дер.
Кейін барып сұрасаң:
«Ойнамай жүр менімен,
Мен емес сенің теңің» — дер!..

АЙТ, КЕЛІН

Бетіңді, келін, ашқаным:
Жана жұртқа қосқаным.
Жасы үлкенді сыйлап жүр,
Құрмет кылып жасқаным.
Балалық күнің өтті енді,
Аналық күнің жетті енді,
Жана дәурен есігі,
Алдыңнан енді ашылды.
Бөйбішелер келтіріп,
Шараларын толтырып,
Шашулары сатырлап,
Есіктен төрге шашылды.
Айт, келін, енді, айт, келін!
Атыңның басын тарт, келін!
Қыз көңілден қайт, келін!
Сауысканнан сак, келін!
Жұмыртқадан ақ, келін!
Күйеуіне шак, келін!
Ел жұртына жақ, келін!
Өзің бір ақыл тап, келін!
Ата-ененді бақ, келін!
Кісі келсе үйіңе,
Кигізінді қақ, келін!
Атанды бұрын жатқызып,
Түндігінді жап, келін!
Шәугүміне су құйып,
Сонан кейін жат, келін!
Сүйгеніңмен сүйісіп,
Адалдан бала тап, келін!
Қалдырмай ақыл айтайын,
Құлақты, келін, саласың.
Қатасы болса сөзімнің,
Осы отырған әлеумет,
Сынға салып қарасын.

Кұлағың салып карап тұр,
Келін-жан, менің тілімді!
Әдеп жолын үйренбек, –
Жас кісіге білімді.
Ақылсызға айтқан сөз, –
Далаға кеткен шығын-ды.
Бәрі саған керек іс,
Тыңдасаң, келін, жырымды.
Жырға қосып айтамын,
Бар өсиет сырымды.
Бұрынғы күнің – балалық,
Ер жеткен күнің бү күнді,
Өзім айтқан сөз емес,
Осылай деген бұрынғы.
Келін боп келмек оң жаққа,
Ата-ананың мұрасы.
Бұрынғы үйің бекер-ді,
Мекенің осы тұрысы.
Өз үйінде тұрмақ жок,
Үл боп тумай әуслде,
Қыз болған соң, расы.
Келін боп келген қиын іс,
Жаңа өспірім балаға,
Қызмет қыл иіліп,
Ата менен анаға,
Өзіңнен үлкен адамның
Бетіне тік карама!
Үлкен кісі келгенде,
Қатарласып отырмай,
Кейін отыр панада.
Ылажы боса шығып тұр,
Қайтқанынша, далаға.
Бар айтқаным бұл емес,
Кұлағың салып тыңдап, тұр,
Сөз бар айтар және де,
Тұратын болса ата-анаң,
Отырып қалма орнында,
Тұрып барып есік аш.
Еріп шықпа соңына.
Дәрет суын көтеріп.
Қарап та тұр жолына,
Орамалын алып бер,
Ұмытып кетпе оны да.
Бұрынғыдай ойламай,
Сабыр етіп шыдам қыл,
Аштық пенен тоғына.
Ынтаменен қызмет қыл,
Кұдай қосқан еріне.
Күле сөйлеп жауап бер,

Оның айтқан сөзіне.
Тең құрбыннан артық боп,
Үлкен емес, кіші емес,
Косылыпсың теңіне.
Еріңнен асыл адам жоқ,
Карасаң ата тегіне.
Күйеуің үйге келгенде,
Қағып көрпе салып бер,
Отыратын жеріне.
Бір нәрсеге жұмсарда,
Алыстан «ай» деп, айтқызба,
Төсегін салып шешіндір,
Ерте тұрса киіндір,
Киімін тұрып алып бер,
Белбеуін байла беліне...
Менің айтқан бұл сөзім,
Бәрі саған керек іс.
Абайлап кара ұғынып,
Сәлекет болып отырма,
Еркектей болып жүгініп.
Бір тізелеп жөн отыр,
Төмен карап бүгіліп.
Қатты қылып сөйлеме,
Ақырын сөйле мүдіріп,
Майдалығы сөзіңнің,
Кеткендей болсын үгіліп,
Бір нәрсеге барғанда,
Көп кешікпе, кідіріп.
Үй арасы болса да,
Қатты жүрме жүгіріп.
Бозбалаға карама
Артық аса тігіліп.
Сыпсын болып біреумен,
Өсекке жүрме ілініп.
Жасырынбай, жаман ат,
Ақыр бір шығар білініп.
Жаман атың бір шықса,
Кетеді елің түңіліп...
Тәжім етіп, сәлем ет,
Үлкен үйге кірерде.
Сыртыңнан шық иіліп.
Есіктен шығып жүрерде.
Бір қиын іс дүниеде,
«Пәленше келін сондай» – деп,
Сыртыңнан әркім күлер ме!
Ерте тұрып түндік аш,
Ерініп жатпай төсекте.
Мезгілсіз келген ұйқыны,
Өзіне жақын дос етпе.

Жана түскен жас келін
Жакын болар өсекке.
Катынға көрі айып жок,
Мінсе де теріс есекке...
Сөйлеген кезде, еркектей,
Дауысыңды катты кенеме.
Нәзік сөйлес ерінмен,
Не жұмыс кылсаң жылдам қыл,
Шұбалаң келін атанба.
Тастама белбеу беліңнен,
Жүріп жұмыс кылғанда.
Бәрімен ұста қолыңның,
Ұстама жалғыз жеңіңмен.
Ата-аня мен жарыңның,
Бетіне тіке карама,
Алса да таспа теріңнен.
Қасыңа бала келгенде,
Қабағың түйіп тыржиып,
Жылатпа түртіп қолыңмен.
Орынсыз жаман іс қылып,
Әркімнің тілін тигізбе,
Ата-анана тегіңмен.
Ұзын сөздің қысқасы:
Жаксы болып, іс қылып,
Жұртыңа жак еліңмен
Бар айтқаным бүл емес,
Құлағың сап тындап түр,
Айтылар кейін қалғаны:
Отырған адам көзіңше,
Әр жеріңді қасыма.
Жаулығыңды шұбалтпай,
Дұрыстап ұста басыңа,
Астынан шығып жүрмесің,
Ие боп жүр шашыңа.
Қолың ұстап бетің сүй,
Бала келсе қасыңа.
Қайыңды сыйлап қадірле,
Қарама үлкен-жасына.
Жасы құрбы екен деп,
Жаманға болма ашына.
Ойыңның жөні осы деп,
Әркімге берме шашыла.
Біреу жаман айтты деп,
Болымсыз іске жасыма.
«Пәленше бүй деп айтты» – деп,
Жарыңа сөзді тасыма.
Есітсең де жаман сөз,
Жүргенің жаксы жасыра.
Көңіліңе келіп жүрмесің,

Айтты деп сөздің қиынын.
Бү күнде жаман көргенмен,
Көңіліне теріс келгенмен
Бәрі де саған пайдалы,
Ағаңның айтқан жырының...
Айт, келін, тағы, айт, келін!
Атыңның басын тарт, келін!
Сауысканнан сак, келін!
Жұмыртқадан ақ, келін!
Келін, келін, келіншек!
Алдыңғы түйең итіншек, —
Итіншек түйе екен деп,
Баска сокпа, келіншек!
Артқы түйең тартыншак,
Тартыншак түйе екен деп,
Көтке сокпа, келіншек!
Өзің жатып төсекте,
Қасында жатқан байына:
«Түр-тұрлама», келіншек!
Қаптың аузы бос түр деп,
Күртты ұрлама, келіншек!
Жаман болса келіншек, —
Күлкісін тіпті тыймайды.
Кісі келсе даладан, —
Көсілген бұтын жимайды.
Көрінгенмен ұрсысып,
Ауылдың бәрін былғайды.
Қырыстанып үйінде,
Беті-қолын жумайды.
Ел қыдырып іңірден,
Кісінің үйін тыңдайды.
Шақырсаң үйде тұрмайды.
Көргені жаман екен деп,
Есіткен ауыл шулайды.
Жаксы болар келіншек, —
Ондайларды қылмайды.
Осынша айтқан ақылды
Демегейсін, келіншек,
Қайнаға-ақын, тақылдап,
Мұнша неге жырлайды...
Ал, бітірдім жырымды,
Айтып болдым сырымды!
Төрде отырған бабалар,
Қара сақал ағалар,
Жапсардағы аналар, —
Жамағатка бір сәлем!
Жұрт билеген адамға.
Үлкен болған дәулетің:
Әлемді баска сәулетің

Ыкпалын жүрген шағында,
Таңдап қонған нәубетің,
Бектікпенен ағарды
Қара сақал қауметің!
Төрте отырған ағексеңе бір сәлем!

Мырза адамға:

Өзі теңі адамнан
Мырзалығын асырған,
Көрген жан қолын қусырып,
Сәлем беріп бас ұрған,
Жаксылығын жайылтып,
Жамандығын қашырған,
Жаксы кісі атанған,
Мырзекенеңе бір сәлем!

Сараң байларға:

Тай-күнанын мақтаған,
Шөбі көп жерді жактаған,
Сексен сомға бір атын,
«Сат» десе де, сатпаған,
Жазы-қысы өмірі,
Жайлы жерге жатпаған,
«Көрімдік бер» деп, айтар деп,
Жан-жағына бакпаған,
Сараң байға бір сәлем!

Жомарт адамға:

Бедеу атқа жем берген,
Тылдадан дабыл өңгерген,
Нан тілесе, май берген.
Бай кісі мен байғұсты
Бәрін бірдей тең көрген,
Шөлдеп келген кәріпке,
Бал, кант қосып шай берген,
Жомарт байға бір сәлем!

Таз кісіге:

Таз үлкені Құлшықпай,
Кейбір таздың бастары,
От шықпаған құмшықтай,
Жүсіп таздың бастарын,
Төрт-бес құрт келіп шымшықты-ай!
Таздың аты Батырбай,
Кей таздардың бастары,
Шөп шықпаған такырдай,
Түгел тазға бір сәлем!

Дуниеқорға:

Даладан отын тасыған,
Орақпен бұтын қасыған,
Насыбай атып түкіріп,
Аузы боктай сасыған,

Көмекейі ашыған,
Отырып көрмей іш рахат,
Ертенді-кеш жүгіріп,
Бейнет көріп жасыған,
Бетінің нұрын қашырған,
Қапыл қалған ақылдан,
Бұрынғы еткен накылдан, —
Дүниекорға бір сәлем!

Өтірікшіге:

Арғымақ мініп жемдеген.
Пайдасы жокка ермеген.
Өз айтқаны болмаса,
Бөтенге тіпті сенбеген,
Мың жолы өтірік айтса да,
Жалған сөзден өлмеген,
Қалайық жаман десе де,
«Өзімдікі жөн!» деген,
Пайда ал десе, үш тиын,
Сом бермесе көнбеген,
Бытбылдыкка бір сәлем!

Биге:

Биіміз тұрған әділет, —
Жалған ба, осым,
жамағат?
Келінжан, түр, тәжім ет! —
Биекене бір сәлем!

Міне, келін түскендегі айтылатын. «беташар», «айт, келін» осындай болған.

Бір келін түскенде бір жыршының айтатынын бұл арада түгелге жақын келтірдік. Ауыз әдебиеттің белгілі бір түрі осы «беташар» мен «айт, келін» болғандықтан және мұнда қазақтың билер табының үстемдік қылған ескі салтының санасы қандай екені бірсыпыра молырақ көрінетіндіктен, бұл, бір-бірімен байланысқан екі жырдың бір жерде айтылатын нұсқасын түгел келтіруге тырыстық. «Беташар» мен «айт, келіннің», тағы, басқа түрлі құралып айтылатындары да бар.

БЕСІК ЖЫРЫ

Ойын, мұн, қуанышпен байланысып тұрған жырдың әдетке кіргенінің бірі бесік жыры. Бесік жырында, билер билеген ескі тұрмыстан туған, ескі салттан туған, әйелдің мұңы да, сол билер

табының үстем санасынан туған «куанышы» да, үміт, тілегі де үйленеді. Сол ескілік салттағы үстем таптың, үстем санасының, аймағ ретіндегі, үлгі-өрнегі де көрінеді. Билер билеген ру болып, шоқпар санасып, таласқан, шабысқан заманда, билер табының үстем санасы бойынша, азаматқа үлгі-өрнек қылатын сыпаттар: «Айыр қалпақ киіскен, ақырып жауға тиіскен» бөтен елді, бөтен руды шауып, малын, қызын «олжалайтын» батыр. «Құрағын қайырған, түнде жылқы қайырған, жаудан жылқы айырған» ер. Не, «кең балағын түріскен, аруақтап топта күрескен», балуан. Не, «түр ел арасы шиеленіп, түйіскен топта: «таңдайлары тақылдап, сөйлегенде сөз бермеген шешен». Не, «қазы кертіп жал жеген бай». Ал, кедей болса, «бармақтары майысқан, түрлі ою ойысқан, шебер ұста». Баласын әлдилегенде, ол замандағы билер табының ықпалындағы әйелдің «балам сондай болса екен», дейтін тілегі, үміті басына қылатын үлгісі, өрнегі — осылар. Нұсқа үшін, енді жырың бірін келтірейік.

БЕСІК ЖЫРЫ

Әлди-әлди, ақ бөпем!
Ақ бесікке жат, бөпем!
Жылама, бөпем, жылама!
Жілік шағып берейін,
Бай қотаның құйрығын
Жіпке тағып берейін.
Әлди-әлди, аппағым!
Қойдың жүні қалпағым,
Жұртқа жаман болса да,
Өзім сүйген аппағым!
Әлди-әлди, шырағым,
Көлге біткен құрағым,
Жапанға біткен тірегім,
Жаман күнде керегім!
Әлди-әлди, апашым!
Қойдың терісі шанашым,
Жұрт сүймесе сүймесін,
Өзім сүйген, жанашым.
Қонақ келсе, қой, бөпем,
Қой тоқтысын сой, бөпем,
Құйрығына той, бөпем!
Айналайын, айымыз!
Алты қарын майымыз!
Жеті қарын жентіміз,

Алуа секер кантымыз.
Дауыл сокса бакан бар,
Бәйбішеге токал бар.
Сом темірге балға бар.
Сомсынғанға алда бар.
Калкам менің кайда екен!
Асқар-асқар тауда екен.
Онда не қып жүр екен?
Алма теріп жүр екен.
Алмасынан кайда екен?
Жана теріп жүр екен.
Әлди, бөпем, ақ бөпем!
Ақ бесікке жат, бөпем,
Астына терлік салайын,
Үстіңе тоқым жабайын,
Тойға кеткен апанды,
Кайдан іздеп табайын,
Жылама, бөпем, жылама,
Атекенді кинама!
Арша ма екен бесігі?
Ала ма екен әкесі?
Өрік пе екен бесігі?
Сүйе ме екен әкесі?
Жиде ме екен бесігі?
Жігіт пе екен әкесі?
Жылама, балам, жылама,
Ата-ананды кинама?
Құрығынды майырып,
Түнде жылқы қайырып,
Жаудан жылқы айырып,
Жігіт болар ма екенсің?
Айыр қалпақ киісіп,
Ақырып жауға тиісіп,
Батыр болар ма екенсің?
Бармақтарың майысып,
Түрлі ою ойысып,
Үста болар ма екенсің?
Таңдайларың такылдап,
Сөйлегенде сөз бермей.
Шешен болар ма екенсің?
Кең балағын түріскен,
Ұлы топта күрескен,
Балуан болар ма екенсің?
Бал қайнатып, шай ішкен,
Казы кертіп, жал жеген,
Асты болар ма екенсің?
Ұзақ жасап, көбірек,
Басты болар ма екенсің?
Қарағай найза қолға алып,

Жауға тиер ме скенсің?
Қашқан жаудың артынан
Түре қуар ма скенсің?
Жылама, бөпем, жылама,
Апекенді кинама!
Алтынмен шоктап тақия,
Берсек пе екен осыған?
Біз садаға, біз зекет,
Кетсек пе екен осыдан?
Менің тәттім қайда екен?
Қыздарменен тойда екен.
Тойда болса, отырсын.
Қолына жүзік толтырсын!
Әлди, балам, алда жар!
Армансыз дүние кімде бар?
Біреудің болып көңілі шат,
Армандылар — аһ ұрар!
Жездей-жездей қолыңнан,
Жезделерің айналсын.
Аппак-аппак қолыңнан,
Апаларың айналсын!
Әлди, балам, батыр балам!
Шауып келе жатыр балам.
Отыз қызды олжалап,
Алып келе жатыр балам.
Олжа-олжа, — дегенге,
Әрбіріне бір қыздан
Беріп келе жатыр балам.
Көзімнің ағы-қарасы.
Жүрегімнің парасы.
Уайым-қайғы ойлатпас,
Көңілімнің санасы.
Айналайын, шырағым!
Көлге біткен құрағым!
Маңдайдағы күндызым.
Аспандағы жұлдызым.
Әлди, балам, ақ балам!
Айналайын, балам-ай!
Айналасың сенен анаң-ай!
Әлдилеп сені сүйгенде,
Атаңның көңілі болар жай!

ҚОШТАСУ МЕН ӨСИЕТ ЖЫРЛАРЫ

Қазақтың билер табы (хандар, билер, батырлар, байлар табы) үстемдік жүргізген ескі тұрмыс салтынан шыққан өлең-жырлардың бір түрі қоштасу мен өсиет өлең-жырлары...

Билер табының қол астында ру-руға жіктеліп, көшіп-қонып, мал өсіріп, мал баққан, қонысқа, өріске, жер-суға таласып, шабысқан заманның аз руға, әлсіз руға, саны көп, әлді ру зорлық қылып жүрген, билер билеген заманның белгілі адамдары өлерінде, немесе бір себептермен үйренген жер-суынан, ел-жұртынан екінші жат жаққа ауарында, қоштасып сөз сөйлейтін... Қоштасу сөз айтқанда, бұрын айтылмай жүрген сөздерін айтып, кейінгілерге өсиет қылатын. Сондай сөздер де жатқа алынып, «кейінгілерге тәжірибе «үлгі», көркем сөз, әдебиет болған. Көпті көрген тәжірибелі тумасы айырыларда, қалатын жұрт: «бізге не айтып кетесің?» — деп сұрайтын. Сұрағанда, көбінесе, бұрын айтылмай жүрген, не қымбатты деген сөздерін — ақырғы өсиеттерін, ақылын, іштегі тілегін сұрай айтқызатын болған.

Қоштасқанда айтылған сөз, жатқа алынуға ыңғайлы болуын, жеңіл болуын қуып, күйлі тақпақпен, жырмен айтылатын болған.

Өлердегі, яки, жат жаққа кетердегі адамның қоштасатын заттары: «жер-су, ру-рудың бастықтары, өткен өмір, өткен дәуренмен және тіршіліктегі өзінің барлық сүйіктілері. Осылар туралы не бұрын айтылмай жүрген сөздерін, не бір қымбатты деп білген сөздерін өсиет қылып қалдырған.

Қоштасу, өсиет-жырлары — сыршылдық өлеңдерінің ертеден шыққан айқынырақ бір түрі.

Өмір етіп, өлім тұңғыығына мінбелеп төніп тұрғанда айтылған сөз болғандықтан, не жер-судан, ел-жұрттан тірідей айырылып жат жаққа мүлде кетерінде айтылған сөз болғандықтан, бұл түрлі өлең жырлардың күйі де, сөзі де мұнды болады. Бұл реттегі өлең-жырлардың түрі де сырлырақ болады. Онсоң, бұл реттегі өлең-жырларда, билер табының санасы өте айқын көрінеді.

Қоштасу, өсиет өлең-жырларының үш-төрт нұсқасы мына төмендегі келтіргендеріміз.

Өлер алдында қоштасып айтқан, өсиет сәлемге мысал көрсетейік: «Арғын Тәти Қоқанның бектер бегіне келіп, сөйлесіп, арбасып, шекісіп жүргенде, бектер бегі у беріп өлтірген. Сонда Тәтидің өлеріндегі сөзі деп айтатын сөзін келтірейік:

Менен тегіс сәлем де,
Ақ жолдың ұлы Арғынға!
Атпен желі тарттырған
Кереге бойы шалғынға.
Есіл менен Нұраны

Ецкейе барып жайласын.
Орта жүздің ішіне,
Атымды түлдап байласын.
«Мен адаммын» дегендер,
Елдің камын ойласын.
Бұрыннан-ак білуші ем,
Аманатын тәтірім,
Алмай сіре қоймасын:
Тағы сәлем дегейсің,
Қарекен мен Мойынға,
Әлібек пен Қалыбек,
Қонушы еді қиянға.
Аралбай мен Сармантай,
Өз тентегін тыяр ма!
Еліме арыз айтқанша,
Шыбын жан шықпай тұрар ма?
Келтіріп тілді орамға.
Тағы сәлем Қорамға!
Тәтіріне жазбасын,
Мал азайып кетті деп,
Қонсыны кеулеп қазбасын!
Мың-миллион кетсе де,
Төре алдына бармасын,
Жалынғанша зәлімге,
Жата жанын қармасын.
Тағы сәлем дегейсің,
Қуандық, Арғын елің!
Сарыарқасы беліне!
Айдын шалқар көліне!
Қамалған қайран ел-жұртым,
Өлмедім мен ортаңда,
Күйіп іште шеріме!

Мал өсімімен тіршілік қылған, кең қоныс, кең өрісті өте қымбатты көретін көшпелінің үйренген жер-суынан ауарында, кошталып айтқан сөзіне мысал үшін Қарқаралыдан ауғанда ақын Күдері қожаның баласы Құлет ақын айтты деп жырлайтын мына бір жырлы келтірейік: (және осы тәрізді бір жырды жерінен ауғанда қалмықтар айтқан екен деп те айтады.)

Қарқаралы, қазылық,
Жатушы едін жазылып,
Жаз келіп қарды ескенде,
Бауырыңа ел көшкенде,
Көштің жолы сүрлеу боп,
Қалушы еді қазылып...
Бауырыңа мал толған тау,

Егізімнің сылары,
Жатып қалған жас қозы,
Жайылып кой болған тау...
Бірін сойса той болар,
Қалған бірі балқаш боп,
Бағлан қозы кой болар.
Сайғағының терісі,
Бір өзі тонға бой болар...
Қарқаралы, қайран тау,
Тиюші еді панан тау.
Пайдасының белгісі:
Үйімде тұрған үлгісі, –
Үлгісінің белгісі:
Шаңырағым, уығым,
Адалбақан сырығым,
Ат ұстайтын құрығым.
Қазаныма қақпағым,
Желі бір соғар тоқпағым.
Арба менен арыс белдігім.
Ел қыстауға келгенде
Төрт түлік бірдей мал сойып
Тоғайыңның көрген кендігін.
Ат жүре алмас аралдым,
Ішінде бұғы-маралдым.
Бұғы да марал жатқан жер,
Мерген де тандап атқан жер,
Мерекеге батқан жер.
Артығын алып сатқан жер.
Бай төбеті маңқылдап,
Байсал тауып үрген жер.
Балалы қаздай майпандап,
Бәйбіше дәурен сүрген жер.
Әкем бір күйеу болған жер,
Шешем бір келін болған жер.
Ақ бүркеншік салынып,
Ала берен киген тау.
Кетейін деп кетпедім, –
Төңірегім толған жау.
Сайында копа қамысым,
Тамам бір жұртқа танысым.
Боранда малым ықпаған,
Үйімді дауыл жықпаған.
Шағыр бір жусан изендім,
Сенен де кетіп күйзелдім.
Байлаулы атқа пішенім,
Матаулы атқа кісенім.
Ат арқандар қазығым,
Балаларға азығым.
Кетейін деп кетпедім,

Жаудан болды жазыгың.

Он екі казылык,

он түнек,

Маңырап жаткан кой-түнек.

Есіл, Нұра — екі су,

Еңкейіп одан бетің жу!

Біріңде шекер, бірің бал.

Кай біріңді айтайын,

Бетеге, көде, жауылша,

Шулап тұрған бәрің мал.

Қош, есен бол, туған жер.

Кіндік, кірім жуған жер!

Оларінде, қоштасқанда айтатын сөздерін табан жерде күйлі жырмен, әнді өлеңмен айтып кететін, әрине, бұрынғы жырлаулар, ақындар, шешен билер болған. Бірақ, олардың көбінің сөзі бітіп жеткен жоқ. Тек соңғы заманның ақындарының, билерінің сөздері деген азын-аулақ сөз бар. Соңғы заманның ақындары, көбінесе, мұң қылып, тек өлім туралы, өз басының қасиеті туралы, қатын-баласы туралы ғана айтқан. Соған мысал үшін, Әсет ақын көңілін сұрай келгенде ауырып әл үстінде жатқан Кемпірбай ақын айтыпты деген өленді, соңғы замандікі болса да, бұл араға келтірейік:

Әсет

«Ассалаумағалсікүм, с, с, Кемпірбай!

Дертіңе шипа берсін патша құдай!

Сыртыңнан «ауру» деп есіткен сен,

Мен келдім әдейі іздеп көңілің сұрай!»

Сонда ауырып жатқан Кемпірбайдың айтқаны:

«Көңілді Әсет келді көтергелі, —

Болмайды кеуде шіркін жөтелгелі,

Алып бер, домбырамды, ана тұрған!

Басымды жастықпенен көтер бері!

Артыма бір-екі ауыз сөз тастайын,

Қоңғаның, өлең шіркін, бекермеді?

Боз шапса, боз озбай ма буырылдан?

Мен шапсам жер шарасы қуырылған.

Жай тастап, аяғымды алып жылдам,

Жабының күнде озушы ем түғырынан.

Алашка алтын жүзді жақын болмақ,

Адамның әр не қылса пигылынан.

«Ер дәуіт» екі жаста иектеген,
Қыдырдың суын іштім құдығынан.
Кешегі заманымның аманында,
Мен-дағы асып жүрдім бұғылымнан.
Ұшса да канат байлап аспанменен,
Өлімнің кім құтылар құрығынан?
Сұрасаң қал-жайымды, Әсетжаным!
Жатырмын ұшайын деп тұғырымнан!..
Әсетжан, осы аурудан өлем білем!
Алланың аманатын берем білем.
Кеудемнен көк ала үйрек «кош!» деп ұшты:
Сол шіркін кәрі жолдас – өлең білем...
Басымда кимай отыр біраз тоқтап,
Кетпей жүр бөтен жаққа, айналсоқтап,
«Серігім, кош-амаң бол, Кемпірбай!» – деп.
Жылайды бұрынғы өткен күнді жоқтап!
Әсетжан, осы ауру қоймас білем.
Алланың өмірі екі болмас білем.
Соны айтып, қайырылмастан ұшып кетті:
Осы өлең Серкебайға қонбас білем.
Сәлем айт, Арқадағы хан-қараға!
Хан Бертіс, қарқаралы жандараға.
Атығай, Қарауыл мен өрдегі Үйсін, –
Қараөткел таныс едім екі араға!
Семейде топырағым болар білем,
Кемпірбай, дұға қылсын, бейшараға!»

Міне, бұл өлеңде Кемпірбай, жалпы жұртқа белгілі өлімнен тірі жан құтыла алмайтынын айтады. Өзі білген Арқадағы жалпы елге мұнды сәлемін айтады. Онан соң, көбінесе, өз бойындағы қасиетін айтады. Ол қасиеті – үстемдік қылған билер табының санасының ықпалындағы елдің ескіліктен келген наным бойынша, адамға «талғап қонатын қасиетті құс» – өлең. Сол ескіліктен қалған наным бойынша, жаратылыстағы әрбір заттың «иесі» болады-мыс. Әрбір шеберліктің, өнердің «иесі» болады-мыс. «Иесі» дегені әр заттың, әр өнердің өз алдына бөлек тәңірі-иесі болады деген. Солармен қатар, өлеңнің де «ие тәңірі» болады дейді. Сол өлеңнің «ие тәңірі» – «аруақ құс». Ескілікте ол құс кімге қонса, кімге қонып жатса, сол ақын болады дейтін.

Міне, сол құсты Кемпірбай – «көк ала үйрек болып кеудемнен ұшты» деген пернелі сөзбен бейнелейді. «Өлең құсы» «өзім өлгенде, мұра болып, балам: – Серкебайға қонбас білем» дейді. Ескіліктен қалған наныммен жүрген Кемпірбай, өзінің қасиеттеген сырын, қиялына «көк ала үйрек» болып елестеген ақындығының «ие құсын» – ең жақын серігім деп біледі. Сол қасиетте-

ген серігінен айырылатындығын арман қылады. Айырылғанда, тым болмаса баласына қонып қалмайтындығына мұнанады.

Өткен дәуренін, өткен өмірін, жас шағындағы батырлығын ұлт қылу үшін кейінгі жастарға жыр қылып айтқанға мысал үшін бір батыр айтқан деген мына бір жырды келтірейік:

«Мен, мен едім, мен едім,
Қаңтарда мінсең қажымас,
Қас қара нар мен едім.
Шабуыл шапса, шаршамас,
Шыны тұлпар мен едім.
Қасарысып келгенде,
Қап түбіне сыймаған,
Таза болат мен едім.
Қаймақтан ұшқан қу ілген,
Анық сұңқар мен едім.
Тегеуірінім теріс біткен,
Тепсе жілік сындырған,
Қыран бүркіт мен едім.
Қартайдым да қор болдым.
Күн сенікі, жастарым!
Көріп, біліп бастадым.
Көрілікке жеткізсе,
Талайды көрер бастарың.
Заманымда өзімнің,
Жасанысқан жау көрдім,
Белсеніскен дау көрдім, –
Үрікпедім де саспадым,
Бірі өтірік болмасын.
Табаным тайып қашпадым,
Тәуекел – ердің жолдасы.
Тілектес болған дос-жарым.
Сол дәулеттің түсында,
Самарқанды сапырып,
Шапқан шөптей жапырып,
Аспадым да саспадым.
Қанды көйлек жолдасты,
Сары алтындай сақтадым.
Менің көрген затым бұл,
Төкпей-шашпай қолданып,
Ортаңа сүйреп тастадым...

Ру-руға жіктеліп, көптік санасып, «балшықтан кісі жасай алмай жүрген» билер-хандар табы билеген заманда, қай ру күшті, көп болса, соның сөзі үстем болып, баққан малға тандаулы кең қоныс соныкі болған заманда, найза ұстауға, қару ұстауға жараған еркек кіндіктінің керегі үстем тапқа және үстем тап ықпалындағы әр руға айрықша зор болған дедік. Сол заманда баланың туғаны үстем тапқа және оның ықпалындағы руға қандай қымбатты, қадірлі болса, ердің өлгені де өте батымды шығын болған.

«Әуелі бәһрә ашылса,
Акку шомар көлдерге,
Туысканы кімнің көп болса,
Үлкен медеу белдеуге... –

десетін.

Бір рудың әйелі ер бала тапқанда алдымен ата-анасы, туған-туысканы қуанысып, олардан соң үстем тап-ру бастықтары қуанып және үстем тап ықпалындағы ру қуанатын. Ал үстемдігі жүрген таптың: батырдың, бидің, ханның, төренің немесе ат пен асы мол байдың әйелдері еркек бала тапқанда, өте қуанғандықтарын көрсету үшін, әрі болса түгел бір рудың, бері болса бір тұқымның адамдары «сүйінші» беріп «сүйінсе», еркектері өлгенде де сонша күйінетін.

Еркек бала ру ішіндегі неғұрлым күшті адамнан туса, солғұрлым оның «қуаныштары», ойындары да көп болатын. Батырдың, бидің, немесе ат пен асы мол байдың қатындары ұл тапса, «шілдехана» да, «қуаныш» қылып, сауық қылып, ән салып, өлең айтысу да, зор істелетін той да үлкен болатын. «Құттықтау да» көп болатын. Ол бала өсіп, ашамайлы атқа мінерде де той қылатын.

Міні, осының бәріне де ру боп қатынасатын. Неғұрлым рудың ұлы қарапайым, бұқара, кедей болса, солғұрлым, оның туған ұлының да қуаныштары шағын, «қарапайым» болатын. Өйткенмен, ол қарапайымнан туған ұлды да батырлар, билер, ат пен асы мол байлар табы және артық шоқпар керек қылған ру «өзімдікі» дейтін. Қарапайымнан, кедейден туған ұл өзгеден көсем шығып, үстем тап шоқпарын, үстем табының қол астындағы ру шоқпарын мықтырақ соғып, рудың жауласқан елдеріне қарсы үздік қайрат

көрсете алса, о да батыр атанып, рубасы болып кететін. Не өзгеден үмік шешен болып, бұрынғы-соңғылардың ережелі, түйінді сөзденді сөздерін жақсылап жинап жатқа алып, үстем табының мақалындағы ру сөзін, ру «намысын», үстем тап сөзін өзгеден шебер жоқтай алса, ондайлар би болып, ру басы болып кеткен.

Рудан өлген еркек те әлгі туған балаларша бағаланатын. Өлген адам неғұрлым сол батырлар, билер, ат пен асы мол байлар билеген руға ықпалы жүретін болса, үстем тапқа қадірлі болса, сол тұрлым оның күйігін де үлкен санайтын. Үстем табы бастап ру болып жылайтын. Ру болып дауыс қылатын, бірін-бірі жұбататын. Өлімді бір-біріне жұбату сөзбен естіртетін. Жұбату сөзбен бір-біріне көңіл айтатын. Жұбатып естіртуді, жұбатып көңіл айтуды өлген адамның жан-жақындарына уысы қашықтаулары айтатын, тату және жақын рулар айтатын. Айтқанда сырлы тапқа мен, көңілге тоқтау бергендей, көңілді балкытып, сырлы, күйлі сөзбен сипағандай көркем сөзбен айтатын. Өлген адам ру бастықтарынан, үстем таптан болса, батыр, би, бай немесе осыларға тау адамдардың бірі болса, олардың жан-жақындарына айтылған естірту, көңіл айту және ол өліктерге айтылған жоқтау толық шеберленіп жеткізе айтылатын...

Әйткені, ескі заманда, қазақтың көркем сөз, тіл өнерінің, ән-күйінің, әдебиетінің бәрі сол руды билеген таптың – батырлар, билер, байлар, хандардың қызметінде болғаны белгілі. Мұны естен шығармау керек.

Өлікті жоқтап айтатын сөзді жан-жақындары, туыстары айтатын.

ЕСТІРТУ НҰСҚАЛАРЫ

Жиренше шешеннің Қарашаш деген данышпан қатыны өлгенде Жәнібек ханның Жиреншеге естіртуі деп айтылатын әңгіме былай келеді:

Жәнібек: Е-е, Жиреншем, атасы өлген қалай екен?

Жиренше: Е-е, асқар тауы құлады, бәйтерегі сұлады десейші, жайлауын жау алды, қыстауын өрт алды десейші!

Жәнібек: А-а, Жиренше, шешесі өлген қандай екен?

Жиренше: Ағар бұлағы суалды десейші! Еділ – Жайық екі суым құрып та қалды десейші!

Жәнібек: Ағасы өлген қандай екен?

Жиренше: «Оң канатым үзілді, тас қорғаным бұзылды десейші!

Жәнібек: Інісі өлген қандай екен?

Жиренше: Сол канатым қайырылды, болат қылышым майырылды десейші!

Жәнібек. Е-е, баласы өлген қандай екен?

Жиренше: Е-е, аузыма шок түсті, өзегіме өрт түсті, күйігі ауыр дерт түсті десейші!

Жәнібек: А-а, Жиреншем, қатыны өлген қандай екен?

Жиренше: Уа, дариға! «Қарашаш сұлу өлген екен ғой» деп камшысын таянып отыра бергенде, камшысының сабы сыныпты.

Жәнібек: «Ендеше, «қатының өлді — қамшының сабы сынды, уайымдама!» депті.

Міні, бұл әңгімеден ескілікте, батырлар, билер, хандар, байлар табы билеген, сол, билеген таптың ықпалымен құрылған, қазақ руларының салтында, еркек емес, әйелге, оның өліміне қандай қарағаны айқын көрінеді. Жиреншенің қатыны Қарашаш сұлу үздік ақылды, үздік сұлу болған екен деседі. «Қырық кісінің ақылы болады» дейтін ханнан да, Жиренше тәрізді сөз тапқыш шешеннен де артық ақылды еді деседі. Міне, сондай әйелдің өліміне де тек «қатын өлді — қамшының сабы сынды» деп қана қараған. Тек өзіндей ұл тапқан, емшек сүтін беріп асыраған, үйде, ошақ басында, қолына шөміш ұстаған, піспекті сабаның аузына күзет болған ананың өлгені — «ағар бұлағы суалғаны» тәрізді деген...

Естірту, көбінесе, тұспалдаған, мысалдаған сөзбен басталып, жұбату, көңіл айту сөзбен бітеді. «Дүниеде өлімнен құтылатын жан жоқ» екені айтылады. Өткен дәуірде және сол дәуірдің үстем тап санасы бойынша, үстем тап ықпалында болған елге нендей жан асыл, артық саналған болса, солардың аты аталып, солардың да өлгені, өлетіні айтылып немесе жоғалатыны, жойылатыны айтылып, өлімнен ешкімнің құтылмаған және құтыла алмайтыны айтылады.

Айшуақ би өлгенде, баласы Байғараға қыпшақ Ызбасты бидің естірткені деген сөзде естірту былай делінеді.

Уә, Байғара, Байғара!
Құлақ салып, бері кара!
Бір сөзім бар, айтамын,
Айтамын да, қайтамын,

Тыңдағанға бір пара!
Ел шетіне сөз келді...
Қолымды ақша бір құсқа сермедім,
Сермедім де, білмедім,
Білдіруші бар ма екен,
Алып арыстан сұласа!
Су беруші болар ма екен.
Аққан дария құрыса,
Жан беруші бар ма екен,
Хан сұлтандар құласа!
Арғы атаң сенің дарқан,
Қазақ пенен қалмақтың.
Дұспандығын айырған.
Бергі атаң сенің Тұрсын хан,
Жауды көрсе қымсынған.
Өз атаң сенің Айшуақ, —
Жайма шуақ, жай шуақ, —
Алтын тактан тайыпты,
Естіре алмай отырған
Көп жамағат айыпты!!!

Естіруді, жұбатып көңіл айтуды кейде домбыраның күйімен де айтқан. Өлікке дауыс қылуды, зарлаған үнді шаң қобызбен де айтқан. Шыңғыстың үлкен баласы. Жошының өлімі Шыңғысқа тек ауыр тиетін болған соң, еппен естіртуге Шыңғыстың жақсы көретін ұлы Жыршы деген жыршыға домбырамен күйлі жырлармен айтқызып екен дейді. Сонда, жырлы күймен ишарат қылып есірткендегі айтылған сөз екен деген естірту сөз мынандай:

Жыршы

Теңіз бастан былғанды, —
Кім тұндырар, ей, ханым
Терек түптен жығылды: —
Кім тұрғызар, ей, ханым!

Шыңғыс айтады

Теңіз бастан былғанса,
Тұндырар ұлым Жошы дүр.
Терек түптен жығылса, —
Тұрғызар ұлым Жошы дүр.
Көзің жасын жүгіртед,
Көңілің тұлды болмай ма?
Жырың көңіл үркітед,
Жошы өлді болғай ма?

Жыршы

Сөйлеске еркім жоқ,
Сен сөйледің, ей, ханым!
Өз жарлығың өзіңе жөн,
Не ойладың, ей, ханым!

Шыңғыс (жылап)

Құлынын алған құландай
Құлынымнан айырылдым.
Айырысқан Аккудай,
Ер ұлымнан айырылдым!..

Атбасар – Ақмола округінің оңтүстігіндегі Жошы ханның моласының айналасындағы елдерде домбырамен шертетін «ақсақ құлан, Жошы хан» – деген жырлы күйі бар. Бұл жырлы күйді бала күнімізде үлкендер домбырамен жырлап шертіп отырғанын естуші едік. Жырлы-күйлі ертектің бір түрлі мазмұны мынау: Жошы ханның ашамайға мінгізген жас баласы аңшылармен бірге жүргенде, бір жерде қашып келе жатқан бір ақсақ құланды қуып кетіпті-мыс. Ақсақ құлан, жосып жүйткіп бара жатқан бір топ құланға қосылыпты-мыс. Баланың астындағы еріккен тұлпар құнан елігіп, өрбіп, құйрықтарын шаншып құйғытқан құландармен ілесіп кетіпті-мыс. Сонан соң, құланның әңгісі баланы шайнап өлтіріп, жұлмалап жеп кетіпті. Баланы іздеп таба алмапты-мыс. Жошы аңшыларға қаһарын төгіп, баламды тауып бер деп, қалың кісіге іздетіпті-мыс. Баламды «өлді» деп естірткен адамның көмейіне қорғасын құям депті-мыс. Бір жерде баланың жұлмаланған қолын табады. Енді ешкім баласының өлгенін Жошы ханға айта алмайды-мыс. Көпшілік ордада отырып, домбырамен бір күйші жыршыға айтқызады-мыс. Жырдың ұзын-ырғасы мынау сияқты еді:

Уа, иеміз Жошы хан,
Домбыра не деп жырлайды,
Сарнап бір даусын қырнайды, –
Құлағың сал осыған...
Аскақ құлан, қу құлан,
Қияннан қашқан ту құлан.
Қиырсыз құба далада,
Анда жүрген балаға
Кез болып бір қашыпты, –

Белден белге асыпты:
Аксак құлан, Жошы хан!..
Елсіз құба далада.
Қат-қат бұдыр салада,
Мекендеп өрген, өрбісіп,
Ордалы құлан жосыған.
Қуып, аксак құланды,
Еріккен тұлпар құланды
Ордалы үріккен құланға
Құйғытып ойнап қосылған...
Өлім деген тәңір ісі
Желіккен құлан әңгісі,
Құлан мен тұлпар еліккен,
Жосыған құлан желіккен,
Балаңды шайнап өлтіріп,
Жұлмалап жалмап кетінгі,
Ордалы құлан шошыған.
Жұрттың аузы бармаған
Сөзді айтып жырлап зарлаған
Домбыраның балаңды,
Естірткені осы, хан!
Өзгеге артпа жалаңды,
Еліктірген балаңды
Сол қу құлан, ту құлан.
Аксак құлан, Жошы хан!..
Нансайшы, ханым. осыған!!!

КӨҢІЛ АЙТУ

Көңіл айту сөзінің билер дәуіріндегі ескіліктен келген, ел арасына жайылып қалыптасқан нұсқасы мына төмендегідей болды:

Аққу ұшып көлге кетті,
Сұңқар ұшып шөлге кетті.
Ол адасып кеткен жоқ,
Әркім барар жөнге кетті.
Арғымақтың тұяғы,
Тасты басса кетілер,
Сазды басса жетілер!
Екі арыс аман болсын
Жетпесті қума,
Келмеске жылама!
Өлі арыстаннан,
Тірі тышқан артық:
Ақ сұңқар ұшты ұядан,

Кол жетпейтін киядан...
Канаты бүтін сұңқар жок,
Тұяғы бүтін тұлпар жок.
Тозбасты ұста соқпайды,
Өлместі тәңір жаратпайды.
Топырағы торка болсын!
Калғанға өмір берсін!
Өлгеннің соңынан өлмек жок.
Өлген қайтып келмек жок...

Осы тәрізді тақпақтармен жұбату, көңіл айту сөздері тізіледі.

ЖОҚТАУ

Жоқтау жырлары қазақ ескілігіндегі ұзақ дәуірлерде көп шыққан. Рудың үстем табының әрбір белгілі адамы өлгенде жоқтау айтқанда, өлген адамның, рудың үстем табына бағалы болған өнерлері айтылады. Батырлығы, ерлігі, шабысқан, жауласқан дұшпанға қарсы көрсеткен қайраты айтылады. Немесе үстем табы бастаған екі ру ел егес болып, араздасып түйіскендігі, толқынды топта шығып сөйлеп, таласқан дұшпанмен айтысқанда тіл өнерін көрсеткендігі айтылады. Не байлығы айтылады. Не мырзалығы, жомарттығы айтылады. Тағы осындай сипаттары көтермеленіп айтылады. Және, сол замандағы үстем тап санасы бойынша, «жақсы» деген мінездері, қасиеттеген сипаттары айтылады.

Жалпы жоқтаудың жалпы сарыны бір қалыпты болады. Бірақ үйткенмен, әркімнің «өнері» әртүрлі болғандықтан және әркімнің замандағы қадірлеген өнері, қасиеті, сипаты әртүрлі болатындықтан, әрбір өлікті жоқтаған толғау жыр сол өліктің өзіне ғана арналып шыққан болады. Сондықтан, жоқтаулардың жалпы сарыны бір болғанмен, әр өліктің жоқтауы басқа-басқа болады. Рудың белгілі адамына бөлек жоқтау айтпау, — ол өлген адамның қалған жан-жақындарына намыс тәрізді болады.

Жоқтауды не қыздар, қарындастары, не анасы, не қатыны, не басқа жан-жақын жарынан айырылған әйелдер айтады. Өлген адамға жақын қыздар, әйелдер жоқтауды өздері шығарып айта алмаса жыршыға шығартып алып, жаттап алып айтады. Бірақ әйелдердің өздері жақсылап жоқтау шығарып айтса, жұртқа мақұл көрінетін болғандықтан, өздері шығарып айтуға тырысатын... Өйткенмен де, рудың, рудың үстем табының аса артық

«...дирлейтін адамы өлсе, оған белгілі жыршылар жоқтау шығарып...»

Жоқтау айту, жылау айту орыс халқында да болған. Бірақ, орыс халқында жылау айту, бір-ақ қалыпты, жаттамалы болған. Алдымы өлген үй жылауды жатқа білетін әйелдерді (плакальщицы) «...дан өкеп айтқызатын болған. Орыс халқының «жылауы» мен «...к атаулы елдің «жылауы», «жоқтауының» айырмасы көп.

Жоқтаудың бір-екі нұсқауларын келтірейік.

Бектер бегі өлтірген Тәтиді жоқтаған бір жыршының жоқтауын келтірейік: (Тәтиге жоқтау шығарған бір ғана жыршы болмауы керек. Өйткені Тәтидің 2 – 3 жоқтауын есіттім.)

Қара бір таудың жылғасы...
Халқына болған толғасы.
Қуандықтың ағасы,
Алтыннан салған сырғасы.
Алаштан дұшпан сөз келсе,
Алдына жүрер қолбасы.
Қара бір таудың, өлкесі...
Алты алтайдың серкесі.
Жарлығы жалған болмаған
Хан-қараның еркесі.
Жақсыдан қалған көз еді,
Елілдің қызыл желіндей,
Саулап бір тұрған сөз еді,
Айдыны таудан зор еді,
Дәулеті көлден мол еді.
Өзім бір деген алашка
Аласы бір жок тура еді.
Айғыр бір қуған құлындай,
Адам ұлын жақтаған.
Әділдікке салғанда,
Кәпір, казак мақтаған.
Құрама жиып ел қылып,
Қосын таза сақтаған.
Тілі шайпау тентегін,
Ақылменен тоқтатқан.
Көлдегі аккумулясты,
Ақ сұңқар күстай дабысты,
Ерегескен дұшпанға,
Айдаһардай шабысты.
Қанға ай түскен асылдай,
Қалшайғанмен қарысты.
Екі де тізгін бір айыл,
Бір өзім деп салысты.
Толқын топқа барғанда,

Топ ішінде шығып сөйлеген.
Ертегі өткен азандай,
Елдің камын ойлаған.
Сүйіндіктің баласын,
Өз ұлындай билеген.
Қуандықпын екен деп,
Ешкімге зорлық қылмаған...
Мұнарадан жол алған,
Бұхарадан қол алған.
Аруакты ердің өзі еді...
Ескіден қалған көзі еді,
Қос қонысын сұрасаң,
Қоянды мен Жыланды, —
Мың-мың жылқы айдаған,
Тай қысырап қалмаған,
Топ-топ қысырақ байлаған.
Тай мен құлын ойнаған,
Көк иірім суына
Жылқылар шомып бойлаған,
Кереге бойы шалғынды,
Көк майса, мия балғынды,
Шалқыған өріс жағасы,
Найза болған ағашы,
Ұзын аққан бойында.
Мекен қылды Нұраны.
Жесір катын, жас бала,
Қайырымынан жұбанды.
Мал байлығы бір асты,
Біткен қазақ алаштан.
Бетіне жан келмеген,
Майқыменен таласқан.
Үш мейрамның ұлында,
Қуандық пен Сүйіндік
Жан болмаған таласқан.
Ексе де елге бітер ме,
Мырзадай мұндай жарасқан?
Жиырмадан өткен соң,
Енді отызға жеткен соң,
Саликалы би болды.
Жесір менен жетімге,
Тігіп бір қойған үй болды.
Жесір менен жетімнің
Болып өтті азығы.
Қуандық пен Сүйіндік
Аз күн болды қазығы.
Өз бауырым деп жан тартпай,
Тіл жаздыртып дөт айтпай
Әділдікке салғанда іш
Бар ма еді жазығы?..

Ұтымды сөзбен жеңген соң,
Қоканның қалша немесін.
Қасақы қалша қас болды
Алмай ақыл-кеңесін
Тас кесер есіл болаттың
Үзген соң морт жебесін,
«Барса келмес» Мұхиттың,
Мініп бір кетті кемесін.
Сарғайғанмен өлмек жоқ,
Уайымнан өнбек жоқ,
Токтатайын сөзімді,
Әлем білген Тәтиді,
Жоктаусыз қалды демесін!..

Бопы төренің қарындасы күйеуі өлгенде жоқтағаны деген
▲ жоқтау:

Күдері белбеу белімде,
Азалы болдым елімде.
Бөпекем жарлық берген соң,
Жүре бердім жөніме...
Бас-бас елім, бас елім!
Басынан келген осы өлім.
Жапырағын жалпайтып
Жалыны алған осы өлім.
Күдай досы Мұхаммед,
Оны да алған осы өлім.
Қылышынан қан тамған
Әліні алған осы өлім.
Өлімнің несі ойбайым!
Бұл істі салған Күдайым!
Қара бір шапшым жаяйын,
Жаяйын да жияйын.
Күнәлі бармақ жез тырнақ,
Күнін де қанға бояйын.
Албыраған ақша бет,
Сүйегіне таяйын
Мөлтілдеген қара көз,
Жаспен оны ояйын.
Алшындап жүрген жас төрем,
Орнына кімді қояйын?
Өркеш те өркеш өркеш тау,
Бауыры толған көк бастау!
Топ ішінде қиын-ды,
Жалғыз енді сөз бастау,
Бастамасқа шарам не?
Басыма салған қарам не!
Мен жыламай кім жылар:

Бетімдегі жарам не!
Бұғана басын өрт алды.
Жүректің басын дерт алды,
Он жеті жасар Бижанды
Қорасан деген дерт алды,
Асылда гауһар, болатым
Ұшайын десем қанатым.
Әксем қосқан қосақтан,
Айырды шебер құдіретім.
Алты атанға жүк арттым.
Ала арқанмен бек тарттым.
Алдынан жұрмес атекем,
Құшақтап тұрып сөз қаттым!
Арғымақ үйірін сағынса
Артқы аяғын қағынар.
Алғанын бейбақ сағынса,
Қаннан ендік жағынар...

Бұл жоқтауда, өлген жас жігіттің рудың үстем табы бағаларлық «өнері» әлі көріне қоймағандықтан, жас әйел өлікке тек өз басының күйігін айтқан. Бұрын, үлкендер отырған топ ішінде сөз бастап көрмеген жас әйелге сөз бастау қиын болса да, елдің ескіліктен келе жатқан салты, жоқтау айтуды оған міндетті қылған соң жас әйел шарасыз жоқтау айтады.

«Топ ішінде қиынды жалғыз енді сөз бастау, – бастамасқа шарам не? – басыма салған қарам не? мен жыламай кім жылар? – бетімдегі жарам не?!.» дейді.

Жоқтау айтқанда, өліктің руға белгілі, рудың үстем табының санасы бойынша, мақтарлық сипаттары болмаған соң, әйел тек өзінің күйінгендігін айтады. Ондайда «күйінгендігін» айтпаған жас әйелді билер санасының ықпалындағы ескілік салт міндет қылған. Сол себепті, жас әйелдің «күйінбеске», «күйіндім» демеске де шарасы жоқ болған. «Күйінгендігін» көрсетуге жас әйел бетін де жырытып тастайтын. «Бетімдегі жарам не?» дегені сол.

Мына төмендегі жоқтауда, жоқтаушы өліктің «өнерлерін» өзінше былай айтады:

Уайда сұңқар түлеткен,
Қиядан сұңқар тілеткен,
Алтай қызыл түлкі атқан,
Қиядан барып теке атқан,
Баршаны бөздей жырттырған,
Жібекті жүндей түттірген,
Қонақ келсе, қон – деген,

Кой семізін сой – деген.
Шылаушын салп ат мінген,
Шыңыраудан алып су ішкен.
Шынжырлы қауға тақтырған
Қайыңнан астау шаптырған.
Қаптатып жылқы жаптырған...

Және бір өліктің жоқтауында, руға белгілі болған «өнерлерің», ру үстем табының шоқпарын қаттырақ соғып, ру мен жауласқан елдерге істеген жауынгерлігін, мына төмендегідей қылып өлеңін ақтайды.

...Қалмақтан жылқы қудырған,
Құлының жолда тудырған.
Жеті рудан қол жиған,
Алыстан дүспан аттанса,
Қар-жаңбырдай бораған.
Жақыннан дүспан аттанса,
Қарт бурадай жараған...
Толарсақтан саз келсе,
Қажымай оған жүретін.
Қабырғадан қан келсе,
Қажымай оған күлетін.
Арғын, Найман, Орта жүз.
Қылыш жанай жүретін.
Тұғырға қонған сұңқары,
Суытып қойған тұлпары,
Алпыс басты ақ орда,
Ақ сұңқар үйде тұрғанда,
Күні де түні базарым,
Алладан қайтты назарым,
Бетімнен кетті ажарым...
Жаздың күні болғанда,
Күннің көзі байланды.
Ақ сұңқар ұшып айналды...

Арғын Алыпқаш батыр 69 жасында Қыпшаққа барымтаға барғанда жорықта өлгенде, Арғын Дәулет ақынның жоқтағаны өлең жыр.

Орайда-орай, оқ атқан,
Он екі тұтам жай тартқан.
Таз қарамың тайлак жүн.
Өзі жүндеп өзі атқан.
Бас бармақтай бөдене,
Басынан байлап көзге атқан.

Азулыдан бөрі аткан.
Есіктен қабан ақыртқан.
Төріне сұңқар шақыртқан.
Қара арғымақ қатырған,
Қара лашын қашырған.
Көк бөртеңі жайлаған,
Көктілі жылқы айдаған.
Сары қазы шайнаған.
Арыстан деген аң болар,
Асауын ұстап байлаған.
Қалмақы ерді жастанған,
Құба түзді басқарған.
Көк бесті мініп көп жортқан,
Көк бөрідей түн қатқан.
Санап жұлдыз батырған,
Ұйықтамай таңды атырған.
Көсегелі жерлерден
Көсілтіп жылқы қудырған.
Құлынын жолда тудырған.
Шыңдауыл шықпас жерлерден,
Шыңғыртып асау сойдырған
Асылдан шыққан болатым,
Шықшырдан шыққан бек затым.
Басқа жаудан өлмедің
63-ке жеткенде,
Қыпшаққа барып өлгенің
Со да бір болды-ау арманың!..

Ескілікте, қыз өлгенде, шешесінің жоқтап айтқаны:

Ақ ешкі келе жатыр лағына,
Сүт берген ақ үрпінен шырағына,
Қосылып, кел, екеуміз зарлапайық
Алланың жетер ме екен құлағына!
Тапқаны ақ ешкінің егіз лак,
Біреуі лағының салпаң құлак
Ақ ешкі, көкке қарап зарлай берме,
Табарсың есен болсаң тағы да лак.
Ақ ешкі, сен де мұңды, мен де мұңды, –
Жаралтты Алла неге біздей сұмды?
Ақ ешкі, көкке қарап көде жейсін,
Құдайым берер ме екен бізге түйек?
Доскенің бауырында жалғыз тамды,
Бар құдай аямаған жалғызды алды
Келгенде елу беске сұмырай Бетен,
Айырылып жалғызынан аңырап қалды.

Мал өсіріп шаруа қылған ел малмен сөйлесіп, малмен мұнда-
ғын белгілі нәрсе. Қызы өлген ана, бұл жырда, егіз лағынан айы-
рылып, зарлаған ақ ешкімен мұндасып, ақ ешкіні өзі тәрізді адам-
ның ботен көрмей, елжіреген жүрек пен егілген көңілді сұлу сөзбен
• ұбаттады. Мал баққан көшпелінің әйелінің сана-сезімін бұл ай-
дың көрсетеді.

Көшіпшектің жауда өлген ерін жоқтағаны:

...Есіктің алды балдырған,
Бармағын жезге малдырған.
Көшкенде көшіп бастатып,
Көп жорғасын салдырған.
Мендей де сорлы бар ма екен,
Жалғзын жауға алдырған?..
Бірге барған он бес ит
Көңілімді жаман қалдырған...

Үстем таптың санасы бойынша, руға мақтарлық сипаттарын
• өлтіріп айтып мақтаумен қатар жалпы өлімге, тағдырға шағым
• мылып, зарланып айтқан жоқтауға мысал үшін мына төмендегі
• ырды келтірдік. (Бұл жоқтау, Россия патшасына бағынғаннан
• өткізгі замандікі тәрізді. Олай болса да, мұны салыстыру үшін,
• мін араға кіргіздік):

Сүм дүние, сағым боларсың,
Баршасын жалмап тыңарсың.
Жылтырайсың сыртыңнан,
Өртенген ішің шыңарсың.
Абайлатпай адамға,
Ақыр бір күн құларсың.
Кешегі кеткен нар Жампоз,
Кайткенде естен шығарсың!
Сөзімнің басы бисмилла,
Бисмилласыз іс қылма!
Күдірет салды-ау құрығын,
Айдынды туған ұстыңға!
Керуен көңісе – жол қалар,
Өткен дәуір ең қалар.
Қапасы қатты дүние-ай!
Көзімнің жасы сорғалар,
Сүм дүние, күзер көшесің,
Өткіздің ердің нешесің!
Бес күндей қызық көрсетіп,
Аласың ақыр есесің.

Біреудің алып баласын,
Жылатып койдың шешесін.
Жетім қылдың жасында,
Біреудің алып өкесін.
Тыңдасаңыз, жақсылар,
Әуел сөздің басынан,
Өлім жақын адамның
Көзі менен қасынан.
Ешкім жақын болған жоқ,
Ол Мұхаммед досынан.
Сол ерді де зарлатқан,
Жалғзын алып жасынан.
Ойласандар, ағайын,
Жаман іс бар ма осыдан!
Мұң тыңдаған, ағайын,
Мұнымды айтып шағайын,
Кешегі жүрген Жампозды
Қайдан іздеп табайын.
Неше би өткен, несіс хан,
Бұрынғы өткен пайғамбар,
Бәрі өлімге болды тән!
Бар кісіге жарасар,
Өлімге де қылған сән.
Күні, түні зарланып,
Қарлығып түр біздің ән.
Жапырағы алтын шынарым,
Жалын тимей сынар ма?
Сылдырап аққан жүйрік су!
Өз бетімен тынар ма!
Алдырдым, жұртым, қайтейін,
Алтын сапты найзамды.
Жерошақтай тесік жер,
Жұтып салды дайрамды.
Өзім деген кісіге,
Қылушы еді қайранды.
Қысылған жерде жол тауып,
Тигіздің жұртқа пайданды.
Жұрт сандалып сасқанда,
Табушы едің айланды.
Жайнап шықтың жасыңнан,
Сексеуілдің шоғындай,
Түскен жерін ұсатқан,
Зеңбіректің оғындай.
Тынбай шапқан жүйрігім,
Ашың менен тоғында-ай!
Айырылдың, халқым, нарыннан
Көтерген ауыр құмынды-ай!
Қайырға шалқар көл еді.
Дүшпанға асқар бел еді,

Қай теңдікке, ағайын,
Тигізбей кетті қолыңды?
Табынан озған датқалар,
Такка мінген патшалар,
Салынбай қалмас табытқа.
Жатқызбас кімді бұл тактай!
Әуелі құдай данасын.
Момынға өзің панасын!
Қазақ соғып құлатты-ау?
Халқымның биік қаласын.
Біреудің алып баласын.
Жылатып қойдың анасын.
Біреудің алып анасын,
Жылатып қойдың баласын.
Ойлап тұрсам сүм өлім,
Кімдердің тұтпас жағасын!..

Жоғарыдағы келтірген жоқтаулардан көрі бұл жоқтау жыр-
ды ислам санасының әсері күштірек, тереңірек көрінеді. Бұл жоқ-
тау – қазақ елі орыс патшалығына бағынып, бұрынғы, шет
көршілес елдермен шабысуы қалып, Россия патшасының темір
күрсауына түсіп, патшаның темір ноктасы бұрынғы жайылған,
жонкіген қазақтың басына киілген кездерде, қамалып тоқыран-
қыраған қазақ елінің арасына қожалар, молдалар, ишандар
көбірек жайыла бастаған кездерде, қазақ атанған елдің көпшілігі
қайғы, мұң, зар-күйге көбірек берілінкіреген кезде шыққан жоқ-
тау болуға тиіс. Бұл жоқтаудың жалпы сарыны, сөз құрылысы,
ыр, күйі – осы айтылған дәуірдің күйіне үйлеседі...

Мәселен: бұдан гөрі әрірек заманға меңзейтін мына бір тө-
мендегі келтірген жоқтаудың сөз құрылысы, жалпы сарыны, зар-
күйі әлгі жоқтаудың сөз құрылысы мен жалпы сарынының едәуір
айырмасы бар. Міне оқып көрейік:

Күміс жүген айшықты.
Былтырғы құлын тай шықты.
Күнде жылап жоқтаймын, –
Қыс өтіп жазғы жай шықты!
Күміс жүген төкпелі,
Мен тәңірге өкпелі.
Өкпелі болмай қайтейін,
Бір жүрсе біраз көп бе еді?...
Есік алды шок қияқ,
Қалмады сенен бір тұяқ.
Қалғанда сенен бір тұяқ,
Жылар ма едім мен шүнақ.

Койда бағылан козы еді,
Жылқыда шанқан боз еді.
Жау айбынар ер болса,
Жайсаным соның өзі еді...
...Жайсаным батыр-ер еді.
Ел қайғысын жер еді.
Ел шетіне жау келсе,
«Мен барайын» дер еді.
Айтып-айтпай немене, —
Айтулы ердің бірі еді...

Міні, ескіліктегі үстемдік жүргізген билер табының дегенімен құрылған салттың, өлең, жыр, тақпақтарының, барлық көркем сөз, әдебиетінің мазмұны, санасы — сол билер табының санасымен айтылған екені айқын көрінеді. Және сол дәуірдегі әдебиет түрі де, сөз құрылысы да, сарын-күйі де сол дәуірдегі үстем таптың сарын-күйін, ықпалын, әсерін көрсетеді. Мұны кейін талдапқырап айтармыз...

III. ЕСКІЛІКТЕГІ ДІН САЛТЫНАН ТУҒАН ӨЛЕҢ-ЖЫРЛАР, ТАҚПАҚТАР

Қазақ атанған рулардың, мұсылман болмай тұрғандағы ескілікте, діні «аруақ-тәңірлер» бар деп, соларға құлшылық қылу еді дедік.

«Аруақ-тәңірлер» бар деп нанып жүрген ескілік — надан заманда, дүниедегі жаратылыстың түрлерін, құбылыстарын, жаратылыстың әрбір сырларын, әрбір бөлек-бөлек «тәңір-иелердің» сырлары деп сенетін.

Қазақтан басқа халықтар да ескіліктегі шикі, надан кезінде солай нанатын... Ескілікте елдің аң тәрізді өте надан кездерінде жаратылыстың түрлі қиыншылығына қарсы жеткілікті шара, ылаж істей алмай жүрген кезде, адамзат жаратылыстың түрлі сырларының айбатынан жапырақша қалтырап қорқатын.

Аспанды — ұлы «тәңірі» дейтін. Жаратылыстың өзге сырларының бәріне де бөлек-бөлек «тәңірі-ие» деп нанатын. «Мысалы: үйі жоқ, күйі жоқ аңша жүрген адамның, жердегі қорқатын да, қадірлеп қымбатты көретін де затының бірі — от болатын. Оны да бір «тәңірі» дейтін. Көкке де, отқа да табынатын, жалбарынатын. Отты «жарылқайтын ана» дейтін. Сөйтіп, күштілер табына

биынған және сол таптың санасы билеген надан жұрт, жаратылыс күшіне де бағынып, жаратылыс күштерін «тәңірлер» деп, тәңірлерді үстем тапқа ұқсата жасай алған. Үстем тап тәңірлерді (дінді) өзіне ұқсата жасап, сол дінді (тәңірлерді) өзінің тап құралы қылған. Әрбір діннің құрылысы, қолданылуы осы негізді болды. Сондықтан, жаратылыстың әрбір құбылысын, һәрбір сырның жаны бар деп сеніп, және жаратылыстың құбылыстарын, сол көп «тәңір-иелердің» өздері деп сенетін. Мысалы: көктің күркіреуін, найзағайды, құйын-дауылды, боран-шашынды, ай мен күн, қыс пен жаз, жұлдыздарды – бірін қаһарлы, бірін рақымды «тәңір-иелер» деп сенетін.

Тағы бұлардан басқа да толып жатқан «тәңір-иелер» бар деп сенетін. Солардың бірі адамзатқа қастық қылады, бірі достық қылады деп сенетін. Жан-жануардың әрбір табының да бөлек-бөлек «тәңір-иелері» бар деп білетін. Жан-жануарлар адаммен бірдей ақылмен, бірдей сезіммен өрекет қылады деп білетін. Жаратылыстың түрлі құбылысы, түрлі сырлары, жан-жануарлары адамның тілін біледі деп нанатын. Сол жаратылыстың түрлі құбылысымен, түрлі сырларымен, жан-жануармен тілдесуді, сөйлесуді мүмкін деп біліп, өзінше сөз тауып, өзінше «арбасатын».

Адамзаттың жан-жануармен қатысуы адамдардың, өзара қатысуынан айырмасы жоқ деп білген. Адамзатқа зиян келтіретіндеріне қарсы өрекет қылған болып, пайда келтіретіндеріне құрмет қылып «арбайтын».

Тілдесу, сөйлесу, арбау сөздерді «сырлы» қылып айтуға тырысатын. Оған қайдағы «тыйымды», «сырлы» сөздер іздеп, тізіп айтатын. Сол ескіліктегі билер табының санасы үстемдік қылған пішім бойынша, адамзатпен қатысқан сансыз иелерді өзінің мақсұғына ию үшін істелетін ырым мен «тыйымды», «сырлы» сөз табылып айтылса, мақсұт орындалады деп білген.

Отқа май тамызып: «от ана, май жарылқа!» десе, жарылқайды деп білген. Көк күркірегенде, «сүт көп, көмір аз» десе, тәңірі не легенінді орындайды деп нанатын. Құйын соғып келе жатқанда: «тұпа-тұпа, таздың үйіне бар, таздың үйіне бар!..» деп түкірсе, құйын оның үйін жықпай кетеді деп сенген.

Бірте-бірте ел шаруашылығына өзгеріс кіріп, жұрттың санасына да өзгеріс кіріп, қазақ болған руларға мұсылман діні кірген соң, бұрынғы көп «тәңір-иелерге» құлшылық қылатын замандағы ырымдарға қарсы күрес ашылып, ол ескі ырымдардың көбін

бірте-бірте қойғызған. Ислам діні орнаған соң қалған ескі діннің ырымдарымен бірге айтылатын «сырлы» сөздері де, тақпақтары да ұмытылып қалған. Ал ескі діннен қалмай кете берген кейбір ырымдар ислам дінінің өзімен қатысып бірте-бірте өзгеріске түсіп, кейбіреулері тек «әдет» болып қана қалған. Ондай ырымдардың кейбіреулері түгел ислам дініне сіңіп, «Алланың», «құдайдың» («жалғыз патшаның») «әмірінің істері» деп саналатын болып қалған. Кейбіреулері ислам дінінің нанымымен араласып, екінші түрге айналған әдет, ырым болып қалған.

Бұларға мысалы: 1) адамзатқа зиян келтіруді андыған кейбір «иелердің» адамзатқа, малға істеген кеселдерін кетіру мақсатымен істелетін ырымдар мен «тыйымды», «сырлы» арбау сөздер. 2) Жауын болмай құрғақшылық болып, жер шөлдегенде бұлт-жауын шақырып істейтін ырымдар мен айтылатын «сырлы» сөздер. 3). Адамға «қас» жыланның, құрттардың тілін «байлау» мақсатымен айтылатын сөздер. 4) «Қылышын сүйреткен қыс» өтіп, жарқырап шығатын жаз басталардағы жыл басы «наурызда» істелетін ырымдар мен айтылатын сөздер. Және осы тәрізденгендер.

Міне, осындай ретте айтылатын «сырлы» сөздер, халықтың ауыз әдебиетіндегі билер санасы үстемдік қылған ескіліктегі дін салтынан туған өлең, жыр, тақпақтарға қосылады. Әрине, бұған және, ислам дінімен байланысқан ырым, әдет өлендері қосылады.

Билер табы үстемдік жүргізген қазақ болған рулардың және басқа түрік руларының жаратылыстың түрлі құбылысын, түрлі сырларын бөлек-бөлек тәңірге балап жүрген исламнан бұрынғы, замандарында – тіршіліктері өуенің райымен өте қатты байланысты болған. Тіршіліктері ауыз жайылысындағы аңша жайылған мал өсімімен ғана және аңшылықпен ғана болғандықтан, өздері де аң тәрізді, жаратылыстың қойнында жүрген, күштілер табына бағынған түрік руларына, қыстың, жаздың мезгілдері айрықша зор мәнді болған.

Пішені жоқ, салынған жылы үй-қорасы жоқ, малын тек «тәңірлерге» тапсырып, аяқ жайылысқа, ауыз жайылысқа қоя беріп, күннің құбылысына қарап отырған, билер табы билеген өздері де мал тәрізді елге қыс – «қылышын сүйреткен қаһарлы жау» тәрізді болып көрінген де, жаз – жанды жадыратқан рақым анасы тәрізді болып көрінген. Қыс өтіп жаз басталғанда, ел демін бір алып, көңілі жадырап, қуаныш қылатын. Сол қыс өтіп, жаз

Өлең салатын рақымды мезгілдің басын «наурыз» деп атап қуаныш, мейрам қылатын.

Бұл қуанышта істейтін ырымдар болған. Қуаныш айтылатын, рақымды жаздан тілек тілеп сырлы көркем сөздер айтылатын. Ол көркем сөздер өлең-жыр болатын болған. Ондайда айтылатын өлең-жырлардың көбі біздің заманға жетпей ұмытылып қалған. Бірақ, өйткенмен «наурыз» туралы айтылған бірнеше өлең-жырлардың бірі бұл араға келтірейік. Бірақ, бұл келтірген өлеңдерді тек, «наурызға» ғана арналған өлеңдер деп, кесіп айту қиын тәрізді. Ескілікте де көшпелі надан елдің наурыздан басқа да мейрамшыры болған. Бұл ескіліктегі наным дін салтынан туған өлең-жырлар да үстем таптың санасымен құрылған екендігі айқын көрінеді... Сонымен діннің де бұрынғы үстем таптың құралы болғандығы көрінеді...

ЕСКІЛІКТЕГІ МЕЙРАМ ТАҚЫРЫПТЫ АЙТЫЛҒАН ӨЛЕҢ-ЖЫРЛАР

Ұлы күні қазан толса,
Ол жылы ақ мол болар,
Ұлы кісіден бата алсаң,
Сонда олжалы жол болар...
Ұлыстың ұлы күнінде,
Бай шығады балбырап,
Қасында жас жеткіншек
Тұлымшағы салбырап.
Бәйбіше шығар болпып,
Күндігі баста қайқып.
Келіншек шығар керіліп,
Сәукелесі саудырап.
Қыз шығады қылмиып,
Екі көзі жаудырап,
Ақ бөкендей сырқырап,
Құл құтылар құрықтап,
Күң құтылар сырықтап,
Кетік ыдыс шөміштің
Буы кетер бұрқырап.

Және мынадай сөздер бар:

«... Амансыз ба, ұлыс оң болсын!
Ақ мол болсын!
Қайда барса жол болсын!..»

«Ұлыс бакты болсын!
Төрт түлік акты болсын...»

«Ұлыс береке берсін,
Бәле-жала жерге енсін!»

Тағы:

«Ұлыс күні көрі-жас,
Кұшақтасып көріскен.
Жаңа ағытқан козыдай,
Жамырасып өріскен.
Шалдар бата беріскен:
«Сактай көр» – деп терістен.
«Кел таза, бак, кел!» десіп,
«Ием, тілек бер!» десіп,
«Көш кайраған, көш!» десіп,
«Көз көрместей, өш!» десіп...

Тағы:

«Есік алды кара су бойлаганым,
Жалғанның қызыгына тоймаганым,
Көмілсем де кетер ме көкейімнен,
Калкаммен ұлыс күні ойнағаным!...»

Міні, бұл жырларда, үстем таптың санасымен құрылған өлең болғандықтан және шаруашылық ретінен туған дін мейрамының жыры болғандықтан, шаруашылыққа кожа болған байларды әдемілеп суреттейді...

Онан соң, бұл өлең-жырлардың сөздерінде, «тәңірі иелерге» құлшылық қылып табынған кездердегі ескі, кетік ыдыс шөмішті отқа жағып, ескі пәлені «кет!» деп қуалап, «иесінен» жаңа бак тілейтін кездердегі билер табының ықпалындағы елдің санасы көрінеді. Өзі де аңша тіршілік қылып, аңша жайылып өскен мал есімімен күнелткен елдің тіршілігі малдың өсімімен, малдың ағымен ғана екенін айқын көрсетеді.

...Айналайын өкекем!
Неге бердің кедейге?
Қанша ақылды десең де,
Кедейді кедей демей ме?
Байға берсең, өкекем!
Қазысы қарыс айғырды,

Сүбесі сүйем кошқарды,
Ұлыс күні соймас па ем?
Тамам сорлы тоймас па ен?
Жүп шырақ жағып қоймас па ем?» –

дестен өлең жұрнағында да мейрам күні «тәңіріге» жүп шырақ жағып, отқа табынып құлшылық қылатын салтты көрсетеді. Және ескілік заманнан-ақ бай мен кедейдің тұрмысының бір-біріне үйлеспегенін көрсетеді. Ескіліктен-ақ байдың үстем болғанын, «қанша ақылды болса да» кедейдің кем саналғанын көрсетеді.

Бұл келтірген өлең жұрнақтарын наурызға ғана айтылған екен деу қиын тәрізді. Ескіліктегі елдің мейрамы тек қана наурыз болмауға керек.

Ескіліктегі дін салтынан қалған өлең-жырлардың соңғы кезеңі үшін айтылып келген молырақ түрінің бірі баксылар жырлары. Сондықтан баксылар жырларынан да нұсқаларды молырақ келтіземіз.

БАКСЫНЫҢ ЖЫРЛАРЫ

Сөздің басы бісмилла,
Бісмилласыз іс қылма!
Бісмилла десең күдай бар.
Жын-шайтан көрінсе,
Сыртымнан әрі қуа-ай бер...
Бабаларым дәм берген,
Өздеріңе қол берген.
Үлкен ата ер аруақ
Талай жерден жол көрген.
Әулиеге дем берген,
Айтар сөзге ем берген,
Жеті өлікке жан берген,
Жеті пірге қол берген.
Ақшора бабам қолдай көр.
Жын атасы Барлыбай,
Шакырғанда келдің бе-ай?
Жын атасы ер қоян,
Шакырғанда кел қоян.
Қойқап тауын өрлеген,
Қаптың тауын жерлеген.
Арқалан шайтан айдаған,
Жын-шайтанды байлаған,
Енді артыңа карама.
Енді артыңа қарасаң,

Каптаған кара бұлттай,
Кайнап біткен бұлақтай,
Сайдан шыққан құлақтай,
Женсіз берен киіпген,
Лашын құстай түйілген,
Кас-кабағы бүрілген,
Жараған бүкір мықынды,
Кара бұлттай кекілді,
Айдаһардай айды Орақ,
Айбалтасы қанды Орақ,
Кайдан келдің жауды орап?..
Жауланбай-ақ келіңіз,
Мына ауруды көріңіз:
Етер бұған ем бар ма?
Салар бұған дем бар ма?
Айтатұғын мал бар ма?
Шығатұғын жан бар ма?
Төніректі болжаныз.
Ақылменен толғаңыз,
Әуелі құдай елді онда,
Елді ондасаң ерді онда,
Мұхаммедтей пайғамбар,
Айналайын, сен де онда!
Қалам шәріп мойнында,
Дұғаларың қойнында,
Төнірекке көзің сал,
Әлеумет отыр үйінде,
Санап жұлдыз батырған,
Сарғайтып таңды атырған,
Мың кісіге барабар,
Ақсақалды бабаныз,
Біз де сіздің балаңыз
Сәукеле кара сақалдым,
Патсайы шапан жамылған.
Қырға шықсам қызым деп,
Өрге шықсам ұлым деп
Құралай көзі қызарған,
Құдай боп шашы ағарған.
Ақсақалды бабамыз,
Біздер сіздің балаңыз,
Алпыс отау кара жын,
Қайда кеттің мұнда кел,
Атты келме, жаяу кел:
Қатты келме, баяу кел.
Енді сөйле бәлігер,
Анықтап сөйле дәрігер,
Үлкен жүзді білгішім,
Кіші жүзді жарғышым,
Болжай отыр байғұсым.

Кайдан келдің сабылып?
Мінгендей атың шабылып?
Батырым алып келіпсіз,
Жетпіс де батпан темірді,
Жалғыз өзің жамылып,
Балалы қаздай ыңыранып,
Бәйтсеректей бұралып,
Батыр, терек, сен сөйле!
Түлкілі кара серігім,
Осындайға керегім.
Жасы кіші ауды алған,
Өжет кісі жауды алған.
Сөйлеші енді, құлдық бас!
Сөйлемесең байғұсым,
Болады маған жаман іс,
Ақ түйғыным, бопам-ай!
Томаған сенің күмістен.
Аяқ бауың жібектен,
Екіде бірдей баршын құс,
Баурың шұбар арышын құс,
Күйту-күйту, сары құс!
Жеген жемің бәрін дүс!
Темір канат кара құс.
Сексен сегіз құмарлым,
Токсан тоғыз тұмарлым!
Сол иығың сәукелем,
Оң иығың үкілім,
Қызылда жирен ат мінген,
Жал-күйрығын шарт түйген,
Екі найза түйіскен.
Лыкайлап жауға тиіскен.
Қызыл қалпак киіскен.
Күйын жауға тиіскен,
Екі бірдей торы атым,
Күйысканды құла атым —
Қызыл шұбар айдаһар,
Кара шұбар жолбарыс,
Маңдайыңның қалы бар,
Арқаңыздың жалы бар,
Өзі бір ерке болмаса,
Бой бермейтін жануар!
Бір мүйізін көк тіреп.
Бір мүйізін жер тіреп,
Соғу жерге барабар,
Балақ шудаң балкылдап,
Азу бір тісің сақылдап,
Арқа басың такылдап,
Айналайын қарт бура,
Келші бермен жақындап!

Ай кожа мен күн кожа,
Сыйынған пірім, сен кожа!
Сыйынған кожа пірлер-ай!
Тентек кара ерлер-ай!
Буыны жок былкылдап,
Кайдан келдің сылкылдап?
Сары майдай толықсып,
Суыткан аттай бұлықсып?..
Сол-сол, сол-сол, сол жатыр,
Жағасында соның кол жатыр,
Сонша колдың ішінде
Шойынқұлақ деген алып жатыр.
Аспандағы көп пері,
Көп перінің ішінде
Аты жақсы дәу пері,
Су ішінде су пері,
Сұмырайға ұксаған қу пері!
Жын ішінде жын пері!
Жынданбай-ақ жүр пері!
Ай астында ақ пері,
Жеті пері келер ме!
Толықсып туған айдай боп
Жеті ласкер жатыр ма
Өз алдына дардай боп?
Күдай досты Мұхаммед,
Шариардың досы екен,
Шайтан менен өзیرهйіл,
Пенденізге кас екен,
Қастығы мұның осы екен,
Бісмылда десе дуа бар,
Жын-шайтанды қуа бар!
Аспандағы төрт атты,
Төрт аттының ішінде,
Қайраты артық бөрте атты,
Енді сөйле, тор тайлым,
Әр нәрсеге онтайлым,
Жан ағама жан жолдас,
Жан жолдасым жан қимас,
Қабырғаға кан қатса,
Қайырылар күнің қайда бар!
Тұмсығына мүз қатса,
Бүрілер күнің қайда бар!
Жан-жағына қараған,
Құлаштап шашын тараған.
Жауған қардай боратып,
Пердемен жүзін қараған,
Өркеші жок нар ма екен,
Судан шыққан сүйірік пе,
Суырылып озған жүйірік пе?

Топтан шыккан тұлпарым,
Аздан шыккан сүңкарым,
Жануарым, сөйлеші!
Кәріп жанды камшылап,
Сілкесейің тамшылап,
Аспандағы көп пері!
Көп перінің ішінде.
Аты шулы көк пері!
Қаражал, жазған қасқырым,
Таси берші тасқыным!
Енді сөйле, елші қыз,
Елге хабар берші, қыз,
Ақ боз атқа мініші, қыз,
Үкілі балақ, сексен шок,
Бармағың бар өңшең шок,
Енді сөйлер сүр тайлым,
Әр нәрсеге оңтайлым!
Базар кеткен бар таяқ,
Бұхар кеткен жексаяқ,
Отыз тісің тізіліп,
Аш белің сенің үзіліп,
Қайдан келдің жазған-ай?
Сен сөйлеші азғана-ай!
Кереге бойы кер жылан,
Керілмей-ақ кел жылан,
Үй айнала сүр жылан,
Сумандамай жүр, жылан!
Алты жылан ат етіп,
Екі жылан камшы етіп,
Алты құлаш ақ жылан,
Белдемеден соқ жылан,
Сені улар жок, жылан!
Белдемеден сен соқсан,
Екі құлаш үш жылан,
От орнындай ордалым,
Қырық мың саны найзалым,
Осындайға пайдалым,
Арбаң-арбаң жүр сен,
Адымы жерді қуырган,
Адымыннан қуылды,
Табаныңнан суырылды.
Жылатпай тұман ашылмас,
Жығылмай жүйрік басылмас.

ШАҚАР БАҚСЫНЫКІ ДЕГЕН САРЫН

Уай, терегім-терегім!
Бір күніме керегім.
Бейбақтың оты жанбайды,
Бейшараның үйіне,
Шақырса қонақ қонбайды.
Арам ойлы жігіттің
Жүрсе жолы болмайды.
Арық атпен қамшы ойнар,
Жыртқық үймен тамшы ойнар,
Көбік қарда түлкі ойнар,
Қаулан көлде жылқы ойнар...
Мен Жаманның ұлы Шақармын,
Көпті көрген мақармын,
Ойбай да терек, уай терек,
Маған бір пәле тақалдың!

ЖАМАНСАРТ БАҚСЫНЫКІ ДЕГЕН САРЫН

Болат бір пышак жанға қас,
Қып-қызыл талға қиналса,
Ер жалғыз үй қонбайды,
Қатын бір шайғау болмаса.
Онайлықпен дүние жоқ екен,
Ту жығылып құласа,
Айғыр айтып, ат айтып.
Ағайыны еңіресе,
Сонда да тәңірім қоймайды-ау,
Алуына ұнаса.
Әсіре бір таудан жол салған,
Көп қаптан барып жол алған.
Көкте екенін көрмеген,
Жерде екенін білмеген,
Аласа бойлы жатаған,
Ажырыққа түйе матаған,
Әкесі өліп ас беріп,
Алпыс бір ала қоңыз атаған,
Жарғышта жын да сен арсыз,
Бейбак адамзатта мен арсыз!..

БЕРІКБАЙ БАҚСЫНЫКІ ДЕГЕН САРЫН

Ал періңмін, періңмін,
Періленген серіңмін,
Қалың бір әйтек ішінде
Аз ауыл бекем болсам да,
Таңдап бір қонған жеріңмін.
Өзім бір деген кісіге
Өзегімді беремін.
Егескен жауым кет болса,
Аузы бір қанды бөріңмін.
Кекіліктей жорғалап,
Қара бір қаным сорғалап,
Алладан әмір келгенде,
Өстіп бір жүріп өлермін.

АРҒЫН ДОСМЫРЗА БАҚСЫНЫКІ ДЕГЕН САРЫН

Әуелі, құдай, сен онда,
Сен ондасаң мен мұнда,
Құрық бойы қар жауса,
Жұтамайды сауысқан.
Қанды қалпақ кисе ле,
Қиыспайды туысқан.
Жақындықтың белгісі
Бар-жоғын алысқан.
Алыстықтың белгісі,
Ту байласып соғысқан...
Жын атасы Берлібай,
Шакырғанда келдің бе-ай,
Келші бермен жын пері,
Шакырғанда кел пері!
Айда шіркін жындар-ай!
Кешіктің нағып мұндар-ай!
Әуелі құдай жын берген,
Өтірік бермей шын берген,
Келші бермен, сары қыз.
Айтқан сөзің дәрі қыз,
Үш жүз алпыс жасаған,
Жақ сүйегі босаған,
Айқайда менің жан апам,
Шакырғанда кел сана!
Оң иығыма мін сана!
Айда бермен палшы қыз
Ақ боз атқа мінші, қыз.
Айғай сурет салшы, қыз!
Палшы да қарам, сен сөйле,

Өтірік айтпай, жөн сөйле,
Өтірік айтсаң өлгенің,
Казбай жерге көмгенің,
Айтылатын мал бар ма?
Шыккалы тұрған жан бар ма?
Тебінгіде тер бар ма?
Тепсініп тұрған ер бар ма?
Канжығада кан бар ма?
Каптай шапқан жау бар ма?
Болжаушы кара, болжай кел,
Төңіректі шолгай кел!..
Айда бермен, жирен тай!
Сен келгенде көңілім жай,
Сары аяктай сріндім,
Сарымсақтай азулым!..
Шыңғыр-шыңғыр кісінескен.
Қиын өзі иіскескен.
Төрт аяғы болатты,
Жал-құйрығы канатты,
Адымы жерді қуырған,
Ашуы шөпті суырған,
Қиған қамыс құлақтым,
От орнындай тұяқтым,
Үзенгісі үзбе алтын,
Тебінгісі терме алтын,
Құйысқаны құйма алтын,
Жүгені бар түйме алтын,
Қу найзалы жирен тай.
Қу найзанды қолыңа ал,
Бал болса, ойыңа ал!
Төмен кеткен төрт аттым;
Жоғары кеткен бөрте аттым,
Арқаға кеткен ала аттым,
Жал-құйрығым канаттым
Сәукеле кара сақалдым.
Батсайы ала шапандым,
Келші бермен көр тайлым,
Әр нәрсеге оңтайлым.
Бейістің шөбін оттаған,
Өзге шөпті таптаған,
Шаклак мүйіз көк қошкар.
Бір мүйізін көк тіреп,
Бір мүйізін жер тіреп,
Келші бермен, жануар!
Ай астында ай қожам,
Күн астында күн қожам,
Ойда жүрген он қожам,
Қырда жүрген қырық қожам,
Қырық қожаның ішінде

Айыр сакал сары қожам,
Келші бермен, сен қожам...
Айда бермен, көп батыр,
Алпыс найза қырық шатыр,
Келер болсаң жылдам кел,
Алдыңда толы жау жатыр!..
Айда бермен, сүр қаншық,
Онан кір де мұнан шық!
Кер-кер жылан, кер жылан!
Керілмей-ақ кел, жылан!
Ұзындығың қырық құлаш,
Көлденеңің сексен кез,
Айда бермен, сүр жылан!

Міні, бақсылар жырлары да үстем таптың сана, тұрмыс суретін жақсылап көрсетеді. Бұл, бақсылар жырлары да үстем таптың санамен шыққан екендігі айқын көрінеді...

Бақсы жырларының басы ел аузындағы үйреншікті жырлардың жұрнақтарынан құралған болып келеді. Бақсы жырлағанда, әуелі сол ел аузындағы үйреншікті жырлардың жұрнақтарын құрастырып жырлап, сонсоң, қызыңқырап алған соң, бақсылардың өздерінің ғана жырлайтын жырларын боздатады. Кейде кейбір бақсылар бастап, жай жабайы адамдардың жырындай, өз ойынан шығарған жырларды да айтыңқырап алып, сонсоң қызып алған соң, «бақсылық» жырға түседі. Жоғарыда келтірген бақсы жырларының бәрінің де бас жағы көбінесе ел аузындағы үйреншікті жырлардың жұрнақтарынан құралған. Ал кейбірінде, өздері ойынан шығарған жабайы жыр тәрізді басталғандары да бар. Мысалы:

...Женсіз берен киінген,
Лашын құстай түйілген,
Қас-қабағы бүрілген,
Жараған бүкір мықынды.
Қара бұлттай кекілді.
Айдаһардай айды Орақ,
Айбалтасы қанды Орақ,
Қайдан келдің жауды орап?.. –

деген жыр жұрнағын Орақ батырдың жырынан алған.

Бақсылардың қай-қайсының болса да ел аузындағы жырлардың жұрнақтарынан құрастырып жырлағандары, жырларының бас жағында айқын көрінеді.

Бақсылардың жырлары ислам дінінен бұрынғы «аруак тәңірі» «ие» дініне құлшылық қылған заманның нанымынан шыққан жырлар. Қай заманда, қандай дін болса да билер, хандар, байлар табының құралы болған. Бақсы ислам дінінен бұрынғы заманда пайғамбар, әулие тәрізді болған. Билер, хандар табының мықты тірегі болған. Теміршыңның шақырған ұлы жиылысында қалың топта отырған ру бастықтарының алдына шығып сөз сөйлеп, Теміршыңға Шыңғыс атты берген Қоңырат руынан Көкше бақсы. Көкше «Теміршың енді ұлы хан болуы керек, «көк тәңірінің» маған берген жарлығы бойынша Теміршыңның аты енді Шың – құс хан болады» деген. Көкше ақ боз атқа мініп, әр түні «көкке ұшып келем, көк тәңіріден хабар алып тұрам...» дейтін!

Көкше бақсыны жұрт «тәңірі бұты» дейтін. Бұл да бақсылықтың аза бастаған кезіндегі бақсы. Бұдан бұрынғы заманда бақсы тіпті қадірлі болған. «Көк тәңірінің» нағыз «бұты» саналатын, «Тәңірі бұты» деген – тәңірдің суреті деген сөз.

Мал өсірумен күнелткен, билер табы үстемдік қылған рулар, бері келе, тіршілік қылу ретінде, аздап болса да тәжірибе, білім қорын қасықтап жинап, көп тәңіріге жығыла құлшылдық қылу қалыбы босап, бақсылық азғындай берген. Содан қазақ болған рулар мұсылман дініне кірген соң, бақсылықпен кейбір «иелерге» «аруақтарға» нану мұсылман дінінің нанымымен қатысып екінші түрге түскен. Бақсылық, аруак, тағы да мұсылман діні қабыл алған сондай «иелер», Алладан болатын «керемет» деп саналатын болған. Бұрынғы «көк тәңірінің» орнына «исламның «Алласы» орнап, бақсылық пен аруақтар, ескі діннен қалған кейбір «иелер» исламның Алласына сиынған. Сөйтіп, исламнан бұрынғы діннің бақсылыққа, аруақтарға, көп «иелерге» құлшылдық қылатын санасы мен ислам дінінің санасы араласып бітісіп, бақсылыққа нану, «аруаққа», көп «иелерге» нану жаңа түрге түскен. Бақсылықты жынның, перілердің қуатымен, Алланың өмірімен болады деген.

Жын, пері екі түрлі болады, бірі – адамзатқа зияндас, қастық қылады, бірі – достық қылады. Бақсы сол адамзатқа достық қылатын жынның қуатымен бақсылық қылады деп нанатын болған. Билер табының санасымен құрылған сол кездегі наным бойынша, кейбір «иелер» мысалы: бақсылық, ақындық, өншілік, байлық, бақ, «Алланың өмірімен» қалаған пендеге қонатын «ие» деп білетін болған. Оған мысал: жоғарыда келтірген «Берікбай бақсының жыры» деген жырдағы: «Ал періңмін, періңмін, аз ауыл

«Кемпірбай ақынның «кеудемнен көк ала үйрек кош деп ұшты, сол шіркін көрі жолдас өлең білем» деген сөзі. «Осы өлең Серкебайға қонбас білем» деген сөзі. «Басында дәулет құсы қонған екен» деген өлең сөзі. Міне осындайлардың бәрі, жоғарыда айтылған, билер дәуіріндегі жаратылыстың түрлі сырына да бөлек-бөлек «тәңірің» бар деген нанымды көрсетеді.

Бақсы жырларының сарыны халықтың өзге сарын-күйлерінен бөлек, өзгеше болады. Бақсы жырларының күйі суық, жат сарынды, тыңдаған надан адамның сезіміне суық қиял елестеткендей, надан адамның бойын шымырлатып, ойын түршіктіргендей болады.

Қазақ арасында болған бұрынғы бақсылардың ең зоры, ең ескісі Қорқыт деп саналады. Қорқыт – бақсылардың атасы деп саналады. «Қорқыт өлімнен қашқан екен... қайда қашып барса да, алдынан қазылып жатқан көр кез бола берген» екен. Қайда барса да қорқыттың көрі болған соң, «өлімге берілген...» дейді.

Бақсылардың тартатын күйлерінің ең әсерлісі, ең жақсысы Қорқыт күйі саналатын. Қорқыт күйі деген күйді қобызшылар билің өмірдің басына шейін тартып келді. Бақсы жырлары да сол жат, суық сарынға, бақсыға құрал болған қобыздың аңыраған үніне лайық, тыңдаған надан жұртты сесін алатындай еңсесін басып қиялына, ойына қорқыныш сездіретіндей, бір түрлі әсер беретіндей сөздерден құралған болады. Тыңдаған надан жұртқа айбатты, «әруақты», алапатты суреттерді елестететіндей болады. Және неше түрлі жат ойындар істейді. Өзінің жат, «сырлы», аруақты, суретті жырына, жат сарынды күйіне, істеген жат ойындарына бақсының өзі де қатты әсерленеді. Өзінің де барлық сезімі қиял теңізіне шомып, қалқып өседі...

Жат, суық сарынмен қобызды сарнатып, елдің, билер табының үстемдігімен құрылған санасындағы айбатты, әруақты суреттерді елестеткендей «сырлы» сөздерді үйлестіріп, сабалап, бұраша күркілдеп, шабынып, өртүрлі жат қимылдар істеп, жылап-сарнап, тыңдаған надан халықтың сесін басып, «қорғалатып», бақсы мүлде өзіне бағындырып, өзіне иландырып алады. Айбатты, алапатты суреттерді елестетерлік, «сырлы» сөздерінің түрін жоғарғы бақсы жырларынан оқушы айқын-ақ көреді.

Оған мысал бақсылар жырындағы мына суреттер: «Шабынның күркіреген қарт бұра...» «Пейіштің шөбін оттаған, бір мүйізі

жер тіреген, бір мүйізі көк тіреген, шакпақ мүйізді қошқар...» «Бөйтерек». «360 жасаған сары қыз». «Бекініп жатқан, келетін жау». «Алпыс найза, қырық шатырлы батырлар»... «Ақ сәлделі каптаған кожалар», «Токсан қойдың терісінен тон шықпаған жара бас дәу», «Ұзындығы қырық құлаш, кереге бойлы, каптаған неше түрлі жыландар»... «Айдаһарлар»... «Аспандағы көп перінің ішіндегі дәу пері». «Қалың қолдың ішіндегі шойын құлақ алып»... «Жан-жаққа шаптырған қос-қос аттылар». «От орнындай тұяқты жирен тай». Тағы, толып жатқан «әруақ иелі», жат суретті «жындардың», «перілердің» аттары.

Міне, солардың бәрі, сол тыңдаған надан жұртқа сол замандағы билер табының үстемдігіндегі айбатты, алапатты суреттерді елестетіп, әсер етерлік, аласұрып салған суық сарын мен қобызға қосылған жанталасып ұйқастырылып тізілген «сырлы» сөздер. Бұл айбатты, алапатты суреттердің бәрі де – батырлар, байлар, хандар, билер табы үстемдік қылған жаугершілік замандағы қазақтың өз тұрмысынан алынған. Сол замандағы қазақтың тұрмысын, санасын айқын көрсетеді. «Алпыс найза, қырық шатырлы батырлар. Бекінген, тепсінген жау. Тебінгідегі қан. Айбалтасы қанды, айбынды, Орақ батыр». Және осы тәрізді суретті сөздер, әлгі айтылған батырлар, байлар, билер табы әкімдік қылған шабыншылық, жаугершілік, ру-руға жіктеліп, бірін-бірі шауып алып жүргендегі заманның суреттері. Мұхаммед, Алла, қожа, пір дегендер – ислам дінінің қасиеттейтін заттары, қазақ атанған рулар ислам дініне кірген соң қосылған қоспалар.

БАҚСЫ ТУРАЛЫ БІР ӨЛЕҢНІҢ ЖҰРНАҚТАРЫ

Койлыбай бақсылардың үлкен пірі,
Олардың таусылмайды айтса жыры,
Халайық үлкен-кіші көзі көрген,
Көп еді ол ерлердің көрген сыры.
Койлыбай жан кетпеген жастарынан,
Кетпеген бақыт дәулет бастарынан.
– Үлкен пірі олардың Қорқыт ата.
Бата алған тамам бақсы асқарынан.
Койлыбай бақсы болып өтті бұрын,
Айтайын қариялар көрген сырын,
Көр қаптан қыз періні келтіргенде,
Көргеннің алады екен көзден нұрын.

Ақ сарай алтын қанат кіреді үйге,
Сөз айтар үлкен аға, кіші биге,
Таң калып жұрттың бәрі тұрады екен,
Қойлыбай қобыз алып тартқан күйге...
Қойлыбай әулиеге жалбарады,
Құдайға мінажат қып зарланады,
Дауысы он шақырым жерге кетіп,
Көргендер мидай балқып таңданады.
Жамағат Аллалайды жалбарынып,
Көрген жан тұрады екен таң қалысып,
Айқайлай қобыз тартып жып шақырса,
Дауысынан кете жаздар жер жарылып.
Қорқады ол келгенде отырған жан,
Қалмайды зәресі ұшып жүзінде қап,
Жұртынан дәу перінің дастарқан көп,
Жамағат отырғанға береді нан...
Қойлыбай қобыз тартып салады ұран.
Істеткен жындыарының бәрі қыран,
Ысқырған ызғарына жан шыдамас,
Келеді онан кейін айдар жылан...
Әуелі бақсы пірі Қорқыт ата,
Тілеймін гапу ет деп кетсе ката,
Адамнан ер Сүлеймен өткеннен соң,
Мойнына көп жамағат салған бата.
Қойлыбай Қорқыттан соң дәурен сүрген.
Әр жерде ақ сарайдай үйге кірген,
Өзіне қылған екен шын қызметкер,
Шайтанды ұстап алып жалғыз жүрген...

ШАҚЫРУ, АРБАУ, БАЙЛАУ ЖЫРЛАРЫ

Шақыру, арбау такпақтары деп мысалы: бұлт шақырған, жауын шақырған жырлар тәрізді «сырлы» сөздерді айтамыз. Бұ да, бақсының «жындарын» шақырған сарынды, «сырлы» жырлары тәрізділеу болады. Бұл да, көшпелі рулар жаратылыстың қойнында болған замандағы күштілер табының өкімшілігінде, сол үстем топтымен құралған сана бойынша, жаратылыстың түрлі құбылысын, түрлі сырын жанды зат деп танып, соларды «тәңір-иелер» деп құлшылық қылған ескіліктегі дін мен мұсылман дінінің қатысын, бітіскендігінде нанымды көрсетіледі.

Шақыру, арбаулар, көбінесе, сөздің қуатына, сөздің сырына қатты сенгендікті көрсетеді. «Сырлы» сөздерге шақырушының өмірі де қатты әсерленіп, бар сезімнің қиял теңізіне шоматындығын көрсетеді.

Шақыру, арбауларда, көбінесе «сырлы», «жат» сөздерді үйлестіріп тізіп жырласа, «тәңір-ие» делінген жаратылыстың құбылысына тіл қатып, соған тіл алғызуға, соған әсер етіп, өз тілегіне бағындыруға болады деп сенген жаратылыстың жаны бар заттары – жануарлармен, мысалы – жылан, шаян, бүйі, қарақұрттармен арпалысуда, сондай түрмен айтылады. Билер табының ықпалымен құрылған сана бойынша, ескіліктегі адамзат барлық жан-жануарларды да, сондай «сырлы», «жат» сөздердің қуатымен, «кереметімен» «дегеніне бағындырам» деп сенетін. Жылан, шаян, қарақұрт, бүйі, бәленгі, адамды яки малды шақса, шағылған жанды алдына қойып «оқитын». Оқуы әлгі «сырлы», «жат» сөздерден үйлестірген жыр.

Әрбір жылан, яки шаян, ұлу құртқа әсер ететін бір «сырлы» сөз болады. Сол «сырлы», кереметті сөз табылса, әлгі адам арбауына алған жылан, яки құрт адамның дегеніне бағынады, жеңіледі. Ал шағылған адам жазылады деп сенген... және, әлгі «жат» сөздердің «сырлы» сөздердің бірі ізделінген ең керекті сөз болады. Ол сөз – жыланның яки шаянның аты болып шығуы мүмкін. Топып жатқан сөздерді айтып отырғанда, бірі әлгі жыланның аты болып шықса, жылан жеңіліп, уыты өзіне жайылып өледі. Шағылған адам яки мал оналады деп сенген...

Бұл жырлар қысқа-қысқа тақпақ тәрізді болады. Ұзақ болса, ылғи «жат» сөздерден құралған жырды жатқа алу, жатқа қайта-қайта оқу қиын болар еді.

КҮН ЖАЙЛАТУ, БҰЛТ ШАҚЫРУ

Күн жайлату шарты: қылаң, ақ боз жылқының, яки маралдың ішінен шығатын қызыл тасты бір ыдысқа салып, үстіне су құйып, арбау – шақыруды оқиды. Егерде дем алып оқыса күн жайламайды-мыс, қызыл тастың зорлығы асықтай болады-мыс. Атын «жайтас» дейді. Алматы уезінде Топар елінің қазағы Бұйғамбай деген болған дейді, оның арбау шақыру жырын баласы білелі дейді.

Мұны жазып алушы – Сабыржан Шәкіржан баласы, айтушы – Есік Іле елінде Абай Атабек ұлы.

«Күн жайлату» тасымал ішінен шығады деп, басқа түрік жұрттары да ескілікте сенеді екен.

Так Сүлеймен, Сүлеймен,
Сенен медет тілеймін!
Ат басындай ақ бұлт,
Алла, сенен тілеймін.
Кой басындай көк бұлт,
Қожам, сенен тілеймін.
Қоғалы көлдер құрыды,
Құба жондар шөлделді.
Қолдан кара жауын бер,
Қара сабам қаусады,
Сары аяғым саусады,
Қасымнан қараң-құраң кетті ғой,
Маңдайымнан аңы шуақ өтті ғой,
Жандай досым, ақ бұлт.
Омыраудан сок, бұлт!
Танай-танай ақ бұлт,
Омыраудан сок, бұлт!
Есек желді, сүр бұлт,
Еріктірмей жете көр,
Мен тасымды торлайын,
Торсыққа салып қорлайын,
Тәңірі өзін берсең зорлайын,
Түңғиық кара көлдерден,
Шөп алайық, ақ бұлт,
Омыраудан сок, бұлт,
Ербек-сербек бай атай!
Еркек қана күрес тай.
Шыны кара, шыны кара.
Құлан-жылан бұлан тай
Мартай-мартай,
Тері тоқым мар тұрғай, қай тұрғай.
Түрлен, кара бұлтым!
Мен де сенің ұлтың:
Дария шор!
Дария шор!

БҮЛТ ПЕН ЖАУЫН ШАҚЫРУ

Темір, темір, теміржан!
Темірдің ұлы қауғажан.
Тасырғасаң тас жаудыр,
Қаһарлансаң қар жаудыр,
Бұрқандансаң мұз жаудыр,
Мұздай темір құрсандыр.
Кел, кел, бұлт, кел, бұлт!
Екі енеге тел бұлт!
Ағысы қатты сулардан,

Шырай соғып кел, бұлт.
Шөптің басы жерлерден,
Жүгіре соғып кел, бұлт.
Кайың басын қайыра соқ,
Арша басын айыра соқ,
Тобылғы басын толғай соқ,
Атан түйе жыға соқ!
Ат бауырынан өте соқ!
Үзенгіні үзе соқ!
Тебінгіні тесе соқ!
Мәңкі байды баса соқ
Кошқар байды қоса соқ,
Түрлі таудан тау қойма,
Тұнық судан су қойма,
Ақ атыма мінейін,
Алладан сені тілейін,
Көк атыма мінейін,
Көктен сені тілейін.
Оныменен көк жирен.
Көк Сүлеймен пайғамбардың деміменен.
Тәңірімнен медет тілейін,
Ербек-сербек бай атай,
Еркек қана күрең тай.
Шиып қара, шиып қара.
Құлан-жылан бұлан тай,
Тартай-мартай,
Түрлен, қара бұлтым,
Мен де сенің ұлтың,
Дария шор, дария шор!

ЖЫЛАН ШАҚҚАНДА УЫН ҚАЙТАРУ АРБАУЫ

Кер, кер, кер, жылан,
Кереге басты мер жылан,
Бір жылан бар сүм жылан,
Бір жылан бар сүр жылан.
Бір жылан бар жеті жылғы ту жылан,
Құралай таудың басынан
Қуып келген қу жылан.
Пайғамбардың демінен
Дегелек келді шық жылдам...
Ақ жылан, аты жылан,
Кіші жылан, мышы жылан,
Сары жылан, сары бас жылан,
Көл жылан, көбер жылан,
Шық, тәңірден парман келді!
Парманнан қатты жарлық келді!

Мары-мары, мары жылан,
Ұзын-ұзын, ұзын жылан,
Ұзын шашы келте жылан,
Маркары, саркары,
Былдыр-шылдыр болған түннің басынан
Лек-лек келді шық. жылан!
Ат жылан, қат жылан,
Ыс жылан, кара жылан,
Отыз бес көзді,
Қырық жүзді,
Орман түнінің басынан
Лек-лек келді шық. жылан!

БҮЙІ ШАҚҚАНДАҒЫ АРБАУ

Бүйі, бүйі, бүйі, шық!
Бүйі келді камбар шық!
Заһарыңды жаймай шық!
Отыз омыртқадан шық,
Қырық қабырғадан шық.
Менің атым найман-ды,
Ту биінің етін
Турап берсең тойман-ды,
Енді сені қойман-ды!

ҚАРАҚҰРТ ШАҚҚАНДАҒЫ АРБАУ

Ай-қай мекрі, қай мекрі,
Жылан мекрі, шаян мекрі,
Күллі, күллі, күллі мекен,
Күллі ер мұрт,
Әзкер, мұзкер,
Жия-жия, пара-пара,
Сыйырғында, секерқында,
Ғылабұз күле настан,
Қара келді, қой келді,
Аман келді, күн келді,
Күмән келді, шықсын,
Сүлейменнен медет келді,
Бибіби-бисі, тілепжи, кілебжи,
Ала қомды, бала қомды,
Әрі сана, бері сана,
Әй мекрі, қойма, мекрі,
Шаян мекрі, ден мекрі,
Алба маңыра, қойша маңыра,

Шише маңыра, өлтір мені,
Жытыр мені, шәкір жолдас болармын,
Шык, тәңіріден парман келді!

БӘЛЕНГІ ШАҚҚАНДАҒЫ АРБАУ

Бау-бау, бәленгі!
Бауры шұбар бәленгі,
Кой келді, козы келді,
Сары тонды үрпек бастың
Өзі келді.
Әуеден боз ала торғай келді,
Жерден сары ала байтал келді,
Шык, тәңіріден парман келді!
Келең-келең, келеңгер,
Бауры шұбар келеңгер,
Үсті шұбар келеңгер,
Тас төбеңнен түсермін,
Таң ұрғандай қылармын,
Танауынды тілермін,
Шатты-бұтты қылармын.

ТҮЙЕНІ ШАҚҚАНДАҒЫ АРБАУ

Дау-дау, дауың бар ма түйемде!
Дауың болса түйемде,
Жүрші былай бірсуге,
Құдай тағала бақ берсе,
Төрс тиер біздерге,
Орман таудың басында,
Дегелек түр сақылдап,
Монтаны түр тақылдап,
Қара түйәк басына
Шығайын деп жақындап,
Шык, тәңіріден қатты парман келді!

БАЙЛАУ СӨЗДЕРІ

Бастан-бастан, бар бастан,
Құм күрайда, құптан нұрайда,
Шикі зенде шимиті керез,
Ағаштай байлан, тастай қат!
Абыр-абыр абырлама,

Мен тұрғанша жыбырлама,
Кой қорадан өрген жок,
Бала-шаға тұрған жок,
Мерт байладым, шарт байладым.
Тұра жыланның аузын байладым.

БӘДІК

Ислам дінінен бұрынғы күштілер табы үстемдік жүргізгенде көп «аруак», көп «тәңірі иелерге» құлшылық қылған заманнан қалған әдеттің бірі – «бәдік» айту.

Сол ескіліктегі үстем санамен құрылған наным бойынша әрбір ауру, індеттің де «тәңір-иесі» болады-мыс. Адам ауырса, екі мал ауырса, әйел-еркек жиналып, ауырған малды қамап алып екі ескіден қосылып, шулап өлең айтады. Өлең айтқанда ауру «иесін» қорқытып, «жын» ойнағандай қылып ойнап айтады. Бұл өлеңді «бәдік» дейді. Бұл да ылғи айтылып, жатталып, қалыптанып өлең болады. Сөздері ойын араласқан сөздермен үйлестіріліп, ауру, індет «иесін» қорқыта мазақтай сөйлеген сөздерден құралаңырылған болады. Әрбір ауыз өлеңінің ішінде, не соңында «көш, бәдік!» деседі. Тәуіптердің «көшіру, аластау» ырымдары мен «бәдік» айту біртүрлі нанымнан туған зат.

«Бәдік» деген адамға, малға қасақы ауру, індеттің «тәңір-иесінің» аты болуға тиіс.

«Бәдікті» кешке айтады. Бері келе «бәдік» айтуды сылтау болып, жиналған қыз-бозбала, қатын-қалаш ойнап, өлең айтып, бірсыпыра «ауыздарының дәмін алып» қалатын болған. «Бәдік» өлеңіне мысал үшін мынаны келтірейік:

Айт дегеннен айтамын ау бәдікті,
Қара мақпал тоным бар барша әдіпті.
От оттамай, су ішпей жаға берсе,
Бәдік емей немене бір кәдікті... ай, көш!
Бәдік кетіп барады жатқа таман,
Жүген ала жүгірдім отқа таман,
Құдай оңдап бәдікті қолға берсе,
Итерс сал кәпірді отқа таман... ай, көш!
Бәдік, бәдік деседі,
Бәдік желдей еседі,
Асқар-асқар тауларға,
Ағыны қатты суларға
Айнала сокқан құйынға

– Ай, көш! – десе,
Көшеді.
Ай, көш!
Көшер болсан, ай бәдік, мекеге көш!
Кемпір миын мүжіген шекеге көш!
Көш айласын білмесең мен айтайын,
Койдан койға жүгірген текеге көш! ай, көш!
Көшер болсан, ай бәдік, арқаға көш!
Қарағайды как жарған жанқаға көш!
Көш айласын білмесең мен айтайын,
Койдан койға жүгірген маркаға көш!.. ай, көш!
Көшер болсан, ай бәдік, жыланға көш!
Құйрығы жоқ, жалы жоқ құланға көш!
Көш айласын білмесең мен айтайын,
Жердің жүзін қаптаған тұманға көш! ай, көш!
Жұрқаға көш, ай бәдік, жұрқаға көш!
Құлан-киік жайлаған қырқаға көш!
Көш айласын білмесең мен айтайын,
Күресіннен күл шашқан бұқаға көш!.. ай, көш!

ҚЫЗ БЕН ЖІГІТТІҢ «БӘДІКТЕ» АЙТЫСУ ТҮРІ

Ж і г і т

Қара тауым дегенге қара тауым,
Тау басынан соғады қара лауыл,
Сіздің үйде бір бәдік бар дегенге,
Қаптай көшіп келеді, біздің ауыл!

Қ ы з

Бәдік кетіп қалыпты таудан асып,
Таудан арғы бұлтпен араласып,
Енді екеуміз бәдікті тауып алып,
Шын құмардан шығалық сабаласып.

Ж і г і т

Жемір бәдік дегенге, жемір бәдік,
Қу қыздардың шекесін кемір бәдік,
Семіз қыздың ішіне кіріп кетіп,
Бүйрек майын же-дағы семір, бәдік.

Кыз

Бәдік кетіп барады мекесіне,
Ешкі арығын білдірмес текесіне,
Онан көшер жайынды мен айтайын,
Бар да жабыс жігіттің шекесіне.

Жігіт

Каратаудан кей бәдік асып кеткен,
Аулақ жерде қыздарды басып кеткен,
Етесіне бір табак топырақ салып,
Көрген қыздың көзіне шашып кеткен.

Кыз

Үлкен таудың көш, бәдік, басына көш!
Сұлу жігіт қаламдай қасына көш!
Онан көшер жайынды мен айтайын,
Шүйдесі үлкен жігіттің басына көш!

Жігіт

Ыстық үйдің көш, бәдік, пешіне көш!
Онан көшер жайынды мен айтайын,
Жұма менен айт күннің кешіне көш!
Сұлу-сұлу қыздардың шашына көш!

Кыз

Тон кигеннің көш, бәдік, қойнына көш!
Кішкене балалардың ойнына көш!
Жайынды онан көшер мен айтайын,
Жігіттің жұдырығы зор мойнына көш!

Жігіт

Қашқан қыздың көш, бәдік, соңына көш!
Түнде жүрген қыздардың жолына көш!
Онан көшер жайынды мен айтайын,
Сұлу қыздың нәзік бел қолына көш!

Қыз

Бозбаланың көш, бәдік, ағына көш!
Абат қылған орыстың бағына көш!
Онан көшер жайынды мен айтайын,
Жігіттердің кереауыз жағына көш.

Жігіт

Ақын қыздың көш, бәдік, тіліне көш!
Бақта ашылған сарттардың гүліне көш!
Онан көшер жайынды мен айтайын,
Баратұғын қыздардың еліне көш!

Қыз

Бәдік кетіп барады жер жазыққа
Жеті бидай алыпты жол азыққа,
Күдай қолға сол жауды берер болса,
Басын байлап кетейік қу казыққа.

Жігіт

Енді бәдік сарттардың бөзіне көш!
Өлең қылған қыздардың сөзіне көш!
Онан көшер жайынды мен айтайын,
Сұлусынған қыздардың көзіне көш!

Қыз

Бай ауылдың көш, бәдік, құртына көш!
Көшіп кеткен әр жерде жұртына көш!
Онан көшер жайынды мен айтайын,
Батырлардың ұрысқан мұртына көш!

Жігіт

Қалың шөптің көш, бәдік, құрағына,
Бар да жабыс қыздардың құлағына,
Онан көшер жайынды мен айтайын,
Көшіп бар түс қыздардың тұрағына.

Қыз

Үлкен кәрі, көш, бәдік, кісіге көш!
Ақ меруерттей жігіттің тісіне көш!
Онан көшер жайынды мен айтайын,
Жаңа өспірім жігіттің ішіне көш!

Жігіт

Бәдік кетіп барады Сусамырға,
Жолда жатыр қайқайып қу қабырға,
Құдай ондап бәдікті қолға берсе,
Басын байлап кетейік бір тамырға.

Қыз

Бәдік кетіп барады шатқа таман,
Тағы жүрді мінгелі атқа таман,
Құдай ондап бәдікті қолға берсе,
Итерелік кәпірді отқа таман.

Жігіт

Бұрын заман бар екен бұқпа бәдік,
Күндіз-түні жегелі жұппа бәдік,
Үлкен қыздың ішіне кіріп кетіп,
Ойбай олдым лесе де шықпа, бәдік.

Қыз

Бәдік шабар дегенге, бәдік шабар,
Жаксы бие арғымақ құлын табар,
Тойдан қызық ауылында бәдігің бар,
Хабарласып тұрмасан құдай атар.

Жігіт

Енді көшсең, көш, бәдік, сазыға көш!
Жазды күнгі ораулы қазыға көш!
Онан көшер жайынды мен айтайын,
Қыз ауылында қабаған тазыға көш!

Бәдік десе барушең шаба-шаба,
Суға салса жібиді қатқан саба,
Көшпейтұғын бәдігің қайдасың, — деп,
Көшіруге келгенім құдай тоба!

Қыз-қырқын, қатын-қалаш өстіп жиналып алып, екеу-екден жұпталып бәдік өлеңін айтысып, «ауыздарының дәмде алып» болған соң, тұрысып, етек-жендерін сілкініп. — «Біз де кеттік, сен де көш!» деп ауырған малды етектерімен ұшықтап кетті.

Жанағы айтылған жырлардың бәрі билер табының қол тындағы көшпелі, надан рулар көп «тәңір-иелерге» құлшыл қылған замандағы сол билер табының үстем санасынан ту кетіп, қазақ атанған елге ислам діні орнаған соң, сол ислам діні нанымымен қатысып бітіскен сананың жырлары.

ЖАРАПАЗАН

Қай дін болса да, күштілер табының санасымен құрыл құралы болғандықтан, жарапазан да билер табының санасы шыққан жырлар...

Жарапазан — қазақ атанған көшпелілер ислам дініне кір соң шыққан жыр. Ислам туғызған жарапазанда да, жарапазның бата жырларында да ислам дінінің үгіті бар болуымен бірақ анша жайылған, мал өсімімен күнелткен, ру-руға жіктеліп қон қа таласып, шабысқан, билер, батырлар, байлар үстемдік қыл солардың ықпалы жүрген елдің санасының айқын сәулесі. Мұнда да, билер табының әкімдігінде ру-руға жіктеліп шабысқан елдің мұраты, тілегі айқын көрінеді.

Ескіліктен өлең-жыр айтып кәсіп қылып, елден «сый» ал жыршылардың нашар түрлері жарапазан айтуды пайдаланған.

Бұл жыр отыз күй оразада айтылады. Оразада бұл тәрізді жыр айту салты барлық мұсылман елдерінің бәрінде де бар. Мұсылман түгіл, христиан діндеріндегі елдерде де айтылады.

Әр елдің қандай салт өлеңінде болсын, онымен бірге дінінің өлең-жырларында болсын, бәрінде, сол елдің тұр сәулесі болатыны белгілі. Сондықтан, қандай өлең-жырла алып қарасаңыз да, сол елдің тұрмысының қандай болғанын, қандай екенін, қандай таптың әкімшілік қылғанын, оның салт-с

сының қандай болғанын айқын көре аласыз. Жарапазан жырларында да үстем таптың көріктері айқын көрінеді.

Жарапазан өлеңдері, бата жырлар біртүрлі қалыптанған, көбінесе жаттама болады. Өйткенімен де кейбір жыршылар жарапазанды өзі де шығарып айтады.

Көбірек қалыптанған жарапазан өлеңіне мысал үшін мына төмендегі өлеңді келтірдік.

ЖАРАПАЗАН ЖЫРЫ

Үйің-үйің үй екен,
Үйдің көркі ши екен,
Саба көркі – бис екен,
Сандық көркі – түйе екен.
Әшекпейлеп сырлаған,
Ақ сарайдай үйі бар,
Ақ бөксендей қойы бар,
Қара сақал, кер мыық,
Қандай байдың үйі екен.
Мұхаммед үмбетіне жарапазан!
Адыр-адыр таулардан
Айғыр мініп біз келдік,
Ауыздығы бой бермей,
Бай үйіне кез келдік.
Бұдыр-бұдыр таулардан,
Бұқа мініп біз келдік,
Мұрындығы бой бермей,
Бай үйіне кез келдік.
Кірсін дәулет, шықсын бейнет!
Айтамын байлар сізге жарапазан!
Молдалар ертең ерте айтар азан!
Айтқанға жарапазан қайыр берсең.
Барғанда ақыретке болмас жазан,
Айтамын жарапазан қожақайлап,
Жылайды қожа молда түбін ойлап,
Тірлікте қайыр-зекет бермеген жан.
Тұрады ақиретте тайдай тулап,
Айтамын жарапазан еліңізге,
Байлаңыз жақсы орамал белімізге,
Кетеміз мақтай-мақтай елімізге.
Айтқанмен жарапазан тойған бар ма?
Әдетін бұрынғының қойған бар ма?
Әдетін бұрынғының қойып кетіп,
Барғанда ақыретке оңған бар ма?
Айтамын байдар саған жарапазан,

Айыпка бұйырмаңыз есіткен жан,
Айтамын үмітпенен жарапазан,
Кәнеки мырзалығың енді маған?
Айтқанның жарапазан сауабы бар,
Берсең де, бермесең де не камым бар.
Астымда мінген атым шу жануар!
Айтамын жарапазан жапсарыңа,
Дарысын күт-берекет бастарыңа, —
Қонады кедей байғұс қастарыңа,
Айтамын жарапазан үйіңізге,
Ұстаған үй айнала шиіңізге,
Қой берсең, қозы берсең көпсінбеймін,
Келіпсіз биылғы жыл күйіңізге,
Ақ үйің айға қарап орда болсын,
Жиылып ұлы-қызың молда болсын,
Алғанда жау жағадан, бөрі етектең,
Пайдасы молдалықтың сонда болсын.
Айтамын үйіңізге жарапазан,
Алып шық жылдамырақ, жеңеше жан!
Келгенде қайыр-зекет бере алмасаң,
Жібермес ақыретке менің назам!
Жарапазан айтамын мақтап қана,
Тұсыңа жетіп келдік ақтап қана,
Тұсыңа келгенімде жатқан байлар,
Күтіп ал, мейманыңды мықтап қана.
Мінгенім астымдағы жирен дейді.
Намазды бес уақыт үйрен дейді.
Намазды бес уақыт үйренбесең
Шынжырлап дұзаққа сап сүйрер дейді.

Бай үйіне берекет,
Қаша берсін бәлекет,
Кірсін дәулет есіктен,
Шықсын бейнет тесіктен.
Жарапазан жарықтық,
Жаксы дейді есіткен,
Үйін-үйін үй екен,
Үйдің іші ши екен.
Саба көркі бие екен,
Сандық көркі түйе екен.
Қарағай найза қаптаған,
Басына темір саптаған,
Сабы сырмен сырлатқан,
Ұшы болат қырлатқан,
Жауға білеп сайлатқан.
Белдеуге бедеу байлатқан,
Қайсы бір байдың үйі екен?
Адыр-адыр таулардан,
Айғыр мініп мен келдім
Ауыздығы бой бермей.

Сіздің үйге кез келдім.
Бұжыр-бұжыр таулардан,
Бұқа мініп мен келдім,
Мұрылдығы бой бермей,
Сіздің үйге кез келдім...

Мінгені пайғамбардың кара каска,
Жанында мүсір қылыш, бауы баска,
Ашуланып шабады кара таска,
Қара тас как айырылар екі баска.
Мінгені пайғамбардың кер деймісін
Ақканы кекілінен тер леймісін,
Оразаң былтыр кеткен биыл келді,
Бітірін жылдамырақ бермеймісің?
Ораза жыл он екі ай бір-ақ келер,
Баласын мұсылманның жинап келер
Айтқанға жарапазан жылқы берсе,
Қарасат майданында пырақ берер,
Дегенге, жарапазан, жарапазан!
Келеді таудан құлап жарық қазан,
Белдеуден ұстап кемпір түзге отырар,
Алып шық жылдамырақ, жеңеше жан.

Астымдағы таналы,
Жатайын деп баралы.
Құдайдың күңі еңкейіп,
Батайын деп баралы.
Қасымдағы бала еді,
Қайтайын деп баралы.

Ассалаумағалейкум, жатқан байлар!
Қоңыр қой қора толып жатқан байлар!
Ол қойды ел көшкенде кімің айдар.
Өгіз бен қоңыр шолақ құлың айдар
Ассалаумағалейкум, ақтан келдік!
Ауылы арғын-найман жақтан келдік.
Жарапазан айтумен үміт қылып,
Балалардың азығы жоқтан келдік.
Бай айтады: «боқшадан жаулық бер» — деп,
Бәйбіше айтады: «қорадан саулық бер» — деп,
Байдың берген саулығын өңгерелік,
Бәйбішенің жаулығын тең бөлелік.

Аяқ-табак сылдырап,
Құрт бергелі жатыр ма?
Аузы-басы жылтырап,
Май бергелі жатыр ма?
Сары аяққа салып бер,
Сары майға малып бер,
Қыздар берме, өзін бер
Қыздың қолы сұғанақ.
Жеп қойды ғой бағана-ақ...

Шаңырағы осы үйдің шап-шак қана,

Осы үйдегі женешем аппак кана.
Сақылыгын көрген соң ырза болып,
Женешемді жүремін мактап кана!
Жарапазан айта келдім есігіне,
Қошкардай қос үл берсін бесігіне.
Қошкардай қос үл берсе бесігіне,
Жауға шауып батыр болсын несібіне.

ЖАРАПАЗАН БАТАСЫ

Жарапазанның көбірек қалыптанған батасына мысал үшін
мына бір батаны кіргіздік.

Байдың көңілі жай болсын,
Мың жылқылы бай болсын.
Айдағаны кой болсын,
Шайнағаны май болсын.
Азын-аулақ дәулеті,
Күнде өзіне той болсын.
Жұртта қалған жұрыны
Домалап келіп кой болсын.
Жұртта қалған тулағы,
Тулап келіп тай болсын.
Тай болсын да туласын,
Бір тамыры сұрасын,
Сұраса да бермесін.
Атын-атын ату бол,
Ағайынмен тату бол.
Жаз кигенің құлпы бол,
Қыс кигенің түлкі бол.
Бағаналы таудай бол,
Шағалалы көлдей бол,
Үстіңнен қаз қаңқылдап өтпесін,
Бұрама темір сом алтын,
Суға салса батпасын,
Тәңір берген несібен,
Тепкілесе кетпесін,
Желінің о шеті мен бұл шетіне,
Оқ шыркаса жетпесін,
Сенен байлық өтпесін,
Есігінің алдында,
Елу іңген боздасын,
Қоранда бес жүз саулық қоздасын,
Қойшынды мықтап салғайсың,
Күн бұлт болғанда,
Адырлы жерге жайғанда,
Қойдан айырылып қалмасын.

Каскырға кой бермесін,
Сөйтіп құдай ондасын,
Жылкың сенің мың болсын,
Жылкы деген жақсы мал,
Бес өлкеге бақтырып,
Бес айдыннан суарып,
Бетегелі тауға жабысып,
Сиырың сенің мың болсын,
Қысың қатты болғанда.
Қамысты жерге айдап сал,
Бісімлда Алла әкбәр!

ЖӘНЕ ЖАРАПАЗАННЫҢ БІР БАТАСЫ

Болшыл-болшыл бол,
Бозторғайдай төлшіл бол,
Адам таппас сөзді бол,
Ор қояндай көзді бол,
Саған қастық қылғанның,
Арқасына алты қотыр,
Желкесіне жеті қотыр шықсын.
Қасын десе қаны шықсын,
Қасымайын десе жаны шықсын,
Шаңырағы сартылдап, шандырына
кадалсын.
Босағасы бортылдап борбайына
кадалсын.

Маң-маң-маң басқан,
Шудаларын шаң басқан,
Төрт аяғын тең басқан,
Ботаканның атасы,
Бура бассын үйінді,
Күңгір-күңгір кісінескен,
Бірін-бірі иіскескен,
Кұлыншақтың атасы,
Айғыр бассын үйінді,
Желге қарап қаптаған,
Жайылған жерін таптаған,
Қошақанның атасы,
Қошқар бассын үйінді,
Қасқыр көрсе пысқырған,
Кұйрығын бұтына қыстырған,
Лактың атасы:
Теке бассын үйінді,
Үй арасын көң еткен,
Балаларды тоң еткен,
Бұзауканның атасы,
Бұқа бассын үйінді,
Бісімлдә Алла әкбәр!

IV. МАЛ ТУРАЛЫ, «ҚАДІРЛІ» ЖАНУАРЛАР ТУРАЛЫ ӘНГІМЕ, ӨЛЕҢ, КҮЙ, ЖЫРЛАРЫ

Жоғарыда айтылған замандағы билер әкімшілік қылған тұрмыс пен және сол замандағыдай біліммен өмір сүрген көшпелі, мал баққан надан ел сол замандағы үстем сана бойынша, — байлықта, билікте қалған пендеге «қонатын», «даритын» иелер бар дейтін дедік.

Бұл «иелердің» аттарын — «құт», «дәулет», «бақ» дейтін. Бұларды ел қыдырып жүріп, сүйген адамына, кейбіреулері қонып өтетін, кейбіреулері ұзақ орнайтын, адамзатқа жақсылық қылатын «иелер» деп сенетін.

Мысалы: Қыдыр бір-ақ кеш қонып, кімде-кімнің қазанына «дарып» кетсе, ол үйдің басы көп болады. Және ол үй — бай, берекелі болады деп наным қылатын.

Ру-руға жіктеліп, көптік санасып, азаматтың ұлдың көптігімен бағаланған билер билеген көшпелі мал баққан надан елдің билер табының ықпалымен құрылған санасындағы, мына бір тілек батасында «қыдырды» былай айтады:

Асын-асын асына,
Берекет берсін басына,
Бөденедей жоргалап,
Қырғауылдай қорғалып,
Қыдыр келсін қасына,
Осы тұрған боз үйге,
«Қыдыр ата дарысын»,
Бәйбішесі бұл үйдің,
Он екі құрсақ көтеріп,
Ұлға көзі жарысын!

Пәленнің үйіне бір жаяу мүсәпір адам қоныпты. Нашар, жаяу қонақты үй иелері жөнді елемепті.

Ертең ерте алаң-елеңде тұрып, әлгі қонақ үй иесі кемпірге: «Бәйбіше, не нәрсеге мұқтаж, ділгірсіз?» деп сұрапты. Бәйбіше: «Байғұс, не нәрсеге ділгір болайық, тек бір-екі күннен бері ошағымның бір бұты түсіп қалып, сол ғана ділгір болып тұр!» депті. Қонақ қош айтып, шығып кетіпті. Қонақ кеткен соң қараса, ошақтың түсіп қалған бұтының орнына алтын бұт бітіп қалыпты. Үйіші жүгірісіп, аузын ашып аңқиып, санын бір-ақ соғып қалыпты. Қонақ «Қыдыр» екен деген әңгімені бала күнімізде естіп, тамсанып нанып, көзімізді шарадай қылушы едік...

Ал, сол билер табының әкімшілігімен құрылған үстем сана бопыныша, «құт», «дәулет», «бақ» бір-ақ кеш қонып жарылқап кетпейді, бір қонған үйіне ұзағырақ орнайды деп ойланатын.

Онан соң адам баласына достық қылатын «иелер» мен жарыңды қастық қылатын «иелер» бар деп білетін.

Мысалы: «құтқа» қарсы «жұт».

Жұтты «жеті ағайынды» деп аңыз қылатын, жана малдың түрлі інісі «иелері» («мәлік», «акшелек», «топалаң», «бәдік») бар деп білетін.

Тағы, кейбір «қасиетті» «иелер» адамға туғаннан пайда болады деп сенетін.

Мысалы: «ырыс» пен «сор».

Оның мандайының соры бар, «оның мандайының ырысы бар» дегену сол нанымнан келген сөздер.

«Құт» қонған үй қокырлы, қорлы, шіріген бай болады деп, «дәулет, бақ» қонған адам әрі би, әрі шалқыған бай болады деп наным қылатын.

Дәулет «орнаған» үйден басына бақ қонған адамнан «дәулет құсы ұшты, бағы ұшты, бағы тайды» деген сөздер сол нанымнан келген сөздер.

Орнаған «құт» өзгеше оғаш түсті, өзгеше оғаш мінезді не бір мал болып та, не бір адам болып та туады деп наным қылатын, бәйбідың, сондайға меңзейтін «нысаналы» бір малы өлсе, не сондай адамы өлсе «өттегене-ай, тәңір-ай, «құтым» еді!» деп күйзелетін, өзге малдан оғаш мінезді, оғаш өзгеше түсті болып туған малды қасиеттейтін, ондай малдарда айрықша қасиет, тіпті «керемет» бар деп сенетін.

Адамзаттың қасақы зияндасы «албасты» деген болады деп наным қылатын. Қатын бала тапқанда талып қалса сол «албасты» дейтіні білесті деп наным қылатын.

Бала күнімізде, сондай бір әйелдің бала тауып, талып қалғанын көрдік, қатынды «басқан албастыны қашырамыз» деп қоныс-лас бір елдің жал-құйрығы, кекілі жерге төгілген тоқпақ жалды бір ақ қарабас айғырын ауыл адамдары алып келгенін көрдік. Жал-құйрығы жерге төгілген ақ қарабас айғырды алып келгенде ауыл адамдары, кереметті әулие келгендей, «тәу етіп», сыйынып, мүләйім болғанын көрдік... Міні осының бәрі де бір кезде үстем таптың мықтап ұстаған санасы болған, үстем таптың құралы болған.

БЕС ТҮЛК МАЛДЫҢ ИЕЛЕРІ ТУРАЛЫ

Жоғарғы айтылған билер табы әкімшілік қылған тұрмыспен және сол кездегі біліммен, билер табының үстем санасымен өмір сүрген замандарда, қазақ болған ел, әр түлік малдың өз алдына бөлек-бөлек «бақташы иелері» бар деп сенетін. Қойдың «Шопан ата» деген иесі бар. Түйенің «Ойсыл кара» деген, сиырдың «Зәңгі баба» деген, жылқының «Жылқышы ата» деген «иелері» бар деп нанатын. Бұлар туралы да көркемденген әңгімелер айтатын. Және өлең-жырлар айтатын. Мысал үшін қолда бар мына төмендегі әңгіме, жырларды келтірейік:

ҚАЗЫҒҰРТ ТАУЫ

(Ертек)

Қазығұрт тауы – төңірі артық жаратқан тау екен. Өзі аласа тау болса да, жер жүзіндегі таулардың қасиеттісі екен. Баяғы заманда, жер жүзін топан суы басып кеткенде, жалғыз осы Қазығұрт тауы аман қалған екен. Қазығұрт тауының басында күнбатыс жағында азырақ тегіс жер бар. Ол жер Нұқ пайғамбардың кемесінің орны екен. Барлық хайуанның тұқымы, төрт түлік мал тұқымы топан суына тәрк болмай, сол кемеге мініп аман қалған.

Қазығұрттың басындағы үңгір – Қазығұрт атаның моласы. Оның белгісі – шаншулы ағаш көпке шейін тұрып келіпті. Жұрт Қазығұртқа шығып, сол молаға зиярат қылатын еді. Басқа жерлерді бұлт басса, Қазығұрт басын бұлт баспайды. Егерде Қазығұрттың басына бұлт шығып, басы көрінбей қалса қариялар: «Қазығұрт қарасын киді» деп, қатындар күлпәрасын киеді дейді екен, Қазығұрттың басындағы бұлт жаумай кетпейді деп, малдарын жинап, шашылған дүниелері болса үйлеріне кіргізетін еді. Мал баққан ел бұрынғы заманда мына өлеңді айтады екен:

Қазығұрттың басында кеме қалған,
Ол әулие болмаса неге қалған?
Жетім бота үстінде жатып қалып,
Ойсыл кара жануар содан қалған.
Қазығұрттың басында кеме қалған.
Ол әулие болмаса неден қалған?
Бір қатпа тай үстінде жатып қалып,
Жылқы ата жануар содан қалған.

Қазығұрттың басында кеме қалған,
Ол әулие болмаса неден қалған?
Жалғыз тана үстінде жатып қалып,
Зәңгі баба жануар содан қалған.
Қазығұрттың басында кеме қалған,
Ол әулие болмаса неден қалған?
Жұрын тоқты үстінде жатып қалып,
Шопан ата жануар содан қалған.

Онсон, билер табының ықпалымен құрылған сана бойынша, көктегі «тәңір», жердегі көп «иелер» әрқайсына туралап тілек айтқан пенденің дегенін қабыл қылады деп нанатын. Сондықтан біреуден-біреу кейіс көрсе, кейіткен, жәбір көрсеткен адамды қарғайтын. Ал біреу-біреуден жақсылық көрсе алғыс айтатын.

«Тәңірге» құлшылықты көбірек істеген адамның қарғысы да, алғысы да көктегі «тәңірі» мен жердегі көп «иелерге» өтімді болады деп сенетін. Сондықтан, көп құлшылық істеген және «жалғанның» қулық-сұмдықтарынан «тыйылып», «тәңірге» мойынсұнған қариялардың, немесе «жалғанның» қақ-соғымен жұмысы болмай тек көктегі «тәңір» мен жердегі көп «иелерді» аузынан тастамай жүрген ел ақтаушылардың тілектері қабыл болады деп сенетін.

Сондықтан, әркім-ақ қариялар мен ел ақтағандардан алғыс, бата тілейтін.

Билер табы әкімдік қылып, ру-руға жіктеліп, мал өсіруді шаруа қылып, малды көбейту үшін қонысқа, өріске таласып, қалғысып, жауласып, адамы аз руға адамы көп ру зорлық қылып, шоқпар — жұдырық санасқан әкімшілік қылған таптың санасының ықпалындағы көшпелі елдің тілегі — шоқпар ұстайтын азаматын көбейту, жәйлі қонысқа, кең байтаққа ие болу, малын өсіру.

Сондықтан бұлардың тілегі: бас пен мал. Төрт түлік, ешкімен бес түлік малдың «иелеріне» туралап тілек тілейді.

Мысалы:

ШОПАН АТАҒА

Шаруаның бір түлік пірі, — Шопан,
Келтірмей қу, пір ата, қойға топан!
Қойды аңдыған пәленің бәрі құрып,
Бықбырт тиіп үні өшсін қасқыр апан...
Атың жақсы тәңірім,

Мен бір тілек тілеймін,
Сұрағанда бергеніңді білейін, –
Ай мүйізі шакпактай,
Шүйделері тоқпактай
Тегене құйрық кошкарлы,
Малды берсең қойды бер,
Ұлды берсең бойды бер!
Жұртқа ақыл салғандай
Ақылы артық ойлы бер!..
Аксағаннан аксаған,
Қозысы өлсе қаксаған,
Үй төбенің түбінде
Ойбай салып маңыраған,
Қозысымен жамыраған,
Қозысынан айырылса,
Қара тұтып маңыраған,
Аппак қана сүті бар,
Шағаладай құрты бар,
Шопан ата баласы,
Қойлар бассын үйінді!
Қойың басса үйінді
Қоймай бассын үйінді!

ЖЫЛҚЫШЫ АТАҒА

Шаруаның бір пірі – Жылқышы ата!
Тілегенде, өзін бер, ақтан бата!
Үйір-үйір жылқыны шұрқыратып,
Ойдан-қырдан арқансыз әкеп мата!
Өзің сақта ысқырған жел мен жаудан,
Қуғын-сүргін сабылқан төтен лаудан,
Шаруаны беймезгіл бөріктірген.
Өзің сақта пәлелі қиян даудан.
Тағы бір тілек тілейін,
Шын бергенің білейін,
Өңкей ала, шұбардан,
Жал-құйрығы шұбалған,
Айғыр берсең байсалды.
Үйірі толған байталды.
Өңкей мама биімен,
Сауған сайын иіген.
Биесі бұтын жимасын,
Көнекке сүті сыймасын,
Ұзара берсін желісі,
Кеңі берсін өрісі,
Таусылмасын төңірдің
Үсті-үстіне берісі,

Когалы көлді жайлаган,
Коғаның басын шайпаған,
Шыңғыртып асау құлынды,
Қыл арқанмен байлаған,
Ел көшкенде балалар,
Кіку салып айдаған
Кең өртенді жайлаған.
Қуғындарға жеткізбей,
Қашқындарды қоймаған,
Жылқышы ата баласы
Жылқы бассын үйіңді!
Жылқы басса үйіңді,
Жимай бассын үйіңді.

ОЙСЫЛ ҚАРАҒА

Шаруаның бір пірі – Ойсыл кара,
Түйені өсір жарылқап, болып пана!
Ит-күс, пәле, індеттен аман сақтап,
Топ-топ болып көбейсін аруана!
Және бір тілек тілейін,
Бергеніңді білейін,
Қотанға сыймас түйе бер,
Түйе берсең, үйе бер!
Жатқан жері даладай,
Азу тісі қаладай,
Екі өркеші баладай,
Қаршылдаған бурасы,
Жалбыраған шудасы.
Жібектен болсын бұйдасы.
Ойдан-ойға бошалап,
Сансыз інген боталап,
Боталарын өсіртіп,
Салтанатпен көшіртіп,
Қоныстан қоныс тандатып,
Көшкенде жонды шандатып,
Жаксы жайға қондырсын!
Шаруаны толтырсын!
Көзі жарық жұлдыздай,
– Мойны иір қобыздай,
Құйрығы ұзын қамшыдай,
Шудасы бар жамшыдай,
Маң-маң, маң басқан,
Шудаларын шаң басқан,
Төрт аяғын тең басқан,
Екі өркешін қом басқан,
Тілін тікен теспеген,

Ала бота теріскен,
Мұрындығы келіскен,
«Шөк!» дегенде, «бык!» деген,
Шешіп үйін жүктеген,
Ойсыл кара баласы
Түйе бассын үйінді!
Түйе басса үйінді!
Кие бассын үйінді!

ЗЕҢГІ БАБАҒА

Шаруаның бір пірі – Зеңгі баба!
Сиыр берсең сүтті бер өңкей мама!
Кең өріске шұбыртып өзін бағып,
Кешке жақын қотанға әкеп қама.
Тағы бір тілек тілейін,
Бергенінді білейін,
Қос жегуге жарамды.
Ылғи бойшаң өгіз бер.
Жұп-жұбымен егіз бер.
Бұқалары әукелі –
Шүйделері білеудей,
Аяқтары тіреудей
Әр тұстан ыңғай сегіз бер...
Сәйгелі тисе мөңкіген,
Оқыра тисе жөңкіген,
Алабас жіп естірген,
Мұрнын тура тестірген.
Құйрығында шоғы бар,
Жапасы бар, көні бар,
Саздау жерге тоқтаған,
Үй арасын боктаған,
Сиыр деген мал скен...
Дауысы бар азандай,
Желіні бар қазандай,
Мүйізі бар жылтылдақ,
Буыны бар сыртылдақ,
Зеңгі баба баласы,
Сиыр бассын үйінді.
Сиыр басса үйінді,
Сыймай бассын үйінді!

ШЕКШЕК АТАҒА

Шібегелер шігесі,
Қатпа келер шекесі,
Сойса саны талақтай,
Сауса сүті бұлақтай,
Екі қонақ келгенде
Ерттеулісін қайтерсін,
Жалғыз қонақ келгенде,
Жараулысын қайтерсін,
Ауыл көшіп қонғанда,
Өргенін қайтерсін,
Бөрі бакыр келгенде,
Көрегенін қайтерсін,
О бөріні көргенде
Ысқырғанын қайтерсін,
Күйыршығын бұтына
Қыстырғанын қайтерсін.
Бөрі ала кашқанда,
Бакырғанын қайтерсін,
«Ойбай, ием. кеттім» деп
Шакырғанын қайтерсін,
Қойды көсем бастайтын,
Өткелден үркіп саспайтын,
Қарағай мүйіз серкелі,
Шүйде жалды желкелі,
Шекшек ата баласы
Ешкі бассын үйінді!
Ешкі басса үйінді,
Кешке бассын үйінді!

ХАЙУАНДАРМЕН СЫРЛАСУ, АЙТЫСУ

Шаруасының негізі мал бағу, мал өсіру болған, бар тіршілігі малмен аралас болған, онан соң, мал бағу шаруасына қосымша кәсібінің зоры аңшылық, аушылық болып, аңдармен, құстармен тоқайласу болған, жаратылыстың түрлерін, құбылыстарын жанды зат деп таныған, жаратылыстың барлық жан-жануарларының сезімдерін, ақылдарын адаммен бірдей көріп, өзінің араласа өсіп баққан бес түлік малы туралы және тағы дала жануарлары туралы көшпелі ел неше түрлі әңгімелермен бірге, жырлар да, күйлер де шығарған. Жануарлар да адамша әңгіме айта алады, күй күйлей алады деп сеніп, жануарлар туралы айтылған әңгіме-жырлары мен адам туралы айтылған әңгіме-жырларының айырмасы жоқ

болған. Жануарлармен өлең айтысу, сол нанымнан әдет болып қалған.

Қазақ атанған көшпелі елдің ауыз әдебиетінде мал туралы, түрлі хайуандар туралы ел аузында неше түрлі әңгімелермен қатар, жырлар да, өлеңдер де бар. (Тіпті, ән мен күйлер де бар.)

Жануарлармен айтысқа және жануарлардың айтысына мысал үшін қолда бар мына бір сөздерді келтірейік:

ЖАЛАЙЫР ҚАБАН АҚЫН МЕН ҚОЯННЫҢ АЙТЫСҚАНЫ

*(Қабан ақын қаршыға салып жүріп
қоянмен айтысқан екен дейді)*

Қ а б а н

Көкше қоян, келесің құмды жанап,
Сүйел аяқ келеді сені қалап,
Шеңгеліңе бар да кір, байғұс қоян,
Көп шоңқая берме онша бойың балап!

Қ о я н

Қаршығанды сала бер, ақын Қабан!
Көкше қоян көрінсе бейілің жаман,
Маған десең қоянның мыңын алдыр,
Әлі шүкір құдайға басым аман!

Қ а б а н

Қасына, көкше қоян, барамын-ақ,
Қаршығамды көрсетіп саламын-ақ,
Қалың кара шеңгелге кіргеніңше,
Қаның судай ағызып аламын-ақ.

Қ о я н

Әрине, дала жерде аларсың-ақ,
Тырнағың айқастырып саларсың-ақ.
Қалың кара шеңгелге кіріп кетсем,
Отырып, орным сипап қаларсың-ақ.

Қ а б а н

Секектеп, көкше қоян, жүрсің саяқ,
Ашықта жүрсен саяқ жерсің таяқ,
Сөйлесіп тұрып едім мен сені аяп,
Теріңді аласың ба қанға бояп!

Коян
Жеген теріскен кетпейді тісімдегі,
Қызықканның терім бе үстімдегі!
Ішімде жеті қоян көжегім бар,
Мен өлсем о да өледі-ау, ішімдегі!

мен қоян жылапты дейді.

ИЕСІНІҢ СИЫРМЕН АЙТЫСҚАНЫ

Иесі
Негіп жүрсің, қу жалғыз шолақ сиыр?
Сиырымен айтақтың болдың үйір,
Үй маңында көдені жұлып жатпай
Сен шолаққа бір сойқан болды биыл.

Сиыр
Жасағанның жарлығы тастан қатты,
Сүмеңдетіп арыттың кер жорға атты.
Үй қасында көденің түк дәмі жоқ,
Қара өлеңнің қамыс пен түбі тәтті.

Иесі
Шолақ сиыр, көзіңді ояйын ба?
Биылғы жыл соғымға сояйын ба!
Биылғы жыл соғымға сойып алып,
Танабайға жаянды қояйын ба!

Сиыр
Шырышықтап қыл арқан ескеніңде,
Қу шолақты соялық дескеніңде,
Қу шолақты соғымға сойып алып,
Бүржскейден көрермін көшкеніңді!

Иесі
Дардандама, қу шолақ,
тап соярмын,
Кеңірдекке пышақпен бір қоярмын,
Жазға салым болғанда жаянды асып,
Танабайға жеткізбей жеп қоярмын.

Бар тіршілігі малмен болған, бар өмірі мал бағумен өткен,
малдың тіршілігін бақылап, малмен араласып, малмен «сырла-
сып» өмір сүрген елдің малмен сөйлескен, малмен айтысқан және
малдың өзді-өздерін айтыстырған әңгіме-жырлары толып жатыр.

Мысал үшін ешкі мен қойды айтыстырған мына бір қысқаша тақпақты келтірейік:

Ешкі қойға
Менің жегенім жантақ,
Сенің жегенің жантақ,
Сенің құйрығың неден болды жалпақ?

Қой ешкіге
Менің жегенім ошаған,
Сенің жегенің ошаған,
Сенің құйрығың неден болды шошайған?

Ешкі қойға
Менің жегенім опалаң,
Сенің жегенің опалаң, –
Саған келсін топалаң!

Қой ешкіге
Менің жегенім ебелек,
Сенің жегенің ебелек,
Саған келсін кебенек.

Ешкі қойға
Менің жегенім күйреуік,
Сенің жегенің күйреуік,
Саған келсін түйнеуік.

ТҮРЛІ МАЛДЫҢ ҚАСИЕТ, МІНЕЗ, МҮШЕ, ТҮСТЕРІ ТУРАЛЫ

Билер табының қол астында ру-руға жіктеліп, кең қонысқа таласып, шабысып, жауласып өмір сүріп, жаратылыстың кең құшағында, шалқыған шағалалы көк ала көлдердің, бұралып аққан өзен сулардың, таулардан аққан сылдырлаған бұлақтардың тұнық суларын ішіп, өртенді өрістердің, көк орай шалғынның басын шалып жүрген қоныстан қоныс жаңартып, негізгі шаруасы, тіршілігі малмен болып, малмен сырлас болып өмір сүрген көшпелі – бес түлік малдың әрқайсының өзді-өздерінің айырым қасиеттерін өзінше жете біліп, әр түлік малды айырып қасиеттеген.

Мысалы: жаумен жауласқан елге, әсіресе ру шапқыншылықтары және шет, жат рулармен жауласып, шабысу заманында өте мөте қадірлі мал жылқы болып келді. Онсоң түйе болды.

Ен алғаш жылқыны даладан ұстап әкелгенде үйде от басында отырған көпті көрген қария жылқыны көріп: «жал-құйрығы қанат екен, төрт аяғы болат екен, жануардың жүрген жері жаугершілік екен, шырақтарым, осыны тапқан жерлеріне апарып тастандар» деген екен деп қазақ аңыз қылысады.

Онсон: әртүрлі малдың түстерін, қасиеттерін, әдеттерін мал баққан көшпелі – адамдікінен көрі айқынырақ көреді. Адамның кейбір жақсы деген, яки жаман деген мінездерін, жақсы-жаман деген мүшелерін, түстерін айқынырақ көрсету үшін әртүрлі малдардың мінез, мүше, түстеріне, түрлеріне теңейді.

«Ат жақты» екен, «қой көзді» екен деп сипаттау – адамның көзінің, бетінің, белгілі бір түріне айтылатын болып қалыптанған.

«Адамның нары» екен, «нардай» екен, «байталдай», «қошқардай», «серкедей», «өгіздей», «сиырдай», «көрі саулықтай», «жұрын тоқтыдай», «жетім лактай» дегенде, осы аталған малдардан генелген адам тенеушінің әдейілеп, айрықшалап айтқан суретінде таныдаушының көз алдына келіп айқындалып, көлденең тартылып қалады.

«Қойдай маңырап, қозыдай шулады», «ботасы өлген түйедей шырады», «құлынынан айырылған қулық биедей шұрқырады», «лақша секірді», «жорғадай майпандады», «құлын-тайдай ойнап», «үріккен қойдай дүркіреп» деген сөздер әртүрлі адамның немесе, бір рудың әр кездегі әрекеттеріне теңеліп қалыптанған суреттер.

АҚБОЗ АТ... СӘЙГҮЛІК АТ ТУРАЛЫ

Малмен араласып, малмен «сырлас» болған билер табының қол астындағы, ықпалындағы көшкелі ел, – бес түлік малдың кейбіреулерінің кейбір қасиеттерін, кейбір түстерін, кейбір мінездерін тіпті айрықша артық көреді. Мысалы. Қылаң боз жылқыны өзге түсті жылқыдан артық көру қазақтан басқа елдерде де бар мінез. Бірақ, «иелі», «киелі», «құтты, нысаналы» түсті жылқылардан басқа, қылаң, боз жылқыны өзге түсті жылқыдан көрі артық қасиеттеу түрік-монғол руларының үстем табында және үстем тап ықпалындағы руларда ескіліктен бері қарай өзге елдерден де көрі бетерірек, өзге елдерден көрі төтеншелеу болған.

Шыңғыстың ұлы жиылысында қалың топтың ортасына шығып, ру бастықтарға, батырларға сөз сөйлеп, Шыңғысқа «шыңқұс» деген атты «көк тәңірі лайық көреді» деп «Шыңғыс хан» деген атты берген «тәңірінің бұты» атанған Көкше бақсы «әр түні көкке» боз ат мініп ұшып, «тәңірімен тілдесіп келемін» дейді екен. Шыңғыс хан Қытайға ұлы аттанысқа жүргенде, бір қырдың басына шатыр тігіп, батырларын, ру бастықтарын жиып көк тәңіріне құлшылық қылып, құрбандыққа боз жылқы шалған екен. Одан беріде қазақ атанған түрік-монғол рулары бөлек қазақ хандығын құрып дәуір сүрген кездерде, қалмақ қазақты талқан қылып шауып, қазақ босатын белгілі «ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама» атанған босқыншылықтан кейін, қазақ есін жиып, бауырын көтерген еркек кіндік қалмай, тік көтеріле «қыл құйрық!» деп ұран салып қалмаққа аттанғанда, барлық қазақ болып аттанысқа Әбілқайыр ханды бастық қылып баталасқан да, құрбандыққа боз бие шалған.

«Жай тасы» деген, «күн жайлатады», «жауын жаудырады» дейтін тас, ақ, қылаң жылқының ішінен шығады деп наным қылатын. Ақ, қылаң жылқы жай тартады деп ақ биенің сүті, ақ байталдың еті дертке дәрмен болады деп сенетін.

Ер Көкшенің Қосай атты жалғыз баласы Көкшені өлтірген жаудан кек алуға аттанып бара жатқанда, жолдастарымен шөлге ұшырап қалжырағанда, салпаң құлақ ақсары атының бауырының астындағы жайдың тасын алып, күн жайлатып, жаңбыр жауғызып, суға қанып, шөлден аман қалған деген ертеке өлең бар:

...Салпаң құлақ сары аттың
Бауырының астында,
Жайдың тасын алыпты,
Бұлғап-бұлғап қалыпты.
Бұлғап-бұлғап жерге қойыпты,
Әуеден жаңбыр құйыпты
Мына судан ішіпті...

Одан кейін, Абылай ханның заманында қалмаққа тағы да бір үлкен аттаныс қылғанда құрбандыққа бие шалған. Боз жылқыны қасиеттеу – түрік-монғол руларының ескіліктен бері қалмай келген ескіліктегі ырым, нанымымен байланысты ресім.

«Ат жақсысы – бозы, ит жақсысы – тазы...» деген мақал бар.

Өзге түстен көрі ақ, боз, қылаң түс айбындырақ, суықтау көрінетін.

Ақ сақалды қарт, ақ бас бура, ақ кыраулы, ақ қарлы – қылышын сүйреткен қыс. «Перінің қызы суретіне кіреді» деп білетін. Сү құсының патшасы саналған, киелі саналған аққу, тырнақты құстың «төресі» саналған ақ сұңқар, «аруаққа», «рухқа» нанатындардың түстерінде «көретін» ақ сәлделі, ақсақалды «аруақтары» бәрі де ақ, боз, қылақ түсті қасиеттеумен байланысты тәрізді.

Мал өсірумен тіршілік қылған, үстем табының әкімшілігімен өріске, қонысқа таласып, ру-ру болып өзара жауласып, шабысып, бірін-бірі талаған, екінші жағынан және көрші – жат елдермен жауласып шабысқан жауынгер көшпелі елдің жаугершілік тұрмысында боз қылаң (ақ) жылқының қадірі өзге түсті жылқыдан артығырақ болған. Боз, қылаң нәрсе түнде де, күндіз де жақынға келгенше айқын көріне қоймайды. Боз, қылаң жылқы түнде де, күндіз де (өсіресе түнде), қарап тұрған адамнан біраз жерге ұзап кеткен соң баран жылқылардың баданадай болып көрініп жүретін жерінен тіпті көрінбей қояды. Сондықтан, жауынгер елдің жортуылшылары жорыққа аттанғанда табылғанынша боз, қылаң атқа мінетін. Сонымен, қылаң, боз ат ылғи жаудың, жауға аттанғандардың, жауға аттанатындардың астында болатын болған соң, қылаң, боз атқа мінгендерді көрсе, жұрт үрпиісіп қарайтын. Қылаң атты адам айбынды көрінетін. Қылаң атты адамның түсі суық көрінетін...

Жауға аттануға жолдас қылуға ер Сайынды іздеп Қобыланды батыр келіп ең алғаш Сайынға жолыққанын мынадай суреттеген: бір топ найзагермен келе жатқан Қобыландыны көріп, Сайын батыр бұлар жау екен деп ойлағанда:

Карауылда жүрген ер Сайын
Жау екен деп қашпады,
Жалғызбын деп саспады,
Ақ алмасын суырып,
Тасқа жанып қайрады.
Найзасының басына,
Алтын туын байлады.
Қобыландының қасында
Найзагері қорқады,
Аттың басын тартады:
Сонда Қобыланды айтады:
Жарандар, мұнан қашпаңыз,
Өлемін деп саспаңыз,
Өзім жауап берермін,
Ақ боз атпен аңқылдап

Айыр калпак солкылдап,
Батыр Сайын сен болсаң,
Кобыланды аға мен болсам,
Ел шетінде кез болсаң,
Жаркылдатпа қылышты,
Сені көрерге келемін,
Қол тізгінін берермін.
Іздеп шыққан жауым бар,
Қызығынды сонда көремін —

дейді...

Міне мұнда Сайын батырдың астында ақ боз ат болады...

Онсон, «ақтан киіп, ақ селеу мініп» түнде жүретін бозбалалар да, серілер де қылаң атқа мінетін болған.

Ақ боз атты қазақ болған елдің ауыз әдебиетінде де, жазба әдебиетінде де тіпті, көркемдеп суреттейді.

Әрине, мал өсірген жаугершілік тұрмыстағы шабысқан көшпеліге ең алдымен жылқының жүйрігі қадірлі. Оның ішінде дөнен жүйрік қадірлі. Бірақ екі бірдей жүйріктен жаугершілік тұрмыстағы ел ақ, бозын, қылаңын артық көрген... Қыланды, бозды кәдірлеген...

Кемпірбай ақын ауырып жатқанда, Әсет ақын Кемпірбайдың көнілін сұрай келгенде, Кемпірбай басын көтеріп мұңын өлеңмен айтқанда:

...Боз шапса, боз озбай ма бурылдан
Мен шапсам, — жер шарасы қуырылған... —

деп өзінің асқан ақындығын боз аттың шабысына тенепп, осындай қасиетті жырым қалады-ау енді деп, мұңын айтқан...

Әрине, жаугершілікте, азаматқа қанат болған, қашса құтылатын, қуса жететін сөйгүлік ат адамнан кем бағаланбайды.

Жаумен, дұшпанмен аңдысқан елге жүйрік — сөйгүлік аттың қадірі бүгінге шейін қалған жоқ. 1928 жыл 27 қарашада шыққан «Известия» газетінде жалпы Россия құрамасының орталық атқару комитетінің 3-жалпы жиылысында сөйлеген Буденныйдың сөзі басылған. Буденный — Қызыл әскердің атты қосынына қандай ат керек екенін айтқан сөзінде мынандай дегені бар: «көзіргі заманның әскерінің құралдарының қандай күшті екенін бөріңіз де білесіздер. Мемлекетімізді жаудан қорғау үшін біздің атты әскеріміздің аттары қандай болу керек екенін ойларыңызға келтіресіздер ме? Жаумен майдандасқанда жаудың қып-қызыл

от боп жауып тұрған оғының астымен 2 – 3 километр жерге атпен ең көп болса 2 – 3-ақ минутте құйғытып жету керек. Егерде, менің қарамағыма берген мемлекеттің атты әскерінің аттары, олайдай оқ жауып тұрған майданда 2 – 3 километр жерге 5 – 10 минутта ғана жететін болса, онда, ондай атты әскерді ұстамаса да болады». Пулемет, зеңбірек, винтовка, автомобиль, аэроплан заманында да ұшқыр, жүйрік ат қадірлі болғанда, бұрынғы, ескіліктегі, кылыш, найза, айбалта, темір қалқан, темір қаттау заманында үстемдік жүргізген билер табына жүйрік сөйгүліктің қадірі тіпті зор болған.

Жорыққа, ұрысқа шыққанда, сөйгүлік, жүйріктің жасы, дөнені артық болған. Жүйріктің дөненін мінуді жақсы көрген, сондықтан халық әдебиетінде, жүйрік атты айтқан батырлар жырындағы, батырлардың аузындағы жүйріктердің көбі дөнен болады.

Жүйрік, сөйгүлік аттың ақылы да, сенімі де адамнан кейде артық болмаса, кем саналмаған. Өзге малдан жылқының сезімі артық екені де рас. Оның үстіне, билер табының әкімшілігіндегі жаугершілік тұрмыста болған, мал баққан көшпеліге жүйрік, сөйгүлік аттың қадірі, қасиеті айрықша, төтенше болғандықтан, сөйгүлік атты, тіпті, адамнан да артық көрген, адамнан артық еркелеткен. Бұл туралы қазақ болған елдің әдебиетінде, неше түрлі өз әлініше сұлу, көркем өңгімелер, өз әлініше қызықты өлеңдер бар. Ноғайлы дәуірінде үстем таптың дүрілдеп тұрған кезін жыр қылған батырлар жырында, батырлар өңгімелерінде, қазақ атанған елдің сол үстем тап санасымен құрылған ескіліктен қалған барлық жырлы өңгімелерінде, азамат ердің ерлігімен қатар сөйгүлік аттың, тұлпардың суреті, қасиеті тым шебер көркем сөздермен суреттелген болады.

Ер Көкшенің Қосай атты ер баласының жауға аттанысы туралы өңгіме жырда, Қосайдың сары аты, Сайын батырдың жырындағы Сайынның «тоқпақ жалды тоқ боз аты», Ер Тарғынның жырындағы Тарғынның Боз тарлан аты, Шора батырдың жырындағы Шұбар аты, Камбар батырдың Қарақасқа аты, Жабай батырдың жырындағы Керқұлан ат, Қобыланды батырдың жырындағы Гайбурыл ат, Көбіктінің Ақмоншақ аты, Алпамыстың Байшұбар аты, – міне осылардың бәрі өңгіме, жырда адамнан артық болмаса, кем саналмайды. Бұлардың көбі және адамнан да ақылды болып, адамша сөз сөйлейтін болып суреттеледі. Тіпті, соңғы

заманның әңгіме-жырларында да жүйрік ат азаматтың өзінен артық болмаса, кем саналмаған.

Көтібардың Күрен аты, Ақанның Құла кері, тағы толып жатқан әңгімелердегі жүйріктер, қазақтың ауыз әдебиетінде әдемі, сұлу сөздермен жырланып, белгілі болған сәйгүліктер.

«Жанды шүберекке түйген» қашқылықты-қуғылықты шабыста, немесе, жаумен «ерте мен кешке шейін сайысканда», «тебінгіден қан өтіп» қысылғанда, ердің астындағы сәйгүлік аттың адамша сөйлеген сөздері деп те шығарған әдемі жырлар көп. Мысал үшін жоғарыда келтіргенде, мал баққан көшпелі қазақ болған елдің ауыз әдебиетінде әр түлік малдың және әртүрлі хайуан-андардың бәрімен-ақ сөйлесу бар... өйтсе де, жүйрік ат туралы жыр айрықша болады. Жүйрік ат жайындағы сұлу әңгімелермен, қызықты жырлармен бірге, аттың күйі, айғырдың күйі деп те шығарған, мал баққан елдің көркем күйлері де бар. «Боз айғыр күйі» деген күй, ескіліктен қалған күйлердің арқа қазығындағы бір көркемі. Сәйгүлікті суреттеп, еркелетіп толғанып жырлаған, сәйгүліктің шабысын, қасиеттерін суреттеп жырлаған сөздерге мысал үшін мына бір жырларды келтірейік:

ТАРҒЫН БАТЫРДЫҢ ЖАПАНДА ЖАЛҒЫЗ ҚЫСЫЛҒАНДА БОЗ ТАРЛАН АТЫНА АЙТҚАНЫ

Мінбей, түспей кәрідің,
Арқанда тұрып арыдың,
— Айналайын тарланым,
Билер мінген бедеудей!
Безеңдей басқан аяғың!
Сен тұрғанда бар ма еді,
Көңілімде қайғы, арманым!
Құлынында емдің, тайда емдің,
Құнан жаста арда емдің.
Дөненінде үйреттім,
— Алты кабат ала арқан,
Жеті кабат желі арқан,
Жібектен есіп ширатып
Мойнына тағып сүйреттім,
Бес жасыңа келгенде,
Биенің қызығын көрсін деп,
Айғыр қып үйір алдырдым,
Бес бедеуге салдырдым,
Айналайын қанаттым,

Алты жаста ақтаттым.
Аттай мұрның тапнаттым,
Алшандатып ойнаттым,
Арпа, бидай асаттым,
Ерке қып бой жасаттым.
Жеті жасқа келгенде,
Жерді солқылдап, желгенде,
Қандай қатын қинайды
Таудан асқан, тұлпарым,
Ие Таргын өлгенде?
От орнындай тұяқтым,
Сек жолбарыс сияқтым
Омыртқаң бар отаудай,
Шоктығыңа қарасам,
Қиялы өркеш аңғардай,
Күйрығына болайын,
Қынаптан шыққан қанжардай,
Жалына сенің болайын,
Күлтеленген жібектей.
Шықшытына болайын,
Оралып жатқан түбектей,
Кұлағыңа болайын,
Көлге біткен құрақтай,
Екі көзіңе болайын.
Қорқыттан жаққан шырақтай,
Қабағыңа болайын,
Қара албасты қабақты.
Бауыздау жеріңе болайын,
Піскен алма сағақты,
Танауыңа болайын,
Тығының алған шелектей,
Кекіліңе болайын,
Үкілі жібек желектей,
Омырауыңа болайын.
Елілден шыққан аңғардай,
Телміріп қиқу келгенде,
Шыбар туды шұлғанып,
Қара терге бұлғанып,
Ақ сүңгіні қолға алып,
Мінер ме еді заңғардай!
Тұрпатыңа болайын,
Тастан соққан қорғандай,
Қартайғанша мінбедім,
Өлгеніңше дәурен сүрмедім,
Ойлап келіп қарасам,
Жігіттегі мен бейбақ,
Болғаным тағы сор маңдай!

АЛПАМЫС БАТЫРДЫҢ БАЙШҰБАРЫ

Гүлбаршын сұлуға таласып ханы бастаған қалың қалмак елінің жүйрік, сәйгүлік аттарымен Байшұбарды жалғыз жарыстырғанда, Байшұбарды суреттеген жырлардың бірі.

Асыл туған Байшұбар,
Құстай ұшып барады,
Төрт аяғы болаттай,
Шакпактың отын жаралы.
Арандай аузын ашады.
Омыраудан көбік шашады,
Дариядай жүйткіп тасады,
Қаражан камшы басалы.
Тұяғы кызды шұбардың,
Бір күн таман жол жүрді,
Нак намазшам болғанда,
Үдеп бір шабыс косалы.
Қаражан атты батырлы
Жоны кызып жұлкынып,
Қия майдан далала
Дөңкіп алып кашады.
Жайпаңдау жерден зырғытып,
Ойлау жерден ырғытып,
Екі көзі телмендеп,
Омырауын көрсең есіктей,
Мойын еті бесіктей,
Талдан өрген жібектей.
Кекілі сұлу Байшұбар
Сымбаты сұлу жануар
Белсенген жұмыс білектей...
Ертенгі ерте кезінде,
Байлап кеткен қалмаққа
Шұбар ат келіп жетеді.
Шуылдасқан қалмақтан
Ілезде басып өтеді.
Дәл түс болған мезгілде.
Қарсы алдына караса,
Тайша ханның тарлан ат,
Жайылыпты қос канат.
Өте беріп одан да
Соктықтан шұбар алады.
Майырылып сол жерде
Шоңқайып тарлан қалады,
Мұнан да өтіп барады...

АЛПАМЫСТЫҢ БАЙШҰБАРҒА АЙТҚАНЫ

Каз мойнында таккан алтып тұмарың,
Мінген ердің таркатасың құмарың,
Егескенде жауға иенді қор қылма,
Гауһар көзді, айналайып шұбарым!
Қос қанатым, бұл жалғанда бағаң жоқ,
Інім-ау деп, күш беретін ағам жоқ.
Майданда өзің абырой алып бермесің,
Жауға жалғыз менің қылар шамам жоқ...

ҚОБЫЛАНДЫ БАТЫРДЫҢ ТАЙБУРЫЛЫ

Тайбурылды жас балаша әлпештеп үйдің ішінде сақтайды екен. Өзін Қобландының қатыны Кұртқа күтеді екен. Қобыланды қатынына ашуланып, өлтіремін деп келе жатқанын біліп, қатыны Қобыландының көңілін жұмсартуға үйде тұрған Тайбурылды ысқа алып шығады.

Түтікпенен су ішкен,
Түндікпенен күн көрген,
Төрде тұрған бурылдың,
Басың шешіп алады.
Тайбурыл атты жетектеп,
Қобыландыдай бөрінің
Бұлаңдаған қыз Кұртқа
Алдынан кетіп барады.
Бурыл емес, көк дөнен,
Туға жеміс жейді өлен.
Туғалы торды көрмеген,
Түнектен шыққан Тайбурыл,
Айдалаға шыққан сон,
Түлкідей көзі жайнайды,
Қазандай болып қайнайды.
Көлденең жатқан көк тасты
Сулығым деп шайнайды,
Он екі құлаш арқанмен
Атылып бурыл ойнайды.
Қыз Кұртқаны көтеріп
Бурыл көкке екі ұшты,
Салмағыменен қыз Кұртқа
Алып жерге бір түсті.
Атасы әйел демесең,
Сол Кұртқадан кім күшті?
Сонда тұрып бурылға

Камыгып Күртка сөйлейді:
Асқар таудың белдігі,
Аздың бар ма теңдігі,
Кұрдастың жоқ-ты елдігі,
Жалғыздарға жар болған.
Алланың көп-ті кеңдігі.
Үш ұшар ең аспанға,
Бір ұшуың кем болды,
Мен кайтейін, Тайбурыл,
Қырық үш күннің кемдігі! –
Кентті жерді жайласа,
Үзілмейді базары,
Қайда қалмас жігіттер,
Өлген сордың мазары!
Қобыландыдай бөрінің
Тайбурылды көрген соң,
Күртқадан қайтып қаһары,
Бурылға түсті назары...

ТАЙБУРЫЛДЫҢ ҚОБЫЛАНДЫҒА АЙТҚАН СӨЗІ

Тайбурылға тіл бітті,
Тәңірім оны сөйлетті.
Тайбурыл сонда сөйлейді:
«Наз бедеуге бітер жал,
Кімге келмес керім сал.
Алуа менен секер-бал,
Салып едің камшыңды
Шығара жаздадың кеудемнен
Бір шыбындай жанымды,
Артық туған Қобылан – нар,
Қызыл бастың жұртына
Осынша болдың ынтызар.
Басымды түзеп сал жолға,
Төрт аяғым тең жорға,
Үстімде сен есенде,
Кажу бар ма мен сорда!
Айтқаның жерде қалар ма,
Күртка сынды жұбайға,
Жаратқан соң құдай ат қылып,
Сіз секілді жығайға,
Қырық күншілік Қазанға
«Бір мезгілде жет» – дейсің,
Ұшқан құсқа оңай ма?
Қиын да болса, Қобыланды
Қиналамын, кайтейін,
Уағдаңыз солай ма?

Казанның сырлы каласын,
Намаздігер өткенше,
Намаз ақшам жеткенше,
Түсірмесем жүзіңе,
Көрсетпесем көзіңе,
Сүйіп мінген бурылды,
Сол жерде шал құдайға!..»

ТАЙБУРЫЛДЫҢ ШАПҚАНДАҒЫ СУРЕТІ

Қобыланды сынды батырдың
Көңілі бітіп бурылға:
Айт, жануар, шу! — леді,
Аршындап бурыл күйледі.
Тау менен тасты көрмеді.
Табаны жерге тимеді,
Көлденең жатқан көк тасты,
Тіктеп тиген тұяғы
Саз балшықтай иледі.
Қараша емес, қауысты,
Қоңыр ала ту, дабысты,
Берсін кімге намысты?
Күн төбеден аумай-ақ,
Түзеді бурыл шабысты.
Қос құлағы тігілді.
Қайырға біткен камыстай.
Байлаулы малдай шешілді,
Төрт аяғын көсілді,
Кешегі кеткен қосынға
Бұландаған бурылмен
Артық туған Қобыланды
Аңқып жетті бесінде...
Қарсы келген қабақтан,
Бурыл қарғып жөнелді.
Аманбайдың ақ тікен
Асып бурыл жөнелді.
Баялышты құмайттан,
Бүлдіргенді шұңайттан,
Асу-асу шөлдерден,
Қасқалдақты көлдерден,
Асқар-асқар белдерден,
Ылай батпақ көлдерден,
Қан сасыған жерлерден,
Үміт үзіп жол шекті.
Қара аспанды жайлаған
Қалың қыпшақ елдерден,
Қан жайлаған қара тау,

Би жайлаған ала тау,
Онан да өтіп жол шекті-ау!
Сол төбе мен бұл төбе,
Бауыры шұбар күн төбе,
Күдердің кара дөнінен,
Бесінде өтті деңінен.
Астындағы Тайбурыл
Арандай аузын ашады,
Аяғын топ-топ басады.
Бір төбенің тозаңын
Бір төбеге қосады.
Жанбырдай тері сіркіреп,
Жауған қардай күркіреп,
Қар суындай тасады.
Құлан менен құлжаның
Ұзатпай алдын тосады.
Көл жағалай отырған
Көк құтан мен карабай
Көтеріліп ұшқанша,
Белінен кесе басады.
Өлген құстар көп қалды,
Ақсары мен лашын
Өлген құсты жеп қалды.
Қоғалының қулы көл,
Шегендінің желді көл,
Қызғыштының қызыл көл,
Сеңгір-сеңгір таулардан
Секіріп бурыл жөнеді.
Үдей ырғап Тайбурыл!
Құбылып ойнап жер басты,
Алдыңғыдан артқысын
Сынық сүйем кем басты.
Шалқайып ұшқан қоңыр қаз,
Тозаңынан адасты,
Құбылып, ойнап, жер басып,
Бірде шауып желеді,
Дөңгелентіп келеді,
Намаздігер өткенде,
Намаз ақшам жеткенде,
Казанның сырлы қаласын
Қобыланды батыр көреді...

КӨБІКТІ БАТЫРДЫҢ АҚМОНШАҚ АТЫ

Ақмоншак аты Көбіктін
Жылкы ішінде тұр екен,
Жамандатқыр Ақмоншак,

Күйрығын күстай тарады,
Шекесінен қарады
Бауырынан жарады.
Әуеге қарап есінеп,
Ием бе деп кісінеп,
Жау екенін білген соң,
Күйрығын сыртқа салады.
Жылқыдан шығып шәріне
Ақмоншак қашып барады.
Екі батыр қуалап
Карасын көрмей қалады.
Ақмоншак ат қашып кеп,
Шәріне тура еніпті,
Дүбірін естіп Көбікті,
Ат барған соң демікті.
«Үйдемсің, Қарлыға,
Ат ерле!» – деп желікті.
Ақмоншакты Көбікті
Ерлеп мініп асықты,
Ат басынлай тас шокпар
Такымына басыпты.

ӨЗГЕДЕН ҮЗДІК ҚАСИЕТТІ ЖАНУАРЛАР ТУРАЛЫ

Мал өсімімен күнелтіп, билер табынын әкімшілігімен қонысқа таласып, шабысып, қағысып дәурен сүрген көшпелі ел тұрмысына байланысты жануарлардың кейбіреулерінің сол билер табы әкімшілік қылған заманына, билер табына үздік қадірлі болған қасиеттерін өте артық көрумен қатар сол үздік қадірлі қасиеттері бар жануарларды сол тұқымдас жануарлардан туысы, жаратылысы басқа деп таныған. Ондай жануарларды жаратылыстары белгілі қалыптан тыс, «тәңірі» қылып, аңшылықты қосымша кәсіп қылып, күнелткен тентіреген надан көшпелі ел жаратылыс түрлерінің жаратылыс құбылыстарының «жұмбақтарын» шешуге білімі жетпей қайран болса және өзгелерден үздік оғаш заттың жаратылысының себептеріне білімі жетпей қайран болып, ондайларды «кімшілік қылған билер табының санасының әсерімен «тәңірдің» өзінің ғана төтенше қалаған оғаш істері, «кереметті» істері деп біліп, «тауап еткен».

Мысалы: адамның жаумен соғысқанда үздік қайрат қылып, үстем таптың тірегі, ардақтысы болып, батыр атанып, үстемдік жүргізгендерінің жаратылыстарын, туыстарын өзге адамдардың

жаратылыс, туыстарына ұсатпай, кереметпен туды қылып әңгімелеген.

Әлгі «Едіге батыр аққу құс суретінде келіп көл суына түскен перінің қызынан туды», «Шыңғысхан – нұрдан жаратылды» дейтіндері осы. Онсоң, жауласқан румен шабысканда, үздік жүйрік болып шыққан жылқыны да батырлардың жаратылысына ұсатып, «тұлпар» деп, не тұлпармен шатыс деп, оның туысын, жаратылысын өзге жылқылардың жаратылыстарына ұсатпай, «кереметті» қылып әңгімелеген.

Әлгі «пәлен жүйріктің енесіне, көл суынан шығып, «су айғыры» деген жануар шапқан екен» дейтін ертекттер сол.

Жүйрік, көрінген аңға жеткіш итті де, үстемдік қылған батырлар жаратылысындай қылып, «құмай» деп, не құмаймен шатыс деп, оның да жаратылысын өзге иттердің жаратылысына ұсатпай, кереметті қылып әңгімелеген.

Әлгі, «сары ала қаздың жұмыртқасынан кейде күшік туады екен. Сол құмай болды екен. Оны тәңір берейін деген адамына кез қылады екен. Сары ала қаздың ай сайын әйелше айызы келеді екен» деген ертект те сол.

Тау құсының қырандарына да түрліше «кереметтерді» апарып жамайды.

Міне мал өсірген, аңшылық қылған, күштілер табы үстемдік қылған ру-руға жіктеліп шабыскан, надан, көшпелі, үстем сана бойынша, адамның және хайуандардың үздік қадірлі қасиеттері барларының жаратылыстарын кереметті қылып танып, бұлар туралы түрліше ертекттер шығарған. Кейін келе, осындай қадірлі хайуандар туралы түрліше көркем өлеңдер шығарған. Оған мысалы, жоғарғы келтірген жүйрік, сәйгүлік аттарды еркелеткен, суреттеген, толғанған өлеңдері. Сол өлеңдердің қай-қайсын алсаң да, сол замандағы тап болмысы, үстем суреті айқын көрініп отырады.

Мал өсірген, қосымша кәсібінің зоры аңшылық, аңшылық, саятшылық болған көшпелінің, тау құсының қырандары туралы шығарған толып жатқан әдемі өлеңдеріне мысал үшін мына бір төмендегі өлеңді келтірдім:

КӨКЖЕНДЕТ

Арқада, Есіл мен Нұра өзенінің бір-біріне жанасатын жерінде Қозыкөш деген жылға бар. Жазғытұрым су тасыған кезде Есіл мен Нұра Қозыкөш жылғасы арқылы бір-біріне қосылып ұштасып кетеді. Бұрын, сиректеу кездерде жазғытұрым Қозыкөште қаңқылдап шуласқан қаз бен үйрек жыртылып айырылатын еді. Қалың құстың ортасында шаңқиып, айнаға төсін төсеген аққу құс жүретін еді. Ақ сұлудың сыңқылдаған сұлу үні жан сүйсінер әдемі күй беретін еді. Құс атқан мергендер, қаршыға, түйғын салған саятшылар сол кезде кәні болатын еді. Бір жылы, сол жерде бір саятшы неше жыл құсқа салып жүрген бір қыран қаршығасынан айырылды. Үлкен аста бәйгіге қосқан Құлакер аты шауып келе жатып өлгенде атының басын құшақтап отырып жылап, атына ән шығарып, өлең шығарып толғанған Ақан сері тәрізді, әлгі саятшы да көк қаршығасын сағынып, аңырап жүріп, «Көкжендетіне» ән шығарып, өлең шығарып жылапты. Сол саятшының «Көкжендет» деген әні мен өлеңі бүкіл Арқаға жайылды. Бала күнімізде «Көкжендеттің» әні мен өлеңін көп естідік. Әні әсем еді. Бері таман келгенде «Көкжендеттің» өлеңін бұзыңқырып әкетті. «Көкжендеттің» бір айтылуы:

Көкжендет, тұғырын алтын, жібек баулы,
Бар ма екен Көкжендеттей қыран шаулы?
Күнінде отыз үйрек, қырық қаз іліп,
Кеш болса, отырушы ең тояттаулы.
Көкжендет, алты қаштың бауынды үзіп,
Шыдамай өнерің кеттің қызып,
Сенімен он сегіз жыл болдым жолдас,
Кеттің бе шыныңменен күдер үзіп?
Көкжендет, үшушы еді желдей есіп,
Атушы еді топты қазға жаннан кешіп,
Ілгенде қаз-үйректі топырлатып
Көрген жан сұқтанушы ед: «жендет!» десіп
Көкжендет, сендей қыран енді келмес,
Жасымнан салған құсым сендей емес,
Жүгіртіп көп үйрекке тастағанда,
Сұқсырдан басқасынан тоят жемес.
Көкжендет, мойның ұзын, шалғын қысқа,
Салар ем әлде болса талай құсқа,
Қаз-үйрек өзен судан іліп бақтың,
Дуадақ көрінбеді сен байғұсқа.
Көкжендет, қанды балақ, шіркін кәрі,

Болар ма Көкжендеттей құстың бәрі,
Ауылды құс егіне кәні қылушы ең,
Шіркіннің, не қылайын, өтті зары!
Көкжендет құс ұшады төмен өрлеп,
Тілейді шабытында «үйрек бер!» деп,
Кешке таман салғанда дабыл қағып
Іледі найзаша атып, «мені көр! деп.
Көкжендет бүгін біздің түсті еске,
Қайтушы ек қаз-үйректі теңдеп кешке,
Қоңыр қаз, сұқсыр, көжек толып қалды,
Жүгірдім сасқанымнан Қозықошке...

ҚАСИЕТТІ АҚҚУ ҚҰС ТУРАЛЫ

Түрік руларының және оның бер жағында қазақ атаулы ел ескілік ресімінде, көркем әдебиетінде, ақ боз жылқыны қаси тегені сықылды ақ түсті құстарды да қасиеттеген.

Қазақ атаулы елдің үстем тап салтымен құрылған ескілік санасы бойынша, кейбір «қасиетті иелер», «қасиетті заттар» — болып суреттеледі. Және құс болғанда көбінесе ақ құс бол суреттеледі.

Мысалы: «Бақ — сүйген пендесіне құс болып қонады» . нанатын. Ол құстың түсі ақ болады деп нанатын. Әлгі «дәу құсы» дейтіні, «басына бақ қонды» дейтіні, «басынан бағы үш дейтіні осы.

Қазақ ертегінде мынадай бір белгі сөз бар:

Бұрынғы замандарда, хан сайлағанда, «бақ құсы», «дәу құсы» деген ақ құсты ұшырады екен... сол ақ құс кімнің басы қонса, соны ақ кигізге отырғызып хан көтереді екен... деген тек бар. Адамның басына қонған ақ құсты — «бақ құсы», «дәу құсы» екен деген ертекке жұрт нанатын.

Онсон, «қыдыр» деген, «ие» деген қалаған пендесіне құс лып жорғалап келеді деп нанатын.

Мысалы:

...Асын-асын асына,
Берекет берсін басына.
Бөденедей жорғалап,
Қырғауылдай қорғалап
«Қыдыр» келсін қасына... —

деген ескі ауыз әдебиетте белгілі жыр бар.

Онсон, өлөннің де «тәңірі» болады деп нанатын. Өлеңнің де «қасиетті иесі», «тәңірі» қалаған пендесіне құс болып қонады деп нанатын. Бұл наным, кешегі, бергі дәуірге шейін келді.

Мысалы:

Атақты Кемпірбай ақын өлерінде көңіл сұрай келген Әсет ақынға айтқан сөздерінде, Кемпірбай өзінің бойындағы ақындық өнерін, кеудеме қонған көк ала үйрек еді дейді.

Өлеңі міні:

Әсет

Ассалаумағалейкум, нар Кемпірбай!
Дертіне шипа берсін патша құдай!
Аспанда айнала ұшқан ақ сұңқарым
Кез келіп жайған торға бопсың мұндай!
Науқасың мегдеу тартты дегеннен соң,
Жыладым бәйт айтып үш күн ұдай.
Дауысым танымсың, – атым Әсет,
Мен келдім әдейі іздеп көңілің сұрай?..
Апыр-ай, жауап қатпай кеткеннің бе,
Алашқа атың шыққан қыраным-ай!?

Сонда Кемпірбайдың айтқаны

Көңілімді Әсет келді көтергелі,
Барады өкпем қысып жөтелгелі,
Өлсем де «Көк кептерге» бір салайын
Басымды жастықпенен көтер бері!
Шарықтап ақ сұңқарша бір шыркайын
Кәнікі домбырамды әпер бері!
Артыма бір-екі ауыз сөз тастайын,
Қонғаның, өлең шіркін, бекер ме еді.
Ал, енді, шіркін көмей былпылдасын
Сөзімді әшиесіз кім тындасын!
Ішіне Арғын, Найман салдым айкай,
Не қылып шіркін көмей жыртылмасын..
Бір күні Әзірейіл салса құрық –
Мен білем шіркін жанның құтылмасын.
Кемпірбай бұл дүниеден көліп кетсе, –
Білемін, енді өзімдей ұл тумасын.
Суырған қынабынан нар кескендсі,
Әр жерде қызыл тілім жылтылдасын.
Көңілімді Әсет сұрап келгенінде.
Шабалмай кәрі тарлан сылпылдасын!..
Боз шапса, боз озбай ма бурылыдан,
Мен шапсам, жер шарасы қуырылған.
Жай тастап аяғымды алып жылдам,
Жабының күнде озушы ем түғырынан.
Алашқа алтын жүзді жақын болмақ,

Адамның әр не қылса өз пигылынан.
Ер Дәуіт екі жаста иектеген,
Жасының суын іштім құдығынан.
Кешегі заманымның аманында,
Мен-дағы асып жүрдім Бұғылымнан.
Ұшса да канат байлап аспанменен,
Өлімнің кім құтылар құрығынан.
Сұрасаң хал-жайымды, Әсетжан, —
Жатырмын ұшайын деп тұғырымнан!..
Әсетжан, осы аурудан өлем білем!..
Алланың аманатын берем білем.
Кеудемнен көк ала үйрек «қош!»

деп ұшты.

Сол шіркін кәрі жолдас өлең білем!
Әуелі кимай мені, айналсоқтап
Басымда отырды да бірер тоқтап, —
«Серігім, қош, аман бол. Кемпірбай», деп,
Жылады бұрынғы өткен күнді жоқтап..
Әсетжан, осы ауру қоймас білем,
Алланың әмірі екі болмас білем.
Соны айтып қайырылмастан ұшып кетті. —
Осы өлең Серкебайға қонбас білем...

I

Қазақ атаулы елдің ескілігі көркем әдебиетінде акқу құс — сұлу суретті сөздермен, сұлу қиялды ертекттермен әңгімеленеді.

Мысалы:

«Едіге батырдың» ертегі әңгімесінде, оның әкесі белгілі Баба түкті шашты Әзиз әулие еді, — дейді. Анасы — Акқу құстын кебінін киген, акқудың суретіне кіріп, даладағы тұнық тұңғиықты, күміс сұлу көлге ұшып келіп шомылып жүретін перінің сұлу қызы еді, — дейді. Түсінде көрген «аян» бойынша Баба түкті шашты Әзиз елсіз далада келе жатып, бір мөлдір сулы, терең тұңғиықты көлге ұшырасты, — дейді. Шашты Әзиз көлдің жағасында тынығып жатса, аспаннан сұлу үнмен сыңқылдатып, ән қосып үш акқу ұшып келіп көлге қонысты, — дейді. Үш акқу, үстеріне киген кептерін көлдің жағасына шешіп тастап, аппақ уыз денелі үш сұлу қыз болып, тұнық тұңғиықты көлге түсіпті, — дейді. Үш сұлу көлдің тұңғиығына төстерін төсеп, көлдің күміс суына шомылып жүргенде, Баба түкті шашты Әзиз келіп үш сұлудың көлдің жағасындағы акқу кептерін жиып алыпты дейді. Оны көрсала үш сұлу көлдің жиегіне жүзіп келіп Баба түкті шашты Әзиз-

ден жалынып, киетін кептерін сұрапты дейді. Шашты Әзиз берменгі. Сұлулар қанша жалынып сұраса да, шашты Әзиз кептерін берменгі дейді. Сонсоң, үш сұлу, Баба түкті шашты Әзизға:

«Біз пері патшасының қыздары едік. Енді сен үшеуіміздің бірімізді тандап ал да, екеуіміздің кебімізді өзімізге бер, біз кетейік депті» – дейді.

Шашты Әзиз үш ақ сұлудың бірін тандап алып, екеуінің аққу кебін өздеріне беріпті дейді. Аққу кебін киіп жүрген үш сұлудың екеуі «кош» айтысып ұшып кетіпті де, ең таңдаулысы Баба түкті шашты Әзизге қатын болып қалыпты, – дейді.

Еліге батыр сол Аққу құс суретінде жүрген ақ сұлудан туған екен, – дейді.

II

Онсоң казак атаулы елдің ескілігінде, аққу құсты – құстың төресі, көлдің көркі, көлдің сәні деп санаған.

Мысалы:

Әз Жәнібек хан аққу жүрген көлге шекер төктіріп, аққуды шекерге бөктіріп, мас қылып, аққуды құладыңға ілдіріпті дейтін. Сөйтіп, құс жаманы – құладыңға аққу ілдіргеніне мақтанып, мәз болып, той қылып жұртын шақырыпты дейді. Тойына шақырған Асан қайғы би келмей қалыпты дейді. Сонсоң Әз Жәнібек хан, Асан қайғы биді қайта-қайта шақыртып алдырып, жұрттың алдында Асан бидің шақырған тойына келмей қалған себебін сұрапты, – дейді. Сондағы Асан бидің жауабы мынау екен, – дейді:

...Көлге шекер төктірдің,
Шекерге аққу бөктірдің,
Ақ мамығын тараңған,
Тұңғыққа қаранған,
Аққу – көлдің көркі еді.
Көркімен көлді сәндеген,
Сұлу үнмен әндеген,
Ақ сұлу көлдегі ерке еді.
Құладың – құстың қоры еді.
Аққу құс – ару,
төре еді,
Құладыңға ілдірдің,
Ақ мамығын жұлдырдың,
Құладыңға Аққуды жем қылдың, –

Сұлуды кормен тең кылдын,
Кұладыңға кор кылып,
Акку құсты зорлады.
Аппак мәрмөр інжіні,
Бормен тең кып қорлады, —
Түбінде осы өз басына келер деп,
Кұладындай бір жаманнан өлер деп,
Соған өкпелеп келмедім, —

депті.

III

Күміс сұлу жайық көлде тұңғиыққа ақ төсін төсеп маңкиып жүзіп, сұлу үнмен, нәзік күймен сынқылдаған ақ сәулетті аққуды түйғын құсқа ілгізу қазақ атаулы елдің билер санасы білген ескілігінде, көңілде қайғы қалдырмайтын қызықты тұрмыс саналған.

Мысалы:

Жәңгір хан өзінің бір зор қайғысынан басын көтермей жатып алған екен дейді. Талай шешендер, талай билер келіп, көңіл айтып, «басыңызды көтер!» дегендеріне Жәңгір хан басын көтермеген екен дейді.

Сонда шешендігімен жанада билер қатарына қосылған, арғын сүйіндік — Едіге би келіп мына сөзді айтқанда, Жәңгір ханның көкейіне қонып, басын көтерген екен дейді. Едіге бидің сөзі мінеки:

Акку құс ұшып көлге кетті.
Ақ сұңкар ұшып шөлге кетті.
Олар адасып кеткен жоқ,
Әркім барар жөнге кетті.
Ақ сұңкар ұшты ұядан,
Қол жетпейтін қиядан...
Қанаты бүтін сұңкар жоқ,
Тұяғы бүтін тұлпар жоқ.
Көтер, хан, басыңды!
Іш мына асыңды!
Босатпа беліңді,
Мұнайтпа еліңді!
Тозбасты ұста сокпайды.
Өлместі құдай жаратпайды...
Қайғың жиылған жұрттың тобында қалады.
Атылған мылтықтың оғында қалады.
Жүйрік аттың жалында қалады.
Сүйген сұлудың жанында қалады.

Көк орай шалғын белінде.
Жайкынды мөлдір көлінде.
Аққу құсты ұштырсаң,
Түйгінға оны күштырсаң, —
Қайғың солардың тойында қалады.
Аққан судың бойында қалады,
Қызық мереке ойында қалады.
Істемесең мойнында қалады...

IV

Ескілікте, аққу құсты — қиналған жан үшін кейінбейтін, жан-шын қиналғаны үшін кейінуді ар көретін «зат» деп білетін.

Мысалы: Ұлы жүз Бөлтірік би айтқан деген мынадай «нақыл» оқи бар.

...Аққу құсқа оқ тисе, —
Қанатын суға тигізбес.
Айтулы ерге оқ тисе, —
Қиналғанын білдірмес...

Жасыл жібекті судыраған көк ала жасыл құрақты, күміс сулы, ісерің тұңғықты айдын көлдегі аққу құстың сұлу сәулеті мал биліккен көшпелінің қиял сезімін, көзін сүйіндіреді. Аққу құс, күмістей мөп-мөлдір сулы көлдің тұнық тұңғығына ақ төсін күштырып манаурап тұңғыықта жүзеді.

Сұлу әнмен әндетіп, тынық тұңғыықта шомылған ақ сұлу, тұңғыыққа шыққан ақ шашақтың үлбіреген ақ үлдір жапырақтарың жұлып, нәзік иісті жұпарын иіскеп, нәзік үнмен сұлу өнге салып сыңқылдайды. Күміс көлдің судыраған жасыл жібек шымылдықтай жасыл құрақтарына кіріп шығып, ақ сұлу, көлдің кенінадай жайығына шығып көлбеңдейді. Нәзік, сұлу үнді, сұлу сәулетті, кіршіксіз аппақ аққу құс — көлді көркейтіп, көлге сән бергендей.

Долы жаратылыстың кең құшағында мал бағып өскен көшпелі қазақ аққуды — сұлулыққа, сәулеттілікке, кіршіксіз тазалыққа үлгі қылады. Аққуды — сұлулықтың, тазалықтың нышаны қылады.

Сұлу әйелдің сұлу үнін, сұлу мінезін, сұлу қимылын, сұлу денесін — аққу құсқа теңеу бергі дәуірде де қазақ атаулы елдің көркем әдебиетінде көрнекті орын алып келді.

Мысалы: Атақты ақын Ақан сері ғашық болған бір қызына көпшілік алдында, өзінің «Сырымбет» деген әніне салып, жұмбақтап өлең айтқанда, ғашығын аққу құсқа теңейді. Қызды біресе – «ақ сұңқар» дейді, біресе – «аққу құс» дейді.

Аулым қонды Сырымбет саласына.
Ғашық болдым ақ сұңқар баласына.
Бидайыққа ылайық карағым-ай,
Құладыңға қор болып барасың ба?
Жолдас болмас аққу құс сүймесімен,
Ойнап-күлер көңілі үйлесімен.
Қос көл жаққа әнеугі киіп барған
Бешбетінді беріп кет түймесімен...

Сұлуды, әсіресе ақ сұлуды, аққуға теңеу казактың көркем әдебиетінде күні кешеге шейін қалмай келді.

Мысалы: Аян деген ақын поштамен өзінің жазған бірсыпыра өлеңдерін жіберіпті. Аяның біраз өлеңдері – бір «ақ сұлуға» жазылған махаббат жырлары көрінеді. Бұл өлең-жырларда да, Аян, өзінің сүйген сұлуын аққу құсқа теңейді. Сүйгенін біресе – «аққу құсым» дейді, біресе – «ақ сұлуым» дейді, біресе – «ақ үлдірім», «ақ мамығым» дейді.

Мынадай өлеңдері, жырлары бар:

Ей, сәулем, сен – аққу құс, көлдегі ұшқан.
Сұқтанған сәулетіңе дос пен дұшпан
Айдында тұнжыраған мен тұңғық, –
Аққудың тоймай күнде төсін құшқан.
Ақ сұлу, сен көлдегі аққу сынды.
Ақ күміс, сыңқылдаған сұлу үнді.
Әлемге бірдей қызыл нұрын шашқан,
Қош алған ертелі-кеш алтын күнді...
Аққу құс тұңғыққа гауһар шашып,
Сыңқылдап құшақ жайып төсін ашып,
Аймалап тұңғықтың ақ шашағын,
Ойнайды, ақ төсіне иіп басын.
Аққу құс ақ шашағын иіскеп, жұлып,
Ойнатад тұңғықты жатқан тұнып;
Тұңғық ақ сұлудың төсін құшып,
Сүйеді шөп-шөп етіп, сылқ-сылқ күліп.
Аққу құс айдын көлде сыңқылдаған,
Айналса құладыңға шыңқылдаған,
Тұңғық, аққу құстың төсін құшқан,
Күрсініп күйге түсед ыңқылдаған...

Және, мынадай жырлары бар:

1. Айдын көлде акку жүзед,
Ақ сәулесі шапқыып.
Сұлу үймен сұңқылдайды,
Көлді сызып маңқыып.
Көлдің күміс суын сызып,
Аппак төсін керді.
Су бетінен ақ шашақты
Әллекімге терді.
Көлдің мөлдір айнасынан
Өзін сұлу көреді.
Бұрынғы өткен шайыр көрсе, –
«Ақ періште» дер еді...

* * *

2. Сәулетті акку сыңк-сыңк жырлап,
Тұңғықта жүзеді.
Тұңғықтың төсінде ойнап,
Ақ шашағын үзеді.
Ақ сұлуга тұңғыық кеп
Керіп күшак ашады.
Акку үзіп ақ шашағын,
Иіскеп, түтіп шашады.
Тұңғықтың төсіне акку
Аппак төсін төсейді.
Аппак сүйрік білегімен
Су күмісін көссіді.
Тұңғыық мас, ессіз құмар
Ақ сұлудың көркіне.
Төсін мөңгі күшар еді,
Акку тисе еркіне.
Сұлу үнді ақ мамықты
Акку ылайық тереңге.
Көрінген күс дүзе ала ма,
Тұңғыықтай еренге?
Шіркін ерен, сонша құмар
Ақ сұлудың үніне.
Іш құмары таркамас ед,
Мың сүйсе де күніне...
Акку кетсе камыска еніп,
Тұңжырайды тұңғыық.
Терең шіркін өлім тілейді,
Буып ашу мың кыық.
Күрсінеді, уһлейді,
Мүз кабағын түйеді.

Жүрек бауыры мұздай болып,
Тағы өртеніп күйеді.
Толқын кернеп дөнбекшиді,
Ашу кебін киеді.
Долыланған арыстанша
Айналага тисді...
Сонда ақ сұлу шыға келсе,
Дүзіп, әсем сыланып,
Ашулы ерен сұлық тынады,
Дөнбекшіген буланып.
Сонда аққудың лебі тиіп,
Күліп терең иеді.
Ақ сұлудың мамық төсін
Шөп-шөп етіп сүйеді...

3. Қасірет күймен тебіренеді.
Күйіп-жанып жан жүрек:
Бірде удай, бірде балдай,
Махаббат гүл үлбірек.
Бірде удай бұл махаббат,
Бірде жұпар мас кылад.
Бірде жанды бақытты қып,
Бірде көзді жас кылад...
Ақ мамығым, ақ үлдірім, —
Неге мұнша сүйдірдің?
Неге маған кез болдың сен,
Неге ынтық қып күйдірдің?..

* * *

Үстемдік жүргізген билер табының санасының ықпалындағы мал баққан көшпелінің жылқыдан кейін айрықша артық көретін малы — түйе.

«Адамның нары екен» деп қайраты, күші, адамшылығы өзгеден үздік адамды айтады. «Жез бұйдады нар тайлақтай екен» деп бой жетіп келе жатқан арудың сұлуын айтқан. «Бота көз» екен деп қаламқасты, оқ кірпікті, түпсіз терең, мөлдір көзді сұлуды айтқан. «Екі аяқтыда құрдас тату, төрт аяқтыда бота тату» деп түйе баласының нәзік, сүйкімді мінезділігін адамның сүйіскен достығына тенеген. Жас адам зарлап жыласа, «ботадай боздады» деп, ана баласы үшін зарласа, «ботасы өлген інгендей зарлады» деп, адамның зар-мұңын түйенің мұңына тенеген... Түйе туралы да неше түрлі көркем өңгіме өлеңдер айтқан. Онымен қатар, түйенің зары деп көшпелінің шығарған, өзінше қызықты күйлері де бар.

«Ікз іңген күйі» деген күй ескіліктен қалған күйлердің ішінде арқа калтақтарында сазды күйдің бірінен саналатын. Бұл күйдің әңгіме мазмұнында бай мен кедейдің жайлары көрінеді: байдың салтанаты – кедейдің нашарлығы... «Боз іңген күйінің» әңгімесі екі-үш түрлі, бір түрлісі мына төмендегі:

4. БОЗ ІҢГЕН

Бұрынғы заманда Бағланбай деген бай болыпты, төрт түлігі сый болыпты. Көп малдың ішінде Боз іңген деген бір жақсы түйесі бар екен. Боз іңгенді барлық малынан жақсы көреді екен. Бірақ, Ікз іңген өмірінде бота таппаған екен. Бір күні бай, мал сойып, елін жинапты: жиналған жұртқа: «менің жақсы көретін Боз іңген бота таппады, бұған не ақыл бересіңдер» депті. Бұған жиналған жұрттың бірде-біреуі ақыл бере алмапты. Сонда, босағада тұрған бір жетім бала былай депті:

Айналайын ағалар! –
Менсі жетім балалар
Босағадан сағалар.
Аксақалдар, какпасан
Мен бір сөзді айтайын,
Құлақ салып тындасаң,
Ашу-жанжал қылмасаң,
Тойынды жеп қайтамын.
Боз іңгенді алдырсаң,
Үстіңе кілем жаптырсаң,
Жібектен бұйда тақтырсаң,
Шытырман қазық қақтырсаң,
Боз іңген бота табады,
Бір кедейге ырым қылып бақтырсаң, –

лейді.

Бай баланың сөзін ырым көріп,
Боз іңгенді алдырып,
Қалы кілем жаптырды,
Жібектен бұйда тақтырды,
Шытырман қазық қақтырды,
Ырым қып, бота табар деп,
Бір кедейге бақтырды.

Жыл мүшелі болып, байға дарып, Боз інгені қайып, туатын мезгілі жетіп, бір күні басы алтын, көті күміс бір бота табады. Бағып жүрген кемпір-шал қуанып, байдан сүйінші алалық деп бара жатса, аулындағылар, кемпір-шалдан: «Қайда барасыңдар» деп сұрайды. Кемпір-шал: «Байдан барып сүйінші аламыз, інгені: басы алтын, көті күміс бота тапты» дейді. Онда, аналар: «Сендер, өздерің барып, байдан сүйінші алып, бастарына мүйіз шықпайды. Онан да, барлығымыз бірдей көреміз, інгенді сатып пұлын аламыз. Ботасын жеті қабат темір үйге кіргізіп сақтап, өскен соң оны да сатамыз» дейді. Кемпір-шал көнбейді. Онда, аналар кемпір мен шалды өлтірмекші болады. Сонсоң, кемпір-шал қорыққаннан ылажсыз көнеді. Боз інгенді базарға апарып бір керуенге алпыс ділдаға сатады. Боз інгенді керуеншілер түйелеріне тіркеп алып кетеді. Боз інген керуеншілердің қолында ботасын сағынып, боздап-жылап, зарлап айтқаны:

Жаратқан жалғыз құдая,
Күйініп жаным, сабылдым.
Үстіме кілем жамылдым!
Ырым қылып бала үшін
Кекілімді үкілеп
Жібектен бұйда тағындым.
Бір бота үшін толғанып
Бір өзіне жалындым.
Ақырында аңырап,
Базар түсіп салындым.
Жас ботамнан айырылып,
Мен құдайға не ғылдым?
Мына жалған дүниеде,
Керек күнім болар ма,
Мен ботамды сағындым!
Неше күндей жол бастым,
Көзімнен жасым ағызып,
Емшектен сүтім тамызып,
Өлгенде көрген ботамды
Емізбедім жағызып!
Боташымнан айырылып
Ішім оттай күйеді,
Жүйем босап сағынып
Тұла бойым иеді.

Кеш болған соң кірекештер келіп бір жерге қонады. Боз інген, арман-дерті ішіне толып, әуедегі ұшқан құстарға қарап ботасын сұрап зарлағаны:

Қалықтаған аспанда
Ителгі менен сұңқарсын,
Ертеменен жем алсаң,
Сәскеде барып ұшарсын,
Аспанда ұшып келдің бе?
Ел ішінде қайғырған,
Енесінен айырылған,
Зарлап боздап қайырылған,
Жетім бота көрдің бе?
Қандай бота дедің бе?
Аспанда ұшып айналған,
Түлкі көрсе сайланған,
Түлкісін иесі байланған,
Қара ала баршын бүркітім,
Аспанда ұшып келдің бе?
Ел ішінде боздаған
Ішкі дертін қозғаған,
Базарға сатып тоймаған,
Еркіменен қоймаған,
Жетім бота көрдің бе?
Неткен бота дедің бе?
Шарықтаған күшіген,
Аспанды кезген жорысың,
Тамам құстың зорысын,
Бес тырнақтың зарпынан
Тамам құстың қорысын.
Көктен ұшып келдің бе?
Ел ішінде боздаған,
Ішкі дертін қозғаған,
Жетім бота көрдің бе?
Неткен бота дедің бе?
Аспанда ұшқан ақсарсың,
Бір күндерде талайды аң,
Іліп аң қысып тастарсын,
Сен де сорлы құс төрем,
Балаң үшін қақсарсын,
Аспанда ұшып келдің бе?
Ел ішінде қайғырған,
Енесінен айырылған,
Жетім бота көрдің бе?
Күндіз ұшпай түнде ұшқан,
Көбелекпенен бірге ұшқан,
Көзі қызыл үкісің,
Түндерде ұшып келдің бе?
Енесінен айырылған,
Ақкудай мойны қайырылған,
Күндіз-түн боздап зарлаған,
Көзінен жасы парлаған,
Жетім бота көрдің бе?

Неткен бота дедің бе?
Омырау жаска малынып,
Көрінген құсқа жалынып,
Ботасына зар күйін,
Қайнаған күште бар күйін,
Жеткіз деп жылап тапсырды,
Кемпір мен шалдың үйіне,
Ұшқан құс таяды,
Мойындары иіле,
Тау мен тас та күніренді,
Боз інгеннің күйіне,

Сөйтіп зарлап көзіне көрінген құстан сұрай беріпті. Еш біреуінен жауап ала алмапты. Содан кейін Боз інген ботам өлген екен деп зарлайды:

Мен ботамнан айырылған,
Қарайлап мойны қайырылған.
Сағынып зарлап егілген,
Көзінен жасы төгілген,
Не жазығым бар еді,
Жасаған ием тәңірге!
Екі көзді сел алып,
Жылай-жылай шел алып,
Тәңіріден тілеп зарласам,
Тілегімді бере ме?
Ботаканым келер ме?
Зарлағаным тәңірдің
Құлағына тие ме!
Не жазғаны бар еді,
Жаратқан тәңір иеме! —

деп боздап кете берді. Керуендер бір жерге малдарын тынықтырып, тойындырмаққа тоқтап, бес күн еру болып жатады.

Бағланбайдың екі ұлы бар еді: Ойсұл, Ойсүн деген. Бұлар базардан мал сатып қайтып келе жатса, боздаған Боз інгеннің дауысын естіп, даусын таниды. Сонда бұлар: «Бұл қайдан жүр? Әлде, керуенге еріп кетті ме? Әлде, бошалап жүр ме? Мұны табайық», — деп, екеуі, қоржындарын жолдастарына беріп іздеп кетеді. Бұлар талай малды аралап жүріп, ақырында Боз інгенді табады. Түйені ұстап алып жүре берейік, — деп ойлады да, «Қой, мұнымыз ұят болар» деп, жайын сұрайық», — деп керуенге келді.

Ассалаумәлікүм,
Қонып жатқан керуендер!

Алтын, күміс артынып,
Ай түбіне бардыңыз!
Айға сұрау салдыңыз!
Бағланбайдың боз інген
Кайдан сатып алдыңыз?!
Алтын күміс артты екен,
Ай қызарып батты екен.
Бағланбайдың інгенін
Кандай адам сатты екен?
Әй, жарықтық боз інген
Кандай бота тапты екен?
Анасынан айырылып
Адасқан құдай қайырылып,
Ботаканы ыңырсып,
Кайтіп тірі жатты екен?..
Бағланбай деген бай еді,
Төрт түлігі сай еді,
Байдың жақсы көретін,
Боз інгені бар еді,
Бір ботаға зар еді.
Оймалы шайы кілемді
Ондап-солдап жаптырған,
Жібектен бұйда тактырған,
Шытырма казық қақтырған.
Боз інген бота табар деп,
Ырым қылып бақтырған.
Бағланбайдың інгенін
Кандай адам саттырған?
Аттың басын бұрам ба?
Кешке дейін тұрам ба?
Мінген атым кара кер,
Ертерек бізге жауап бер!
Сөзімді қабыл алыңыз!
Бұл сөзіме наныңыз!
Артынан хабар алайық,
Жеті күн тоқтап беріңіз!
Елге қарай шабайық,
Сатқанды іздеп табайық,
Пұлынды алып берейік,
Інгенді алып қалайық, —

лейді.

Оған керуен басы айтады: «Біз талай үлкен қалаларға бардық, қайтуға жақындағанда бір қалада, мал алып жатсақ, қазақ па, қырғыз ба, біреу әкеліп сатты, алпыс ділда беріп сатып алдық, ондай ботасы болатын болса, обалына қалмайық, — он күн тоқтап жатамыз, пұлын әкеп бер, алып қалыңыз.

Он күннен кешіксеңіз, кетіп қаламыз, үлгіре алмағаныңыз...» дейді. Екі жігіт жүріп отырып, бес күнде кемпір-шалдың үйіне келеді. Олардың келе жатқанын көріп кемпір-шал жасырына қалады:

Жігіттер ауылға келіп:

Мінген атым кара кер,
Келген жолым талай жер.
Боз іңгенді сұраймыз,
Кемпір-шал, шығып жауап бер!
Әуеден ұшқан сар ма екен?
Анаға бала зар ма екен?
Кемпір-шал, шығып жауап бер.
Бағланбайдың боз іңген
Аман-есен бар ма екен?

Кемпір-шал шықпайды. Екі кішкене қыз шығып жігіттерге жауап береді.

Адырға шыққан бадал ма!
Мал-жаныңыз аман ба?
Сіздер сұрап тұрғанда,
Айтпай тұрған заман ба?
Айналайын ағалар,
Тәңірі қылса қал қанша, —
Байға қыдыр дарып тұр:
Боз іңген қайып тұр,
Ай төбеден толыпты.
Жыл мүшелі болыпты,
Боталар уағы жетіпті,
Боз іңгені құрысын,
Бошалап қашып кетіпті...
Кемпір-шал іздеп кетіп еді,
Тигізіп жерге табанды,
Кемпір-шалды бар ма екен
Тірі көрер заман-ды...

Енді екі жігіт ойлайды: ешкім сатқан емес екен. Өзі бошалап қашып кеткен екен. Керуендер бізді алдаған екен. Енді біз барғанша керуендер көшіп кетеді, біз бара алмайтын болдық, — деп, қапаланып тұрады. Сол мезгілде, боз іңгеннің ботасы емізік еметін уағы болып боздайды. Ботаның дауысын естіп, екі қызға жігіттердің айтқаны:

Жалмандаған сары қар,
Жалынға үйген кара қар,
Енесінен айырып,
Жас ботаны қылдың зар.
Екі жерде зарлатып,
Кемпір мен шалдың пейлі тар.
Ыңырсыған, үйінде
Жас ботаның үні бар,
Тау менен тас күңірселді,
Боз інгеннің күйіне,
Жаратқан тәңірі құдай-ау,
Енесінен айырылған,
Жетім бота тірі ме?

Мұны естіп, кемпір мен шал өздері шығып, екі жігітке жалын-нып, айыбымызды кешкін, — дейді. Жігіттер кемпір-шалдың айыптарын кешеді. Алпыс ділданы алып күн-түн қатып барса, керуендер түстен кейін көшуге қамданып жатыр екен. Ділдасын беріп, үйені алып қайтып келе жатқанда, «Ботам өлі ме, тірі ме?» деп, өз інгеннің зарлағаны:

Құдайым берді тілегім, —
Қуанып келеді жүрегім.
Мен ботамнан айырылып,
Еңіреп-бозлап келемін.
Аман-есен бар ма екен?
Ботамды көрсем тәңір-ау,
Жарылар ма екен жүрегім!
Жолға түсіп желемін,
Керуеннің қолынан
Аман қайтып келемін.
Өлерде көрген ботамды,
Қайткенде тірі көрсемін!
Керуені күрсын,
Луыр жүкті көп артып,
Жауыр қылды арқамды.
Қуаңғаннан, құдайым,
Жыламай қайтіп шыдайын?
Тірі көрер ме екемін,
Боташығым — қалқамды!
Түзелді бұлкіл желісім,
Егілді жұмсап кірісім,
Шындап тәңірім жаратсаң,
Көрсетпе ботам терісім!
Қоктыға біткен шайыр-ды,
Қойшылар қойын қайырды,
Өлерде көрген ботамнан

Аямас қулар айырды.
Боташымнан айырылып,
Артыма жылап қайырылып,
Жат қолында қаңғырдым,
Еңіреген зар күйіме,
Жер менен көк жаңғырды.
Сүймеген тәңір залымды:
Есітті мүлкі зарымды, –

деп, боз іңген, зар күйін күңіретіп желе береді. Ауылға таянып ботаның қарасын көргенде тұла бойы еріп, түйенің көңілі босап жылағаны:

Аман көріп ботамды,
Емізер күнім бар ма екен!
Жар жағалап қыдырып,
Тал бүршігін сыдырып,
Жегізер күнім бар ма екен?
Айналайын, жас ботам,
Немене болып қалды екен?
Керіле біткен көк ойға
Көлбетер күнім бар ма екен?
Сарымсақты сары ойға
Ойнатар күнім бар ма екен?
Айналайын, жан ботам,
Немене болып қалды екен?
Сайға шыққан сарымсақ,
Жегізер күнім бар ма екен?
Баурымдағы кара емшек,
Емізер күнім бар ма екен?
Айналайын, жан ботам,
Немене болып қалды екен?
Жағаға біткен көк шалғын
Жегізер күнім бар ма екен?
Көнектей толған кара емшек
Емізер күнім бар ма екен?
Айналайын, жан ботам,
Немене болып қалды екен?
Жібектен бұйда мұрнында
Шұбалтар күнім бар ма екен?
Бағланбайдың боз іңген
Алтын бота тапты деп,
Қуантар күнім бар ма екен?
Жібектен бұйда мұрнында
Түйілтер күнім бар ма екен?
Бағланбайдың іңгені
Күміс бота тапты деп,
Сүйінтер күнім бар ма екен?

Серке беріп көкпарға,
Елі-жұртын аулына
Жиылтар күнім бар ма екен?
Ей, құдай-а, жанботам,
Немене болып қалды екен?
Мен ботамды ыршытып,
Тел қозыдай телішітіп,
Бағланбайдың аулына
Барар күнім бар ма екен?
Айналайын боташым,
Немене болып қалды екен?
Түйе аунаған шаңдаққа,
Аунатар күнім бар ма екен?
Түйе ішінде секіріп
Ойнатар күнім бар ма екен?
Ұйықтап жатқан жерінде
Қабырғадан тістелеп,
Қақ төсінен иіскелеп,
Оятар күнім бар ма екен?

Боз іңген ботасына келіп қосылып мауқын басады. Бағланбай түбісі мен ботасын алып қуанып, ел-жұртын жиып той қылады.

Міне, боз іңгеннің өңгімесі. Ескіліктегі байлар табы үстемдік қылған мал баққан елдің санасын жақсылап суреттейді. Боз іңгеннің өңгімесі – сол ескіліктегі адам туралы өңгімеден айырмасы жоқ... Түл өңгімеде бай мен кедейдің жайлары айқын көрінеді. Бұл өңгімеде байдың дәуірлеп тұрғандағы салтанаты, кедейдің нашарлығы көрінеді...

Тіршілігі мал ғана болған, малмен араласып өмір сүрген көшпелі ел малды өңгіме қылғанда, малдың өңгімесін адам өңгімесіндей дәрежеге көтере өңгімелейді. Малдың сезімдерін адамның сезімдерімен бірдей қылып жырлайды.

5. ТӨРТ ТҮЛІК МАЛДЫҢ КЕҢЕСІ

Қой, сиыр, жылқы, түйе төртеуі бір күні жиылып отырып кеңеседі: «Қайсымыз қандай жерге, қандай кісіге бітсек жақсы болар еді?» деген сөзді айтысады-мыс.

Сонда сиыр айтыпты:
Калың қорық нуға бітем,
Қоры үзілген қуға бітем.

Қ о й
Күнгеілі кара таска бітем,
Жүн жеп, жабағы тышқан наска бітем.

Ж ы л қ ы
Бетегелі белге бітем.
Найза ұстаған ерге бітем.

Т ү й е
Жалмаң құлақты сорға бітем,
Ел ішіндегі зорға бітем.

Міне, бұл төрт малдың кеңесі де жаугершілік замандағы үстем таптың санасын көрсетеді. Үстем таптың үстем санасымен шыққандығын көрсетеді.

МАЛ БАЛАСЫН СҮЮ

Кой сүйеді баласын: «қонырым», – деп, –
Іштеңені білмеген, «момыным», – деп.
Сиыр сүйеді баласын «торпағым», – деп, –
Қаранғыда баспаған «қорқағым», – деп.
Түйе сүйеді баласын, «боташым», – деп, –
Жаудыраған көзіңнен «тоташым» – деп.
Ешкі сүйеді баласын «лағым» – деп, –
Тастан таска секірген «шұнағым» – деп.
Жылқы сүйеді баласын «құлыным» – деп, –
Тұлпар болар жүгірген, жұрыным» – деп.

V. ЖАСТЫҚ ОЙЫН-КҮЛКІ ӨЛЕҢ, ТАҚПАҚТАРЫ

Қазақ болған рулардың ауыз әдебиетінің бір алуаны жастық ойын-күлкі өлеңдері мен тақпақтар. Бұл салаға кіретін: сол жастық ойын-күлкі өлеңдерімен айтыс (әзіл айтысы), жұмбақ, жаңылтпаш және жас балалардың ойын үстінде айтатын тақпақтары.

Кең өріс, жайлы қоныс қуалап, дала жайылысында аңша аяғымен жайылған, төрт түлік мал өсімін негізгі шаруа қылған, билер табы үстемдік жүргізген ру-руға жіктелген көшпелі ел тұрмысының белгілі мереке-сауықтары – ас пен тойлар. Ал сол ас пен тойлардағы ойындардың бәрі де сол хандар, батырлар,

билер табы күш-қуаттарын майданға салған, рушылдық тұрмыстың жемістері болған.

Үстем табы билеген көшпелінің ас пен тойларындағы мереке, сауық істерінің бәрі де ру-руға жіктелген түрде өтетін.

Үстем табы бастаған әрбір рудың өнері, күші, байлығы, кедейлігі, көптігі, аздығы, күштілігі, әлсіздігі сол ас пен тойларда айқын көрініп қалатын.

Ас пен той — әр рудың, ру ішіндегі үстем табының күштерін байқасатын күндері тәрізді болатын. Екінші жағынан: ас пен той — әрбір ру ішіндегі үстем таптың және үстем тап қол астындағы рудың басқа рулармен жауласып шабысқанында керекті күшінің жаранып, машықтанатын майданы тәрізді болған.

Үстем тап әкімшілігімен ат шабыстырып, ру-ру болып жүйрік сынасып, ат қосып, «әруақтап», ат тарту, ру-ру болып жігіт сынасып, балуан күрестіріп, көкпар тартысу, ру-ру болып жігіттерді сыйысқа шығару және тойда ру атасып, таңдайының желі бар жігітке той бастатып, жол алып, ұзатылатын қызға көп алдында жұбату айтқызу. Той қылған ауылдың, немесе, той қылған рудың қыз-келіншектерімен тойға келген ауылдың, яки тойға келген рудың жігіттерін «аужар» айтыстыру, жерден сакина-жүзік алғызу және осы тәрізденген ойындардың бәрі, бір жағы үстем таптың және үстем табы бастаған әрбір рудың күштерін, өнерлерін байқасатын майдан ойындары тәрізді болса, — екінші жағы — күштерін, өнерлерін шынықтырып, безеп, жаратып, машықтандыратын сабак ойындары тәрізді болады.

Жүйрік, сәйгүлік ат, батыр, балуан жігіт, алқалы топта руының дауына түскен шешен би, жұрт жиналғанда тойда той бастаған, ұзатылатын қызға топ алдында жұбату айтқан, жұрт жиналған аста өлік шыққан үйге топтан суырылып такпақпен жұбату, көңіл айтқан жырау, ақын, міне, осының бәрі, үстем таптың және үстем табы бастаған рудың мақтанатын көркі, басқа руға көрсетін күші болған.

Үстем тапқа және үстем табы билеген әрбір руда, жаугершілік ұлғасқан кездерде, батыр жігіттің дегені үстем болып, батырдың қадірі үстем болса — жаугершіліктен, шабыншылықтан шола кез жерде — бұрынғы, соңғының жол-жобаларын, ережелерін жете білген, «таңдайы тақылдаған» шешен билердің; шешен жігіттердің қадірі артық болып, солар үстем болған. Көп ру біріккен елде — күшті рулардың батырлары мен шешендері үстем болатын.

Жаугершіліктен шолалық неғұрлым ұзақ болса, шешен билердің билігі соғұрлым күшейе берген. Батыр мен балуан ру ішіндегі қара күштің көсемі болса, шешен би, тақтақ жігіт – тілдің, білімнің көсемі болған. Батырлар, билер, байлар, хандар үстемдік қылған шабысқан, жауласқан рулардың аралары даудан арылмаған. Батырлар, билер, байлардың ықпалында өмір сүрген, екі ру дауласқанда әр рудың билігі сөзбен сайысқан шешен билерде болған. Сайысқан биді сөзбен ұтқан би жеңді саналып, атағы жайылған. Сондықтан, батырлықпен бірге, шешендіктің қадірі өте зор болған. Сол себепті «Өнер алды – қызыл тіл» деген мақал ереже болған.

Рудың үстем табы – батырлар, байлар, хандар, шешендер, билер болғандықтан, осы үстем таптың санасы да үстем болған. Барлық ру басылардың санасының ықпалында болғаны белгілі...

Үлкендердің сол ас пен тойларын көрген жастар, бір жағынан батырлыққа, балуандыққа қызығып жасынан күреске, тартысқа, көкпарға, сайысқа, аттанысқа, жау қууға ұмтылатын болса, екінші жағынан шешен билікке, жыршы ақындыққа қызығып, жасынан тақпақты, үлгілі, кестелі сөзге, ән-өлеңге үйір болған, ән-өлеңге үйір болып домбыра шертуді үйренуге талпынған.

Мал баққан көшпелінің балаларының, жастарының жас күннен алатын тәрбиесінің бір жағы сол жастардың ойындары мен үлкендердің сауық салттарында болған. Мал баққан көшпелінің балалары оқу-жазу білмегендіктен білімді, тіл өнерін жасынан шамасынша жатқа үйрене беретін болған. Мал өсірген көшпелі, шабысқан рулардың тұрмыстарының өзі жастарды сүйтіп үйренуге бастаған.

Тойларға қыз-бозбала «аужар» айтысқанда, руға жиналып бәдік айтысқанда, жүкті әйел босанып, бала туып, шілдеhana күзетіп, қыз-бозбала кезектесіп өлең, жұмбақ айтысқанда, тағы осындай айтыстарда, айтысқан қыз-бозбалаларға бұл тіл шеберлеріне, өлең-жырға төселулеріне безену, тәжірибе болса, сол қыз-бозбалалардың арасында, солардың маңында топырлап жүрген балаларға өз әлінше «сабақ» тәрізді болған. Онсоң балаларға үлкен бір сабақ – от басындағы әңгімелер болған. Жоғарғы ертегі-әңгімелер саласында айтылды: күн ұзын жаратылыстың құшағында ит, құс, аңдармен жанасып, жаратылыстың түрлерін, құбылыстарын, ит, құс, аңдардың, тұрмыстарын, малдың тіршілігін бақылап, малда жүріп өзді-өздері түйіскенде әңгімелер айтыс-

ын малшылар кешке ауылға қайтқанда әңгімені от басында айтылды. Дала аңдарына мекен болған жаратылыстың құба жондарын, немесе сылдырлаған қамысты, аң мен құс сағалаған өзеннің жылғаларын, не жай адам бара алмайтын биік шын-құзды, тоғайлы, нулы, гүрілдеп, сумандап аққан бұлақты неше түрлі аңға мекен болған таулардың шыны немесе шулаған шағалалы ақ көбігін шашқан, көк ала құракты мың құбылтып өн салып, сансыз құздары қалқыған көк мұнарлы, шалқыған айдын көлдердің жылғаларын кезіп, неше түрлі аңдардың, неше түрлі құстардың және сү астында жүретін хайуандардың тұрмыстарын, тіршіліктерін, сырларын, күйлерін білген мергендер, аңшылар, аушылар кешке ауылға қайтқанда от басында отырып әңгіме айтады. Жарытқан, баптаған сөйгүлік атқа мінісіп, қолдарына жебелі шашақты найза, шүйделі айбалта алып жорыққа жауға аттанған жортушылар жорықтан қайтқанда от басындағыларға әңгіме сөйлейді. Тағы да, осындайлар дүзден ауылға қайтқанда, кешке, от басында отырып, айнала отырған катын-қалаш, кемпір-шал, ауыл адамдарына көрген-білген уақиғаларын әңгіме қылып айтады. Айтқанда, өзінің түсінуі бойынша, болған уақиғаны екінші түрде әңгімелеуі мүмкін. Немесе әңгімені дәмдендірем деп, немесе серпіп, отірік те қосып айтатын болатын дедік. Отқа қазан асып, от басында отырғанда, күздің, қыстың ұзақ кештерінде, тыстағы қара күнді жамылған қоңыр желдің құбылған күйінің әуенімен ұйлыққан от басы әңгімесіз болмайды дедік. Жанағыдай өз әлінше қылықты әңгіме білген адамдар болмаса, әңгімені от басындағы көпті көрген қарттан сұрайды. Ол болмаса, қонып отырған қонақтан сұрайды дедік. Ол болмаса, от басында жиналғандардың көбі жастар болса, қыз, келіншек, бозбала болса, әңгімені өзді-өздері кезек-кезек айтысады дедік.

Сол күліп, ойнап отырып айтысатын жастардың әңгімелері түрліше болатын. Мысалы: ертеке, әңгіме, өлең, жұмбақ, жаңылтпаш.

Өлеңнен, жұмбақтан, жаңылтпаштан жеңілгендерге өздерінше жаза қылатын...

Ән-өлең айтылатын жерде домбыра жүретін. Көшпелінің домбырасыз аулы болмайтын. Жастар түгіл, үлкендер отырған жерлерде домбырасыз болмайтын. Домбыра жүрген жерде ән, өлең, жыр, күй, әңгіме шертілмей қалмайтын. Міне, осындай әңгіме-дүкендері жастарға жаттығуболып, балаларға өз әлінше «сабақ», «өнеге», «оқу» болатын...

Жастардың домбыра алып ән-өлең, жыр, жұмбақ айтысатын орындарының тойдан, бәдіктен, қыз-ойнақтан басқа бір жиі болатыны, толып жатқан шілдеханалар. Шілдеханаларда жастар үш түн ойын қылып, ән салысып, өлең айтысып, жұмбақ айтысады.

Қазақ атанған көшпелі рулардың айтыс өлеңдерінің басы – «бәдік», «ау-жар» «жұмбақ», «әзіл», «кезек өлең» айтысудан болған тәрізді. Бері келе, шет елдермен шабысулары қойылып, билер табы билеген қазақ рулары өзді-өздері жауласып қағысулары күшейген кезде, қазақ арасында үлкен айтыс өлеңдері күшейген.

Үлкендердің құрған әңгіме, жыр дүкені балаларға сабақ, оқу, өнеге болады дедік. Көп айтылып дағдылана берумен екшелініп шыққан өлеңнің де, ертектің де, жұмбақтың да, домбыраның да, қысқаша, жинақы, ойнақы жасалған бөлек-бөлек «құлақ күйлері», бастау сөздері болған. Домбыра шертуге үйренбек болған балаға үлкендер алдымен «құлақ күйін» үйрететін. Сондай-ақ, тіл шеберлігіне үйреткендей, ертек, жұмбақ, өлең үйреніп айтуға шеберлендіруге жадын, есін күшейтпек үшін үйреткендей, үлкендер ойнап балаларға алдымен ертектің, жұмбақтың, өлеңнің «құлақ күйлерін», бастау сөздерін үйрететін. Ертектің «құлақ күйі» жоғарыда айтылғандай:

...Бар екен, жоқ екен...
Бәрі бәкеуіл екен.
Түлкі жасауыл екен...
Ертек-ертек, ерте екен,
Ешкі жүні бәрте екен.
Күйрық жүні келте екен,
Қырғауыл жүні қызыл екен.
Күйрық жүні ұзын екен.
Мұзға мінген екен,
Бұты сынған екен... –

деп бастауды әркім-ақ бала күнінен үйренген болатын. Жұмбақ айтқанда, онға шейін санап, сонсоң оны:

...Бір дегенің – білеу.
Екі дегенің – егеу,
Үш дегенің – үскі,
Төрт дегенің – төсек,
Бес дегенің – бесік.
Алты дегенің – асық,

Жеті дегенің – желке,
Сегіз дегенің – серке,
Тоғыз дегенің – торқа
Он дегенің – оймақ.
Он бір кара жұмбақ... —

іеп, тізілтіп шешуді де балалар жас басынан үйренген болатын.

Өлеңді бастағанда айтатын «кұлақ күйі» (көбінесе, арғын рұнында) мынау:

Арияйай дегенге, арияйдай,
Ақ серкенің мүйізі карағайдай,
Бір Аллаға шет болсаң бол өзің шет
Әлде болса көңілім баяғыдай.

және (көбінесе Ұлы жүз руларында) мынау:

Айт легенде айтайын, арияйлай,
Аулың сенің белде еді бойдай талды-ай...

және Кіші жүз жағында бұрын жырды, көбінесе, былай бастаған тәрізді:

«... Арайна деген, арайна,
Арайна десем болмай ма,
Арайнасыз әр қайда,
Ердің ісі оңғай ма!..»

Міне, «ертек айт», «жұмбақ айт», «өлең айт» дегенде осы келтірген үйреншікті сөздерді айтып, бір-екі ауыз ертек, жұмбақ, өлең білмейтін қазақ болмаған. Бұлар балалардың жасынан жатқа оқып үйренетін, жадын, есін күшейтуге, сөзді тез жаттауға дағдылануға алған «сабақтары» тәрізді болған. Бұл сабақтар балаларға сөзді есіне бекітуге үйрететін, сөзді тақпақтап, ұйқастырып ырғаққа салуға төселдіре беретін, тілін шеберлей беруге үйрететін ойнақы сөздер...

Бұл арада айта кететін бір сөз бар: Кіші жүзде, «арайна» деп жырды бастау мынадан қалған екен дейді: қазақ атанған руларының түп елі, көшпелі ұлы ноғайлының мырзасы Мұсаұлы Мамайлының «Арайна» атты жолдасы жауда жарақаттанып өлерінде: кейінгі жырлардың бәрі, содан былай «арайна» деп басталса екен деп өсиет қылыпты-мыс. Сонан бері, жырды «арайна» деп бастау мирас бол-

ған дейді-мыс. Кіші жүз Мұрат ақынның «Қазтуғанның жерінен ауарда айтқан жыры» деп қалдырған жырында жыр «арайна» деп басталады.

Менің ойымша, «арайна» мен «ариядайдың» түбі бір тәрізді. «Ариядай» деген сөз – не «арияй» мен «дай» деген жұрнақтан кұралған, не, «арайда» деген сөзден шыққан ғой деймін... Белгілі кітапшы, Нияз Мұхаммет Сүлеймен ұлының 1908 жылы Қазанда бастырған, Омар Жаныбек ұлының жинап берген қазақ жұмбақ, мақалдарында, «бұрынғының сөздері» деген бөлімінде: «ел шетіне жау келсе, ариядай айбынды арыстанның бары жақсы» деген сөздер бар. Мұндағы «ариядай айбынды» деген сөз – «арияй» тәрізді айбынды – деген мәнде болады. Олай болғанда, «арияй» атты бұрын бір айбынды батыр болған болады. Арқада біреудің ерлігін, мықтылығын мақтағанда: «Абылайдай екен!», «әзірет Әлідей екен», «Рүстем дастандай екен» деп келеді. Сондай-ақ «ариядай айбынды» деген сөзден, бұрынғы заманда, «Ария» атты бір батырдың болғаны рас тәрізденеді. Мұсаулы Мамайдың жаудан жаралы болып өлген жолдасы, сол «арияй» тәрізденеді. Қазақ атанған түрік-монғол руларының түп елі, жалпы көшпелі ноғайлыға белгілі батыр болмаса, «менен кейін жырларды» «арина» деп бастаса екен деп өсиет қылар ма еді?.. Сондықтан, жұрт бұзып атап жүрген «арина» мен «ария» бір сөз ғой деймін.

Жастық, ойын-күлкі өлеңдері қазақ ауыз әдебиетінде тіпті көп. Бірақ бұл реттегі өлеңдердің бертінгі заманнан ғана қалған жұрнақтар болмаса, бұрынғы замандардікі біздің заманымызға жетпей ұмытылып қалған. Мұндай өлеңдер – ел әдебиетінде көп шығарылып, тез ұмытылатын түрі. Қазақ атанған елдің ауыз әдебиетінің бұл түріне мысал үшін тек – мына бір ғана өлең-жырды келтірдік:

Аулымның ақсакалы Кабылбай-ды,
Тойда өлең ақын жігіт жаңылмайды.
Барында оралыңның ойна да күл,
Мереке күнде мұндай табылмайды.

Өлеңді айт дегенде аңырап ма,
Тойда өлең ақын жігіт жаңылар ма?
Айт дегенде өлеңді қоя бермей,
Ақын жігіт сөз таппай қаңырап ма?

Өлеңді айт дегенде іркілмеймін,
Жүніңдей ақ үкінің үлгілдеймін,
Осындай сөйлер кезім кез келгенде,
Азырақ желмей, жортпай бүлкілдеймін.

Колымда бір камшым бар бүлдіргелі,
Айтамыз біз өлеңді күлдіргелі.
Құрбыжан, әрі отырма, бермен отыр,
Кармағым жоқ отырған ілдіргелі.

Колымда бір камшым бар бүлдіргелі,
Айтамыз біз өлеңді күлдіргелі.
Осы жакта сұқсыр үйрек бар дегенге,
Әкелдім қаршығамды ілдіргелі.

Барады аулым көшіп қыр басына,
Болар ма сырын айтпас құрдасына,
Екі асар ебін тапқан дегендейін,
Болар ма ебін таппас бір басына!

* * *

Домбырам басы долана,
Мен сөйлеймін қонаға,
Күнде жиып, күнде той,
Бізге жауап бола ма?

Домбырам басы ырғай-ды,
Қыздар қолын бұлғайды,
Бұлғаса да бармаймын,
Әлде не деп қарғайды?

Домбырам менің екі ішек,
Қыздар киер түлкі ішік,
Оп бармағым сау болса,
Ойнатармын келіншек.

Домбырам менің қарағай,
Не сөз кірді араға-ай?
Жылы қарап жауап қат,
Құрбым, теріс қарамай!

Домбырам басы бал құрай,
Басына қонар бозторғай,
Қалампырлы насыбай,
Насыбайды атпасам, –
Ауырады басым-ай!..

Ойын-күлкі өлеңінің бір алуаны өтірік өлең. Өтірік өлең де көбінесе үйреншікті бір түрде болады. Нұсқа үшін мына төмендегі белгілі өлеңді келтірдік.

ӨТІРІК ӨЛЕҢ

Өтірік өлең айттым да жұртқа жақтым,
Құмырсқаны қайырып қойдай бақтым,
Ел қыдырған кешегі есер кезде,
Инеліктің басына тана тақтым.

Бір қоянды міндім де аспанға ұштым,
Екпініне шыдамай жерге түстім,
Алты күндей ақ боран соғып еді,
Жалғыз қурай ығына ас қып іштім.

Дүниенің ауыры үрген қарын,
Жалғыз өзім көтердім соның бәрін,
Алты атанға үш төстеп артып едім,
Көтере алмай жығылды атандарым.

Дүниенің ауыры үрген қуық,
Жалғыз өзім көтердім аузын буып,
Үлкеніне сіркенің арба салдым,
Ондай мықты көрмедім өзім туып.

Бес қарсақты міндім де базар келдім,
Жүргізе алмай шіркінді азар келдім,
Екі сымбал үстіне теңдеп алып,
Қара жолдың үстінде борт-борт желдім.

Тай серкеге міндім де жорға салдым,
Басқа-көзге төпелеп зорға салдым,
Мені мықты дегенде жұрт нанбайды, –
Қойдай битті көтеріп орға салдым.

Өтірік өлең айтамын су басынан,
Арқан естік зор торғай шудасынан,
Алты инелік боз сона той қылыпты,
Кит киістік солардың құдасынан.

Өтірік өлең айтамын ор басынан,
Шымшық пенен бір шықтық төр басына,
Қара шіркей етіне қазан толып,
Астау-астау ет жедік ер басына.

Маса деген бірталай бакыр екен,
Сона деген имансыз көпір екен.
Бүгеліктің үйіне сніп барсам,
Әкесіне ас беріп жатыр екен.

Бүгеліктің терісі ер тұрманым,
Коян мініп мен өзім жау қумадым,
Шегірткенің айғырын ұстап мініп,
Тұра қашқан түлкіні бір бұрмадым.

Көл баканың көнектеп күйегі бар,
Көр тышканның қырық арба сүйегі бар,
Өзім барып жерінен алып келдім,
Бір түлкінің қырық құлаш үйегі бар.

Өтірік өлең айтамын өрдің басы,
Жау қияқтың түбірі ердің қасы,
Өзім барып жерінен алып келдім,
Бір түлкінің қырық арба омыртқасы.

АЙТЫС ӨЛЕҢДЕРІ

Қазақ болған түрік-монғол руларының ескіден келе жатқан ауыз әдебиетінің бір саласы – айтыс сөздер. Ел әдебиетіндегі көнектесіп, екі жар болып айтысқан сөздің бізге жеткенінің ескісі «аужар», «бөдік», «жұмбақ айтысу», «өзіл өлең».

Өз руының шашпауын көтеріп, айтысқан рудың «нашарлығын» қазып, жамандап зор ақындардың жұмыла айтысып, айтыс өлеңді қыздырған кезі, – билер табы бастаған қазақ атанған рулар, руларды бастаған үстем тап шет елдермен жауласуды қойып, өзара ру таласын күшейткен заманда болған. Сол өзара қағысып, барымталасып, жауласуды күшейткен кезде, қазақ атанған елдің ауыз әдебиетінің тіл өнерінің дені айтыс болған тәрізді. Бұл әсіресе, қазақ атанған рулар орыс патшасына бағынған дәуірде қатты қызған тәрізді. Мұны толығырақ, сол дәуірдің ел әдебиетін тексергенде айтармыз. Бұл бөлімде тек жастардың ойын-күлкі сауық түккендерін құрғанда, «өзіл» ретінде, ойын ретінде, өлеңшілік салыстырып жарысу ретінде кезек айтысатын өлеңдерінен, жұмбақтарынан нұсқа келтіреміз.

Үлкендер жиналған көпшілікті жиын-тойларда, ойын-күлкілік, мерекелі орындарда айтыста жеңілген жақ, жеңген жаққа «жол» беретін. Жолы бір (9) тоғыз болатын. Сый бергенде, жол

бергенде, «9» кылып беру түрік-монгол руларында ескіден келген салт, дәстүр болған.

Жигит

Конады ен жайлауға көшкөн аулым,
Колымнан кашып еді кыран шөүлім,
Біз келдік ат өксітіп алыс жерден,
Жүрмісің аман-есен, құрбым, сәулем.

Қыз

Басына салдыкпен шок тағып жүрсің,
Мереке, жиын-тойды бағып жүрсің,
Жарқыным, бір күс үшін ат өксітіп,
Ел-жұртың амандық па, нағып жүрсің?

Жигит

Басыма әсемдікке кидім сусар,
Көп жылкым көгалалы көлге жусар,
Тағы бір қысырағым желдеп кетіп,
Соны іздеп, мерекеге болдым душар.

Қыз

Кисең ки әсемдікке камшат сусар,
Көп жылқың көгалалы көлге жусар,
Іздеген қысырағың табылды ма.
Іздемей мерекеге болсаң душар.

Жигит

Келер ме ем атым өксіп сабылмаса,
Айкара атқа терлік жабылмаса,
Кез болдым сүксүр құсқа тәңір айдап,
Ренжімен қысырағым табылмаса.

Қыз

Желкілдер таулы жерге біткен сасыр,
Жылкынды тасырлатып таудан асыр,
Іздеген қысырақтан безгендей-ақ,
Не таптың, құрбым, сонша көңіл тасыр?

Жигит

Үйірі қысырақтың мақпал кара,
Шашыңды күнде жуып түнде тара,
Көңілімнің тасығанын айтар едім,
Жан сәулем сөйлес қылсаң екеуара.

Қыз

Айтайын айт дегеннен айым-қайым,
Жаратқан көпке ортақ қып тілдің майым,

Сөйлеске екеуара кумар жігіт,
Серттесіп айтысуға бар ма жайың.

Жігіт

Айт десең мен де айтамын айым-қайым,
Жаратқан көпке ортақ қып тілдің майың,
Сөйлессең екеуара меніменен,
Сөзіңе тақ тұрайын, қалқатайым.

Қыз

Киелі әсемдікке қамшат сусар,
Көп жылқы көгалалы көлге жусар,
Көп жылқы көгалалы менің жылқым,
Менімен айтысатын қандай сылқым?

Жігіт

Ұшады көгала үйрек көлге қарсы,
Ұясы жануардың желге қарсы,
Көрген соң, сәулем, сені тұралмадым,
Талпынған балапандай жемге қарсы.

ЖҰМБАҚ АЙТЫСУ

Жастар бас қосқан жердегі көбірек айтылатын ойын-күлкі сөзі жұмбақ айтысу. Жұмбақ айтысу – хат жазу білмеген көшпелі елдің жастарының, балаларының жас басынан өз әлінше күйіндерін тапқыштыққа үйретіп безейтін, тәрбиелейтін, тілін шеберлейтін, сөзді үйлестіріп, ұйқастырып айтуға жаттықтыратын «сабақ» тәрізді болған дедік.

Мал баққан көшпелі елдің жұмбақ айтыса білмейтін жасы болмаған. Сөзді үйлестіріп ұйқастырып айтуға төселген жастар жұмбақты ойынан да шығаратын болған. Билертабы үстемдік қылған көшпелі елдің жоғарыда айтылған белгілі тұрмысында, қиялында бар нәрсенің бәрін-ақ өзінше шеберлеп жұмбақ қылған. Жұмбақты, көбінесе өлшенген, ұйқастырылған, тақпақты сөзбен айтып шығаратын болған. Және қара өленнің өлшеуімен, ұйқастырылуымен де шығаратын болған. Өлен айтыстың бір түрі жұмбақ айтысу болып та кететін. Кей жұмбақ бір затты суреттеп айтқан, тек, мысалды, суретті өлең тәрізді болатын.

Жиында, ойын-күлкі дүкені құрылған орындарда жұмбақтан жеңілген жас жеңген жасқа «жол» беретін. Үлкендер, көпшілік жиналған жиын-тойларда «жолды» тоғыз қылып беретін. Жас-

тардың өзді-өзі жиналған, бала-шаға жиналған, кішкене ойын-күлкі орындарында жұмбақтан жеңілген жас «ойын жазасын» тартатын.

Мысал үшін бірнеше жұмбақты келтірейік:

А й т у ш ы

Бір жөндікті көрдім аласа,
Түрі басқа тамаша,
Ешбір жанға қосылмай,
Жүреді өзі оңаша,
Ешбірі батып алмайды,
Қасқыр, аю, жолбарыс,
Ортаға алып камаса,
Ұялады өзі жиырылып,
Тіктеп біреу қараса,
Не баран емес, не қылаң, –
Өзінің түсі алаша?..
Ине мен біздей кірер еді,
Жалымен дәлдеп қадаса.

Ш е ш у ш і

Бұл айтқаның кірпі гой,
Түктері біздей түрпі гой,
Түгінің түрі алаша,
Инедей кірер қадаса,
Өзі ұялшақ легенің,
Кісі көрсе жиырылып,
Домаланып иіріліп,
Жатып, алад, жүрмейді,
Арыстан, аю, жолбарыс,
Алуын оның білмейді.

А й т у ш ы

Тәңірдің бір құсы бар:
Қанаты алты, жүні жоқ,
Сайрайтын тілі, үні жоқ.
Жерде де жоқ мекені,
Көкте десем ебі жоқ,
Жайынан шыкса өледі, –
Оған қылар емі жоқ.

Ш е ш у ш і

Бұл сөзіңіз анық-ты,
Бұл бір бөлек халық-ты,
Қанаты алты, жүні жоқ,
Сайрайтын тілі, үні жоқ,
Суда жүзіп жүреді,

Күрға шыкса өледі,
Бұл айтқаның балық-ты.

А й т у ш ы

Бір кеп бар катпар қарын күрілдеген,
Ішінде қуаты бар көрінбеген,
Адамзаттың қолында ықтияры,
Өзі жансыз қызметке ерінбеген,
Өзінің жалғыз аузы бар,
Демімен алтын жайнайды,
Күрілдеп демін алғанда,
Алтыннан үшкын ойнайды.
Ағаштан піскен ас жейді,
Қап-қара және тас жейді,
Аузына тола тас салсаң,
Екі ұрты тола дем алып,
Кезек-кезек үрлейді.
Катпар қарын гүрлейді,
Бір ұрты демге толады, —
Бір ұрты онда солады.
Лебімен көк тас балқиды,
Демімен жалын шалқиды.
Екі адам тұрар алдында,
Түрлері бірде қуарып,
Бірде тағы қуанып,
Қолдары құрыш темірден,
Көк болатты жемірген,
Көп қарынның легімен,
Көк тасты отқа қайнатып,
Қып-қызыл ғып жайнатып,
Көк темірге оны шайнатып,
Созғылап қос қол билейді.
Ауыр құрыш жұдырық,
Жайнаған тасты ойнатып.

Ш е ш у ш і

Мұның көрік екен күрілдесе,
Ішінде жел құтырып дүрілдесе,
Ұста отыр, қышқаш ап, балға соққан,
Алтын үшкын ұшады от үрілдесе.

ЖҮМБАҚТАР

I

Жансыздан жалғыз шыққан боз арғымақ,
Арқан бар арқасында шумақ-шумақ.
Ашамайын бауырына тарта салып,
Қамшы басса кетеді зулап-зулап.

(Дамбыра)

II

Накыстап боз жорғаға күйме салдык,
Мойнына қатар-қатар түйме салдык.
Сегіз қыз, сегіз жігіт қосылдырып,
Құбылтып неше түрлі ән-күйге салдык.

III

Қос желі үш жерінен қазығы бар,
Құбылған қоңыр желден азығы бар,
Желіні сабалайды дыңылдатып
Байғұсты сүйтетін не жазығы бар?

IV

Тиіп кетсе жылаған,
Дауысы жұртқа ұнаған,
Ішінде қос ішегі бар,
Жел мен құстан тегі бар.

Бір құс бар тұмсығы үшкір алмас құрыш,
Зымырап түзу ұшад аумай бұрыс,
Ұшырсаң қан ұрттауға ынтық болад,
Ұяда жайшылықта жатып тыныш.

(Садақ)

Сүмбіл теректі,
Жасыл желекті,
Ерден қалмайды, —
Жауға керекті.
Тұмсығы суық,
Шап басын қуып,
Кодиса артыннан,
Келтірме жуық.

(Найза)

Ары лап-лап,
Бері лап-лап,
Кигіз қаптап,
Сүнгі саптап.

(Есік)

Бір нәрсе бес буынды тиегі бар,
Темірден салбыраған иегі бар,
Сабағы бірі қолда, бірі белде,
Аламға жүрген-тұрған керегі бар.

(Жүген, тізгін, ауыздық)

Белі кайқы, жоны тайқы...

(Кылыш)

Қиырсыз бір теңіз бар ол немене
Құбылып қалкиды алтын бір тегене.
Сансыз күс жүзеді ойнап, ортасында,
Алты қаз, жеті үйрек, үш бөдене.
Окшау жүр, ақ шағала, көк шағала,
Теңіздің ортасында алтын шеге.

*(Ай, Жетіқарақшы, Үрке, Ақбозат,
Көкбозат, Үшарқар, Темірқазық)*

Ақ сандығым ашылды,
Ішінен жібек шашылды.

(Күннің көзі)

Өмір-өмір өмірден,
Жаққан оты көмірден,
Зымыян деген бір күс бар, —
Жұмыртқасы темірден.

(Мылтық)

Ерте тұрдым, екі айыр жолға түстім.

(Шалбар)

Ана ауылдың бурасы,
Мына ауылдың бурасы,
Желкілдейді шудасы.

(Түтін)

Ұстасып бірнеше ру жан сақтаған,
Тапжылмай күс тұтқауыл алшақтаған,
Сан жігіт қолдарында бір-бір найза,
Басына ту көтеріп қан сақтаған.

(Киіз үйдің кереге, уық, шаңырағы)

Шаршамас кемпір көрдік жалғыз аяқ
Аузына тістеп алған шиден таяқ.
Жүрген сайын белбеуді қабаттайды,
Беріпті әсемдікті аямай-ақ.

(Ұршық)

Ауызы арылмайды бір-ақ қары.
Тірідей кісі жұтты көрдің бе оны?
Сүйегі бағасы артық, жоқ-ты жаны,
Терісін сыдырып алсаң тамбас қаны.

(Киіз үй)

Қара сиырым қарап тұр,
Сары сиырым жалап тұр.

(Қазан, от)

Қарабай аттан жығылды,
Ел-жұрт жиылды.

(Қазан)

Ламаң аяқ,
Алты таяқ,
Жүгірсем де жетпеймін жалаңаяқ.

(Қолаңқа)

Жағалап қалап тас қойдым,
Жирен атты бос қойдым.

(Тіс, тіл)

Ел жатса да енекем жатпайды.

(Сиыр)

Аласа ғана бойы бар,
Айналдырып киген тоны бар.

(Қой)

Белі бүкір еді,
Алысқа түкіреді.

(Мытық)

Бір нәрсе жерден ұшып жоғарлаған,
Айналып жер жүзіне қоналмаған.
Ойылып ұшқан жерінде із қалады,
Сол іздің қалған жері оңалмаған.

(От, түтін)

Мұрнында бар инесі,
Белінде бар түймесі.

Үстінде бар күймесі,
Лузын ашса от жұтқан,
Ол айдаһардың неменесі?

(Шам, қайшы)

Адымы жок, ізі бар аяғының,
Созса ұшы жетпейді таяғының,
Екі қолын айуанға арта салып,
Әніне салады екен баяғының.

(Арба)

Жастардың айтыс өлеңдерінде де, жұмбақтарында да ескі тұрмыс суреттері, сол тұрмыс жүзінде үстемдік қылған хандар, бағырлар, билер табының әсерлері айқын көрінеді.

ЖАҢЫЛТПАШ

Жастардың, бала-шағаның жиналып ойын-күлкі «дүкенін» құрған орында айтылатын айтыстың бірі — жаңылтпаш. Бұл да сүрек, өлең, жұмбақ айтысу тәрізді жастардың, балалардың тілге ұстануларына, ойнақы, қырлы сөздерді қақпақылша атқылап, билеп еркін сөйлеуге төселулеріне өз әлінше әдемі сабақ, тәжірибе болатын ойын.

Ойнақы, қырлы, қиын дыбысты сөздерді билеп еркін сөйлеуге төселу ретінде балаларға, жастарға жас басынан сабақ — ойын болатын нәрсе әсіресе осы жаңылтпаш.

Жаңылтпаш әдейіленіп, тілдің орамдылығын, тілдің өте ыңғайлылығын тілейтін, айтуға қиын, қырлы сөздерден құралған болады. Тілдің орамы келмей, тілдің ыңғайы келмей, кішкене қырдан тайып кетсе, тізілген сөз мүлт айтылса, айтушы мазақ боларлық, күлкі боларлық, айтушыға ұят келерлік сөздерден құрылған болады.

Жаңылтпашты түзу айтып шыға алмаған жас өзге жастардың алдында тиісті «жазасын» тартатын болған. Сондықтан, жаңылтпаш — ойнаған жас қиыннан құралған қырлы сөздерді жаңылмай айтуға тырысатын.

Сөйтетін болғандықтан, жаңылтпаш жастардың тілін безеп, қиыннан құралған сөздерді қиыстырып айтуға дағдыландыратын.

Мысал үшін жаңылтпаш сөздерінен мына бір төмендегілерді келтірейік:

Базардан алып келген ала бокжама,
Мен бокжамаламай кім бокжамалайды,
Мен боғжамаламай кім боғжамалайды.

Ар жактағы құдияр құдам еді,
Оны мен құдаламадым,
Ол мені құдаламады.
Оны мен құдаламадым,
Ол мені құдаламады.

Отыра таудың басында
Отау тікпек ойналы,
Отауымды қотанымға тігем
Қотанымды отауыма тігем.

Құдағиға сақтаған сүр,
балқаймақ,
Ол балқаймақты мен жаламай кім жалайды.
Ол балқаймақты мен жаламай кім жалайды.

Төбесі төбел төрт бөрік,
Төртеуі де көк бөрік.

Сыпыра сөктім, сыпыра тіктім
Сыпыра сөктім, сыпыра тіктім.

Қара бүркіт томағасын түсірді,
Оны мен томағаламай кім томағалайды,
Оны мен томағаламай кім томағалайды.

Мына сайда отырған бай Бағланбай,
Бұл қай бай Бағланбай?
Бұл қай бай Бағланбай?

БАЛАЛАР ОЙЫНЫ

Оқу, жазу білмеген, мектеп-медресесі жоқ көшпелі елдің ойын-күлкі, сауық, мереке үстінде ән-күй, өлең-жыр, әңгіме дүкендерін құрған орындарда айтылатын көркем сөздері жастарға, балаларға, өз әлінше сабақ тәрізді болса, өзінше оқу, үйрену, тәрбие, өнеге болса, балалардың өздері бөлек ойнағанда да айтатын ойын сөздер шығарылған.

Бұл ойын тақпақтарын балалар жасынан жаттап, ырғақты, өлшеулі, ұйқасты көркем сөзге жасынан әлінше тілін үйретіп, есін тәрбиелеп, жадын ысылдыра береді.

Балалардың ойын тақпақтарының ескіден келгендері де сол билер табы әкімшілік қылған руға жіктеліп, мал өсіріп, кең өріске, жайлы қонысқа таласып, жат елмен жауласып және өзара қағысып, соғысып, шабысып жүрген заман санасының әсерлерімен, тарбиелесімен туғандығын көрсетеді. Балалардың бертінгі замандағы шыққан ойындары, сол бертінгі замандағы елдің сана күйін көрсетеді.

Хандар, билер, батырлар билеген көшпелі заманның тұрмыс санасының тәрбиесін, әсерлерін көрсететін балалар ойындарына мысал үшін балалар ойындарының тақпақтарынан мына бір тақпақтарды келтірейік.

ТҮЙЕ-ТҮЙЕ, ТҮЙЕЛЕР

I

Түйе-түйе, түйелер,
Тұзың қайда, түйелер!
Балқан таудың басында,
Балды қоян қасында...
Еніп кеттім егіске,
Койным толды жеміске,
Жемісімді жерге бердім,
Жер жусанын берді.
Жусанын мен қойға бердім.
Кой маған қошаканын берді.
Қошаканды мен қонаққа сойдым,
Қонақ маған қамшысын берді.
Қамшысын мен қазға бердім,
Қаз маған жұмыртқасын берді.
Жұмыртқаны мен енекеме бердім.
Енекем маған бір алашатай берді
Алашатайға мін, — деді.
Олай-бұлай жүр, — деді.
Қызды ауылға түс, — деді,
Қымызынан іш, — деді.
Қымызынан бермесе, —
Тайыңа міне шап, — деді,
Қызын ала қаш, — деді.

II

...қамшысын қызға бердім,
Қыз түймесін берді,
Түймесін көлге бердім, —
Көл көбігін берді.

Көбігін терекке бердім –
Терек қабығын берді,
Қабығын келіншекке бердім,
Келіншек орамалын берді.
Орамалын апам бердім, –
Апам асық берді,
Асығын мұзға бердім,
Мұз суын берді.
Суын кара сиырға бердім,
Қара сиыр сүтін берді.
Сүтін пісіріп отырып едім,
Көбелек келіп күрп етіп,
Көбігін ішіп ол кетті.
Жапалақ келіп жалп етіп,
Жармысын ішіп ол кетті.
Сауысқан келіп сақ етіп,
Сарқып ішіп ол кетті.
Әтекем келіп еді,
Қаспағын қырып бердім...

III

Тем-тем, тем өткен,
Тебінгіден тер өткен,
Қанжығадан қан өткен,
Қарағай басын қайырған.
Қалмақтан жылқы айырған.
Ай керек-ау, ай керек,
Айдың басы дөңгелек.
Ақ серек пен көк серек,
Шауып алдым бай терек,
Сонау тұрған пәленнің өзі керек.

IV

Ертең аулым көшеді,
Уық бауын шешеді.
Қара қойым кашады,
Құмалағын шашады...
Ақ сандық...
Көк сандық...
Арқан тарт...
Кілем арт!..

V

Ауылың қайда?
– Асқар тауда.
Қойың қайда?
– Қошқар тауда.
Қойың не жейді?
– Жусан жейді.

Не тышады?
– Май тышалы!..

Жұмбақ, ертеқ, сан үйрену ретінде, балалардың «бастапқы сабақ» тәрізді, жасынан жатқа алып үйренетін ойын сөздеріне мысал үшін тағы мына бір сөздерді кіргізейік:

САУСАҚ САНАУ ОЙЫНЫ

I

Қуыр-қуыр қуырмаш
Балаларға бидай шаш!
Бас бармақ!
Балалы үйрек!
Ортан терек
Шылдыр шүмек!
Кішкене бөбек!
Сен, түр – қойына бар!
Сен, түр – қозына бар!
Сен, түр – жылқына бар!
Сен, түр – сиырына бар!
Сен, түр – түйсіне бар!..

II

Бір,
Білән,
Кәлән,
Кәтіс,
Отыс.

III

Бірім – бірім,
Екім – екім,
Үшім – үшім,
Төртім – төртім,
Бесім – бесім.
Алтым – алтым,
Ауыр балтам,
Қалды қалқам,
Қыркылдауық,
Қырман тауық,
Нолпық-солпық.
Сен кір, сен шық.
Бір дегенің – білеу,
Екі дегенің – егеу,
Үш дегенің – үскі.

Төрт дегенің – төсек.
Бес дегенің – бесік,
Алты дегенің – асык,
Жеті дегенің – желке,
Сегіз дегенің – серке.
Тоғыз дегенің – торка.
Он дегенің – оймак,
Он бір кара жұмбақ... –

деп шешеді.

IV

Балалардың ертекей айтып ойнағанда бастап үйренетін «сабағы» мынау:

Ертекей-ертекей, ерте екен,
Ешкі жүні бөрте екен,
Қырғауылы қызыл екен,
Құйрық жүні ұзын екен.
Мұзға мінген екен,
Бұты сынған екен:
«Мұз-мұз, сен, неден
Күшті болдың?» депті.
«Мен күшті болсам,
Бауырымды жаңбырға
Тестімес едім».
«Жаңбыр-жаңбыр, сен неден
Күшті болдың?»
«Мен күшті болсам,
Жерге жұтқызар ма едім» –

деп бірқалыпты сұрау мен жауапты шұбыртып кетеді.

БАЛАЛАРДЫҢ МАЛШЫЛЫҚ ТҰРМЫСТАН ТУҒАН ОЙЫН ТАҚПАҚТАРЫ

I

Асык ойнаған, азар,
Доп ойнаған, тозар.
Бәрінен қой бағып, көтен
Жеген озар...
Асык ойнаған, ақтық,
Доп ойнаған, топтық,
Бәрінен қой бағып,
Көтен жеген, тоқтық.

ҚАСҚЫР ҚОЙШЫЛАРҒА АЙТАДЫ ДЕП ОЙНАЙТЫН ТАҚПАҚ

II

Бала койшы,
Алыста ойнап қала койшы.
Төрт койшы,
Төбе койшы:
Бір тоқтыңды бере койшы.
Үш койшы,
Өле койшы,
Ең кішіңді көме койшы!
Екі койшы,
Ермек койшы,
Бір тоқтыңды бермек койшы!
Атты койшы,
Ашуы қатты койшы.
Түйелі койшы,
Тұрған койшы.
Төбесінен ұрған койшы.
Өгізді койшы,
Өлген койшы.
Жеп болғанда көрген койшы.

III

Ешкі бактым, еніреп бактым,
Кой бактым, конырау бактым.
Сиыр бактым, сидаң бактым.
Жылкы бактым, жорғалаттым.
Түйе бактым, түйме бактым.
Лак бактым, жылап бактым.

IV. ЕШКІ

Ешкі қойды бастаған,
Қойды артына тастаған.
Ешкі деген жануар,
Сойса саны қалақтай,
Сауса сүті бұлақтай,
Ешкі деген жануар,
«Баста!» десе бастаған,
Қайырып мүйіз жастаған,
Жанына лак келгенде,
Сүзіп, сүзіп тастаған.
Жалғыз қонақ келгенде,
Жараулысын қайтерсің,
Екі қонақ келгенде,
Ерттеулісін қайтерсің.

Үш қонақ келгенде,
Үй ішімен тоймайды.
Алты қонақ келгенде,
Арытпағанын қайтерсің,
Жеті қонақ келгенде;
Жетпегенін қайтерсің.
Тоғыз қонақ келгенде,
Тоймағанын қайтерсің.
Ұйықтап қалған балаға
Қоймағанын қайтерсің.
Тастан тасқа секіріп
Ойнағанын қайтерсің.
Жауын жауса қорғалап,
Шек десе де иесі,
Болмағанын қайтерсің...

V. ТОРПАҚ

Жұмбағым да жұмбағым,
Жорға қара торпағым.
Түскейдегі бетеге,
Теріп жеген торпағым.
Дүлей, қалың сары қамыс,
Аралаған торпағым.
Атқа сабан салғанда,
Сығалаған торпағым.
Асқа-тойға мінгенде,
Жорғалаған торпағым.
Оқыра қуып кеткенде
Қорғалаған торпағым.
Кешегі күн кешінде,
Бүгінгі күн бесінде
Қара қасқа торпағым.
Жоғалыпты қорқамын...
Асқа барған қатындар,
Алшандамай қайтындар!
Алдыңда торпақ көрінсе,
Жылдам маған айтындар.
Тойға барған қатындар,
Тойтандамай қайтындар,
Топ сиырдың ішінде,
Торпақ көрсен айтындар...
Енді өңгіме не керек?
Тауып алдым торпақты,
Қарап жүріп қопакты.
Ұстап алдым жатақтан,
Бадырақ қоян қорқакты.
Қояны да құрысын,
Етегімдегі талқанды

Коян тулап төккені,
Ашуым келіп сол жерде,
Торпағымды сөккенім,
Күнде мініп торпағым.
Ойбайыңа қоймадым,
Қырға шығып қырандап,
Дөңге шығып тырандап,
Кеткеніңді қоймадың,
Аш бөрідей жылмандап,
Асыр салып ойнадың,
Бұл жүрісті қоймасаң,
Ұстап сені соямын!..

Міне, ойын-күлкі орындарында жастардың айтысатын, көк олең, әзіл өлеңдері, жұмбақ өлең-жырлары, жұмбақ сөздері, аңыз-ақпарат сөздері, тіпті жас балалардың ойын тақпақтары да, бәрі сол үстем табы билеп, мал өсірген, кең өріс, жайлы қоныс құралап, ру-руға жіктеліп, қонысқа таласып қағысып, шабысып жүрген көшпелі заман тұрмысының қалпын сөз қылғанын көрсетеді. Сол тұрмыстың санасын, сезімін көрсетеді. Бәрі де сол тұрмыстан туған, батырлар, байлар, хандар, билер үстемдік жүргізген ру-ру болып шабысып, жауласып, мал өсімімен тіршілік қылған елдің тұрмысына лайықты қылып тәрбиелейтінін айқын көрсетеді... әзіл, айтыс өлеңінде, түр ретінде, сол ескі көшпелі заман тұрмысынан өзінше көркемдеп, сұлулап келтірген көрнекті суреттер бар. Мысалы:

«Ұшады көк ала үйрек көлге қарсы,
Ұясы жануардың желге қарсы...»
«...көк жылқы көгалалы көлге жусар...»
«...Үйірі қысырақтың мақпал қара...»
«...Көш басшы көк шалғынның басын буар...»

Бұл сөздер, ескіліктегі билер табы үстемдік қылған мал баққан көшпелі тұрмыстың өзінше сұлулап келтірген суреттері.
Онсоң, жұмбақтағы:

Сүмбіл теректі,
Жасыл желекті,
Ерден қалмайды
Жауға керекті...
Тұмсығы суық,
Жаппасын қуып,
Қудиса сыртыңнан,
Келтірме жуық... —

деген жұмбақпен және балалардың ойын такпақтарындағы «тем-тем, тем екен» деген такпақтар шабысқан, жаугершілік заманның жастарға жұмбақ болған, балаларға ойын болған суреттері екенін көреміз. Балалардың бертінгі заманда шыққан ойын сөздері, сол бертінгі заманның көлеңкелерін елестетеді. Ол бертінгі заманның ойын сөздерін бұл араға көп кіргізбедік.

VI. БИЛЕР СӨЗДЕРІ

Ру бастықтарының (ру ішіндегі үстем таптың) қол астында болып, сол ру бастықтарының ықпалында ру-руға жіктеліп, кең өріске таласып, көршілес елдермен, көршілес рулармен жауласқан арғы шикі ескіліктегі надан замандарда, өзгелерден тәжірибесі артық, өзгелерден көрі тілге ұстарған ру басылар шешен атанып, би атанып, жазу, оқу білмейтін елдің тіршілігін, санасын билейтін болған. Ондай адамдар жазылған заңы жоқ, хат білмейтін елдің ру бастықтарының санасымен құрылған ауызша айтылатын заңның ережелерін жинап сақтаушысы тәрізді болып, заңның төрелігін іздеп, заңға жүгінбек болған жұрт солардың алдына билікке келетін болған. Сөйтіп, ондай адамдар жұртқа билік айтатын нағыз мықты ру басы болып, үстемдік жүргізетін болған. Бөтен рулармен жауласып, ру болып жауға аттанған заманда батырлар үстемдігі күшейсе, жайшылықта бөтен рулармен білек күшімен теңеспей, тіл күшімен теңескенде, әлгідей заң ережелерін жұртқа жүйелі қылып жақсылап айта білетін шешен билердің үстемдігі күшейетін болған.

Сонымен, әлгі қара күш майданында, өзгелерден артық қайрат көрсетіп, «жау мұқататын» батыр атанған адамдармен, басқа рулармен тіл күшімен теңескен, тіл майданында тіл өнерін көрсеткен, шешен атанған, би атанған адамдардың бүкіл ру ықпалында болған.

Руға бастық болып, би атанған адамдар, сол өздерінің билігімен құрылған ру бастықтарының (үстем таптың) ықпалымен құралған салт-санаға мықты «күзет» болатын болған. Ру-руға жіктелген, ру бастықтарының ықпалындағы ел тұрмысының әртүрлі сала, әртүрлі бөлшектеріне, әлгі үстем тап ықпалымен құрылған тұрмыс тәжірибесінен екшеліп ереже, заң болып шыққан қортындыларды билер айырым-айырым қылып, жинақты,

көркем сөзбен жатка алуға жеңіл, айтуға оңай, ыңғайлы кылып үйкәастырып, үйлестіріп шығаратын болған...

Сөйтп, ру бастықтарына бағынған көшпелі елдің тұрмысының әртүрлі саласының бәрине де керекті үлгілі тәжірибені, тілге ұстарған билер жөндеп, пішіп беріп отырған. Және, кейінгі билер, бұрынғы пішілген үлгілерді «түзетіп», ру бастықтарына бағынған ескіліктен қалған салт-санаға, «үлгі-өнегелерге» камкорлық кылып, қорғап, ол ескі «үлгіні» кезінде, тұрмыс аңызына қарай ру бастықтарының санасымен, «жанғыртып» та отырған.

Ру басы, би болған адамдар, жасынан сол ескіліктен қалған екшенді, түйінді, қорытынды тәжірибе сөздерін зерттеп, «ескі сөз» білетін адамдардың сөздерін көп тындап, соларды жадына тоқитын. Сондай, ескі тұрмыстан қалған тіл, сөз, өнеге мұрасына ие болып, «үлгі», «өнеге», «нақыл», «заң», ереже сөздерін әдемілеп айтуға дағдыланып, ысыла беретін. Сонан соң, сол билер үстемдік кылған тұрмысқа пайдалы, үлгілі, заңды ереже боларлық сөздерді өңдері де жанынан шығарып айтуға тырысатын. Топ ішінде сөйлеген, болашақ жас биге, сақа билер «сын» беріп, «баға» беретін тәрізді болған.

Мына бір жыр сондай топ ішінде сөйлеген болашақ биге қарт бидің айтқан сөзі тәрізді:

...Көп ішінде сөйлеген,
Жас жігіт, саған қарасам, –
Кара лашын – түйғынсын.
Асылыңа қарасам, –
Құс алатын қырғысын.
Қызыл тілге келгенде, –
Сар садақтың оғындай.
Көлденендеп зырғысын.
Көрмегеннен сұраймын, –
Руынды білдірші, –
Қай ел едің жаркыным?
Сөзді жұптап, түйдектеп,
Бәйгі атындай шүлғысын!

Барлық өнегелі, көркем, сырлы әдебиеті, заңды ережелі, түйінді сөздері жұрттың жадында ғана, жұрттың аузында ғана болған, билер, батырлар, хандар, байлар табының үстемдігі жүрген елдің ескі тұрмысының тәжірибе екшенді, қортынды, түйінді сөздерін, заңдарын, ру шежіресін, салт-дәстүр ережелерін, сана, тәрбие нақылдарын, үлгі өнегелерін – бәрін өзгелерден артық

білген адам және өзі де өнегелі сөздерді жанынан айта білген адам, сол елге айрықша «қадірлі» болған.

Хандар, батырлар, билер, байлар табының және олардың ықпалындағы елдің, жаугершілік ретінде, жастарға «үлгі» қылатыны – ру болып басқа елмен жауласқанда, соғыс майданында «жауды мұқататын» батыр болса, жайшылықта, «үлгі» қылатыны басқа румен тіл майданында, «дұспанға» сөз жібермеген шешен би болатын. Ондай билер, шешендер және топта жыр жырлап, жұртты аузына қаратқан сыншы, болжаушы, шежіре жыраулар – үстем тап ықпалындағы руға қасиетті, өнерлі деп саналатын.

«Өнер алды – қызыл тіл» деген сөз, заң болған.

Үстем таптың және үстем тап ықпалындағы елдің санасын, тәжірибесін билеген, ескілік салт-санаға қамқор, күзет болған, елдің заңының, ережелерінің бұзылмауына күзет болған, елге «өнегелі», «үлгілі» сөз айтқан билер ислам дінінің дәуірлеп тұрған заманында мұсылман елінің тұрмысын, санасын, тәрбиесін билеген, шарифат патуа айтқан ғалымдар тәрізді болған. Не қазіргі замандағы, өзіміздің заң, үгіт-насихат, білім орындарымыз тәрізді болған.

Тілге ұстарып алған шешен билердің жырмен, тақпақпен айтпайтын мәнді сөзі болмаған. Әр нәрсенің жайын, тақпақпен, жырмен айта берген.

Ескіліктегі үстемдік қылған хандар, билер, батырлар, байлар табының салт-санасына билер күзет болған дедік.

Сол өздерінің үстем табының салт-санасына күзет, қамқор болған билер – салт заңын, бұқара былай тұрсын, хандарға да, байларға да, батырларға да бұздырмауға тырысқан.

Сөйтіп хандардың да, батырлардың да, байлардың да «кателерін» айтып, міндерін айтып, өз табының санасымен құрылған жолдан «тайыңқырағанын» түзетіп, тура жолға салушы билер болған.

Мықты билер, тілін алмаған хандарды, бір кезде, тақтарынан қуыршақша алып тастап та отырған.

Тоқтамыс ханды ордан қуалаған Едіге би, Шағатай ұлысындағы хандарды қуыршақша ұстаған Ақсақ Темір би бұған мысал бола алады.

Едіге биден қашып Тоқтамыс хан ордасын тастап кетерде айтылған жыр деген мынандай сөз бұл жәйтті суреттейді:

... Ей, жігіттер, шоралар!
Ормамбет би өлгенде,
Он сан ноғай бөлгенде,
Саназар батыр жауынан,
Жаралы болып келгенде,
«Алаш та – алаш болғанда,
Алаша хан болғанда»
Лязды күнде аршындап,
Арасан оты жанғанда,
Бура мұздан тайғанда,
Шықырлаған буыршын,
Бас көтеріп тұрғанда,
Ханнан кайрат кеткенде,
Биге медет жеткенде,
Хан қашып би қуғанда,
Хан Токтамыс қарланып
«Байтағым!» деп, зарланып,
Айтып жылай жонелді...

Ал өйтпеген күнде, хандар, көбінесе, билердің ақылымен хандық құрған.

Билер, өздерінің үстем табының салт-санасына қамқорлық кылып, салт заңынан, санасынан хандарды да аудармай ұстауға тырысқандығын, ескі ел әдебиетінде, «Әдет» әңгімесіндегі мына бір сөз көрсететін сияқты.

«... Өз Жәнібек хан үш қайтара той қылыпты...

1) Астрахан қаласын салдырып, той қылыпты. 2) Даладағы қолге шекер төктіріп, аққуды мас қылып, құладыңға ілдіріп, той қылыпты. 3) Қарындасы Қаныбет сұлуды Мығалы байдың ұлы Тастемірге бермек болып, той қылыпты. Үш тойдың үшеуіне де шақырылған Асан қайғы би келмепті. Өз Жәнібек Асан биге төртінші рет кісі жіберген соң Асан би келіпті.

Жәнібек: «Е, Асан, үш қабат жұрт жиып той қылдым, тойыма сені шақырдым, келмегенің қалай?» – депті.

Сонда, Асан би:

...Алты атанға қос артып,
Алты жыл қоныс қарадым,
Қырында деп қызығы,
Суында деп балығы,
Бұл жерді өзім қаладым...
Астрахандай қаланы,
Жат жұрт әкеп салдырдың,
Көңілімді жаман қалдырдың...

Көлге шекер төктірдін,
Шекерге акқу бөктірдін,
Акқу көлдің көркі еді,
Көлдегі сұлу ерке еді,
Кұладың құстың қоры еді,
Акқу құс — ару, төре еді, —
Кұладыңға қуды ілдірдін,
Ақ мамығын жұлдырдың,
Кұладыңға қуды жем қылдың,
Төрені кормен тең қылдың.
Түбінде өз басына келер деп,
Кұладыңдай бір жаманнан өлер деп,
Саған өкпелеп келмедім, —

депті.

Жәнібек хан: «Жа, ол олай екен. Мына қарындасым Қаныбетті Мығалы байдың ұлы Тастемір мырзаға беруге той жасап шақырдым, соған неге келмедің?» — депті.

Сонда Асан би:

... Ұсарма, билер, ұсарма?
Аргымақтың аяғын,
Алтынменен тағалап,
Күміспенен шегелеп,
Шиі жібек тұрғанда,
Арқанменен тұсар ма?
Хан да өтірік айтар ма?
Хан жарлығы қайтар ма?
Әз Жәнібек дейтін хан ием,
Әуелгі сөзін ұмытып,
Айсылдың ару Әмет тұрғанда,
Мығалы байдың ұлына,
Бұқасын бакқан құлына,
Тастемірдей жаманға,
Қарындасын берерге ұсар ма?.. —

депті.

Әз Жәнібек хан қарындасын бұрын Айсыл бидің баласы — Әметке бермек болады екен. Әз Жәнібек, енді, бұрынғы сөзді бұзып, сол қарындасын Мығалы байдың баласына бермек болғанына, Асан би бұл сөзді наразы болып айтыпты. Сонсоң, қызды, бұрынғы уәде бойынша Әмет алады.

Сонымен рудың тұрмыс тұтқасының жуан ортасы билердің қолында болған.

Ал би мен батыр таразының екі жақ басына түскенде, биді дәріптейтін болған:

Батыр деген, барак ит,
Екінші бірі табады.
Би деген ақ шарифат,
Ілуден біреу шығады... —

деген мәтел мен «... Елге бай құт емес, би құт» деген мәтел елге жайылған.

Бұл билер сөздерінің негізгі мәні, ішкі дәні сол билер, хандар, батырлар, байлар үстемдігі жүрген ескіліктегі ру-руға жіктеліп, жерге сыймай жауласқан заманның қалпын, қаймағын бұздыртпау болады. Және, шын билер, өздерінше, әділдік күзетшісі болып та саналған. Мысалы: азға көпшілік қылып, билер табы билеген сол заман заңынан тысқары істеген зорлықтарына өздерінше тыю салуға да іс қылып, үгіт жүргізген. Арғын Байдалы би айтты деген сөзде:

...Алтыншы тілеу тіленіз, —
Ақмақ тілін алмасқа.
Жетінші тілеу тілсіз, —
Атадан алтау тудым деп,
Жалғызға жапа салмасқа... —

легені осындай үгіт.. Онан соң, момынның малын билер табы билеген заманның «заңынан» тысқары түрде жеген жебірлерге де өздерінше қарсы сөз жүргізген. Әрине, мұның бәрі де, тек сол билер, байлар, хандар, батырлар үстемдік қылған рушыл тұрмыстың қаймағын бұзбасын деген шектің ішінен шықпайтын істер болған.

Және билер, шешендер, сол өз табы билеген рудың бірлігінің қаймағы, шырышы бұзылмау қамын ойлап, үгіт жүргізген. Онан соң, тұрмыстың, заманның, ақырындап болса да, аздап өзгеріп бара жатқанын көріп, сол билер табы билеген тұрмыстың күші өлсіреп баратқанын көріп, уайым қылып, бұрынғы тұрмысты көкसेп, мұң сөздер, уайымды сөздер айтқан. Және онымен қатар, өмірдің өтіп, бұрынғының тозып бара жатқанына мұнайып, уайым сөздер айтқан.

Мысалы, мынау тәрізді жырлар, оқып қорейік:

...Аргымак жабы көрінер, –
Аса шауып бұланса.
Жайқын көл батпак атанар, –
Айдыны құрып суалса.
Бәйтерек сабау көрінер, –
Жапырағы түсіп қуарса.
Бір азғана сөйлейін, –
Әлеумет, сізге, ұнаса!
Аргымак жайлап не керек, –
Артынан жабы жеткен соң?
Ағайын, туған не керек, –
Аңдысып күні өткен соң?
Қызыл тілім, сөйлеп қал,
Қызығыңды жер көрер,
Ажал қуып жеткен соң
Айт! дейтұғын жұрт қайда?
Айтатын оны біз қайда,
Бір төбенің басына,
Тыға салып кеткен соң...

Қазақ атанған елдің ескіліктен келген ауыз әдебиетінің, көркем сөз, тіл мұрасының бәрі де – сол «ескіліктегі» байлар, хандар, билер, батырлар билеген рушылдық замандардың санасымен айтылған сөздер екені, өзінен өзі айқын көрінеді. Мұны билер сөздері тым айқын көрсетеді...

Билер сөздерінің ескілерінің бәрі-ақ ұмытылып қалған. Біздің заманға жетіп отырған билер сөздерінің көбі-ақ соңғырақ заман билерінікі. Онда да, тек, әрбір бидің түгел сөзі емес, тозып келген, үзік-үзік жұрнақтары.

Сонан соң, «пәлен бидің сөзі екен» деген сөздің көбі сол бидің өз жанынан шығарған сөзі екенін бекіте айту қиын. Өйткені, бір бидің сөзін екінші би жатқа алып, өзінікі қылып айта берген. Осы күні, бір рудан «пәлен би айтқан екен» деген сөздерді тексеріп келсең, ол биден талай жыл бұрын басқа бір би айтқан сөз болып шығады.

Мысалы: Осы бөлімде келтірген «Ысты Бөлтірік би, адамы өлген, бір ру бастығына айтқан екен» деген сөзді: алып тексеріп қарасаң – бұрынғы замандағы билердің айтқан сөзі болып шығады.

...Бекем бу, батыр, белінді,
Мұнайтапына мына елінді!
Жүйрік мін де, сұлу құш,
Алсан осы тілімді!.. –

деген сөзі, Арғын Сүйіндік – Едіге бидің Жәңгір ханға айтты деген сөзінен алғаны көрініп тұр... Едіге би Жәңгір ханға айтқан сөзі мынау:

...Ақ сұңқар ұшты ұядан,
Қол жетпейтін қиядан.
Қанаты бүтін сұңқар жоқ.
Тұяғы бүтін тұлпар жоқ.
Көтер, хан, басыңды!
Іш мына асыңды!
Босатпа беліңді!
Мүңайтпа еліңді!
Тозбасты ұста сокпайды!
Өлместі құдай жаратпайды...
Қайғың – жиылған жұрттың тобында қалады,
Атылған мылтықтың оғында қалады,
Жүйрік аттың жалында қалады,
Биік таудың талында қалады.
Аққан судың бойында қалады,
Сұлу қатынның қойнында қалады,
Қызық мереке ойында қалады,
Істемесең, мойнында қалады...

Енді билерден сөз келтірейік:

АРҒЫН РУЫНАН, ҚУАНДЫҚ – АЛТАЙ, БАЙДАЛЫ БИ АЙТҚАН ДЕГЕН СӨЗДЕР:

Биік тауға жарасқан, –
Басындағы обасы.
Өзен суға жарасқан, –
Жағалай біткен қоғасы.
Рулы елге жарасқан, –
Үлгі айтатын ағасы.
Бөйбішеге жарасқан, –
Орындықты сабасы.
Келіншекке жарасқан, –
Емізген ұл баласы.
Балалыққа жарасқан, –
Өнегелі анасы;
Ер жігітке жарасқан, –
Қолындағы найзасы
Жаксы болса азамат, –
Еліне тиер пайдасы.
Ердің «білдім» дегені, –
Басына салған ойраны.

Көпке сөзін бергені, –
Тастан соккан қорғаны.
Өсек басты болады, –
Қыздың жасқа толғаны.
Жан түршігер жаман іс, –
Ағайын ала болғаны...
Бірінші тілеу тіленіз, –
Бір төңірге жазбасқа,
Екінші тілеу тіленіз, –
Адам тіліне азбасқа.
Үшінші тілеу тіленіз, –
Бөлеге нақак күймеске,
Төртінші тілеу тіленіз, –
Білімсіз таққа мінбеске.
Бесінші тілеу тіленіз, –
Қатардан кейін қалмасқа.
Алтыншы тілеу тіленіз –
Ақмақ тілін алмасқа.
Жетінші тілеу тіленіз, –
Атадан алтау тудым деп, –
Жалғызға жапа салмасқа.
Бұлбұлдан шешен бір құс жоқ,
Бармақтай-ақ қарасы.
Оқтан жылдам ажал жоқ, –
Тырнақтай-ақ жарасы.
Көңілің қалса жақынға, –
Алыстығың айтайын, –
Жер мен көктің арасы...

Қайырымды байдың белгісі –
Айдын шалқар көлмен тең.
Қайырымсыз байдың белгісі, –
Жапандағы шөлмен тең.
Қас жақсының белгісі, –
Қазулы жатқан жолмен тең,
Қас жаманның белгісі, –
Мал жуымас жермен тең.
Жаман болса ұл балаң, –
Көзге күйік, жынмен тең,
Жақсы болса қыз балаң, –
Қыз да болса – үлмен тең.
Жақсы болса қатының, –
Шырын сөзді қызбен тең.
Жаман болса қатының, –
От басынан ду кетпес,
Үй артынан шу кетпес, –
Қантарда қатқан мүзбен тең.
Қоян жүйрік – желіс жоқ.
Түлкі жүйрік – дыбыс жоқ.

Касқыр жүйрік – каркын жок.
Байтал жүйрік, – баркы жок.
Қатын шешен, ақыл жок.
Күннің беті кызыл – иісі жок.
Құлдың мойны жуан – күші жок.
Жаманның құлак, мұрнын кесіп алсаң
Ар, намыспен ісі жок.
Көп нені айтады? –
Азға қылған зорлығын айтады.
Аз нені айтады? –
Көптен көрген қорлығын айтады.
Жау көңілін қылышпен басқан жігіт,
Батыр емей немене, асқан жігіт?
Жау, дегенде найза алып шыға алмаған,
Қортық емей немене, жасқан жігіт?
Ердің ерін сынайтын майдан жерден.
Қатын емей немене, қашқан жігіт!
Мың жылкылы байыңа пысқырмай, –
Оразасын үйінен ашқан жігіт!..

ҚЫПШАҚ РУЫНАН АЙТҚОЖА ШЕШЕН АЙТТЫ ДЕГЕН СӨЗ:

Жар басына үй тікпе,
Жар құласа, үй кетер.
Ала болса ағайын,
Рулы елден күй кетер.
Ағайын ала болғанда, –
Ауыздағы ас кетер.
Андыған дұспан күшейіп,
Жау қолында бас кетер...
Құлақтыға сөз айтсаң, –
Құлағының астында.
Құлақсызға сөз айтсаң, –
Құла қырдың астында.
Айтса болар ұққанға
Айтып-айтпай немене,
Екі құлағын тас кылып,
Мақтаменен тыққанға.
Оралдан қашқан ор түлкі,
Аралап қашса, ит жетпес.
Тегеуріні төрт елі,
Аспаннан түскен тас түлек,
Жерге түссе, тек кетпес.

Керей руынан Жабай биі өлген соң, Сексен, Токсан деген екі баласы сыйыспай араздасып, Сексен 25 үйлі соңына ерген ауыл-

мен бөлініп, нағашысы Бағаналы руындағы Бабыр батырдың жағына қарай көше жөнеледі. Сексенді ешкім тоқтата алмайды. Сексен мен Тоқсанға билік айтып, Сексенді Тоқсанға жығып берген Киікбай би қасына бір кісі ертіп, бір жерде қонып жатқан Сексенге келіп, ат үстінде тұрып айтқан екен деген сөз мынау:

...Бұл барғаннан барарсын,
Бағаналы – Бабырға.
Барған жылы сый қылып,
Хан көтеріп би қылып,
Қос-қосынан алдына,
Тартар семіз қабырға.
Қадырың жүре шашылып,
Ыстық лебің басылып,
Сүйте-сүйте, айтқаның,
Алынбай бастар қабылға.
Келесі жылы болғанда,
Қыс қоныс қылып қондырар, –
Нағыз қас қабырға адырға.
Жазғы тұры болғанда, –
Тігерсің ақ орданды, –
Ылай батпақ сұбырға.
Күзді күні болғанда,
Тағы амалсыз қонарсың, –
Мал жайылған дағырға.
Өзіңе ерген жанасып,
Жақын болған жаны ашып.
Ешкім болмас жаныңда.
Екі кісі бас қосса,
Кіре алмассың сыбырға.
Жанға сөзің ұнамай,
Аулақ жүрсен анадай,
«Қайран, өзім елім» деп,
Кейіп, батыр, налынба!
«Жатқа сұлтан болғанша,
Өз елінде ұлтан бол»,
Деген мақал бұрынғы,
Бар ма, батыр, жадында?..
Қағынан құлан жерісе, –
Су табалмай шөлде өлер,
Әлі де тоқта, сабырла!
Елге жүр де, батыр бол,
Жауға аттанар бастап қол,
Жат та алтын тағында!
Енді көп сөз айтпаймын, –
Тілімді алсаң, кейін қайт!

Адаспа да, жаңылма!
Тілімді, егер, алмасаң,
Құлағың шын салмасаң,
Бетің білсін, жарқыным,
Барар жеріне адымла!

АРҒЫН АЛШЫНБАЙ БИ АЙТҚАН ДЕГЕН СӨЗ:

Барыс-барыс, барыс ойнар,
Барыс күйрығын сала ойнар.
Жүйрікке мініп толғанып,
Шашақты найза қолға алып,
Баданасын киіп ап,
Бар қайратын жиып ап,
Батыр жігіт жауда ойнар.
Алкалы топта толғанып,
Түйінді сөзді қолға алып,
Шешен жігіт дауда ойнар.
Көгала үйрек сазда ойнар.
Көк қаршыға қазда ойнар.
Жарқырап жаз шыққанда,
Көкке тойып мал ойнар.
Аққа аузы тиген соң,
Кемпір менен шал ойнар.
Ақ балтыры түріліп,
Балуан жігіт тойда ойнар.
Елінен жақсы шыкса көре алмай,
Үйде отырып мұқатып,
Бедері бетпақ үйде ойнар.
Ежелгі дүспан ел болмас,
Жауын көп боп көл болмас...
Қатын алсаң, сұлуды ал, –
Өзің өлсең кім алмас,
Малды бақсаң қойды бақ, –
Май кетпейді шарадан.
Ит асыра сырттаннан, –
Қой бермейді қорадан.

АРҒЫН АЙДАБОЛ ТОРАЙҒЫР БИ АЙТТЫ ДЕГЕН СӨЗ:

Қара жерді жамандама, –
Кіретұғын ініңді.
Қауым жұртты жамандама, –
Көп табады мініңді.
Білгендерді жамандама, –

Басшы болар пірінді.
Өзің білмесен,
Білгендерден үйрен,
Қырымнан іздеп барсаң да, —
Жалғыз ауыз білімді.
Жаксыдан жаман туады, —
Бір аяқ асқа алғысыз.
Жаманнан жаксы туады, —
Адам айтса панғысыз,
Кедейде де кедей бар, —
Байға көңілін бергісіз.
Байларда да, байлар бар, —
Кедей қатарға алғысыз.
Шынымменен, «айт» десен,
Осындай сөзден сөйлейін, —
Құлағыңнан қалғысыз
Жалп-жалп еткен жапалақ,
Шоқы жерге қонбайды,
Адам деген жігіттің,
Дәулеті тайса басынан,
Аруағы болмайды.
Ақылың болса, жыр тыңда,
Жыршың не деп толғайды?..

ЖАЛАЙЫР РУЫНАН БӨЛТІРІК БИ, БІР АДАМЫ ӨЛГЕН РУ БАСТЫҒЫНА АЙТҚАН ДЕГЕН СӨЗ:

Аққу құсқа оқ тисе, —
Қанатын суға тигізбес,
Айтулы ерге оқ тисе, —
Қиналғанын білдірмес.
Нокталы басқа бір өлім,
Ақыр бір күн келмей ме,
Ажалдың сокқан дауылы?
Өмірдің шамы сөнбей ме?
Қанша күн сақтап жүргенмен,
Сұрай келсе үй иесі,
Аманатты бермей ме?
Дос көтерер көңілінді,
Мал көтерер өлімді.
Бекем бу, батыр, белінді,
Мұңайтпа мына елінді.
Жүйрік мін де, сұлу құш, —
Алсаң осы тілімді!..

ҰЛЫ ЖҮЗ ТӨЛЕ БИ АЙТТЫ ДЕГЕН СӨЗ:

Мактаншак жігіт, ұрыншак ат,
Жиіп ерлік қылсаң,
Жаз болса, — жарға жығар,
Қыс болса, — қарға жығар.
Ондай ерлік аяғы,
Бәтпақ сазға малыңар.
Бастыққа сенген аңқау ер, —
Дұспанға оңай алыңар.
Қара боп шыкса ақ ісі,
Ақ көңіл басы қор болып,
Аңқаулығы сор болып,
Пасықтарға жалыңар.
Жазатайым іс болса,
Кеше саған күшік боп,
Жылмаңдаған кішік боп.
Неті жаман пасықтар,
Кісілік жоқ жасықтар, —
Өзіңе келіп жабылар...
Тұмау түбі құрт,
Тұман түбі жұт...
Ақыл түбі құт,
Елге бай құт емес, —
Би құт!
Қабырғадан қар жауса, —
Атан менен парға күш,
Ел шетіне жау келсе, —
Батыр менен биге күш.
Оралдан қашқан ор түлкі,
Аралап қашса ит жетпес.
Тегеуріні төрт елі,
Аспаннан түскен тас түлек,
Жерге түссе, тек кетпес.

ЖАРЫЛҚАСЫҢ ШЕШЕННІҢ АЙТҚАНЫ ДЕГЕН СӨЗ:

Кеншілікке жараспаған,
Таршылықта бастырмайды, маңайың.
Сараң байлап сұрасаңыз ат майың, —
Бермес үшін айта берер жоқ жайың.
Ер жігіттен сұрасаңыз ат майың, —
Ерлік қылып түсіп берер бір тайың.
Жолдас таппай кей жігіт,
Ел кезгенмен қос болар.
Достар таппай кей жігіт, —

Ел безгенмен дос болар.
Жаксылар жамандыктан сактанады,
Арсыздар жамандыкка мактанады.
Акмакка жұрттың ісі жакпайды,
Өз ісі теріс болса да мактайды.

ТАҒЫ БІР ШЕШЕННІҢ СӨЗІ:

Аскар-аскар, аскар тау,
Аскардан биік тау болмас.
Балапан торғай басына,
Шырқап ұшып жете алмас.
Күзен казып тырбанып,
Бауырын кесіп өте алмас.
Әлелей болмай әл болмас,
Бәлелей болмай бел болмас.
Шағала келмей жаз болмас,
Шаңқан болмай боз болмас.
Атадан тумай ұл болмас.
Сатып алмай құл болмас,
Қас тентекте ми болмас.
Қас жүректе күй болмас,
Қас жаксыда кек болмас.
Қас жаманда тек болмас.
Көлік артсан, – атан арт, –
Үдере көшсең мұнаймас.
Сауын саусаң бие сау, –
Салкын түспей суалмас.

АБЫЛАЙ ХАННЫҢ АҚЫЛГӨЙІ АРҒЫН СҮЙІНДІК БҰҚАР ЖЫРАУ АЙТТЫ ДЕГЕН СӨЗ:

Жал күйрыгы қаба деп,
Жабыдан айғыр салмаңыз.
Қалың малы арзан деп,
Жаман қатын алмаңыз.
Жабыдан айғыр салсаңыз,
Жауға мінер ат тумас.
Жаман қатын алсаңыз,
Топқа кірер ұл тумас.
Жаман қатын алғаның,
Төркініне бере алмай,
Төсегіне жата алмай,
Тең құрбысы келгенде,
Оңды жауап ката алмай,

Жалғанда қор болғаны,
Таудан аққан тас бұлақ,
Тасыса құяр теңізге,
Қанша малы көп болса,
Бай қуанар егізге.
Жаманнан жақсы туса,
Жақсыдан жаман туса,
Тартпай қалмас негізге.
Асқар таудың өлгені,
Басын мұнар шалғаны.
Көктегі бұлттың өлгені,
Асалмай таудан қалғаны,
Ай мен күннің өлгені,
Еңкейіп барып батқаны.
Айдын шалқар өлгені,
Мүз болып тастай қатқаны.
Қара жердің өлгені,
Қар астында қалғаны.
Өлмегенде не өлмейді?
Жақсының аты өлмейді,
Ғалымның хаты өлмейді.

ҚАРА ТОҚАЙ БЕРІШ ЕСЕТ БИ АЙТҚАН ДЕГЕН СӨЗ:

Тауға біткен қайыңның
Солкылдар басы, жел өтсе.
Тоғайға біткен жоңышқа,
Солғын тартар, күн өтсе.
Ерні салпы ер аты,
Семірмес қайта, ер өтсе,
Еңкейінкі тартады,
Ер қолынан мал кетсе.
Арбадан үркіп жаман ат,
Ер салдырмас, жал бітсе.
Тілеп алған ұлдарын,
Тіл алмайды ер жетсе.
Хан бұрылып қараған,
Би бұрылып сұраған,
Көркі болмас арудың,
Екі он бестен жасы өтсе.
Сылдырлап белін шешінген,
Назданып аяқ көсілген,
Жалғанына, жандарым,
Қадырың кетер күн болар,
Ер қартайып жас жетсе.
Мен мен едім, мен едім,
Қатарға мінсен, қайыспас,

Қас кара нар мен едім.
Шабуыл шапса, шаршамас,
Шыны тұлпар мен едім.
Қасарысып келгенде,
Қап түбіне сыймаған,
Таза болат мен едім.
Қаймақтан ұшқан ку ілген,
Анық сұңқар мен едім.
Тегеурінім теріс біткен,
Тепсем жілік сындырған,
Қырап бүркіт мен едім,
Қартайдым да, қор болдым.
Күн сенікі, жастарым:
Көріп-біліп бастадым.
Көрілікке жеткізсе,
Талайды көрер бастарың.
Заманымда, өзімнің,
Жасанысқан жау көрдім.
Белсеніскен дау көрдім.
Үрікпедім де саспадым.
Бірі өтірік болмасын,
Табаным тайып қашпадым.
Тәуекел ердің жолдасы,
Тілектес болған дос-жарым.
Сол дәулеттің тұсында,
Самарканды сапырып,
Шапқан шөптей жапырып,
Аспадым да саспадым.
Қанды көйлек жолдасты.
Сары алтындай сақтадым.
Менің көрген затым бұл,
Төкпей-шашпай қолданып,
Ортаға сүйреп тастадым!..
Тауда болар тарғыл тас,
Тарыкса шығар көзден жас.
Тар қолтықтан оқ тисе,
Тартып алар қарындас.
Қарындасым жоқ болса,
Жауда қалар жалғыз бас.

ЖАҒАЛБАЙЛЫ РУЫНАН БАТЫР БОРАН БИ АЙТТЫ ДЕГЕН СӨЗ:

Жағалбайлы руында Жантай деген байға, Боран деген жігіт жалға жүреді. Жал ақыға берем деген тайын Жантай созып бере қоймай жүрген соң, Боран жанжал қылып, төбелесіп, Жантай-

дың тісін сындырыпты. Жантай айып алмақ болып, елдің ақсақалдарын жинап, сөзін биге салады.

Сонда Боран би былай дейтін:

Жалға жүрдім Жағалбайлы Жантайға.
Бір тай алмақ болып едім алты айға.
Жарытпады асына,
Жалшытпадым күшіме,
Шайтан болып ұрсысып:
Қолым тиді тісіне.
Бірің шекер, бірің бал,
Бірің қайың, бірің тал,
Айтып-айтпай не керек,
Бәріне мәлім біздің қал.
Бірің балға, бірің төс,
Бірің айт та, бірің кес.
Алдарыңа салынды іс.
Адамға бұрмай әділ шеш!..

Жұрт Боранды мақұл тауып, содан кейін Боранның өзі би атанып, билік айтатын болып кеткен екен дейді.

ОРМАНБАЙ БИ АЙТТЫ ДЕГЕН СӨЗ:

Орманбай би кедей екен. Ауылының сыртынан топты жолдастарымен келіп қалған Абылай ханға жолығып айтқан екен деген сөз мынау:

...Мынау тұрған біздің үй,
Дәулеті тайқы ұйтқысыз.
Токсан үйрек камаса,
Бір-бірін кармап тұтқысыз.
Астына салар кілем жоқ,
Тскемет пен көрпенін,
Екеуінен сілем жоқ.
Хан Абылай келгенде,
Токты сойсам жетпейді,
Енесін сойсам тоқтының,
Оның орны бітпейді.
Кедейліктен жаман жоқ.
Ұрысарға амал жоқ.
Екі сенгір қосылып
Селбесерге, заман жоқ...

ТАҒЫ БИ СӨЗІ:

Қандай шешен болса да,
Топка салма малсызды.
Қандай тұлпар болса да,
Жауға мінбе жалғызды.
Қандай сұлу болса да,
Қойнына алма арсызды...

ШЕКТІ МҮҢКЕ БИ, ШЕРКЕШ ТҮРКЕ БИ, ТАНА НҮРКЕ БИЛЕР КЕҢЕСІП ОТЫРЫП АЙТТЫ ДЕГЕН СӨЗ:

Бол-бол, үйрек, бол, үйрек,
Бір тоғайға қоныңыз.
Қарындас пен туғанмен,
Бір туғандай болыңыз.
Өзіне кеңес салғанның,
Өрісі кең болмас па?
Жатқа кеңес салғанның, –
Жазымға басы кетпес пе?
Жаманнан жесең бір камшы,
Ол сүйегіне жетпес пе?
Сом-сом жүйрік, сом жүйрік,
Шұбаландап шаба алмас,
Мойнынан жалы кетіп арыса.
Жаксылар жаман болады,
Күнінде жасы жетіп қарыса,
Жамандар жаксы болады,
Дәулеті асып байыса,
Жетесі алтын шамған бас,
Жеті атаға барысса,
Еңірген ерлердің
Тілеген ием бермей ме,
Аттанып үйден шыққан сон.
Қыдыр ата бір шыр буды дарыса.
Табаны жалпак тарлан боз,
Тасты жерден шаба алмас.
Жастағыдай бола алмас.
Бұрнада кескен азбанға,
Буыршын басып шөге алмас,
Бидайықтың орнына,
Лашын батып қона алмас,
Ер басына құс ұшса,
Қорғалаған күнінде
Салсаң да салма, оңалмас.
Қырға боран бораса,

Ойға тағы борар ма?
Жаксылар аттан жыгылса,
Жаман туган адамның
Еш нәрссесі құрар ма?
Ауырды ма денең? деп,
Кайырылып жаман сұрар ма?..
Қырға боран бораса.
Нуга боран борар ма?
Ел шетіне жау келсе,
Халық үстіне дау келсе,
Жамандайын жалтандап,
Ер жігіт қарап тұрар ма?
Арғымақтың алдына,
Найза бойы жар келсе,
Жабыдайын жалтандап,
Түсер жерін қарар ма?
Арғымақтың аяғы,
Айдай таға қағылса
Кілегей мұздан таяр ма?
Жаксы алдына сөз айтсаң,
Жаксылар сөзге тояр ма?
Күндердің күні болғанда,
Басына қиын іс болса,
Жалғасып өскен жақыннан,
Жаксылар басын аяр ма?
Атың тулап жықпаска,
Артқы айылың бесі игі.
Алыстағы дұспанның,
Жағаңа қолы жетпеске,
Артында туысканның көбі игі,
Екіталай іс болып,
Еңсене дұспан табан қойғанда,
Өзіңменен бірігіп,
Қыр басына шықпаған,
Ағайынның күнінде,
Барынан да жоғы игі,
Атқа міне шабар деп,
Бұл қашап жосық табар деп,
Жігіттікпен салқы өскен,
Баладан күдер үзбеніз,
Ол түзелсе тыйылмас,
Атаның ізін жаңылмас...
Қошқар болар тоқтының
Тұмсықтары дөң болар.
Адам болар жігіттің
Айтқан сөзі жөн болар.
Бәйбіше болар әйелдің,
Етек-жеңі кең болар.
Бөрі-бөрі, бөр болар,

Бөрі баласы дүр болар,
Әр бөрінің баласы,
Алты болар, бес болар.
Алты бестің ішінде,
Абданысы бір болар.
Абданымен жүргенде,
Осалы оның, кем болар,
Абданынан айырылса,
Әрқайсысы оның да,
Әрбір итке жем болар.
Бөрі-бөрі, бөр болар,
Бершігін ерткен бөрі деген ер болар
Карны ашқан күнінде,
Саз балшыққа аунатып,
Өзін-өзі жер болар.
Жаксыға қоссаң басынды,
Отырған орның төр болар.
Жаманға қоссаң басынды,
Саз балшыққа аунатып,
Сол берімен орның бір болар.

МАҚАЛ БОЛҒАН СӨЗДЕР:

Заманына қарай – күлкісі,
Тауына қарай – түлкісі.
Елу жылда – ел жана,
Жүз жылда, қазан.
Жері семіздің – малы семіз.
Жер дауы мен жесір дауы бітпейді.
Тауда туған баланың
Екі көзі таста болар.
Ашаршылықта туған баланың
Екі көзі аста болар.
Сабасына қарай піспегі,
Мұртына қарай, іскегі.
Байлық – байлық емес,
Бірлік байлық.
Алтау ала болса,
Ауыздағы кетеді.
Төртеу түгел болса,
Төбедегі келеді.
Ағайын тату болса, ат көп,
Абысын тату болса, ас көп.
Тозған қазды,
Топталған қарға жем қылады.
Бүлінген елден бүлдіргі алма.
Кісі елінде сұлтан болғанша,

Өз елінде ұлтан бол.
Ел ағасыз болмайды,
Тон жағасыз болмайды.
Аяғы жаман төрді былғар,
Лузы жаман елді былғар.
Койды қортық бүлдірер,
Елді сүлтік бүлдірер.
Көп қорқытады,
Терең батырады.
Көпті жамандаған,
Көмусіз қалады.
Жалғыз жігіт би болмас,
Жалғыз ағаш үй болмас.
Айылын құйысқандай болсын,
Алашын туысқандай болсын.
Ағайынның азары болса да,
Безері болмайды.
Жалғыздың үні шықпас,
Жаяудың шаңы шықпас.
Екі кісі бір кісінің тәңірісі.
Жалғыздың жоғы жоғалса табылмайды,
Көптің оғы жоғалса табылады.
Ер басына жау келсе,
Ерлігі кетер басынан,
Би басына дау келсе,
Билігі кетер басынан,
Ердің екі сөйлегені, өлгені.
Емен ағаштың иілгені, сынғаны.
Ер өтірік айтпайды.
Ел өтірік айтады.
Ерді намыс өлтірседі,
Қоянды қамыс өлтіреді.
Ерді қорлама, қорқытар,
Асты қорлама, құстырар.
Батыр дауға жоқ,
Шешен жауға жоқ.
Ел шетіне жау келсе,
Ариайдай айбынды.
Арыстанның бары артық.
Ер мұрынды келсін,
Ат ерінді келсін.
Қатты жерге қак тұрар,
Қайратты ерге бақ тұрар.
Ер қонысынан ерігіп айырылар,
Ердің атағын аты шығарар,
Ия қатыны шығарар.
Ер басына күн туса,
Етігімен су кешер.
Ат басына күн туса,

Ауыздығымен су ішер.
Батырсыған жігітті
Жау келгенде көрерміз.
Шешенсіген жігітті
Дау келгенде көрерміз.
Ер арыса, аруак,
Ат арыса, тулак.
Кісі болар, жігіттің
Кісісінен танылар,
Кісі болмас жігіттің
Мүшесінен танылар.
Қошқар болар тоқтының,
Мандай жері дөң болар,
Адам болар жігіттің
Етек-жені кең болар.
Бөрі алатын жігіт
Бөркінен танылар.
Қызды жеріне бер,
Жеріне бере алмасаң
Еріне бер.
Алмас қылыш қап түбінде жатпайды.
Көп сөйлесең тактақ дер,
Сөйлемесең, ақымақ дер,
Жатық айтсаң, жайдамы дер,
Тың айтсаң, тұрпайы дер.
Жігіт сегіз қырлы,
Бір сырлы болсын.
Шешеннің тілі ортақ,
Шебердің қолы ортақ.
Шеберден олжа,
Шешеннен сауға.
Шешен көптің опасы,
Шебер көптің апасы.
Өнер алды қызыл тіл.
Жаксы лепес, жарым ырыс.
Бас кеспек болса да
Тіл кеспек жок.
Білегі мықты бірді жығар,
Білімі мықты мынды жығар.
Атадан ұл туса игі еді,
Ата жолын қуса игі еді.
Ұлын өссе,
Ұлы жақсымен ауыл бол,
Қызың өссе
Қызы жақсымен ауыл бол.
Ата тұрып ұл сөйлегеннен без.
Ата тұрып бала сөйлесе
Шіркіндігі.
Аға тұрып іні сөйлесе,

Еркіндігі.
Ата балаға сыншы.
Атаға тартып ұл тумас,
Анаға тартып қыз тумас.
Атаның көңілі балада,
Баланың көңілі далада.
Ата көрген оқ жонар,
Ана көрген тон пішер.
Нар баласы қырымға,
Ит баласы жырымға қарайды.
Ұяда не көрсен,
Үшқанда соны аларсын.
Балалы үй – базар,
Баласыз үй – мазар.
Жалғыз ұлы бар кісінің,
Шығар-шықпас жаны бар.
Екі ұлы бар кісінің,
Өкпе, бауыр, жалы бар.
Үш ұлы бар кісінің,
Бұхарда бұты бар,
Қорасында қолы бар.
Қатынды бастан,
Баланы жастан.
Інісі бардың, тынысы бар.
Ағасы бардың, жағасы бар.
Жау жоқ деме, жар астында,
Бөрі жоқ деме бөрік астында.
Жауды аяған жаралы қалады.
Алыссаң, атанды жық,
Алып ұр да астына түс.
Жау кеткен соң қылышыңды бокка шап.
Жау жағадан алғанда,
Бөрі етектен алады.
Елдестіремек елшіден,
Жауластырмақ жаушыдан.
Елшіге өлім жоқ.
Жарактыда жау жолықпайды.
Ат жақсысы, бозы болар,
Ит жақсысы тазы болар.
Ат аунаған жерде түк қалар.
Жортар аттың тоғы игі.
Ат айналып қазығын табады.
Атың барда жер таны.
Желіп жүріп ел таны.
Ат қадірін білмесең,
Жаяушылық берер сазанды.
Ас қадірін білмесең,
Ашаршылық берер жазаңды.
Ат тұяғын тай басар.

Ат орнына тай төлеу.
Астындағы атына сенбе,
Койындағы катынына сенбе.
Сырын білмеген аттың
Сыртынан жүрме.
Аттың сыры иесіне мәлім.
Алтын ерің атқа тисе,
Алтынын ал да отқа жак.
Жаман атқа жал бітсе
Жанына торсық байлатпас.
Жаман кісіге мал бітсе,
Жанына қоңсы қондырмас.
Жаксымен жолдас болсаң,
Жетерсің мұратқа.
Жаманмен жолдас болсаң,
Қаларсың ұятқа.
Өзіңнен жолдасың мықты болсын.
Дос егіз,
Дұспан сегіз.
Дос басқа қарайды,
Дұспан аяққа қарайды.
Достың пышағымен мүйіз кес.
Дұспанның пышағымен киіз кес.
Ата ұлы аталықтың сөзін айтар.
Жетесіз жолдас болса кері қайтар.
Қасына жолдас болып ере қалса,
Дұспанға құпиялап сырынды айтар.
Бас екеу болмай,
Мал екеу болмас.
Әуелі байлық – денсаулық.
Екінші байлық – ақ жаулық.
Қарыздан да катын ал,
Қатының қалар жанына.
Қатын алма, қайын ал,
Қатын алсаң, отын ал.
Анасын көр де қызын ал.
Алып анадан туады.
Ат биеден туады.
Екі қатынның баласы екі рулы ел.
Келіннің бетін кім ашса, сол ыстық.
Келіннің өзі түскендей,
Баланың өзі өскендей.
Панасы жоқ таудан без,
Пайдасы жоқ байдан без.
Байлық мұрат емес,
Кедейлік ұят емес.
Ас аттынікі, той тондынікі.
Бай мақтанса табылар,
Жоқ мақтанса шабылар.

Бай – бір жұттык.
Батыр – бір оқтык.
Құтты қонақ келсе,
Кой егіз табады.
Құтсыз қонақ келсе,
Койға қасқыр шабады.
Қырықтың бірі қыдыр.
Қонақ келсе ет пісер,
Ет піспесе, бет пісер.
Ашаршылықта жеген құйканың дәмі
кетпес.
Алты күн аш болсан,
Анацнан безерсің.
Ағайынға қарап мал өсер,
Ағашқа қарап тал өсер.
Малды тапқанға баккыз,
Отынды шапқанға жаккыз.
Койлы бай, қорлы бай.
Түйенің үлкені көпірден өткенде таяк жейді.
Жуас түйе жүндеуге жаксы.
Арткы түйенің жүгі ауыр.
Байтал мінсең, құлын жок.
Саумал ішсең, қымыз жок.
Бір аяқ қымыздың ски аяқ желігі бар.
Бұлт ала, жер шола.
Күн күркіресе, жер иір,
Жер иісе, мал иір.
Екі бие, ел асы,
Үш бие, бұлақ басы.
Бір бие, жоктың қасы.
Сәуір болмай,
Тәуір болмас.
Қараша – қауыс,
Кәрі-күртаңды тауыс.
Жылқыда өт жок,
Аққуда сүт жок.
Төреде бауыр жок,
Жаста тамыр жок.
Ханның басын хан алады,
Қардың басын қар алады.
Хан артынан жұдырык.
Әр ханның тұсында бір сұрқылтай.
Жаксы аттан жығылса,
Жаман табашыл.
Жаксыда жаттык жок.
Жаманға жалынғанша,
Жат-тағы жаныңды қарман.
Кештік өмірің болса,
Түстік мал жи.

Жатканға жан жуымайды.
Жүргенге жөргем ілігеді.
Өлі арыстаннан тірі тышқан артық.
Орамал тон болмайды, жол болады.
Аздың атасы бір.
Екі кошқардың басы бір қазанға
сыймайды.
Екі бай құда болса,
Араларында жорға жүреді.
Екі жарлы құда болса,
Араларында дорба жүреді.
Бір бай, бір жарлы құда болса, –
Қайдан болдым деп, зорға жүреді.
Іріген ауыздан шіріген сөз шығады.
Көзің ауырса, қолың тый,
Ішің ауырса, аузың тый.
Ауру – астан,
Дау – қарындастан.
Көре-көре көсем болар,
Сөйлей-сөйлей шешен болар.
Құлан өз қағынан жерімес.
Қорыққанға қос көрінеді.
Құдыққа құлан жығылса,
Құрбақа құлағында ойнайды.
Қарға мақтанып, сұңқар болмас,
Есек мақтанып, тұлпар болмас.
Таныған жерде бой сыйлы,
Танымаған жерде тон сыйлы.
Сұлу, сұлу емес, –
Сүйген сұлу.
Қара қарға баласын,
«Аппағым» деп сүйеді.
Кірпікшешен баласын
«Жұмсағым» деп сүйеді.
Ұсынған мойынды қылыш кеспейді.
Арамзаның құйрығы бір тұтам.
Жітікке саяқ қосылады,
Қуға қу апақ-сапақта кез болады.
Ұры байымас, сүк семірмес.
Есіктен орын табылса, төрге озба.
Екі кеменің құйрығын ұстаған суға кетер.
Кемеші келсе, қайықшы судан шығады.
Ел қыдырған – сыншы,
Тоғай қыдырған – үйші,
Тоқал қатын – тыңшы.
Екі аяқтыда құрдас тату,
Төрт аяқтыда бота тату.
Әшейінде ауыз жаппас,
Той дегенде өлең таппас.

Отыз тістен шыққан сөз,
Отыз рулы елге кетелі.
Бір жол бар – алыс,
Алыс та болса – жақын.
Бір жол бар – жақын,
Жақын да болса – алыс.
Шалқайғанға шалқай, –
Басың көкке тигенше.
Еңкейгенге еңкей, –
Басың жерге тигенше.
Сиыр судан жерісе –
Су сиырдан жериді.
Мың «сіз, бізден»,
Бір «шыж-мыж» артық.

Міне, ру бастықтары, үстем таптың қол астында ру-руға жіктеліп, еркімен жайып мал өсіріп, кең қоныс, ең жайлауға таласып ылғи күштерін білеп, жат елдермен шабысқан. Жат елдермен шабысуы шола болыңқыраған кездерде, өзді-өздері бір-бірімен қағысып жауласқан. Батырлары, хандары, байлары, билері үстемдік жүргізіп билеген көшпелі, надан елдің шешендері, билері айтқан ережеге, нақыл, тақпақ, үлгі, өнеге және уайым сөздерінің нұсқалары осы жоғарыдағы келтіргендердей болады.

Ескілікте билер сөздерінің көбі, өз табының тілегі бойынша, тура үгіт үшін айтылған.

Мысалы Байдалы бидің:

«Бәйбішеге жарасар – орындықты сабасы. Келіншекке жарасқан – емізген ұл баласы... Ер жігітке жарасқан – қолындағы найзасы... Алтыншы тілеу тілеңіз – атадан алтау тудым деп жалғызға жапа салмасқа... Қайырымды байдың белгісі – айдын шалқар көлмен тең. Қайырымсыз байдың белгісі – жапандағы шөлмен тең...»

Онан соң, Айқожа бидің:

«...Ала болса ағайын – рулы елден күй кетер... Ағайын ала болғанда – ауыздағы ас кетер, андыған дүспан күшейіп, жау қолында бас кетер... Құлақтыға сөз айтсаң, құлағының астында, құлақсызға сөз айтсаң, құла қырдың астында...»

Онан соң, Бұқар жыраудан:

«...Жал құйрығы қаба деп, жабыдан айғыр алмаңыз. Қалың малы арзан деп жаман қатын алмаңыз... Жабыдан айғыр салсаңыз – жауға мінер ат тумас. Жаман қатын алсаңыз, – топқа кірер ұл тумас...»

Және Төле бидің:

«...Пасыққа сенген аңқау ер, дұспанға оңай алынар. Қара боп шықса ақ ісі, ақ көңіл басы қор болып, аңқаулығы зор болып пасықтарға жалынар. Кеше саған күшік боп, жылмандаған кіші боп, ниеті жаман пасықтар, кісілік жоқ жасықтар, өзіне келіп жабылар!..»

Міне, осы келтірілген сөздердің бәрі де тұпа-тура үгіт, «үлгі» сөздері.

Бұл сөздерде ру бастығы билердің айтатыны:

Жігіт болсаң — руды қорғайтын, әрине, ру ішінде үстем тапты қорғайтын, найза ұстаған батыр бол. Әрбір жігіттің үлгісі — найза ұстаған батыр.

Келіншек болсаң — ұл тап, ұл өсір. Сонда сен қадірлі боласың. Өйткені: басқа жат елдермен жауласып шабысқан, басқа рулармен күш билесіп, шоқпар сынасқан үстем тапқа және оның ықпалындағы руға ұл керек. Азамат керек.

Бәйбіше болсаң, — орындықты қара сабаң болсын. Өйткені, билер дәуіріндегі мал өсірген көшпелі елдің малынан көретін, жақсы қадірлі көретін жемісі — қымыз, малдың ағы. Сол мал үшін, сол малдың түрліше, өздерінше қадірлі көретін пайдалары үшін, кең қонысқа таласып үстем тапты билеген ру қан төгеді.

Онан соң, би айтады: Бай болсаң — қайырымды бол. Рудың байы қайырымды болмаса рудың бірлігі кете бастайды, — дейді.

Рудың бірлігі кетсе үстем тап әлсірейді. Жігітке — батыр мен шешен үлгі болса, жас әйелге — ұл тапқан келіншек, үлкен қатынға, қара сабалы бәйбіше үлгі болса, малды адамға, қайырымды бай үлгі, — дейді.

Тағы да би айтады: Ағайын ала болса жауға жем болады, — сол себепті ағайын ала болмай, сол ру бастығы көсем — билердің дегенімен болып, бұрынғының ұйтқысы, бұрынғының қалпы, шіріші бұзылмасын, — дейді.

Тағы да айтады: жорыққа аттанғанда ер жігіттің астындағы аты мықты, жүйрік болсын. Ат ондай болу үшін — жал-құйрығын қаба деп, «жабыдан айғыр салмаңдар», — дейді.

Және, алған қатындарың — найза ұстайтын батыр; жігіт табарлық, топқа кіруге жарамды ұл табарлық болсын, — дейді.

Ер жігітке жолдастыққа жарамаған адам — пасық, қортық, жаудан қашқан жігіт — қатын, — дейді.

Бұрынғылардан қалған үлгілі сөздерді жинап, екшеп айтып отырған шешендердің, билердің сөздерін тындамағандар — мені-реулер! — дейді.

Міне, сол билер табының қол астында ру-руға жіктеліп, жауласып, шабысып, мал өсіріп, көшіп-қонған ел тұрмысының тарау-тарауларының бәрінің де алдына ұсынған билер сөздерінде үлгілер болған. Ел тұрмысының тарау-тарауының бәріне де арнап, үгіт, нақыл сөздер таратқан.

Сол үгіт, үлгі, нақыл сөздерінің бәрін де туғызған — мал өсірген, байдың, хандар, батырлар, билер үстемдігі жүрген көшпелі елдің тұрмысы. Билердің кейбір ереже, заң болып тараған сөздеріне мысал... «Елге бай құт емес, би құт... Ел ағасыз болмайды, тон жағасыз болмайды ... Шешеннің тілі ортақ, шебердің қолы ортақ... Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ... Елшіге өлім жоқ... Ат аунаған жерде түк қалар... Ат орнына тай төлеу. Ат жақсысы — бозы, ит жақсысы — тазы... Ханның басын хан алады, қардың басын қар алады. Артқы түйенің жүгі ауыр... Жақсыда жаттық жоқ... Орамал тон болмайды, жол болады...».

Міне, осындай сөздер ереже, заң болған.

Билер, шешендер өздерінің бір саласы — жылжып өзгеріп бара жатқан замананы көріп, ескі тұрмыстың билер табы үстемдігінің қаймағы бұзылмауын көксеп, сарнап айтқан уайым, мұң сөздер болған. Үстем тап қол астында ру-руға жіктеліп, көшіп-қонып, аңша өмір сүрген елдің үстем табы әлсіреп, күштірек «жат елдің» шенгеліне, «жат елдің» құрсауына түсе бастаған кездерде билердің, жыраулардың уайымшылық, ескілікке қамқорлық, зар, күй жырлары дендеп айтылған. Ол сықылды зар, уайым, күйлі, мұнды жырлар, қазақ елін орыс патшасы құрсап ала бастаған кезде көп айтылған.

Қысқасы, қайталай айтқанда: аяғымен аңша жайылған, мал өсімін шаруа қылған батырлар, хандар, байлар, билер үстемдік қылған көшпелі елдің тіршілігіне, әрекетіне билердің арнаған сөздері (көркемдеп, ырғақты, жинақты қылып, жатқа алу, жатқа айтуға қолайлы, жеңіл қылып шығарған), үгіт, үлгі сөздері де, нақыл, мақал, ереже заң сөздері де көп болған.

Ескі тұрмыстың үгіт, үлгі, нақыл, ереже, заң сөздерінің қазына мұрасына зор күзетші — билер болған. Хандар, батырлар, байлар, билер үстемдік қылған заң үлгісі бойынша ереже, заңы орындалып отыруына билер бар күшін жұмсаған. Ақырында, ілгері жылжыған тұрмыстың, ептеп өзгеруімен туған сана бойынша, үгіт, нақыл, ереже, заң сөздерді шешендер, билер екшеп, жанартып отырған. Сол жылжыған тұрмыстың өзгеруін көре келіп: «Елу жылда ел жаңа, жүз жылда — қазан...» деген мақалды шығарған.

Үстем таптық көсемі — билер жылжып баратқан заманды көріп, өткен күндерін ойлап, мұң жырларын да шығарған. Бұл, «билер сөздері» деген бөлімдегі, қолда бар сөздердің ішінен келтірген нұсқалықтардың бәрі де сол заман тұрмысының негізгі заттарының бірсыпырасын сөз қылады. Онымен қатар, бұл нұсқалық сөздер және ауыз әдебиеттің басқа бөлімдерінің сөздері де сол заманның тұрмысының да, санасының да қандай болғанын айқын көрсетеді. Ауыз әдебиетінің қай бөлімі болса да, сол заманның тұрмысының қандай болғанын, сол тұрмыстың әсерімен ол тұрмысқа ұсап туған сана, қандай сөз, қандай әдебиет болғанын көрсетеді. Осы «билер сөздері» деген бөлімдегі «мақалдар» деген сөздердің басында:

Заманына қарай — күлкісі.
Тауына қарай — түлкісі.
Сабасына қарай — піспегі,
Мұртына қарай — іскегі...

деген ереже сөздер — әр заманның тілі, көркем сөзі, әдебиеті сол заманның салт-санасына, сол заманның тұрмысына, ол заман тұрмысынан туған мұратына ұсай туды деген сөзді қуаттайды.

Билер табы билеген, руға жіктеліп анша жайылған, мал өсіруді шаруа қылып кең қоныс, жайлауға таласып, жауласып, күш сынасып шабысқан, билер табы билеген тұрмыстың, санасы бойынша сол дәуір тіршілігіне ең алдымен керек қылатындары:

Ру «ынтымағы, ру уайымы», найза ұстарлық, жауды айбындырарлық батыр жігіт. Басқа рулармен тіл майданына түскенде «намыс жібермейтін» шешен, би. Ру «бетіне ұстарлық» не шешен, не батыр болатын ұл табарлық қатын. Әкенің жолын қуған, оқ жонатын ұл. Руға «қайырымды» бай. Жауға мінілуге жарамды жүйрік сәйгүлік ат. Сондай ат туғызарлық айғыр. Тағы да осы тәрізді заттар.

Міне, сол билер табы үстемдік жүргізген заман тұрмысында «қадірлі» болған заттар ауыз әдебиетінің басқа бөлімдерінде де, бұл бөлімінде де айқын көрініп отыр.

Билер табының қол астындағы, ықпалындағы мал өсіріп, ен жайылысты, кең қонысты керек қыла берген және әйелдің ең қымбатты мал орнында ғана ұсталған, көп, мықты ұл табатын қатынды, өз әліне қарай, көп ала беруді дұрыс көрген билер табы ықпалындағы көшпелінің ең қиын дауы — жер дауы мен жесір

дауы болған. «Мақал болған сөздер» деген саланың бас кезінде: «Жер дауы мен жесір дауы бітпейді» деген мақал мұны дәлелдейтін гөрізді.

Ескіліктен қалған ауыз әдебиетінің қай саласы болсын, сол дәуірдегі елге үстемдік қылған хандар, батырлар, байлар, билер табының санасымен шығып, сол таптың құралы болып отырған. Кедейлікті, жарлылықты, тек қана, «құт» қонбағандықтан, «қыдыр» дарымағандықтан — бақытсыздық, «ырыссыздық», «соршылық» деп келген.

Міне, осының бәрін айтып келгенде, арғы замандағы жабайы рушыл қоғамның үстем тап көсемдері — ру бастықтарын және бертінгі орталық замандағы хандар, батырлар, билер, байлар, сұлтандар көсемдік қылған үстем тап билерін, бір-ақ сөзбен айтқанда — билер табы дедік. Сол арғы ертедегі ескі заман мен бертінгі орталық замандағы үстем тап тіректерін, қысқартып айтқанда — билер (феодал) дедік. Және сол арғы, ескі заман мен бертінгі орталық замандарды бәрін бір қосып қысқартып, билер дәуірі (феодалдар дәуірі) дедік. Сол замандардан біздің өмірге жетіп отырған әдебиет нұсқаларын, жалпы, билер дәуірінің әдебиеті дедік.

ЕРТЕДЕГІ ЖЫРЛЫ ӘНГІМЕЛЕР, ЯКИ НОҒАЙЛЫ ДӘУІРІНЕН ҚАЛҒАН ӘДЕБИЕТ НҰСҚАЛАРЫ

Билер дәуіріне кіргізілген әдебиеттің екінші бөліміне — ертедегі батырлар жырлары мен елдің ішкі тұрмысын суреттейтін әңгіме-жырлар кіреді.

Қазақ атанған елдің ауыз әдебиетінде батырлар туралы әңгіме-жырлары көп болған. Бірақ көп болғанмен талайлары ұмытылып қалған. Тек «Едіге батыр», «Қобыланды батыр», «Нәрік ұлы Шора батыр», «Алпамыс батыр», «Қамбар батыр», «Ер Тарғын», «Ер Сайындардың» әңгіме-жырлары ғана баспаға басылып, кітап болып біздің заманымызға жетіп отыр. Онан соң кей батырлар әңгіме-жырларының тек үзінділері ғана бізге жетіп отыр. Мысалы: «Ер Көкше», «Ер Қосай», «Ер Төстік», «Жабай батырлар» және осылардай әңгіме-жырлар. Және біздің дәуірге дейін ұмытылмай келген кейбір батырлар туралы қысқа-қысқа толғау, жырлар бар. Мысалы: Орақ, Карасай, Мамай және басқалар туралы жырлар...

Сол замандағы үстем таптың ішкі тұрмысын суреттейтін ертедегі әңгіме-жырлардан біздің заманға жетіп отырған: «Қозы Көрпеш — Баян» мен «Қыз Жібек».

Іштерінде Аллаға сыйынған сөздері көп болса да, ертедегі заманнан біздің заманымызға жеткен осы айтылған әңгіме-жырлардың дені — көзіргі қазақ атанып отырған рулар «ноғай», «ноғайлы» атанып жүрген замандағы — ноғай, ноғайлы батырларын әңгімелеген жырлар. Сондықтан бұл бөлімді бөлек дәуір қылсақ, «Ноғайлы дәуірі» деп атар едік.

Біздің бұл «ноғайлы» деген сөзімізге кейбіреулер ұйымауға мүмкін. Кейбіреулер білмегендіктен, кейбіреулер «ноғай» бол-

ғысы келмегендіктен ұйымауға мүмкін. Бірақ казак болған рулардың бұрын ноғайлы болғандығына тарихи дәлелдер ұйытпай қоймайды.

Орыстың кейбір тарихшылары: «Казактың ертеден қалған өзінің әңгіме-жырлары жоқ. Ертедегі батырлар жырлары деп өзінікі қылып жүргендері ноғайдікі...» дейді. Бұл не түрік-монғол руларының тарихын зерттей білмегендік, не жеңіл, саяз мінезділік.

Осы кітаптың басында айтып өттік: «Казак атанған рулардың дені — Алтын ордалы Жошы ұлысында болған. Онан соң, Шағатай ұлысында болғандары да, біраздан соң Жошы ұлысына кірген. Және Жошы ұлысында, дені Ноғай ханның қол астында болған. Ноғай хан 1306 жылы өлген. Сол Ноғай ханның қол астындағы түрік-монғол руларының бәрі «ноғай елі», «ноғайлық», «ноғайлы» болып атанып кеткен. Ноғай ханнан кейін, Өзбек ханның тұсында, бірқатар ру — «өзбек елі» болып та, «өзбек» болып та аталған.

Казак атанған рулардың дені Қырымда да, Кавказда да, Қазанда да, Еділ-Жайық бойларында да болған. Сол болған жерлерінің бәрінде де қазіргі казак атанып отырған рулардың бөлшектері бөлініп қала берген. Және осы күні казак атанып отырған рулар Орта Азияға келіп, казак болып, бөлек хандық құрған, сонда Қырымға, Кубаньға көшіп кеткендері де болған. Мұның бәріне тарихи мағлұматтар, дәлелдер бар.

Қырымда, Кавказда, Қазанда, Еділ бойларында, Оралда, тағы басқа жерлерде қазіргі казак атанып отырған рулардан бөлініп қалған бөлшектер — сол отырған жерлеріндегі елдің аттарымен аталып отырса да, соңғы уақытқа шейін казак атаулы елдің руларымен рулас болғандығын, руларының аттарын ұмытпай келді. Оны жоғарыда келтірдік.

Міне, сол, жоғарыдағы айтылғандай, қазіргі казак аталып жүрген түрік-монғол рулары Ноғай ханның елі, ноғай елі, «ноғайлы» болып жүрген замандарда жыр қылған, ертедегі батырлар әңгімелерін — бұлар казактікі емес, ноғайдікі, казактар тек Ноғайдан алып жүр... деген сөз — тарихи жете тексермегендіктен шыққан сөз. Қазіргі казак атанып отырған ел ол кезде ноғайлы атанып жүргендігін білмегендіктен айтылған сөз. Қазіргі Қырым, Астрахан, Қазан, Еділ бойлары, Башқұртстан, Өзбекстан, Қарақалпақ және басқа жерлердегі түрік-монғол руларының, ол заманда ноғай елі атанғандары — ертедегі ноғайлы батырлары туралы айтылған жырларды, әңгімелерді «біздікі еді» десе — айтуларына бо-

лады. Олай айтуға ақылары бар. Ноғайлы заманындағы ноғайлының батырлар әңгімесіне бәрі де ортақ деуге болады. Оларға ол заманда ноғайлы болған қазіргі қазақ та ортақ.

Ел аузында жыр болған ертедегі батырлардың, рулары айтылғандарының көбі – қазіргі қазақ атанып отырған елдің белгілі негізгі руларынан шыққан. Мысалы, белгілі Қобыланды батыр қазіргі қазақ атанып отырған елдің ірі руының бірі – Қыпшақ руынан шыққан. «Ер Көкше», «Ер Косай» – қазақ болған елдің белгілі Уақ деген руынан шыққан. Атақты «Алпамыс батыр» қазақ атанған елдің белгілі Қоңырат руынан шыққан.

Міне, өзі ноғайлы болып жүргендегі ноғайлының батырлар жырына қазақ та ортақ... Оның үстіне, сол ертедегі жыр болған батырлардың бірсыпырасы – қазір қазақ болған рулардан шыққан болғандықтан да, оларды қазақ «біздікі» дей алады.

Қалың Ноғайлы бірте-бірте бытырап, бөлек-бөлек болып, жан-жаққа – «ұлы ұрымға, қызы Қырымға» тарасып кеткенде, қазақ атанып кеткен ноғайлылар, өзінің ноғайлы замандарындағы, ноғайлының бытырай бастаған замандарындағы батырлар әңгімелерін, өздері қазақ болып кеткен соң да ұмытпаған. Кей жырларды ұмытса да, бірсыпыра батырлардың әңгіме-жырларының ұзын-ырғаларын ұмытпаған. Қазақ болған елден өзге жерлердегі ноғайлылардың көбі ол батырлар жырларының ұзын-ырғаларын да ұмытып қалып, тек қысқа әңгімелерін ғана сақтап қалған. Тіпті, кейбір ел қысқа әңгімелерінің өзін де ұмытып қалған.

Мысалы, «Едіге батырдың» әңгімесі түрік-монғол руларының көбінде бар. Бірақ қазақ болған рулардың жыр қылып келген «Едіге батырдың» жырынан бәрінікі де қысқа, шолақ, тіпті кейбіреулерінде жөнді жырлары да жоқ.

Ноғайлы заманынан қалған әңгіме жырлардың бәрі де қазақтан өзге ноғайлылардың бәрінде де сондай. Мысалы, қазақ болған ноғайлылардың тама руынан шыққан Нәрікұлы Шора батыр – тарихта белгілі адам. Алтын орда, ноғайлы азып-тоза бастаған кезде Қазан қаласында болған таластарға қатысқан адам. Өзі сол Қазанда өлген. Шораның Ісләм, Әлкей деген екі інісі 1552 жылы Қазанды Мәскеу патшасы алғанда Қазанды қорғап соғысқандардың ішінде өлген. Шора батырдың әңгімесі де Қазан татарларының және басқа татар елдерінің ел әдебиетінде бар. Бірақ бұл Шора туралы да қазақ болған елдің айтып жүрген әңгіме-жыры өзге елдердікінен көлемді, көп.

Ертедегі, Ноғайлы заманындағы батырларды әңгіме қылған жырлардың қайсысын алсаң да, қазақ болған елдің ауыз әдебиетіндегі өзге түрік-монғол руларының бәрінен де екі есе, немесе талай есе көлемді, талай есе толық болып сақталып келген.

Қазақ болған елдің ауыз әдебиетінің молырақ болып сақталып келуінің себебі, әрине, шаруашылық тұрмысынан, болмысынан болу керек...

Ертедегі батырлар әңгіме-жырларын, қазақ атанған елдің Ноғайлы болған дәуірінен, немесе «ноғайлы» атын әлі тастамай жүрген дәуірінен қалған әдебиет нұсқалары дегенде, тарихи дәлелдерді былай қоя тұрғанның өзінде, сол ертеден қалған жырлы-әңгімелердің өздерінен дәлелдер келтіруге болады. Бірнеше жырлы-әңгімелерден оған мысал келтірейік:

Әуелі «Қозы Көрпеш – Баян» жырын алып қарайық. «Қозы Көрпеш – Баян» – ескіліктегі қазақ атаулы елдің «өте қызықты», «өте жақсы» көрген жырлы-әңгімесі. Бұл әңгіме түрік-монғол руларының денінің-ақ ауыз әдебиетінде бар. Бірақ өйткенмен қазақ атанған елдің ауыз әдебиетіндегісінен толығын басқа түрік елдерінен көре алмадық та, ести алмадық та. «Қозы Көрпеш – Баянды» дербес қазақтікі қылып, «солардың моласы еді» деп қазақ елі Аякөз бойындағы бір моланы да көрсетеді. «Қозы Көрпеш – Баянның» қазақ арасында 4 – 5 түрлі айтылатын жырлы-әңгімесін білеміз. Міне, сол «Қозы Көрпеш – Баянның» ел аузынан жазылып жария болып жүргендерінің бәрі – жырды бастағанда «ноғайлы» елін айтып, «Қозы Көрпеш – Баян» ноғайлы еді деп бастайды.

Енді, сол Ноғайлы дәуірін жыр қылған әңгіме, өлеңдерден сөздер келтірейік:

Бұл арада тағы да мына бір сөзді айта кетейік. Бұл кітапта және бұл арада келтіретін өлең-жырлар билер билеген надан дәуірдің сөздері болғандықтан, сөз пікірлері теріс болады.

Мысалы, қазақ атаулы елден басқа елді көбінесе, «қарып», «жау» деп келеді... Бұл оқушының есінде болар...

Белгілі Радлов жинап, 1869 жылы баспаға берген Қозы Көрпештің жыры мына төмендегідей басталады:

Орманбеттен аттанды он сан ноғай
Біреуінің ақылы он сан қолдай,
Қара хан, Сары хандай бай өтіпті, –
Екеуі заманында байлығы орай.
Орманбеттен аттанды он сан ноғай,

Біреуінің ақылы он сан колдай.
Күміс мылтық мойнында аңға жүріп,
Екеуі қызық көрді талай-талай.

Өстіп, жырдың басында, ұдайымен 4 ауыз өлең: «Орманбеттен аттанды он сан ноғай» деп басталады. «Қызымды жетім ұлға бермеймін» деп Қарабайдың кеше қашқан жерін айтқанда, Радлов жазып алған жырда:

...Он сан ноғай болғанда, Орманбет ол,
Ордың кара ағашы болғанда бөктерлеп ол
Қызымды жетім ұлға бермеймін деп,
Қарабай көше қашып кеткені ол...

Атақты ақын Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының бала күнінде атақты ақын Шөжеден есітіп үйреніп едім деп жазған, «Қозы Көрпеш – Баянның» зары мына төмендегідей басталады:

...Жаратқан жан біткенді бір құдай-ды,
Жаратты жарық үшін күн мен айды.
Бұрынғы ноғай-казак заманында,
Сөйлеймін Қарабай мен Сарыбайды.
Сөз қылдым Қарабай мен Сарыбайды.
Көп ноғайды екеуі асырайды.
Қолында сүйгеніндей баласы жоқ,
Перзент үшін екі бай зар жылайды...

Баянның өкесі, «қызымды Қозы Көрпешке бермейін» деп көше жөнелген жерін Мәшһүрдың жырында мына төмендегідей жырлайды:

...Кой, катын, көп сөйлеме, көңіл қалар!
Көңіліме мұнда тұрсам, қайғы толар.
Қара көз, көп сөйлеме, жық үйінді! –
Алдыңда Ноғайлының көп жұрты бар...

Семей губерниясында ел арасында есітіп Қаратай деген жігіт жазып алған «Қозы Көрпеш» жырының басы мына төмендегідей басталады:

...Нәлі бар етігімнің табанында,
Құдайға құлшылық қыл аманыңда!
Қарабай мен Сарыбай бай өтіпті –
Ноғайлының ертеде заманыңда...

Міне, қазақ арасындағы түрліше айтылып жүрген «Қозы Көрпеш – Баянның» әңгіме жырының бәрінде де Қозы Көрпеш, Баянның әкелері: Қарабай, Сарыбай – Ноғайлы еді деп жырланды...

Онан соң «Едіге батыр» жырын алып қарайық... «Едіге батыр» мақалының ауыз әдебиетіндегі ертедегі батырлар әңгіме-жырларынан ішіндегі белгілі біреуі.

Едіге тарихи адам. Бұл Алтын ордада Токтамыс хан хандық жүргенде, бірнеше жыл Алтын орданы билеген мырза. Токтамыс ханмен жауласып жабысып жүргендегі күшінің көбі – ноғайлылар болған. Алтын орданы бүлдірген Едігенің істеген істерінің бәрі соңынан ерген ноғайлыға дұрыс көрінген. Сондықтан ноғайлы елі Едігені жер-көкке сыйғызбай мақтап жыр қылған.

Және ноғайлы елінің атақты мықты, Алтын ордада ықпалы жүрген Алтын орда тағына көңіліне ұнаған хан баласын отырғызуға күш көрсеткен. Ноғай мырза (Ноғай хан) өлген соң (1306 жыл) сол кездегі Алтын орда ханы Токтахан, ноғайлылардың күшін азайту үшін бытыратпақ болып, ноғайлылардың көбін күштеп, Еділ-Жайық бойының қиылысына жер аударған. Бөкей ханның тапқан мағлұматына қарағанда, Ноғай ханның өлімі Токтаханнан болған. Содан Алтын орданың ханына кек сақтап жүрген ноғайлы елінің көбі Алтын ордаға Токтамыс хан болғанда Токтамыстың жауы Едігені көкке көтерген.

Едігенің жырында «Едіге ноғайлының елінен Токтамысты қуды» дейді. Едігеден Токтамыс хан қашарында айтты деген жырында:

...Он сан елім – ноғайлы,
Сені тағы алдырттым.
Он сан ноғай ішінде
Үш жүз алпыс отау қазағым,
Сені тағы алдырттым, –

дейді

«Үш жүз алпыс қазағым» дегені – бұл қашанғы қазақ деген сұрақ туғызуға мүмкін. Олай деудің мәні – бұрынғы заманда хандарға қарашы болып елінен жіктеліп салтан жүргендерді «қазақ» дейтін. Бұл жырдағы «отау қазағы» сол болуға керек.

«Едіге батырдың» жырында «Едіге батырдың алшын руынан

шыққан Ағысын деген жан досы бар еді» дейді. Едіге батыр туралы қазақ арасында болып жүріп баспаға шыққан екі түрлі әңгімесінің екеуінде де айтады. Тоқтамыс Едігені өлтірмек болғанын біліп, Едігені шақырған алшын руынан шыққан Ағысын еді деп жырлаған. Едіге қашқан соң, «Едігеге тіл алғызарлық досы деп Тоқтамыс сол Ағысынды жұмсаған екен. Ағысын «аурумын» деп бармады деп әңгімелейді.

Тоқтамыс хан Едігеден қорқып ақыл сұрағандарының ішінде және Едігені қайтарып алып келіндер деп жұмсағандарының ішінде арғын руынан Қара қожа батыр бар еді, қыпшақ руынан Қобыланды батыр бар еді деп жырлайды.

Міне, осы айтылған Едігенің досы Ағысынның руы алшын да, Едігені қайтарып кел деп жібергендерінің ішіндегі Қарақожа батырдың арғын руы да, Қобыланды батырдың қыпшақ руы да қазіргі қазақ атанып отырған елдің белгілі негізгі рулары. Тек бұл рулар ол кезде Ноғайлы елі атанып жүрген. Тоқтамыс жұмсаған тоғыз батыр ханның жауы Едігені қуып жетіп, Едігені қайтарып алып келе алмаған болады. «Едігенің» жырында мұны «бата алмаған соң қайтара алмадық» дейді. Ылғи мықты атанған ірі, бір-біреуі рулы елді шауып жүрген тоғыз батыр қуып жеткен соң, шындап Тоқтамыстың дегенін қылмақ болса жалғыз Едігені алып қайтпас па еді? Міне, осының өзі де ноғайлының көпшілігінің Тоқтамыстың сойылын соқпағандығын көрсетеді. Тіпті ішінен Едіге батырға болысқандығын көрсетеді.

Қазақ болған елдің ескі әңгімелерін жинаған Сібірдің белгілі зерттеушісі Потанин деген кісі қазақ елі аузынан жазып алып, орыстың «Живая история» деген журналына бастырған «Едіге-Тоқтамыс» деген ертек әңгімесінде «қазақтардың қазіргі айтатын сөзі» деп мына төмендегідей бір ескерту жазады:

«...Бұрынғы заманда татардың Тоқтамыс деген ханын біздің Едіге деген батырымыз өлтірген, сондықтан татарлар бізге қас. Қазіргі татарлардың бізге қастығы сол!» — деп қазақтар айтады дейді Потанин және жазғанда «татар» деген атты өзінің кім болғанын ұмытқан қазақтың «ноғай» деген атауымен жазады.

Әрине Едігенің, Тоқтамыстың кім екенін, өзінің кім болғанын, кім екенін шала білетін, патша саясатының арқасында татарды жау көрген надан қазақтың сөзін жазып алып, сол қалпында баспаға бастырып қойған Потанинде ешбір айып жоқ. Өзге ноғайлыдан бөлініп, ең далада көшіп қазақ болған рулар бөлек

хандық құрып, бөлек ел болып өмір сүре бастаған заманда ноғайлы атымен қалған елден қазаққа келіп-кетіп жүруші ноғайлылар көп болған. Қазақ болып ең далада көшіп кеткен елге ноғай атымен қалған туыстары саудамен де көп келіп-кетіп жүрген. Бөтен ел саудамен көп келе алмаған. Сондықтан саудагерлердің бәрін де ноғай дейтін болған. Бірте-бірте өзінің ноғайлы болғанын көпшілігі, кейінгі буындары ұмытқан кезде, қазақ болған ел ноғайлыларды басқа ел деп атайтын болған. Өзі ноғай болғанын ұмытқан соң, қазақ сол ноғайлының ескі мекен жағынан келген татарларды да «ноғай» деп атайтын болған. Бәлкім, келген татарлардың өздері де қазақтарға бауыр болу үшін де «ноғаймыз» деуі мүмкін. Сонан соң татарларды қазақтар «ноғай» деп атап кетулері мүмкін.

Едіге мен Токтамыс әңгімесі туралы жанағы Потанин келтірген ескертуде шындыққа меңзейтін бір-ақ реті бар. Ол меңзеу – «Токтамыс ханды біздің Едіге деген батырымыз өлтірген» деген сөз. Бұл тарих дегеннің бірте-бірте күңгірттеніп, көмескіленіп, жіңішкеріп келсе де қазақ арасында созылып келгенін көрсетеді. Оқымаған қазақ тарихының күңгірттенген, жіңішкерген, алғашқыдан көмескі дерегін өзінің ұғынғаны бойынша Потанин де айтқан.

Алтын орда ханы болған Токта ханға ноғайлы елінің көпшілігі өш болғандығын, Алтын орда хандығына кек сақтап, Токтамыс ханды ноғайлының кейінгі үрім-бұтағы өз ханы деп білмей кетуіне жанағы «қазақ айтады» деген Потанин меңзейді. Және Едіге батыр ноғайлының көпшілігіне сүйенген, ноғайлыдан шыққан батыр. Әлгі Едіге деген «біздің батыр» деген сөз де соған меңзейді. Едіге батырды және өзге ноғайлы батырларын да біздің батырымыз еді деген қазақтыкі де жөн, ноғайлы болған өзге түрік руларыныкі де жөн.

Тарихты білмегендіктен ноғайлы батырларын қазақтар дербес өзіміздікі ғана дейді.

Қазақ ноғайлы болып жүрген заманынан қалған қазірге шейін қазақ арасында мақал болып кеткен Едіге, Токтамыс туралы сөздер бар:

«Едігенің ескі дауы», «Едігенің майлы жұрты», «Біздің ел Токтамысты жамандағанын қоймайды, көрсе, бас ұрып тонқайғанын да қоймайды».

Бұл сөздер де тарихи болған оқиғаға тура меңзейді.

Енді «Камбар батырдың» жырын алып қарайық.

Атақты Дибай ұлы Әубәкірдің ел аузынан жазып алып бастауға бастырып таратқан «Қамбар батырдың» жырының басында, Қамбарды ноғайлы еді дейді:

...Қазақ емес, сарт емес,
Қамбардың түбі – ноғайлы.
Азусыз анды тауысып,
Қоймады қырып оңайды, –

дейді.

Қамбардың түбі «қазақ емес, сарт емес» еді дейді. Бұл кітаптың басында айттық: біреуден біреу жатқа алып, үлкеннен кіші үйреніп, одан кейінгілер жатқа үйреніп, ескі заманнан айтылып келген әңгіме-жырлардың ешқайсысы әуелгі шыққан қалпында айтылып келмейді. Әуелгі шыққан жырдың, бірте-бірте талай жері ұмытылады. Ұмытылған жерлерін ақындар өздерінше толықтырады. Талай жаңадан қоспалар қосылады дедік. Сондықтан ескіден жырлы-әңгімелердің ішінде бір-біріне үйлеспейтін сөздері болады.

«Қамбар батырдың» жырында да сондай жайт бар...

Әрине, Қамбар Ноғайлы заманында шыққан, ноғай елінің батыры болған соң, ол «қазақ батыры да емес, сарт батыры да емес». Ол қазақ атаулы ел – «ноғайлы» атанып жүргендегі батыр.

Жырдың басында Қамбарды «қазақ емес, сарт емес еді» дейді.

Және:

Қазақ пен қалмақ, ноғайлы.
Ел еді жатқан «күрала... –

дейді.

Жырдың басында, осы екі сөз айтылып, қазақты бір ел, ноғайлыны екінші ел тәрізді қылып көрсетеді де, одан кейін, ноғайлы, қазақ, өзбек деген елді бір-ақ ел қылып жырлайды.

Мысалы, Қамбарға ғашық болған Назым қыздың әкесі Әзімбайды – «Он екі баулы өзбек» елінің байы дейді.

Қызы таңдаған жігітке қызын беремін деп, Әзімбай «алашка» тегіс жар салды дейді.

...Назымға таңдау қоям деп,
Бұл хабарды Әзімбай,
Алашка тегіс жүргізді...

Жарайды. Бұл үйлеспейтін сөз емес. Қазақ атаулы рулар бір заманда ноғайлы болып жүрген. Одан кейін, Өзбек ханның атымен де қазақ атанған елдің бірсыпырасы өзбек деп атанып жүрген. Онан соң, бұл арада Әзімбай «алаш» деп өз елін айтатын болса, жалпы ноғайлының ұраны «алаш» болған. Тарих осылай дейді...

Әзімбай «қызымды таңдағанына берем» деп, алашқа тегіс жар салып шақырып, қыздан дәмелі жұртты майданда қыздың алдынан өткізіп, қыз ешбір жігітті ұнатпаған жерін жырлағанда, Әзімбайдың «алаш» деп шақырған, — «қазақ пен қалмақ, ноғайлы, ел еді жатқан құрала» деген елінің бәрін, ноғайлы елі еді дейді. Ол арасын былай жырлайды:

...Каска мен жайсаң, бектердің
Таусылды ақыл амалы.
Бәрі де өтті шұбырып.
Қалмады жақсы, жаманы.
Денгіздің бойы ноғайлы
Ел екен өскен жағалы...

Міне, жырдың сол бас кезіндегі Қамбарды, қазақ емес, сарт емес, ноғайлы еді дегенмен, «қазақ пен қалмақ, ноғайлы, ел еді жатқан құрала» деген екі сөзден кейін өңгіменің өне бойында, — «өзбек», «қазақ», «ноғайлы» деген аттармен бір-ақ елді атап отырады...

Қыздың алты ағасының төртеуі Назымды кедей Қамбарға бермейміз деп гүрсілдегенде, Назымды Қамбарға беруді мақұл көрген кіші ағалары — Алшораз пен Дараздың сөздерін жыр қылғанда өзбек пен ноғайлыны бір ел қылып сөйлейді. Қамбар мен Әзімбай балалары ағайын еді деп жырлайды. Жырдың мынадай жері бар:

Алшораз ағаларына айтады:

...Қамбардың көңілін қалдырма,
Қайратты туған өренді.
Болар бір күн дәркері...
Екіталай іс болып,
Ат құлағы тегессе,
Паналарсың тығылып,
Соның барып жеңіне.
Әзімбай ханның баласы,
Қарасаң ақыл тегіне.
Қарындасың кем болмас,

Батырдың түссе шеңіне.
Ағайын үйлесіп,
Назымжанды қосайық,
Қаласа құдай теңіне...
Даразы айтты:
•Ағалар!
Артық екен бізден де
Алшораздың ақылы.
Ағаш иілі өзбектің
Сүйегі тамыр болады
Құдайдан соңғы жақыны.
Ойлағанда кідіріп, –
Осы екен істің мақұлы.
Кекті болып кетпесін
Ноғайлының батыры...

Сонан соң Назымды қалмақ ханы аламын деп жаушы жіберген. Жіберген жаушысы Керей ұлы Келмембет Әзімбайға: «Қызыңды қалмақтың ханына сұрай келдік, бермесең елің шабылады», – деп күш көрсетіп қорқытқан.

Ескіліктегі жаушылардың айтатын жобасымен тұспалдап айтқан жырында, Келмембет былай дейді:

...Арызымды сізге айтам,
Көтерсең менің назымды:
Саусағы алтын сұңқарға
Ілдірейін деп келдім,
Көлдегі үйрек-қазынды.
Алтайы қызыл түлкіге
Қосайын деп келдім мен
Құмай жүйрік тазымды...
Қанатты кара бүркітім,
Асыраған әлпештеп,
Акқуынды іледі.
Төс етінен тояттап,
Кеудесіне мінеді...
Осы айтқаным болмаса,
Тұғырға сұңқар қонбаса,
Ноғайлы елің бүледі...
Бүгін саған мейманың,
Тандап сой семіз қойынды.
Құда түсіп құйрық жеп,
Қыламыз қызық ойынды.
Ноғайлынды шақырма,
Өзіме бер тойынды...

Қалмақ ханның жаушысы, сөйтіп Әзімбайдың елін «ноғайлы» дейді.

Онан соң қалмақтың қыз сұрағанына шамданып, Әзімбай балалары жаушы Келмембеттің жолдас қалмақтарын сабап өлтіріп, Келмембеттің өзін сабап, құлағын кесіп байлағанда, Әзімбай баласы Алшораз өзінің елін енді қазақ елі деп сөйлейді.

Жырында былай дейді:

...Жүр едің мас боп, Келмембет,
Құдайдың берген бағына...
Кесілген жерің жазылар,
Шүкір айт қалған жанына.
Біз таласып бармаймыз,
Қыз-келіншек бойжеткен,
Некелеп алған жарына.
Қазақ пен қалмақ қатысып.
Құда болған бар ма екен
Бұрынғыдан соңғыға?..
«Дүгай сәлем» дегейсің
Қарамаң дәудей ханына...

Ал Келмембет таяқ жеп, құлағы кесіліп қалмақ ханына барған соң, хан ызаға шыдамай ашуланып, Әзімбайдың елін шапшаққа қол жиып аттанып келгенде, Әзімбайдың елін тағы да ноғайлы елі деп атайды.

Жырында былай дейді:

...Қарамаң мұны көріп қайран қалды.
Шошынып ет жүрегі есін танды.
Түбіне, қап, ноғайлы, жетермін деп.
Патша ашуланып қаһарланды..
... Бес мың алды адамнан,
Ноғайлыға бармаққа,
Жігіттің өшпен қатарын,
Даяр болды жүрмекке
Құдайдан сұрап сапарын!..

Қарамаң қалмақ Әзімбайдың еліне әскерін өкеп төгіп айтқаны:

...Қарамаң айтты бұл сөзді:
Ноғайлының қайраты,
Маған салсаң, тыйылды.
Қырық жігітке бас болып,
Алшоразға жолық деп.
Келмембет ерлі бұйырды...

Тағы да Келмембет Әзімбайға келгенде, Әзімбайдың елін енді «қазақ» деп атайды. Жыры мынау:

...Күні-түні тыныш жоқ,
Шаршадым әбден зорығып,
Ортада өзім жүрмесем,
Қазақ пен қалмақ ұрысып,
Қырылар делім обығып...

Әзімбай енді жұртымен ақылдасып, қалмақтан қорыққанынан, бір жағынан Қамбарға кісі салып, екінші жағынан Назымды береміз деп, Келмембеттің көңілін аулап жібергенде, «Қызды беретін болды», — деп қалмақ ханынан сүйінші сұрап барғанда, Келмембет Әзімбай елін, енді қайтадан тағы да «ноғайлы» деп атайды.

Жыры мынадай:

...Келмембет айтты, патшам!
Ноғайлының қызбадым
Тайтұяқ жамбы пұлына...

Ал Әзімбай, қалмақтан қорқып, Келмембет жаушының көңілін аулап, қызымды берем, патшаға сәлем, барлық елімді жиып той қыламын дегенінде, тойға шақырмақ елін «алты алаш» дейді.

Жыры мынау:

...Жұрт иесі патшаның
Болмасын қор қадамы...
Қырық күн ұдай тойым бар,
Әртүрлі қызық ойын бар,
Тамашаға жиылсын
Алты алаштың адамы...

Бұл арада да «алты алаш» деп Әзімбай жалпы ноғайлыны айтады.

Онан соң, Әзімбайдың жіберген кісісі Қамбар батырға келген жерін жыр қылғанда, Қамбарды сыпаттағанда, «қайраты асқан алаштан» дейді. Жыры мынандай:

...Отыр еді ер Қамбар,
Салдырып төсек паластан.
Қарсыласқан дұспанға,
Қайраты асқан алаштан...

Ал бұл арадағы «алаштан асқан» дегені, дүспаннан, жаттан асқан деген сөз. Бұл туралы бұрын айтқамыз.

Әзімбайдың жіберген кісісі Қамбарға келіп – «елді қалмақ қамады, соған қайрат қыл» деп сөз айтқанда, елді тағы да «ноғайлы» деп атайды. Жырды былай айтқан:

...Атаңа ұсай айнымай,
Құрыңсың жастан салтыңды,
Арызымды сізге білдіріп,
Ойлаңып тұрмын қайтуды.
Қаркын су келіп қаптады,
Ондағы жатқан халқыңды...
... Өз тегіңнің ішінде
Ақылың асқан данасың.
Жұбатасың жыласа,
Ноғайлының баласың...
... Аралас қонып ауылға,
Жақындап жаулар жасанды.
Сырымызды білдірсек,
Ноғайлы елін шаппаққа,
Қалмақтар ішті қасамды...

Оған Қамбардың айтқаны мынадай болады:

...Қамбар айтты: Жәдігер!
Қылмаңыз көп уайым.
Әуелі Алла, екінші
Жүрт үшін белді буайым!
Әзімбайдың ақымақ
Алты итіне өкпелеп.
Жаманың ісін қылмайын...

Сонан соң, қалмақтар Назым қызды аламыз деп, қуаныштарына той қылмақ болғанда, жүрт жиып, тойларына келмеген Қамбарды шақырғанда және жырдың ішінде Қамбарды айтқанда, ылғи ноғайлының батыры деп атайды. Және, қалмақтар Әзімбай мен Қамбардың елін сөз қылғанда, жырда, бұлардың елін ылғи ноғайлы деп атайды... Жырларының жұрнақтары міне:

«...Мәжіліс отыр еді патша құрып,
Келмембет сөз сөйлейді құлдық ұрып:
«Ноғайдың Қамбар деген батыры бар,
Мерекке алдырыңыз болмай тұрып...»
«...Келмембет ырғып ұрып жорғасына.
Жөнелді ноғайлының жолбарысына...»

«...Патша сонда сөйлейді:
Өзіңменен қосылып,
Қамбар неге келмеді?..
Қарсыласып менімен, –
Ноғайлы да ел ме еді?..»

Енді Қамбар, қалмақ ханына келіп, тиісіп айтқан сөзінде:

...Жолымнан қалдым кешігіп.
Шатыр тігіп, шандатып,
Зорлығыңды аңдатып.
Ноғайлының сазында
Сіз де отырсыз шешініп...

Сонда қалмақ ханы Қамбар батырға айтады:

...Жіберген ұрып жаушымды,
Алшораз жаман басынды.
Бектеріме күйініп,
Қайғы жеп жаным ашынды.
Әлін білмей ноғайлы,
Келтірді қатты ашуды...

Сонан соң Қамбар соғыс салады. Соғыс болатын болған соң қалмақтың айтқаны:

...Патша айтты: Келмембет!
Ноғайлының батыры
Ұрысқа шығып сайланды.
Арманда болып қалмаңдар, –
Іс қиынға айналды...

Соғыс болғанда, Қамбар қалмақты топырлатып жүргенін жырлағанда, былай дейді:

...Түртіп өтіп кеткені,
Тақиядай ұшады.
Екпініне шыдамай
Атының жалын күшады.
Өшігіп қалған ноғайлы
Қоймайтынға ұсады...

Жырда Назымның Қамбарға айтты деген сөзінде:

...Көзіме көрінбейді сіздей бір жан.
Майданның ортасында шүлен құрған.

Шығар деп, арыстаным, ойлап едім,
Туғызып сіздей сұлтан ноғайлыдан...

Жырдың ақырында:

...Төрт түлікпен көп малды...
Әзімбайдың бұл қызы
Ноғайлының болды алды... —

лейді.

Міне, сөйтіп, «Камбар батырдың» әңгіме-жырын алып қарасаңыз, бас жағындағы: «... Қазақ емес, сарт емес, Камбардың түбі ноғайлы...» деген сөз бен, Қазақ пен қалмақ, ноғайлы, ел еді жатқан құрала...» деген, қазақ атаулы елдің ноғайлы болғанын ұмытқан, бертінгі замандағы надан жыршылардың қосып алған екі сөзі болмаса, жырдың өне бойында, Камбарды ноғайлы елінің батыры дейді. Бертінгі замандағы надан жыршының, жырдың бас жағындағы, «қазақты» бөліп айтқан осы екі сөз болмаса, жырдың өне бойында, — Әзімбай мен Камбардың елін атағанда — «қазақ» деген, «өзбек» деген, «ноғайлы» деген атаулардың айырмасын жоқ қылып атайды. Бұл тарихтың шындығына үйлескен жайт. Жырдың ішіндегі «қазақ» деген, «өзбек» деген, «ноғайлы» деген атауларды, — бір-ақ елге айтатын орындардағы «қазақ» деген сөз, қазақ атаулы ел өзінің «ноғайлы» болғанын ұмытпай жүрген замандағы қосылған сөз. Ал жырдың бас жағындағы: «қазақ емес, сарт емес, Камбардың түбі ноғайлы» дегендегі, онсоң: «қалмақ пен қазақ, ноғайлы, ел еді жатқан құрала» дегендегі қазақты бөліп айтқан, «қазақ» деген сөз — қазақ атаулы ел «ноғайлы» болғанын ұмытқан заманда қосылған қоспа сөз...

Және «Сайын батырдың» әңгіме-жырын алып қарайық... Бұл батырды да ноғайлының батыры екенін айқын айтады.

Тура, «Сайын батырдың» жырынан сөз келтірейік:

...Бұрынғы елдің барында,
Өткен елдің заңында,
Сол елдердің тұсында,
Ноғайлы деген халық өтті.
Үш шарбақты кент өтті.
Ноғайлының үш кенті
Заманында жарлы өтті...
Ноғайлының халқында
Сондай бір момын бай болған.

Төрт түлігі сай болған,
Өз алдына паң болған,
Қара басы хан болған,
Байлығы жұртқа заң болған.
Байлығының белгісі, —
Малы алашка таң болған...
Дүниекор сол байдың.
Дүниеден жалғыз мұңы бар,
...Бір перзентке зар болған.
...Бозмұнай бай жылайды.
Жат айтады күдайды:
«Ашамайға мінгізіп,
Көш алдына жүргізіп,
Әжептәуір құбының
Алдына алып сүйгізіп,
Алашка атын білгізіп,
Ұл қызығын көрмедім...»

Сөйтіп, Бозмұнай балаға зар болып жылап жүргенде, қаны буаз болып бір ұл табады. Жиналған жұрт — хан мен би, ж туған жас баланың (болашақ Сайын батырдың) атын таба ал дағдарып отырғанда, жүз отызға келген бір кедей қарт атын тды. Жырында былай дейді:

...Сол уақытта бір адам
Жүз отызға келіпті.
Талай мақұл көріпті,
Ноғайлының жұртында
Онан үлкен кісі жоқ.
Өзі жарлы болған соң,
Онымен жұрттың ісі жоқ.
Хан мен билер қасына,
Шал байғұс келді таянып:
Баланың атын сұрасаң, —
Беліндегі бес қару,
Тал бойына жарасқан,
Ерлігі өткен алаштан,
Батыр Сайын болмас па?
Үстіне аруақ қонбас па?
Хан мен билер қамалып,
Соны тауып қоймас па...

Мінеки, жырдың басынан аяғына шейін Сайын батырды ноғайлының батыры еді деп, «алаш» деген сөзді ноғайлының еді деп баяндайды.

Енді, «Қобыланды батырдың» жырын алып қарайық.

«Қобыланды батырдың» жырлы әңгімесін алсақ, оның да ноғайлы заманындағы батыр екеніне дау болуға тиіс емес. Қобыланды батыр Арғын Дайыр қожа биді өлтіргенде, Дайыр қожаның әкесі Қыдан деген ақын жылап, баласына мына бір жырды айтқан екен дейді:

...Қаракышпақ Қобыландыда
Нең бар еді, құлыным!
Сексен асып,
Таянғанда тоқсанға,
Тұра алмастай,
Үзілді ме жұлыным!
Адасқанын жолға салдың
Бұл ноғайлы елінің.
Аққан бұлақ, жанған шырақ,
Жалғыз күнде кұрыдың.
Қаракышпақ Қобыландыда
Нең бар еді, құлыным?..

Міне, мұнда қазақ атаулы рулардың ол кезде ноғайлы болып жүргенін айқын айтады...

Ол заманда, қазақ атаулы көшпелілер, әрі қазақ елі атанбаған, қазақ хандығын құрмаған уақыты дедік. Кәзіргі қазақ атаулы рулар ол заманда ноғайлы атымен жүрген дедік. Міне, сол заманда, Тоқтамыс ханның тұсында батыр болып шыққан Қобыланды ноғайлы батыры екеніне дау болмайды. Қобыландыны және онымен бірге сегіз батырды Тоқтамыс хан Едігені қуғызып жібереді. Сол Қобыланды батыр ішінде, әр руға бастық болып жүрген тоғыз батырды жұмсап отырған Тоқтамыс ханның елін ноғайлы еді, — дейді. Қашқан Едігені «алып кел» деп, ішінде Қобыланды бар, тоғыз батырды жұмсағанда Сыпыра жыраудың ақылымен жұмсайды. Кәріліктен жағы түсуге айналған Сыпыра жырау, Қобыландыдай батыры бар Тоқтамыс билеген елді «ноғайлы» деп жырлайды. Жырда былай деген:

...Ноғайлының ауыр жұрт.
Абдырады айланды.
Айланып кеңес таппады,
Тіл мен жағы байланды...
Аузында отыз тісі жоқ,
Адам көрер түсі жоқ,
Сүм аяқты, сүм бөрікті,
Сыпыра сынды сүм жырау,

Жібекпен жағын тарттырып,
Салтанатқа үлде мен бүлде арттырып,
Алып бір келші деп еді,
Сыпыра сынды сүм жырау,
Алып бір жетіп келгеннен,
Еңкейіп үйге кіргеннен,
Қол қусырып тұрғаннан,
Тұрады да толғайды,
Толғайды да сарнайды.
Сарнайды да жырлайды.
Толғап, сарнап жырласа,
Сансыз ноғай қорлайды.
Өкіліне түскен жақсылар,
Не уақиға болды деп,
Камыққаннан зарлайды...

Сыпыра жыраудың толғауында «Едіге елді бүлдіреді» дегенін-
де мынандай жыр бар:

...Ноғайлының ауыр жұрт.
Баяу жатқан қайран жұрт,
Аш күзендей бүгіліп,
Аш бөрідей жүгіріп,
Шетіннен қиқу, асар сап,
Ашы сүрең салар-ды.
Есілдің басы – қызыл жар, –
Аспадан суат салар-ды.
Ертістің басы кара дөң
Екі арасын қосар-ды,
Алтыннан соққан ақ ордаң,
Күмістен соққан ақ есік,
Түсі суық шым болат, –
Үшіменен ашар-ды.
Төрге төсек салар-ды.
Төсі аршынды сұлудың
Сұлулығын аямай,
Төс астына алар-ды.
Керегенді кертер-ді,
Құл қылып отқа өртер-ді.
Туырлығың тілер ол,
Тіліп тоқым қылар ол.
Токсан басты ақ орда,
Тонамай ие болар-ды...
...Сонау бір жалғыз құбаша ұл,
Әлі де ұзап кеткен жоқ,
Еділден әрі өткен жоқ.
Тоғыз мынау еріңді
Тобыменен жібер де,

Алдап-сулап қасына ал,
Қасына ал ла, басын ал!..

Ішінде Қобыланды бар, тоғыз батыр Едігеге жетіп, қайт дегенде, Едіге қайтпай, кіжініп айтқан «елді бүлдірем» деген сөзінде, тоғыз батырдың, Токтамыстың және өзінің елін ноғайлы жұрты лейді. Жырында былай деген:

...Жалғыз да болсам кетермін,
Сәтемір ханға жетермін,
Сәтемір хан қол берсе, —
...Қыркада біткен қырық адыр —
Қырка басып жортпасам,
Қырық күншілік шөліңе. —
Айдынды бұлақ салмасам...
Ала қаншық күңдей боп,
Алды-артыңнан шықпасам.
Аш күзендей бүгіліп,
Аш бөрідей жүгіріп,
Ноғайлының ауыр жұрт,
Баяу жатқан қайран жұрт,
Шетінен қиқу асыр сап,
Ащы сүрең салмасам!..

Токтамыс хан Едігеден қашарда, елімен қоштасқанда, елін «ноғайлы» деп жырлайды. Жыры мынадай:

...Он сап елім ноғайлы,
Сені тағы алдырттым...
Сап-сап жүре, сап жүре,
Сай азамат қосылып,
Жауды жайқай алалман,
Қара қыпшақ Қобыландым, —
Сен секілді ерден соң...
Отырушы едік жайласып,
Шалғынға бие байласып,
Құлып-тайдай ойнасып,
Иіндесіп-сырласып. —
Асылдан саба толтырып,
Тен күрдаспен отырып,
Әзілде қымыз іше алман,
Ноғайлы менің ауыр жұрт, —
Сен секілді елден соң,
Мандайым күнге күймей ме,
Табаным жерге тимей ме!..

Мінекей, Қобыланды батырдың елі — осы ноғайлының а жұрты. Ноғайлы Сайын батыр жырында Қобыландыға іні бол Қобыланды, жас Сайынды «інім» деп іздеп келеді. Жырында б деген:

...Ақ боз атпен аңкылдап,
Айыр қалпақ солкылдап,
Батыр Сайын сен болсан,
Қобыланды ағаң мен болсам,
Ел шетінде кез болсан, —
...Сені көруге келемін.
Артық туған ер болсан,
Қол тізгінін беремін.
Іздеп шыққан жауым бар, —
Қызығыңды сонда көремін...

Сайын батырдың әкесі — ноғайлы Бозмұнай, жас Сайы азғырып жауға аттануға «ілестіресің» деп, Қобыландыға к сөйлегенде, кәліпті үлкен ағаның кіші ініге ұрысып айт сөзіндей сөйлейді. Сөзі міне:

...А, Қобыланды, Қобыланды!
Тентектігің қоймадың.
Жұрт тіліне болмадың.
Бұрынғылар алмаған,
Адам жүрмес бір жауға,
Жүремін деп ойладың.
Мына жүрген ер Сайын
Он жасына жеткен жоқ,
Жеті жастан өткен жоқ.
Үш наурызды берсеңші.
Сайын оған жеткенде,
Қызығың сонда көрсеңші...

Жауға аттанып барып, жараланып өлейін деп жатқанда йын батыр, қасындағы жолдастарымен қоштасқанда, елдегі ған Күйкібай мен Бөкенбай деген екі жас ұлын елдегі Қобы дыға тапсырады. Жыры міні:

...Қарақыпшақ Қобыланды,
Батыр ерге сәлем айт!
Мен кеткенде тумаған,
Оғы жасын қылмаған,
Күйкібай мен Бөкенбай, —

Айырылып сонан қалмасын!
Енді жауға бармасын.
Өздері адам болғанша,
Қарақыпшақ Қобыланды
Көзінен таса қылмасын...

Міне, тарихтың дәлелдерін былай қоя тұрып, осы жырлардың өзін оқығанда да қара қыпшақ Қобыланды батырдың ноғайлы екеніне ешбір дау болуға орын қалмайды. Және «Тарғын батырдың» жырын алып қарайық...

Бұл да ноғайлы батыры болады. «Тарғын батырдың» жырында, Тарғынның түп елі қырғыз еді, бір кісі өлтіріп елінен қашып шығып ноғайға келіп сіңген, ноғайлы болған батыр еді дейді. Жырында Тарғын әуелі Қырым ноғайлысына – Ақша ханның қол істына сінеді. Сонан соң, Қырымнан кетіп Еділ бойына келіп он сан ноғайлы Ормамбет еліне келіп сінеді. Жырында бұл айқын айтылған.

Онан соң тарихта болған Тарғын батыр бар. Егерде әңгіме-жырдағы Тарғын осы тарихтағы Тарғын болса – оның түбі, руы қырғыз емес, ол нағыз ноғайлының батыры, белгілі Естеректің баласы – Тарғын батыр. Олай болса, бұл қазақ атанған ноғайлы өзге ноғайлыдан бөлінбеген кездегі батыр. Бұл Естерек баласы Тарғын батырды Мұрат ақын да жыр қылған. Мұраттың «Шөлгез» деген жырында да Естерек ұлы ер Тарғын – ноғайлының батыры, ноғайлының жырауы Шөлгез, ноғайлының бір батыры қылып Тарғын туралы айтқан Мұраттың жыры мынадай:

...Енді бірін кім десең, –
Тебінгісін терге шіріткен,
Терлігін майдай іріткен,
Әдірнесін атқа алған
Атқан оғын тайға алған.
Әдірнесін ала өгіздей мөңіреткен,
Дұспанын саулы іңгендей еңіреткен,
Құралай көрсе, – көзге атқан,
Құланды көрсе, – белге атқан,
Оң келгенін оң атқан,
Сол келгенін сол атқан,
Солақай тартса құлатқан,
Құйқылжыған құла жирен ат мінген,
Құйрығын келтесінен шарт түйген,
Қорамсаққа қол салған
Бір салғанда мол салған,

Суырып алған қу жебе,
Сүбесінен жол салған,
Темір қазық жастанған,
Терлік тоқым төсенген,
Жауға қарап аттанса,
Жөнелте қолын бастаған,
Көк сүйір атты борбайлап,
Камалды бұзған айқайлап,
Оның бір несібін сұрайсың?
Ол кісінің ішінде, –
Ылғидан жалғыз аттанған.
Естерек ұлы Тарғын бар...

Қалай болғанда да Тарғын батыр ноғайлы батыры болып шығады.

«Ер Көкше ұлы Ер Қосайдың» жырын алып карасақ, ол да ноғайлы батыры болады. Ер Қосайдың әкесі Ер Көкшенің руы уақ еді дейді. Ал уақ – қазіргі қазақ атанып отырған елдің орта жүзіндегі белгілі ру, әлгі Мұрат ақынның жыр қылған, қалмақтан жылқы алған ноғайлының он шалының ішіндегі – Шөлгез жырау қалмақты алдап қорқытып, қасындағы тоғыз шалды – ноғайлының сол замандағы атақты тоғыз батыры қылып сыпаттап аттарын атаған тоғыз батырының бірі – Ер Көкшенің ұлы Ер Қосай. Мұраттың жырында былай деген:

...Енді бірін кім десең, –
Жеті аршын жарым бойы бар,
Адамнан артық біткен сойы бар,
Артынан келген дұспанға,
Көрсететін тойы бар,
Жауырыны жазық, мойны ұзын,
Оқ тартқанда қолы ұзын,
Маңдайының арасы, –
Екі қарыс, екі елі,
Дулығаға сыймас шекелі,
Оның бір несібін сұрайсың? –
Ол кісінің ішінде, –
Түк бер деп жалғыз атанған,
Көкшенің ұлы Қосай бар...

Ер Көкшенің өз жырында да Көкшені, Қосайды ноғайлы елі дейді. Жыры былай басталады:

...Уақ ұлы – Камбар екен,
Камбар ұлы – Ер Көкше...

Ер Көкше тіпті жас екен,
Жас та болса бас екен,
Он сан ноғай бүлгенде,
Ормамбет хан өлгенде,
Көкше барып жатыпты
Манан деген суына,
Балқан деген тауына,
Үлесуге мал таппай,
Атысарға жау таппай,
Со кісінің ішінен,
Бөлініп шықты қырық кісі.
Қарауыл кеткен төрт кісі.
Шынды ауыл кеткен бес кісі.

«Жабай батырдың» жырын алып қарасақ, ол да ноғайлы болады. Оның жыры да былай басталады:

...Он сан ноғай бүлгенде,
Ормамбет хан өлгенде,
Қырық жылдай атысқан,
Қызыл қанға батысқан...
...Ат мойнында жал қалмай,
Қызыл бетте қап қалмай,
Бәденінде әл қалмай
Қанды соғыс көп болған,
Талай қиын кеп болған...
Ноғайдан шыққан Жабайды
Бес мың кісі қамайды...
Жабай алды найзаны,
Істеді талай айланы,
Суырды алмас қылышты,
Бес мың топты жауменен
Жабай жалғыз ұрысты.
Астына мінген Тайқұлан
Түзеді сонда жүрісті...

Мінеки, қазіргі қазақ атаулы елдің ескіден келген ауыз әдебиетіндегі ертедегі батырлар туралы айтылатын әңгіме, жырларының бәрі-ақ, қазақ атаулы ел бөлініп қазақ хандығын құрмай, ноғайлы атанып жүргендегі, ноғайлы болып жүргендегі заманының батырларын әңгімелеген жырлар.

Міне сондықтан, бұл реттегі ел әдебиетін – ноғайлы дәуірінен қалған жырлы-әңгімелер деуге тиіспіз.

Міне, сөйтіп, ертедегі батырлар туралы айтылған әңгіме-жырларды жақсылап оқып тексерсеңіз, онан соң, қазақ атанған елдің

тарихын тексерсеңіз және қазақтың өзге ескі ауыз әдебиетін тексерсеңіз, әлгі кейбір тарихшылардың, кейбір әдебиетшілердің: «қазақтың өздерінің батырлар туралы әңгіме-жырлары жоқ», «өзіміздікі» деп жүргендері «ноғай халқынікі» дегені, тек жалған сөз екенін көресіз...

Қазақ атанған ел өзге ноғайдан тұтасымен бір-ақ күнде бөлініп, үзілді-кесілді болып, бөтен ел болып кеткен жоқ. Осы күнгі қазақ атанып отырған елдің кейбір рулары, ноғайлыдан бөлініп, шөлге, ең далаға, есіз тауларға көшіп шығып бөлек хандық құрып жүргенде, талай рулар ноғайлы атымен, кейбір рулар өзбек атымен де талай жыл дәуір сүрген дедік. Ең әуелі сөзде ноғайлы елінен бөлініп шығып қазақ атанып бөлек хандық құрған осы күнгі қазақ атаулы елдің 4 – 5-ақ руы дегенбіз. Сол, бөлек қазақ хандығын құрған, ең далаға көшіп шығып жөңкіген елге әр кезде ноғайлыдан бөлініп, кәзіргі қазақ атанған рулардың әрқайсысы келіп қосыла берген дегенбіз. Өзге ноғайлылардан ең кейінірек бөлініп келіп қазақ болғандардың көбі Кіші жүз руларынан болған.

Ұлы ноғайлының ұзақ заман дәуір сүрген жері Еділ – Жайық өлкелері. Кіші жүз руларының бірсыпырасы бірте-бірте ығысып ірге аударғанмен сол ескі мекен Еділ – Жайық бойларынан көп аулақ кетпеген... Ақтабан шұбырындының алдында ауа көшіп, одан кейін қайтып барған. Ноғайлы атымен отырып қалған елдің ең ақырғылары азып, бөлініп-бөлініп кеткенше, қазақ болған Кіші жүз рулары, сол қалған ноғайлармен көршілес отырған. Тіпті, ең ақырғы қалған аз ғана ноғайлылардан шығып келіп, қазаққа қосылып, осы күнге шейін, «ноғайлы» атын ұмытпаған елдер, көбінесе сол Кіші жүз руларының ішінде.

Міне сондықтан, біздің қазақ болған елдің бұрынғы «ноғайлы» болған дәуірінен қалған ауыз тарих сарқыншағы, ауыз тарих деректері алғашқысынан күңгірттенген болса да, көбінесе Кіші жүзден көбірек табылыққырайды. Ұлы дәуірдің, Орта жүздің қариялары елдердің бұрынғы басынан кешірген дәуірлерін ұмытып, өткен дәуірлерінің уақиғаларын тек сағым тәрізді ертек қылып, ұмытылған, баршаланған түс тәрізді әңгімелеп жүргенде, Кіші жүздің шежірелері, ескі сөз жинаған қариялары – елдерінің ноғайлы болған дәуіріндегі сарынның біразын күңгірттеу болса да ұмытпай келген...

Ескі ақындардың сөзінде ноғай, қазақтың айырымы бар ма?

1906 жылы 63 жасында өлген Кіші жүз Мұрат ақынның толғау жырларында «ноғайлы» мен «қазақ» деген елдің бір ел екенін көресін. «Қазтуған» деген жырында, Асан қайғы тәрізді бұрынғы заманда бір Қазтуған деген кісі, «Еділ-Жайықтың бойын жау алды» деп, жау алмайтын қоныс іздеп ауарында жырлаған толғауында: «ноғайлы-қазақ елімді тастап кетіп бара жатырмын» деп жырлайды. Міне жыры:

Бұл қоныстан кетпесек,
Мұны талап етпесек,
Қалмағай еді көпірге
Ноғайлы-қазақ жұртымның
Кейінгі туған балалары-ай.
Қашағанның ұзын құрығы,
Ақ орданың тіреу сырығы,
Айдаса қойдың көссемі,
Сөйлесе тілдің шешені.

Аргымағын жаз жіберіп күз мінген.
Жазаласа, екі жылда бір мінген,
Жолдасын жолай іздеген,
Өзіне тиген дұспанын
Қарт бурадай тіздеген, –
Мен қарға бойлы Қазтуған,
Қайғыланып асып барамын.
Ноғайлы-қазақ елімнен...

Асан қайғының да ноғайлы екенін Мұрат ақын айтады. Ноғайлының Орақ, Мамай, Телағыс, Нәрік, Тарғын, Жаңбыршы, Мұса, Көкше атты тарихта, әдебиетте белгілі батырларын «ноғайлы-қазақ» атты өз елінің бұрынғы өткен батырлары деп жырлайды. Мұраттың мынандай жырлары көп:

Мұса бидің баласы –
Орақ, Мамай бар екен,
Айнымайтын ер екен.
Ел шетіне жау келсе, –
«Біз баралық!» дер екен.
Боксактың бойы боз қамыс,
Еділ, Жайық арасы,
Екі судың саласы,
Қарасай Қазы тең өсті, –
Ер Орақтың баласы.
Атысуға жақсы екен,
Сол сулардың даласы.
Бұрынғы өткен заманда,

Белгілі екен ерлерге,
Жаудың да келер шамасы,
Коныстың бәрін жоғалтқан,
Ноғайлы, казак налан жұрт,
Бірлігінің кемісі!..

Міні, сөйтіп Мұрат ақынның жырларында – «ноғайлы», «казак» деген сөз бір-ақ елдің аты және ноғайлы батырлары мен билері – қазіргі казак елінің бұрынғы өз адамдары. Бұл тарихи дұрыс сөз...

Және Кіші жүз бөкейлік Қайырлы деген ақынның патша заманында жазған «Шікәйәт» деген кітапшасында да ноғайлының Орақ, Мамай атты батырларын казактың бұрынғы батырлары дейді.

Әй ізгілер, жақсылар!
Естіген бар, көрген бар,
Ең болмаса өзі сұрап білген бар.
Естігеніңіз болса айтыңыз
Бұрынғының сөзінде
Ойлап тұрсам, жалған бар.
Жалған демей, не дейін,
Өздері кетті кең жерге,
Кейінгі қалған ұрпағын
Мыпталаға қалдырып,
Ішімізді жандырып...
Айналайын халқым жұрт,
Бұрынғыдан қалған жұрт,
Қалғандығың айтайын,
Орақ, Мамай кеткен соң,
Балығы бар суды алған,
Борасын тоқтар нуды алған,
Ел паналар жерді алған,
Еділді алған, елді алған,
Теңізді алған, теңді алған.
Төбесіне түз біткен,
Шұқырлы биік кенді алған.
Теңізден шыққан сала су,
Жайық деген – мұны алған.
Енді ар жаққа қарасам,
Ата-ананың өскен жер,
Кіндік түбір кескен жер,
Алыс сала кенді алған.

Сондай-ақ казак атаулы елдің бақсылары да, өздерінің «аруак елестетпек» болған сарындарына Орақ батырдың суретін жыр қылады. Бақсылардың мынадай жырлары бар:

...Каптаған кара бұлттай,
Кайнап біткен бұлақтай,
Сайдан шыққан құлақтай,
Жеңсіз берек киінген,
Лашын күстай түйілген,
Қас-қабағы бүрілген,
Жараған бүкір мықынды,
Кара бұлттай кекіллі,
Айдаһардай айды Орақ.
Айбалтасы қанды Орақ. –
Қайдан келдің жауды орап?
Жауланбай-ақ келіңіз,
Мына ауруды көріңіз... –

лейді.

Қазақтың ескі әдебиетінде Орақ, Мамай батырларды ноғайлыныкі (өзінікі) қылып жырлайды.

Қазіргі қазақ елі бұрын ноғайлы болып жүрген замандардағы, немесе бірсыпыра рулары өзге ноғайлыдан бөлініп, «қазақ» болса да, бұрынғы ноғайлы болғанын ұмытпаған кездегі, осы айтылған батырлардың, билердің аттары және басқа да ноғайлының белгілі адамдарының аттары «толғау» жырларда аталып отырады. Жоғарыда айтылған Мұраттың «Шөлгез» деген жырында ноғайлының он шалының қалмақтан жылқы алып қашқанын жыр қылады. Он шалдың бірі – Шөлгез жырау деген екен дейді. Бұлардың сонынан қалмақтар қуып жеткенде, Шөлгез жырау, жылқыны тоғыз шалға қуғызып жіберіп, өзі қалмақты тосып тұрып, қалмақты алдап сөзбен қорқытады. Қорқытқанда, жылқы алып бара жатқан тоғыз шалды, қалың ноғайлының атақты тоғыз батыры дейді. Тоғыз атақты батырдың атын айтады. Сөйтіп, ноғайлының он шалының бірі – Шөлгез жырау, өздерін тағы да «қазақ» деп те қалмаққа дүрдиеді:

...Атаңа нәлет, жуан хан!
Сен бізді алғанша талай бар:
Жылқыңа тиген он қазақ,
Әр кісі деп мақтанба!.. –

дейді.

Міне, сөйтіп Мұрат ханның жырында және басқа да ақындардың жырында – «ноғайлы» мен «қазақ» деген сөз бір-ақ елдің аты.

Бүкіл қазақтың «өзінікі» қылып әңгімелейтін Асан қайғыны – Мұрат ақын ноғайлының биі екенін айтады да, тағы да қазақ елін,

сол Асан бидің елі қылады. «Асан қайғыны» ылғи Асан би деп атайды.

«Сарыарқа» деген жырында Сарыарқаға жөнкіліп һар кезде келіп кеткен елдерді айтып, Сарыарқадан ноғайлының бытырап жөнкілген, ауа көшкен замандарын былай деп жырлайды:

...Бұрында адыра қалғыр күтсыз елі,
Егескен ердің бәрі жер тіреген.
Қонысқа таласасыз бұл заманда, –
Біз түгіл Асан қайғы тентіреген...
Әуелі осы жерден ноғай кетті.
Баласы дін мұсылман нобай кетті.
Қазтуған, Асан қайғы, Орақ, Мамай,
Әрі өтіп төсік таудан содай кетті.
Артынан Тслағмыс пен Нәрік кетті,
Өзіне ерген жұртын алып кетті.
Жер қарап он екі жыл желмаямен
Асан би жердің үстін танып кетті...
...Артынан қазақ жұрты кетем деген,
Соңынан Асан бидің жетем деген.
Айтса да «кетемін» деп, кете алмаған,
Соңынан Асан бидің жете алмаған...
...Айыр өркеш сары інген,
Кілем жайып үстіне,
Қыл арқанмен тартқан жер,
Атамыз өткен Асан би
Мұны да күтсыз деп айтқан жер...
Аттөбе мен қорғанша,
Асан қайғы бабаның
Қызыл тастан үй салдырып,
Он жыл тұтас отырып,
Әнгіме құрып кеткен жер...

Мұраттың «Қарасай, Қазы» деген жырында өлейін деп жатқан Орақтың досына қайырған жауабында мынадай жыр бар:

...Қойдай шулап, қоныстан
Көтерілер менен сон...
Еділдің бойы ен тоғай,
Ендей көшкен көп ноғай,
Қарасынан жүргізбей,
Қалмақ алар менен сон...

Орақтың Қарасай деген баласы жылаған шешесіне айтқан жырында мынадай жері бар:

Мен қабан құлақ қара атты
Қатырып тұрып мінермін.
Мен көрмеген алаш жоқ, –
Бәріне де тиермін...

Онан соң, қазақ арасында елдің ауыз әдебиетін көп жинаған белгілі мұғалім – Сабыржан (Шәкіржан Құрмашұлы) жолдас-тың Алматы төңірегінен Ұлы жүз бен Орта жүз руларынан ерте-рек кезде, бір Құдабай деген соқыр ақынның аузынан жазып алған өлеңінде де – Асан қайғыны ноғай еді дейді. Өлеңі міне:

...Асанның асыл түбі ноғай деймін,
Үлкендердің айтуы солай деймін.
Бұл сөзге анық-танық емес елім,
Естігенім, тақсыр-ау, бұлай деймін:
Тегінде ноғай – қазақ түбіміз бір:
Алтай-Ертіс, Оралды қылған дүбір.
Ормамбет хан Ордалан шыққан күнде,
Асан ата қайғырып айтыпты жыр:
Мұнан соң қилы-қилы заман болар,
Заман азып, заң тозып жаман болар.
Қарағайдың басына шортан шығып,
Бабалардың дәурені тамам болар.
О күнде қарындастан қайыр кетер.
Ханнан күш, қарағайдан шайыр кетер.

Және сол Сабыржан жинаған ел әдебиетінде, Мынаш Қаркыпұлы деген қазақ ақыннан жазып алған бір өлеңінде мынадай сөздер бар:

...Алаштан қазақ тараған,
Ноғайлыға қараған.
Жауға алдырмай ноғайлар,
Бір ісіне жараған.
Ноғайдан қазақ бөлініп,
Үш жүз болып тараған...

«Исатай – Махамбет» кітабының бас жағында Халел Досмұхамедұлының «Шайырдан» көшіріп жазылған Жанызақ жыраудың Жәңгір ханға айтқан жырында Жанызақ елін – «біздің ноғай» деп атайды. Жыры мынадай:

...Құла бие, Торғай – екі көл,
Ежелгі әкең Бөкей барында,
Толықсып жайлап еді біздің ел...

Еділ, Жайық екі су,
Еңсесіне ел қонып,
Ендеп жылқы жайылды
Ақ төбе деген суына...
Кешегі әкең Бөкей барында,
Бұрсидан біздің ноғай
Өтіп еді күшімен,
Осылайғы кара өзеннің аузынан
Төрт көл, дөршежінен...

Міне, тарих дәлелдерін былай қоя тұрғанда, қазақ атанған елдің ескіліктен келе жатқан ауыз әдебиетінен келтірген осы жоғарғы сөздердің өзі де, – қазақ болған елдің бұрынғы заманда «ноғайлы» болғанын дәлелдесе керек.

«НОҒАЙ» АТЫМЕН ҚАЛҒАН АЗҒАНА, КӨГЕНТҮП ЕЛДІҢ ТІЛІ МЕН ҚАЗАҚ АТАНҒАН ЕЛДІҢ ТІЛІ ЖӘНЕ ЕСКІ ЕЛ ӘДЕБИЕТІ

Қалың ноғайлы бытырап, бөлініп-бөлініп кетіп, біраз заманнан соң «ноғайлы» атын да ұмытып, екінші ел болып кеткенде «ноғайлы» атын қалдырмай келген бір азғана ел бар.

Олар Каспий теңізі мен Қырым далаларында.

Қазіргі қазақ, қырғыз, татар, башқұрт, өзбек, түрікмен және солар тәрізді басқа түрік руларының тілдері бір екені мәлім. Осы түрік руларының бәрінің тілдері қазақ тіліне жақын. Бірақ олай болғанмен, олардың ішінде осы күнгі қазақ атанған елдің көп руларымен ұзақ уақыт бірге «ноғайлы» атанып дәуір сүрген елдердің тілдері қазақ атанған елдің тіліне өте-мөте жақын.

Қазандағы, Еділ, Самар өлкелеріндегі қазіргі татар, башқұрт елдерінің тілдері, ескі ел әдебиеттері қазіргі қазақ елдің тіліне, ескі ел әдебиетіне жақын екені белгілі.

Еділ, Самар өлкелерінің бойларында қалың ноғайлы көп уақыт дәуір сүрген.

Башқұрт, татар елдері ноғайлымен араласқан елдер. Өздері де бір кезде ноғайлы атанған татар, башқұрт елдерінің ескі ел әдебиетінде де, онсон, қазіргі қазақ атаулы елдің ескі әдебиетінде де бірдей кездесетін сөздер бар.

Мысалы, батырлар жырларын былай қойғанда, мынандай ескі сөздер бар: «Ат аунаған жерде түк қалады», «Айғыр қойсаң –

үндіден қой, қошқар қойсаң – жүндіден қой», «Ат айналып қазы-
ғын табар», «Атың барда – бір шап, отың барда – бір жақ», «Бір
жылға қоян терісі де шыдайды», «Қарға қарғаның көзін шұқы-
майды», «Соқырдың бар тілегі – екі көзі», «Ат жақсысы – бозы,
ит жақсысы – тазы», «Көз қорқақ, көңіл батыр».

Міне, осындай ескі сөздер толып жатыр. Бұл сөздердің бәрі
де қазақ атаулы елдің ауыз әдебиетінде аумап айтылады.

Ал әсіресе осы күнгеше «ноғай», «ноғайлы» атымен өмір сүріп
келген елдің тілі – қазіргі қазақ тіліне, өзге түрік елдерінің тілдері-
не өте-мөте жақын. Көп заман ноғайлы болған, немесе осы күнге
шейін «ноғай», «ноғайлы» атымен келген елдің ескіліктен қалған
ауыз әдебиетінің нұсқаларын оқып қарасаңыз, қазіргі қазақ атау-
лы елдің ескіліктен қалған ауыз әдебиет сөздеріне өте жақын
үйлеседі. Және, бергі замандағы ноғайлы – қазақтың батырла-
ры, билері, хандары туралы әңгіме-жырлар, қазіргі ноғай мен
қазақтың ел әдебиетінде бірдей кез келеді. Тіпті, кейбір жырла-
ры екі елде бірдей айырмасыз, айнымай айтылады. Оның мыса-
лын төменде келтіреміз.

Қазіргі заманғыша ноғай атымен келген елдің тіл ретінің кө-
зіргі қазақ атаулы елге қандай жақын екеніне мысал үшін,
Қырымдағы ноғай елінің Радлов жинаған ескі ауыз әдебиетінен,
Радловтағы сөзден бұзбай мына төмендегі сөзді келтірейік:

Сарын:

...Терседен ай көрдім,
Тенбіл шұбар тай көрдім.
Түнеукүнгі үлкен тойдың ішінде,
Тенлесінен айырылып,
Илай ирген яр көрдім...
...Есеркана жаным иел ессе,
Күйылыр қамыстың баслары.
Басқа қиынды іс түссе
Төгілер көздің яслары...
...Байтеректің яқалмасы иелден дір,
Япырағы ол береннің белден дір...
Ақ киіктің иугірмесі майдан дір.
Ойнайық дослар, күлейік, –
Ажалымыз Алла білер қайдан дір!..

Міне, туғалы өз ауылынан басқа ешқайда шықпаған қазаққа
оқысандар, осы жырлардың ішінде түсінбеген бір сөзі болмас еді.
Ноғай сөзінің қазіргі қазаққа түсініктілігі былай тұрсын, қазақ

атанған елдің ауыз әдебиетіндегі белгілі жырлар, белгілі такпақтар, ноғайдың ескі ауыз әдебиетінде қазақтікінен айырықсыз айнымай айтылған түрінде кез келеді. Мысалы, Радлов жинаған Қырым ноғайлардың мына бір жырларын келтірейік:

...Яман атқа ял бітсе –
Янына торсық арттырмас.
Яман кісіге мал бітсе, –
Янына қонсы қондырмас...
...Картлар айтар екен:
Тұманлы күн түлкі озар,
Боранлы күн бөрі озар,
Жайда шапса ат озар,
Бес безенген тойда озар.
Белгілі ару күнде озар.
Яманбике той бұзар
Яман арба йол бұзар...

Ана жайлы сарын:

Тартмалы бесік таянған,
Таң маңында оянған,
Түн ұйқысын төрт бөлген,
Түніне тұрып ас берген,
Айыр емшектен сүт берген,
Күштай алып аялап,
Аялы қолда талпынтқан...

Әділ сұлтан өлгенде анасының жылауында мынандай жыр бар:

...Етке біткен жез тырнақ,
Айдай бетке салайын,
Болат қайшы қолға алып,
Қара шашым шорт кесіп.
Қанымды судай ішейін...

Міне, бұл жырлар қазақ атаулы елдің ескі ауыз әдебиетіне белгілі жырлар. Бұл жырлардың, қазіргі қазақтың да және қазіргі ноғайлардың да ескі ел әдебиеттерінде бірдей барлығы, қазіргі қазақ елінің ноғайлы болып дәуір сүріп жүрген замандарында шыққан жырлар екендігін көрсетеді. Қырым ноғайларының ел әдебиетіндегі осы Әділ сұлтан туралы жырлы-өңгіменің, қазақтың ел әдебиетінен жиналып баспаға басылып шыққанының екі түрлісін көрдім. Бірі: Кіші жүз бөкейлік ақын Шәңгерей Бөкей-

ұлы төренің «Шайыр» деген кітабында басылған. Екіншісі: Әбділ-кадырұлы дегеннің жинап, 1909 жылы бастырған «Шопан ата» деген кітапшасында. Екеуінің жырларының біраз жері бірдей шықпапты...

Радлов жинап бастырған ноғай елінің ескі ел әдебиетіндегі әңгімелердің, жырлардың бәрі де қазіргі қазақ атаулы елдің ескі ауыз әдебиетінде бар деуге болады. Радлов жинап бастырған ноғай елінің ескі ел әдебиетіндегі әңгіме, жырлардың «қазақшасы» ноғай еліндегілерден толығырақ айтылады. Онан соң, қазіргі екі елдікінде де «пәленнің айтқан жыры» деген жырлардың, кім айтқан екендігінде жаңылыстары көп.

Мысалы, қазіргі ноғай атымен отырған елдің ескі әдебиетінде Тарғын батыр жаудан жаралы болып өлерінде айтты деген мына бір жырды — қазақ әдебиетінде Аймәдет ер айтқан екен деп баяндайды. Тарғын айтты деген ноғайдікі міні:

...Қонған иерім манашты.
Манаштың оты тәтті, суы ашты.
Яралар неше екенің санашы!
Яра қатты ян тәтті,
Яра аузына қан қатты,
Яракшылар мұнда йок,
Яралап сүйек алмаға,
Ярып мілте салмаға...

Аймәдет ер айтты деген қазақшада:

...Жара қатты, жан тәтті,
Жара аузына қан қатты,
Жаракшылар жок па екен
Жармай білте саларға... —

деп жырлап кетеді.

Онан соң Радлов жинаған қырым ноғайларының ескі ауыз әдебиетінің ішінде қазіргі қазақ елінен басқа түрік елдерінің ауыз әдебиетінде көп кез келмейтін сөздер бар.

Мысалы: «Жас соқта», «Сарын», «Адыра қалғыр», «Кереуке» деген сөздер — қазіргі ноғайлар мен қазіргі қазақ елдерінен басқа түрік елдерінің әдебиетінде кездеспейтін сөздер. Осы сөздер келетін қырымдағы ноғай елінің жырларын келтірейін:

Әділ сұлтан» жырынан:

...Жазның ұзақ күні еді...
Әбіл Қасым иаш соқта
Ақ катыны алғанда,
Қолына алып бақты енді.
Баяу оқып шығарды...
Шығарды да неделі...

Әділдің анасының жылауынан:

...Яратқан қадір бір тәңірім,
Менің көзім Әділ-ді
Әзізлер ятқан Қырымға,
Бір көтеріп салғайма?
Адыра қалғыр сарайдын
Салтанатын халықтан артық салдырдым.
Шышымасын даудан бұрып алдырдым...
...Атлан! Атлан! дегенсіз, –
Атланып иолға шықтық біз.
Атланып иолға шыққан соң,
Луыр әскерге иолықтық,
Иолықтық, есе толықтық, –
Етегі алтын, еңі алтын,
Ақ кереуке тонларға,
Нәлет болсын дегейсіз,
Бөйтіп тапқан малдарға!..

Онан соң, қазақ болған елдің де, ноғайдың да ел әдебиетінде күйлі жырды – «Сарын» дейді. Міне осы «Иаш соқта», «Адыра қалғыр», «Кереуке», «Сарын» деген сөздер, қазіргі қазақ пен ноғай елдерінің ауыз әдебиетінде көп айтылатын сөздер екені айқын болып отыр. Ал өзге түрік елдерінің әдебиеттерінде бұл сөздердің айтылғанын мен көре алмадым.

Жаңағы келтірген ноғай елінің жыр қылған «Әділ сұлтан» жырындағы хат оқыған «жас соқтаны» – қазақтың ел әдебиетінен жинап баспаға басып шығарған, әлгі түрлі жырда – Әбілқасым демейді, Әбілқайыр деп атайды. Сол жас соқтаның хат оқыған жерін «Шопан ата» кітапшасында былай жырлайды:

...Осылайғы – Хиуа, Бұхар елінен,
Алыстан пендей жан келген.
Бөрте атты бүкпесі,
Алма талап құшақты,
Алтын сапты пышақты,
Әбілқайыр жас соқта, –
Бері әперші, өпендім,

Біз оқиық дей тұрды, –
Ежіктелі, қоймады,
Оқыған жерін шығарды...

Ал «Шайыр» кітапшасында, сол арасын былай жырлайды:

...Осылайға Хиуа, Бұхар елінен,
Бүкжік келген бөрте атты,
Бүкіпсі алтын ирләр,
Алматалды күшакты,
Қынында алтын сапты пышакты,
Ыстамболда оқыған,
Оқығаны бітісігір,
Абылқайыр деген жас соқты,
Алып берші, әпендім,
Біз оқиық дей түрлей, –
Оқыды да шығарды...

«Едіге батыр» (яки Едіге би) «Қозы Көрпеш – Баян», «Жиренше шешен», «Қобыланды» тәрізді жырлар түрік елдерінің бірсыпырасының ескі ауыз әдебиетінде бар әңгімелер. Ал ноғайлының өзге көп батырлары, билері, әсіресе бертінгі билері мен батырлары – Орақ, Мамай, Қарасай, Қазы тәрізділерді, Әділ сұлтанды жыр қылған тәрізді әңгімелеген жырлар тек бұ күнге ше ноғай атымен қалған ноғайлармен, қазіргі қазақ атаулы елдің ескі ауыз әдебиетінде ғана бар. Қазақтың ақындарының жырларында ноғайлы батырлары, билері – Орақ, Мамай, Қарасай, Қазы, тағы басқаларының аттары «бұрынғы өткен батырларымыз еді» делініп, өлеңге қосылып отырады. Сол батырлар, билердің мекен қылған жерлерін көрсетіп жырлайды.

Мұрат ақынның «Әттең бір қапы дүние-ай» деген жырында:

Жан арыстан, үш құмыс
Алшағыр ханның қонысы еді.
Боксақтың бойы боз қамыс
Жанбыршының ұлы Телағыс.
Телағыс байдың қонысы еді.
Арғы Еділден оқ атқан
Бергі Еділге жоғалтқан.
Мынау Еділ деген суыңыз,
Еділ байдың қонысы еді.
Қабыршақты қара су
Ол Қазтуғанның қонысы еді.
Алты атаның ар жағы,

Тал-өкпенің бер жағы,
Мынау Сакмар суыңыз,
Ол Едіге бидің қонысы еді.
Бес ешкі Еділ бетінде,
Болғар таудың шетінде,
Бадашы деген кең тоғай,
Ер Сыйдақтың қонысы еді.
Адырмақты ала тау
Ер Орақтың қонысы еді.
Мұса бидің баласы
Орақта Мамай бар екен,
Айнымайтын ер екен,
Ел шетіне жау келсе
«Біз баралық» дер екен.
Боксақтың бойы боз қамыс
Еділ-Жайық арасы
Екі судың саласы
Қарасай, Қазы тең өскен
Ер Орақтың баласы, —

деген сөздері бар.

Радлов жинаған Қырым ноғайларының ескі ел әдебиетін
Орақ, Мамайды көп жыр қылғаны көрінеді. Орақ, Мамай турал
«Үлгір сөз» деген бір жырында мынандай бір сөздер бар:

...Ау, жігіттер, мен уәсиет айтажакмын,
Ұл — ұлына, қыз — қызына қалажак, —
Орақ, Мамай өлген деп,
Ағылған қойдай ағылып,
Аққан судай шуылдап иурменізі!
Бір анадан бесуе-алтау бармыз деп,
Яңғызның яқасынан алмағыз!..

Тағы Радлов жинаған Қырым ноғайларының ескі ел әд
биетінде «Әмет» деген әңгімелі жырда, — алшын руынан шыққ
Алау батыр деген мен Жәнібек ханды және Жәнібек ханн
Айсұл деген биінің баласы Әмет дегенді әңгімелеген жыр ба
Сол жырда Жәнібек хан Бұғалыбай деген байдың Темір дег
баласына қызын бермек болғанда, қызды, «бұрынғы уәде Ұ
йынша, Әметке бермедің» деп, ханды кекетіп, алшын Алау Ұ
тыр айтты деген жыры мынау:

...Ұсарма, дослар, ұсарма!
Ерге дәулет иар болса,
Екі дәулет бір келсе,

Арғымақты күміспен матылап,
Шиібөктен тұсарма!
Лйсұл ұлы Әмет сауында,
Хан Жәнібек падышам,
Бұғалы ұлы Темірге,
Бұғасын баққан құлына,
Қызын бермек ұсарма...

Бұл «Әметтің» әңгіме жыры да қазақ атаулы елдің ескіден қалған ел әдебиетінде бар. Мұны жинап Шәңгерей ақын белгілі «Шайыр» деген кітабына бастырған. Бірақ қазақтың ескі ел әдебиетіндегі «Әмет» жырында, жанағы, «ұсарма, дослар, ұсарма» деп басталған жырды айтқан Асан қайғы еді дейді. Ал қазіргі ноғай елінің ел әдебиетіндегі «Әмет» жырында Асан қайғының аты жоқ. Онан соң, қазақтікінде «алшын» Алау батырдың аты жоқ. Қазақтың ел әдебиетіндегі «Әмет» жырындағы Асан қайғы айтты деген жанағы жыр былай айтылады:

... Ұсарма, билер, ұсарма!
Арғымақтың аяғын,
Алтынменен тағалап,
Күміспенен шегелсіп,
Ши жібек тұрғанда,
Арқанменен тұсар ма?
Хан өтірік айтар ма?
Хан жарлығы қайтар ма?
Әз Жәнібектей хан ием,
Әуелгі сөзін ұмытып,
Лйсұлдың ару Әметі тұрғанда,
Мұғалы байдың ұлына,
Бұқасын баққан құлына,
Тас Темірдей жаманға.
Қарындасын берерге ұсар ма?..

Онан соң Радлов жинаған Қырым ноғайларының ескі ауыз әдебиетінде, қазіргі қазақ атанып отырған елдің қара өлеңінің нұрғақ мөлшерімен айтылған өлең де кез келген. Мысалы, мынандай өлең бар:

...Сен бір иарық иулдыссың баққа туған,
Көзің йумған таш нутар, белін буган...

Міне, бұл қазақ болған елдің қара өлеңінің буын мөлшеріне үйлесетін мөлшермен айтылған өлеңдер бар болса да, қара өлең-

нің ырғағымен, әнімен айтылған өлең жоқ. Ондай өлең тек қазіргі ноғай елінің ескі ел әдебиетінде ғана кез болып отыр...

Енді бір айта кететін сөз: қазіргі қазақ атаулы ел мен ноғай атындағы елдің өлең, жырды бастағанда: «арайна» деп, «арияй» деп бастаулары. «Көксілдер» кітабында, өлең-жырдың басында келетін «арайна» деген сөз туралы мынандай әңгіме бар.

Мұса ұлы Мамайдың Арайна атты жолдасы жауда жараланып, өлерінде: «... кейінгі жырлардың бәрі «арайна» деп басталса екен» деп өсиет қылған екен дейді. Сонан бері, жырды «Арайна» деп бастау мирас болған екен дейді.

Қазақ атаулы елдің Кіші жүз руларының ел ақындарында жырды «Арайна» деп бастайтын әдет бар екені рас. Мұрат ақынның Қазтуғанды әңгімелеген жырында, жұртқа Қазтуған айтты деген жырды былай бастайды:

...Арайна, билер, Арайна!
Арайна десем болғай ма?
Арайнасыз әрқайда –
Ердің ісі оңғай ма?
Арайна болған Қазтуған,
Қайғыланып сонда толғай ма?..

Онан соң Исатай – Махамбеттің әңгімесінде, Махамбет жолдастарына айтты деген жыры былай басталады:

...Арайна, билер, арайна,
Арғымағым жарай ма?
Астыма мінген арғымақ,
Күшіген жүнді шал жөбе,
Кәуірге қарай борай ма?
Ел шетіне жау келсе,
Азамат ердің баласы,
Намысына шыдай ма?
Жаттан көмек сұрай ма?
Арғымақ әлсіз, ер малсыз,
Алланың не берері болжаусыз, –
Жолдастарым мұнайма...

Онан соң, қазақтың Орта жүз рулары мен Ұлы жүз руларында өлең, жыр айтқанда, өленді «Ариай» деп бастайтын әдет бар:

Мысалы, Орта жүзде:

...Айт дегенде, айтайын, ариайдай,
Ақ серкенің мүйізі карағайдай,

Бір Аллаға шет болсан бол өзің шет, –
Әлі де болса көңілім баяғыдай...

Ұлы жүзде:

Айт дегенде айтамын ариайым,
Ауылың сенің белде елі бойда талым... –

леп, өлең бастауды білмейтін бала болмайды.

Бұлай өлең бастау – өлең айтатын адамға домбыраның «құлақ күйі» тәрізді.

Бұрыннан әдебиет ісіне қатысып келген Омар Жәнібекұлы деген мұғалім, қазақ арасынан жинап, белгілі кітапшы Ниязмүкамбет Сүлейменұлы арқылы 1908 жылы Қазанда бастырып шығарған, «Қазақ тілінде жұмбақ уа мақалдар» деген кітапшасының «бұрынғының сөздері» деген бөлімінде мынандай бір сөз бар:

...Ел шетіне жау келсе,
Ариейдай айбынды.
Арысланның бары жақсы...

Мұндағы, ескі емлемен жазылған «ариейдай» деген сөз, «арияйдай» деген сөз болу керек. Бұл айқын айтылған сөздің мәнісіне қарағанда, – «ел шетіне жау келсе, Ариайдай (Ариай гәрізді) айбынды батырдың болғаны жақсы» – дейді. Бұл сөз бұрынғы заманда, Ариай атты бір батырдың болғанын көрсетеді. Ал Орта жүз бен Ұлы жүз қазақтарының өлең айтқанда, жыр айтқанда:

«Айт дегенде, айтайын, ариайдай»... деп бастап айтатын «Ариай» осы. Омардың ел аузынан жазып алған, «ел шетіне жау келсе» даяр тұратын, «арыстандай айбынды Ариайы» батыр-ау деймін. Олай болғанда «Көксілдер» кітабындағы айтқан, Мұса бидің ұлы Мамай батырдың жолдасы – «Арайна» батыр мен Омардың ел аузынан жазып алған «Ариай» батыры – бір-ақ адам ғой деп ойлаймын. Орта жүз бен Ұлы жүз қазақтары, сөзді тек бұзып алып, «арияй» деп кеткен ғой деймін. Ал ұлы ноғайлыдан, Орта жүз бен Ұлы жүз руларынан көрі бірсыпыра уақыт кейін бөлініп қазақ болған, қазақ болып кеткен соң да ұлы ноғайлының көгентүп елімен бірсыпыра уақыт көршілес болып отырған Кіші жүз рулары – «арайна» деген қалпында ұмытпай келген ғой деймін.

Осы күнге дейін «ноғай», «ноғайлы» атымен келген Қырымдағы ноғай елінің ескіліктен қалған ауыз әдебиетінде де жырды бастағанда «Арайна» деп бастайтын «мирас» бар екен. Радлов жинап бастырған Қырым ноғайлы елінің ескі ел әдебиетінде Орак жыры «арайна» деген сөзбен басталады.

Жырының бір бөлегі мынадай:

...Арайна болған Орак ер,
Мамай мырзаға айтқаны:
Киелі менен екіміз,
Қармаласа кірерге,
Сермелесе шығарға,
Қанлы өшлі біз түгіл.
Балдағы иуан ай болат,
Ияманды басқа шаларға,
Басын екі бөлерге.
Қармаласам, колда иок,
Сермелесем – кында иок...
Атлан, атлан дегенсіз. –
Атланып иолға шықтық біз,
Атланып иолға шыққан соң,
Ауыр әскерге иолықтық,
Иолықтық, есе толықтық, –
Етегі алтын, ені алтын,
Ақ кереуке тонларға,
Нәлет болсын дегейсіз,
Бүйтіп тапқан малларға,
Айры теңде иаталмай,
Манашыға еталмай,
Қабырға басы, бауыр ет.
Хан толарға ұсайды.
Мойны алаша қарғалар.
Шақылдасып басыма,
Ұят теберге ұсайды...

Қырым ноғайлының ескі ел әдебиет нұсқаларын жинап бастырған кітабында, Радлов: «ноғай тілі өзге түрік елдерінің тілдерінен көрі қазақ тіліне жақын» дейді. Әрине, онысы дұрыс. Бірақ ноғай атымен қалған ел мен қазақ атанған елдің тілдері, өзге түрік елдерінің тілдерінен көрі, бір-біріне өте-мөте жақын екендігінің себебін Радлов анық біліңкіремейді. Өйткені қазақ атанған елдің бірсыпыра заман ноғайлы атанып дәуір сүріп келіп, қазақ болып кеткенін білмейді. Қазақ атанған ел мен ноғай атымен қалған елдің өзі – бұрын бір-ақ ел болғандығын білмейді. Ноғай атымен қалған ел мен қазақ атанған елдің рулары бір екенін білмейді.

Сондықтан Радлов және сол Радловтың сөзіне сүйенген кейбір тарихшы, әдебиетшілер, «қазақ елінің ескіліктен қалған әңгіме, жырлары жоқ, «өзіміздікі» деп айтып жүрген ескі батырлар туралы әңгіме-жырларының бәрі де ноғайдікі», – деседі.

Енді Радловтың бұл жете тексермей айтқан сөзіне сүйеніп, «қазақтың ескіліктен қалған әңгімелері деушілердің сөздерінің білмегендік екенін жоғарғы келтірген дәлелдерді оқыған адам айқын көруге тиіс.

Радлов жинап бастырған (VII кітап) Қырымдағы ноғай елінің ескі ел әдебиет нұсқалықтарының әңгіме, жырларын мына төменде тізіп келтірдік. Ал қазақ атаулы елдің ескі ел әдебиетінде сол әңгіме-жырлардың бәрі де бар деуге болады. Бар болғанда, сол әңгіме жырлардың қазақтағысы әрі толық, әрі әдемілеу айтылады.

Сөз айқынды болу үшін, сол Қырымдағы ноғай елінен Радловтың жинап басқан әңгіме-жырларының бәрін де тізімдеп келтіріп, олардың қазақ елінде бар-жоғын айтайын.

1) Орақ – Мамай – қазақ ел әдебиетінде жырланады.

2) Достамбет: Қазақ ел әдебиетінде көлемді жырмен айтылатын екі түрлісі бар (Шәңгерейдің «Шайырында», Мақаш Махметұлының «Жаксы үгітінде».)

3) Едіге – қазақ ел әдебиетінде көлемді, бөлек кітапша болып шыққан, жырмен айтылатын екі түрлісі бар.

4) Ер Тарғын – қазақ ел әдебиетінде көлемді жырмен айтылатын бөлек кітапша болып шыққаны бар.

5) Жиренше шешен – қазақ ел әдебиетінде көлемді бөлек кітапша болып шыққаны бар.

6) Қарабас Абдыраман әңгімесі – қазақта бар.

7) Әмет – қазақ ел әдебиетінде жырмен айтылатынының бірі – Шәңгерейдің «Шайырында» басылған. Мұның да жыры Қырым ноғайынікінен өдемілеу. Қырым ноғайының әңгімелейтін Алшын Алау батырдың орнында, қазақтікінде Асан кайғы бар.

8) Әділ сұлтан – қазақ ел әдебиетінде басылып шыққан әдемі жырлы екі түрлісі бар. Бірі – Шәңгерейдің «Шайырында», екіншісі Әбділ Қадырұлы бастырған «Шопан ата» деген кітапшада.

9) Шөлгез – қазақ ел әдебиетінде екі түрлісі бар. Мақаш Махметұлының жинап бастырған «Жаксы үгіт» деген кітапшада жырмен айтылғаны бар. Шөлгез (Шөлгер) жыраудың басқа түрлі бір әңгімесі Мұрат ақында да бар.

Міне, Қырымдағы ноғай елінен жинап Радловтың бастырып шығарған кітабындағы көлем ретінде көзге көрінерлігі осы тізілген 9 әңгіме-жыр. Бұлардың бәрі де қазіргі қазақ атаулы елдің ескі ел әдебиетінде бар болып отыр. Бар болғанда, қазақтағыларының жырлары жинақтырақ, көлемдірек, көбірек екенін көріп отырмыз...

Міне, ақыр айтып келгенде, ертедегі батырлар жырларының бәрі – қазақ атаулы ноғайлы дәуірінің әңгімесінен шыққан жырлар екені айқын дәлелденеді...

Енді сол ноғайлы дәуірінің тұрмысынан шыққан жырлы-әңгімелердің қысқаша мазмұндарын қарап өтейік.

I. БАТЫРЛАР ӘНГІМЕСІ

Ноғайлы дәуірінен шығып келген әдебиет нұсқаларының айқын түрі – батырлар әңгімелері... Кейбіреулер ертедегі батырлар әңгімелерін екіге бөледі. Бірсыпыраларын «Ұлы батырлар әңгімесі» дейді де, біразын «Кіші батырлар әңгімесі» деп жіктейді. Бүйтіп, батырлар әңгімелерін екіге жіктеуді қазақ әдебиетшілері орыс әдебиетшілерінен көріп айтып жүрген сияқты... Өйткені орыстың ел әдебиетіндегі батырлар әңгімесін «Ұлы батырлар», «Кіші батырлар» деп екіге жіктейтін.

Біз, қазақтың ескі ел әдебиетіндегі батырлар әңгімелерін үйтіп «Ұлы батырларға», «Кіші батырларға» жіктеп екіге бөлуді керек деп таппадық.

Ертедегі ертегі әңгімелердің бір түрі – ертедегі батырлар әңгімелері дегенбіз. Қандай болса да, ертек әңгімелердің бәрі де тұрмыстан туған дегенбіз. Тұрмыстан туған, тіпті болған уақиғадан туған әңгіме, неғұрлым ертерек замандікі болса, солғұрлым, оның «қиял» қоспасы, көлденең қоспасы, «ертек» түрі көп бола береді дегенбіз.

Сондай-ақ қазақтың ескі ел әдебиетіндегі батырлар әңгімелерінің неғұрлым ескіргенін алып қарасаң, солғұрлым оның «қиял» қоспасының, жапсырма сырлардың, «ертек» түрлерінің молдығын көресің. Заманның неғұрлым ертедегісіне қарай бара берсең, солғұрлым елдің шикі, надан кезіне таяна бересің. Және, солғұрлым, надан, шикі елді жалаң қара күш билеген кезге таяна бересің.

Елді қара күш билеген кездерде, әлі жеткен әлсізді құлданған кездерде, көршілес елдер, көршілес рулар бірін-бірі шауып, талап өмір өткізген жаугершілік замандарда, өзгеден күші, қайраты, ерлігі үздік асқан адамдар үстем болып, «батыр» атанып, үстем таптың «қадірлі» адамы болған дедік. Сол жаугершілік замандарда, билер, батырлар табы және сол таптың қол астындағы, сол таптың ықпалындағы ру, ер жігітке, жастарға: «Міні, жігіт болсаң пәлендей бол!» деп «үлгі» қылатыны — әлгі, «жауға» қарсы тұрарлық, «жауды мұқатарлық», үстем табының шокпарын «мықтырақ соққан» батырлар болатын. Ал билер, батырлар табы үстемдігі жүрген руға «ардақты», «қымбатты» деген заттарды көкке көтеріп дәріптейтін. Сол замандағы қымбатты саналған сипат, мінездердің бәрін — әлігі дәріптеген заттарына, дәріптеген батырларына әкеп жапсыратын. Шокпарын мықтырақ соққан батырларды, үстем тап жұртқа үлгі қылып суреттеп жыр қылатын. Дәріптеген заттардың барлық «қасиеттерін» көтермелеп сыпаттайтын. «Қымбатты» деп ардақталған заттардың жаратылыстарына да, сол заманында білетін «кереметтерді» әкеп жапсырып, жаратылыстарын өзгенің жаратылыстарынан бөлек, оғаш қылып шығаратын. Әлгі, кей батырларды «әулиенің кереметімен туған еді», суға салса батпайтын еді, отқа салса күймейтін еді, атса — оқ өтпейтін, шапса — қылыш өтпейтін еді» деп, әңгімелейтіні осы. Әңгіме неғұрлым ертеде шыққан әңгіме болса, солғұрлым оның осындай «кереметтері», қиял қоспалары көп бола береді. Жаратылысына, туысына «кереметтерді» апарып жапсыру тек батырлар туралы айтылған ертектерде ғана емес, сол жаугершілік, көшпелі тұрмыспен күнелткен, үстем табының ықпалындағы рудың «ардақтаған» өзге заттарының да жаратылыстарын өзгеден өңгеше қылып суреттейтін.

Мысалы, кейбір үздік жүйрікті «тұлпар» деп, «оның енесіне, көлдің бұйра жалды көгала толқынынан, адам көрмеген түсті бір айғыр шығып келіп шауып кеткен екен...» деп әңгіме қылатын.

Онан соң иттің жүйрігін, күштісін, алғырын — «құмай» деп, ондай итті даладан тауып алды қылып, «құмай иттен тумайды, сары ала қаздан туады, ол — ырысы бар адамға табылады» деп әңгіме қылатын.

Батырлар әңгімелерінің неғұрлым бергі заманда шыққанын алып қарасаң, солғұрлым ол әңгіменің «кереметтері» де аз бола береді. Арғы шикі, надандық замандардан бері қарай біртіндеп

жылжи берген елдің сол бергі замандарынан шыққан өңгімелердегі батырлардың неғұрлым бертінгісі шындыққа жақын бола береді. Және сол, неғұрлым бертінгі заман батырларының жаратылыстары да «кереметсіз» бола береді.

Әр батырдың әңгіме-жыр мазмұнын бөлек-бөлек карағанда, жаңағы айтылған жайттарды оқушы өзі де айқын көреді...

ҚОБЫЛАНДЫ ӘҢГІМЕСІНІҢ ҚЫСКАША МАЗМҰНЫ

Қобыланды – алпыстағы Аналық, тоқсандағы Токтарбайдың «әулиеге» ат айтып, «қорасанға» қой айтып, тентіреп жүріп, «тілеп алған» баласы. Қобыланды туысымен күн санап ер жетеді. Он жасқа жетпей-ақ Көкілен деген кемпірдің Құртқа деген қызын алады.

Құртқа ақылды, мінезді қатын болады. Батырға Тайбурыл деген тұлпарды бағып, асырап, баптап береді.

Сол кезде Қият руының Қараман бастаған қолы Қазанға аттанады. Құрдасы Қараман шақырған соң Қобыланды бірге аттанбақшы болады. Әке, шеше, қарындасы, қатыны бәрі «барма» дейді. Батыр көнбейді. Көнбеген соң, батырдың «жолын оңғар» деп тілеу тілеп жыласады. Артында қалып бара жатқан үй ішіне батыр:

...Желі толған түйемді, –
Сары суға тапсырдым.
Тоғай толған жылқымды,
Жасанған жауға тапсырдым.
Қора толған қойымды,
Аш бөріге тапсырдым.
Азу тісі балғадай,
Жас бөріге тапсырдым.
Токсандағы Токтарбай,
Күдіретке тапсырдым,
Алпыстағы Аналық –
Би Бәтимаға тапсырдым.
Қарындасым Қарлығаш, –
Қарашаш ханымға тапсырдым.
Жан қосағым Қыз Құртқа, –
Балуан қызға тапсырдым.
Сендер төртеу, мен жалғыз,
Бір құдайға тапсырдым... –

деп жүріп кетеді. Қобыландының атының бабы кемдеу екен, қатынының ақылымен сол кемдікті толықтыруға, жолда біраз бөгеліп

жатады. Атының баптау мезгілін толтырып, Қобыланды ұзап кеткен Қият қолының соңынан салады. Тайбурылдың шабысы төрт аяқтыдан бөлек, жүйрік, жат болады. Қатты жүріп қысылғанда, Тайбурылға адамша тіл бітіп, сөйлейтін болады. Тайбурыл серт кылып шабады...

...Астындағы Тайбурыл
Ляндай аузын ашады.
Ляғын топ-топ басалды.
Бір төбенің тозаңын,
Бір төбеге қосады.
Жаңбырдай тері сіркіреп,
Жауған күндей күркіреп,
Қар суындай тасалды.
Күлаң менен күлжаның,
Ұзатпай алдың тосады.
Қол жағалай отырған
Көккүтан мен қарабай,
Көтеріліп ұшқанша,
Белінен кесе басалды.

Сол жүріспен батыр Қазанға келеді. Қазанның орынан атын секіртіп өтіп, қалаға кіргенде, алдынан жекпе-жекке астына қара қасқа ат мінген Қазан деген әрі хан, әрі батыр шығады. Екеуі соғысады.

...Әуелі тәуір сөйлесіп,
Артынан шайтан жабысты.
Шайтан емей немене?
Ырғай сапты сүңгіні,
Ырғай-ырғай салысты,
Итерісіп тұрысты,
Найза қанмен майысты...

Ақырында, Қобыланды Қазан батырды жеңіп, қара қасқа аттан байлап құлатып өлтіреді. Және Қазан қаласының ішінде дайындалып тұрған қалың қолмен жалғыз соғысып, қырып, жеңіп шығады. Қият қолы келген соң Қазан қаласын біржола шауып, шаншып, олжалап алып батырлар қайтады.

Жолшыбай Қобыланды мен Қараман қалмақтың Көбікті деген ханының жылқысын ала кетпек болады. Екеуі қосындарынан бөлініп келіп, далادا жатқан қалың жылқыны айдап жөнеледі. Жылқыда Көбікті батырдың Ақмоншақ деген аты жау сезіп, қаласына қашып барады. Көбікті жау келгенін біліп, атына мініп қуа-

ды. Көбікті келіп жеткенде, Қобыланды мен Қараман бір жайлы жерге келіп ұйықтап жатыр екен. Көбікті ұйықтап жатқан Қобыланды мен Қараманды байлап алып, қаласына алып келіп зынданға салып тастайды...

Көбіктінің Қарлыға деген қызы бар екен. Оның «мұсылман болмақ» ниеті бар екен. Қызы екі батырды босатып, солармен қашпақ болады. Бірақ әуелі екі батырдың батырлығын сынайды.

«Зынданнан босатам, қашындар», – дейді.

Бұған Қараман көнсе де, Қобыланды көнбейді:

«...Қашып-пысып кетпеймін. Елінді қырып, шауып кетем...» – дейді. Қыз батырға ырза болады.

Зынданнан ықтиярымен шықпаған соң, айламен шығару үшін Тайбурылдың тіліне қыл бұрау салып, қинап шынғыртады. Батыр жаны ашып, долданып, зынданнан атып шығады.

Сонан соң қызды ертіп алып, Қараман үшеуі Көбіктінің жылқысын тағы алып жөнеледі. Көбікті артынан қуып жеткенде, Қарлыға әкесінің үстіндегі сауытының оқ өтетін осал жерін айтады. Қобыланды дәл сол осал тұсынан садақпен атып, Көбіктіні өлтіреді.

Сол бетпен жүріп, жолда тағы бірталай қиындық көріп, еліне жетсе, елін қалмақтың Алшағыр ханы шауып алып кеткен екен. Құртқаның көміп кеткен белгілеріне қарап отырып, Қобыланды жалғыз жүріп батыр Алшағырдың еліне жетеді.

Қалмақтың қолында әке-шешесі құл мен күн болып, қарындасы қызметші болып, қатынын Алшағыр алғалы жатыр екен. Құртқа батырды күтіп, зарлап жүріп, ақылмен жарының келгенін сезеді.

Алшағыр мен Қобыланды соғыс салады.

Қобыландының соңынан Көбіктінің қызы Қарлыға сұлу мен Қараман және Орақ батыр үшеуі келіп Қобыландыға қосылады. Қараманды ертіп Орақ батырға хабар беріп, Қобыландыға көмекке ертіп келген Қарлыға екен. Алшағырды Қобыланды өлтіреді. Тағы да көп жекпе-жек болады. Ағанас, Тоғанас деген батыр Қобыландыны жеңуге айналғанда, Қарлыға келіп Ағанасты найзамен түсіріп кетеді. Қобыландыларға ең қауіпті жау – сол Алшағыр еліне күйеу болып келіп жатқан Қарлығаның ағасы – Көбіктінің баласы Быршымбай деген батыр болады. Оны Қарлыға алдап айламен өлтіреді.

Қарлыға батырларға үлкен болыстық қылады. Басында Қарлығаны «олжа» қылғанда Қобыланды Қараманға беріп еді. Қарлыға Алшағыр ханның Қанікей, Тінікей деген екі сұлу қарында-

сын тұтқын қылып алып Қараманға беріп, өз басын Қараманнан босатып алып Қобыландыға «тиісті» болады. Қобыланды Алшағыр ханның елін шауып болған соң, әке-шеше, ел-жұртын бұрынғы жеріне алып қайтып, Азулы деген көліне келіп қонып мұратына жетеді.

КОБЫЛАНДЫНЫҢ ӘНГІМЕСІ ТУРАЛЫ

Қазақ атаулы елдің ноғайлы дәуірінен ілесіп келген ескідегі батырлар әңгімесінің ең көлемдісі, ең толығырағы Қобыланды жыры. Қазақ атанған елден басқа да кейбір түрік руларының ескі ел әдебиетінде де Қобыланды батыр туралы әңгімелер бар. Бірақ бұлардың бәрі де қазақ елі әдебиетіндегідей емес, — мазмұндары да басқа, өздері де қысқа-қысқа айтылған үзінді әңгімелер.

Ескі ел әдебиетіндегі Қобыланды батырдың өзінің жырынан басқа да кейбір белгілі әңгімелерде де Қобыланды батырды қоса жырлайды.

Қобыланды батыр — тарихта болған адам.

Орынбор архив комиссиясының мағлұматы бойынша, Елек қорғанынан Ойылға қарай жүретін қара жолдың үстінде «Қобыланды» деген бекет бар. Соның жанында «Қобыландының бейіті» деген бейіт бар дейді. Енді біреулер Қобыланды батырдың мола-сы Ақтөбе ауданында, Қара Қобда өзенінің бойында, Иілектен 40 шақырымдай жерде дейді.

Ноғайлы, қазақ тарихында Қобыландының белгілі адам болғанын айтады. Әбілқайыр ханның қол астындағы көп ноғайлыдан Жәнібек пен Керей сұлтанды бастық қылып 4 — 5 ру Әбілқайыр ханға өкпелеп, бөлініп шығып, қазақ болып кетуінің бір себебі осы Қобыланды батырдың қылмысы еді дейді. Қобыланды батыр қыпшақтардың бастығы, Әбілқайыр ханның жақын адамы еді дейді. Арғын руының Дайыр қожа деген, Ақжол атанған биін Қобыланды батыр өлтіріпті. Қыпшақтарға бата алмай, Әбілқайыр хан арғындарға Қобыланды батырдан «кек» алғызбапты дейді. Сонан соң арғындар өкпелеп, өзге 3 — 4 рудан ел ілестіріп, Әбілқайыр қол астындағы ноғайлыдан бөлініп көшіп, қырға шығып кеткен дейді... Дайыр қожа өлгенде, әкесі Қыдан тайшы — Қыдан ақын деген адам мынандай жыр айтқан екен деп ел аузында қалған міне бір жырды келтіреді:

...Қаракыпшак Қобыландыда
Нең бар еді, құлыным?
Сексен асып,
Таянғанда тоқсанға,
Тұра алмастай,
Үзілді ме жұлыным.
Адасканын жолға салдың
Бұл ноғайлы елінің.
Аққан бұлақ,
Жанған шырақ,
Жалғыз күнде құрыдың!
Қаракыпшак Қобыландыда
Нең бар еді, құлыным!..

Ақырында Қобыландыны осы жырды айтқан кәрі акын — Қыдан өлтірген дейді...

Қалай болғанда да Қобыланды батыр тарихта болған белгілі адам. Бірақ Қобыланды батырдың қай жылдарда өмір сүргендігі туралы «Қобыланды батырдың» өз әңгімесінің және «Едіге батыр» әңгімесінің екеуінің айтатын уақыттары басқа-басқа болады.

Қобыланды батырды әңгімелеген осы үш уақытты салыстырайық.

1. Шежірешілердің айтуынша, Әбілқайырдың қол астындағы көп ноғайлыдан арғын руы бастап біраз ғана елдің бөлініп шығып қазақ болып кетуіне себеп болған — Дайыр қожаны Қобыланды батырдың өлтіруі болса, тарихта ол жыл белгілі. Ол — 1456 жылы болады.

2. «Едіге батыр мен Тоқтамыстың» жыры бойынша, Қобыланды сол замандағы батыр болса, ол заман — Тоқтамыстың хандық қылған заманы болу керек. Тоқтамыс 1395 жылы тақтан құлап өлген.

3. Ал «Қобыланды батырдың» өзінің жыры бойынша — Қобыланды 12 жасында «Қазан қаласын босатуға» аттанған болса, Қазан қаласын Иван Грозныйдан басқа ешкім алған жоқ. Олай болса, Иван Грозный Қазан қаласын 1552 жылы алған.

Осы үш уақыттың үшеуінің арасы бір-біріне қашықтау көрінеді. Бұл үш уақыттың қайсысының тұсында Қобыланды өмір сүрді? Оған бекіте жауап беру қиын.

Ал енді «Қобыланды батырдың» өзінің жыры бойынша, Қобыланды батырдың «көпір дінді» Қазанға аттанғанын талқылап көрейік. Бұл әңгімені туғызған себеп не?.. Енді соған келейік:

Тарихтағы болған уақиғаны ескіліктегі надан елдің қиялдаған әңгімесі не ілгері, не кейін сүйреп алып кететін жайты болады.

Тарихта болып өткен уақиға мезгілін ескіліктегі үстем таптың ықпалындағы ел әңгімесі кейде алғасып, шатастырып жібереді. Кейде ертеде болған уақиғаны және кейінгі заманда болған уақиғаны да, көңіліне бір қатты әсер етіп нық орнаған тарихи уақиғаның тұсына алып келіп, әр кезде болған уақиғаларды бір жерге басып қосып қоятыны да болады. Сондықтан ескіліктегі билертабының ықпалындағы көп жұрттың ескілікті әңгімелерінің бірсыпырасы белгілі бір хан мен патша немесе бір белгілі асқан бидің айналасына жиналған болады. Ескілік әңгімелерін кейде бір үлкен тарихи дәуірге әкеп те жиып қояды. Орыс жұртының ескіліктегі батырлар әңгімесінің барлығы «қызыл күндей Владимирдің» айналасына жиналған. Араб жұртының ескіліктегі әңгіме, ертегісінің көбі Арон Рашит патшаның айналасына жиналған. Қазақ атаулы елдің ноғайлы дәуірінен қалған әңгіме-жырларының көбі «Ормамбет бидің» заманының маңына жиналған. Онан соң, қазақтың ноғайлыдан бөлініп шығып қазақ атанып, бөлек хандық құрып жүрген заманынан қалған ескілік әңгімелердің көбі «Әз Жәнібек» ханның тұсында болады.

Міні, осылар сияқты, ескіліктегі үстем тапқа және сол үстем таптың ықпалындағы елге әсер еткен бір мезгіл — бұрынғы-сонғы замандарда болған, заманына әсер еткен уақиғаларды, ескіліктегі үстем тап санасы қадірлеген батырларды, билерді, «бағландарды» өзінің тұсына жинап алатын жайты болады. Оны жинайтын ескіліктегі үстем сананың ықпалындағы ел қиялы.

Қобыланды Қазан хандығының құлаған заманынан бұрын болып өткен батыр болса, оны Қазан хандығының құлаған заманына тұстас қылған ескіліктегі үстем сананың ықпалындағы ел қиялы.

Енді Қобыландыны Қазан хандығының құлаған заманына тұстас қылып, Қазанға аттандырған себеп не?.. Соған келейік. Оған себеп болған мынау болу керек. Қазан хандығын құрған Еділ бойындағы ноғайлылар. Бертін келе сол Еділ бойындағы ноғайлылардан, ноғайлы татарлардан айырылып кеткен рулар, сырттан Қазан хандығын «өзімсініп» жүрген сияқты. Міні, сол Қазан хандығы құлағанда, жалғыз сол хандықтың ішінде жүрген рулар ғана күйзелмеген сияқты.

Қазан хандығында қалған ноғайлы-татар руларымен рулас болған, бұрын бірге «дәурен сүрген», «діндес болған», бертін келе бөлініп жүрген, үстем сана ықпалындағы рушыл, діншіл ноғайлы руларының барлығына да Қазан қаласының құлауы қозғау салған тәрізді... Және Қазан қаласы құлағанда, оның ханы – Жәдігер (Ядікәр) Иван Грозныйдың қолына түсіп, «шоқынып» христиан дініне кіріп, Иван Грозныйдың шорасы болып кеткен.

Міні бұл уақиғалар, Қазан хандығындағы ноғайлы-татар руларынан бұрын айырылып кеткен рулардың барлығына да едәуір әсер еткен сияқты. Сондықтан елдің көңіліне «бұл неден, кімнен болды? Пәленшелер болса, бұл уақиға болмас еді-ау...» деген тәрізді қиялдар келген сияқты. Үстем сана ықпалындағы сол қиял Қазан хандығы құлайтын кезде болған батырларды Қазанды «бөтен діндес батыр» қолынан құтқаруға аттандырады. Қазан құлайтын заманның өзінде болған батыр – Нәрік ұлы Шора. Бұл тарихта белгілі адам. Ескіліктегі әлгідей ел қиялы Қазанға айқындап мұны аттандырады. Жаугершілік замандардағы үстем сананың тәрбиесінде өскен елдің көңіліне жиналған қиял Қобыландыны да осы заманға алып келіп, Қазанға жорыққа аттандырады. Жауы қай жұрттан шыққан, қай елден шыққан екенін бертін келгенде ел әңгімесі ұмытып қалған. Сондықтан әңгіменің бір жерінде – Қазандағы жауды «қалмақ», бір жерінде, «қызылбас», тағы бір жерінде «қырғыз» дейді. Әңгімені бергі кезде айтушылар, өздерінің күнде көріп, күнде алысып жүретін дағдылы «жауларының» атын Қазандағы «жауына» қоя салған сияқты. Қалмақты, қырғызды қосу бертіндегі замандағы қоспалар. Ескіліктегі ел әңгімесі, мұндай ретте, бұрынғы ел атын ұмытып, өзі білген «жау» атын қоя салатыны – бізге батырлар әңгімесінен белгілі.

Мысалы, Нәрік ұлы Шора батырдың жырмен айтылатын әңгімесінде Қазандағы «жауы» – орыс патшасының әкімдері, әскерлері болады.

Ал Шора батырдың қара сөзбен айтылып келген әңгімесінде Қазандағы «жауы» «қалмақ» болып шығады...

Міні, бұрынғы бөлімдерде, бір уақиға туралы әңгімені жаңылмай түгелірек, жатқа алып айту үшін, жатқа алуға, жатқа айтуға оңайландыру үшін, сөзді жыр қылып, өлең қылып айтатын болған деген едім. Мына, «Шора батыр» әңгімесінің қара сөзбен айтылып келгені мен жыр болып айтылып келгенінің қайсысы-

ның жаңылысы көп, қайсысы болған уақиғаға жақынырақ екендігі сол сөзді дәлдейтін жайт. Әрине, жыр болып айтылып келген әңгіменің де жаңылысы көп болады. Олан талай өзгеріске ұшырайды. Бірақ қара сөзбен айтылған әңгімеден көрі жыр болып, өлең болып айтылған әңгіменің жаңылысы аз болады...

Сөйтіп, әлгі сияқты салыстырған сөздерге қарағанда, сол замандағы үстем сана билеген надан елдің қиялы Қобыландыны «Қазан жауына» аттандырса, әлгідей тарихи уақиғалардың себебімен келіп аттандыруға керек...

Қобыландының аттанған қаласы – нағыз өзіміздің Қазан болса, оның себебі сол әлгі айтылған жайт болуға тиіс...

Ал екінші бір жөннен, Қобыландының аттанғаны өзіміздің ноғайдың Қазан қаласы емес деуге де болады. Ондай ойды туғызатын жайттар мынау.

Қобыландының жыры – бір сапардағы жорықты әңгімелеген емес, бірнеше жорықты әңгімелеген жырлардан құралған тәрізді. Жырды қадағалап оқып шыққан адам оны байқайды. Жоғарыда біз сол замандағы үстем тап санасы билеген ескіліктегі ел қиялы, өзіне әсер еткен бір заманның немесе белгілі уақиғалар туғызған заманмен байланысты бір адамның айналасына талай әңгімелерді жинап алып келіп жапсыратын жайты болады дедік.

«Қобыланды батыр» жыры да сондай бірнеше жорықты әңгімелеген жырларды жинап алып келіп, Қобыландының айналасына құрастырып шығарған жыр тәрізді. Қобыланды жырындағы әлгі Қазандағы «жауды» біресе «қалмақ», біресе «қырғыз», біресе «қызылбас» қылып сөйлейтіні де мұны құралған әңгіме деген ойға меңзейтін жайт. Және, аттанған Қазаны, біресе қаланың аты болады да, біресе сол қаладағы қолына найза ұстаған, қара қасқа тұлпарлы батырдың есімі – Қазан болады. Бұл да Қобыландының аттанғаны өзіміздің ноғайдың Қазан қаласы емес, басқа бір Қазан есімді батырдың билеп тұрған қаласы болуы мүмкін деген ойға айқын меңзейді.

Қалмақ елімен және Шағатай хан ұрпағының қол астындағы елдермен ноғайлы рулары шабысып, жауланып жүрген замандарда қалмақ елінде де, Шағатай елдерінде де «Қазан», «Ғазан» деген батырлардың, хандардың есімдері болған.

Әбілғазы Баһадыр ханның шежіресінің айтуынша, Шағатай ұлысындағы Ақсақ Темірдің әкесінің тұсында хандық қылған бір қаһарлы ханның есімі – Ғазан еді. Ғазан хан өте жауыз, өте қан

төккіш адам болған. Ру бастықтары, билер Ғазан ханның алдына барарда қатын-баласымен, туған-туыскандарымен қоштасып кететін болған. Сондықтан бұл кісі өлтіргіш Ғазан ханға қол астындағы және көршілес рулар өш болған. Ақырында, қол астындағы рулардың көпшілігі Ғазан ханға қарсы соғыс ашқан. Бірнеше соғыстар болған. Әуелгі соғыста Ғазан хан жеңіп, елді көп талатқан. Ақыры рулар қалың қолмен келіп, соғысып, жеңіп, Ғазан ханды өлтірген.

Қобыланды батыр Тоқтамыс ханның заманындағы сақа батыр болса, Тоқтамыс – Ақсақ Темірмен замандас адам. Ал «Қобыланды батырдың» жыры бойынша, Қобыланды Қазанға аттанғанда жасы 12 де болса, сол 12 жасар кезі – Ақсақ Темірдің әкесімен тұстас болып хандық құрған Ғазан ханның тұсына тура келеді. Қобыландының әңгімесіндегі «Қазан батырды» «кәпір еді» дейді жыр. Олай болса, әлгі Шағатай ұлысындағы руларға және көршілес руларға жауыз – кәпір атанған, жұрт өшіккен Қазан хан да мұсылман дінінде болмаған адам. Шағатай ұрпағының көбі ол кезде әлі де бұрынғы моңғол – «кәпір» дінінде болатын. Және Ғазан хан қалада тұрған.

Міні, Қобыланды батырдың аттанған, Қазанның қаласы, қаладағы «кәпір» Қазан, осы Ғазан хан сияқты бір «кәпір Ғазан» болуы да мүмкін. Және қалмақтарда да Қазан есімді батырлар болған.

Енді Қобыланды батырды ескіліктегі ел қиялы қандай қылып суреттеген деген сұрауға келсек оған жауап айқын және қысқа ғана болады. Жоғарыда және бұрынғы бөлімдерде біз айттық: елді қара күш билеген кездерде, әлі жеткен әлсізді құлданған кездерде, үстем табы бастаған көршілес елдер, көршілес рулар бірін-бірі шауып, талап жүрген жаугершілік замандарда, билер, батырлар үстемдік қылған ру – ер жігітке, жастарға «үлгі» қылатыны, сол үстем таптың шоқпарын мықтырақ соққан, «жауға» қарсы тұтарлық, «жауды мұқатарлық», «жаттан олжа түсірерлік» батырлар болған дедік. Сол замандағы қымбатты, жақсы саналған сыпаттардың, мінездердің бәрін түгелімен әлгі дәріптеген, «үлгі» қылған батырларына алып келіп жапсыратын дедік. Дәріптеген батырлардың бойларындағы бар сыпаттарды көкке көтеріп суреттейтін дедік. Сөйтіп, сол замандағы жастарға: «Міні, ер болсаң, жігіт болсаң – осындай бол!..» – дейтін дедік. Міні, сол реттің бәрі де Қобыланды батыр суретінен айқын табылады. Бұл сол кездегі руға үстемдік қылған таптың санасы бойынша «жатқа

памыс» жібермейтін, руды «жауға бермейтін», билер билеген руға «аттан олжа» түсіретін, елге «жау» саналған «кәпірді» қыратын, қалай қылса да жаудан жеңілмейтін, жеңіп шығатын батыр болып суреттелген. Мұның мінездері де барлық жақсы деген мінез болып, жолдасқа кешірімді, олжаға қызғаныштық қылмайтын, айтқанынан қайтпайтын, жаудан қорықпайтын болып сыпатталған. Мұның қатыны да сол заманның көзқарасындағы ақылды, «жақсы» әйел болып сыпатталған. Ол заманда байының айтқанын тақ тұрып орындап, байы не қылса да шыдап, байына қол қусырып қызмет қылған әйелді «жақсы» әйел дейтін. Сондықтан Қобыландының қатыны ат күткіш болады. Және өзі білгіш болады.

Сол білгіштігінен Тайбурыл атты да адамнан артық қылып баптап күткен болады.

Қобыландының астына мінетін аты да, сол жаугершілік көшпелі замандағы елдің адамнан кем көрмеген «қасиетті», «ерге канат» боларлық, «аузымен құс тістейтін», «жел жетпес» сәйгүлік, жүйрік болады.

Және Қобыландының жырында, сәйгүлік, жүйрікті жаугершілік замандағы көшпелі ел жабайы адамнан да артық көргендігін айқын суреттеген. Қобыланды қатынына ашуланып «өлтіремін» деп келе жатқанда, үйінен алып шыққан Тайбурылдың сыландап шапшып, еркелеп ойнағанын көріп, көңілі жібектей жұмсап жадырап кетеді. Мұның бәрі де белгілі іс.

Дәріптелген батыр неғұрлым арғы, шикі, надан замандікі болса, оны дәріптеу солғұрлым шектен шығып кеткен болады. Ондай ескіліктегі батырлардың туыстарын да «кереметті», «қасиетті», «әулиелі» қылады.

Қобыланды батыр «Алпыстағы Аналық, тоқсандағы Токтарбайдың әулиеге ат айтып, қорасанға қой айтып, тілеп алған баласы еді» дейді. Мұның бәрі де белгілі іс.

Ескіліктен ілесіп келген әңгіменің бәрінде де жаңылыстық, өзгергендік, қоспа қосу көп болады дедік. Сондай-ақ, жоғарғы айтылған жәйттерді былай қойғанның өзінде, Қобыланды батыр жырында қоспалар да аз емес. Тілінде «құрамсақ», «алтынды қалпақ», «жез телпек» сияқты ескілікпен қатар, бергі заманның сөздері де кездеседі. Бұл тәрізді ала сөздер, – ескі заман мен бергі заманның сөздерінің араласып кетуі, – жыр мен әңгіменің көп ауыздан өтіп келгенін көрсетеді.

Шеберлік ретінде Қобыланды жыры, – ескі ел әдебиетінде ірі орын алатын жырдың бірі. Мұның жыры күшті ақындықпен айтылған. Жырдағы Тайбурылды Құртқаның үйден алып шыққандағы еркелеуін суреттеуі, Қобыландының үй ішімен қоштасуы, Тайбурылдың шабысы, Қазан мен Қобыландының айтысы, Көбіктінің Ақмоншак атының мінезі, Алшағырдың батырлармен соғысқан шабысы – міне, осы жырлардың бәрі әдемі тізілген, көркем суреттелген жырлар. Қобыландыны соңғы айтып беруші Марабай ақын дейді. Қобыландының жырына қарағанда, Марабайдың зор ақын екендігі айқын көрінеді.

Қобыландының жыры – дағдылы жүйріктей төселген ақынның толғауынан шыққан жыр. Қобыландыны ақындық толғауынан өткізіп берген ақынның қиялы бай, суреті көп, сезімі күшті екендігі айқын көрінеді.

Қобыланды жыры ескі жырлардың үлгісімен құрылған. Сондықтан жырдың ырғағы, ескіліктегі жаугершілік, шабыншылық замандағы желекті найза ұстап, бауырынан жараған ат үстінде жүйткіген дәуірдің әсері мен сарын күйін сездіреді. Билер, батырлар дәуіріндегі (шабыншылық, жаугершілік дәуіріндегі) ел әдебиетінің жалпы сарын-күйі – сол екпіндеп, аяқтарын түйдек-түйдек тастап, желекті найзаны сүңітіп, ілгері қарай қонтып жүйткіген күй болады. Бұл – сол дәуірдің жалпы күйі, жалпы сарыны.

ЕР ТАРҒЫН ӘНГІМЕСІНІҢ ҚЫСҚАША МАЗМҰНЫ

Ер Тарғын өз елінде кісі өлтіріп, қылмысты болып, Қырымдағы Ноғайлы Ақша хан деген ханның қолына келеді. Сонда біраз уақыт белгісіз бір жігіт болып жүреді. Бір уақытта, Ақша хан «он сан Оймауыт, тоғыз сан Торғауытпен соғысады. Сол соғыста Тарғын батырдың қайратымен жауды жеңеді. Тарғынды әскер басы қояды. Ақша ханның Ақжүніс деген сұлу қызы бар еді.

...Шашын талдап тараған,
Билер мінген белсеудей
Бауырынан жараған.
Бет ажарын қарасаң, –
Жазғы түскен сағымдай,
Ет ажарын қарасаң, –

Терісінен айырған,
Арпа-бидай ақ ұндай.
Қасы – жайдай керілген,
Кірпігі – оқтай тігілген.
Бұралып белі бүгілген,
Қараған кісі үйілген,
Қолаң шашты, қой көзді, –
Ақжүніс атты қыз еді...

Сол қыз Ер Тарғынға ғашық болады. Екеуі жасырын қосылып жүреді. Бір күні қызды бір ханның баласына айттыра жаушылар келеді. Қыз жасырын Тарғынды шақыртып алып: «Мен хан баласына да, сұлуға да таңсық емеспін, өзім де хан баласы, өзім де сұлумын. Мен сенің атақты батырлығыңа қызығып таңдап едім. Шын батыр болсаң мені алып қаш!» – дейді.

Тарғын Ақжүністі алып қашады. Хан қызына ашуланып: «Сол қызды кім қуып жетіп Тарғыннан айырып алып қалса, сол алсын!» – дейді.

Көп қол жабыла қуады. Өзгелері жете алмай қайтып, қуғыншылардың ішінен бір-ақ адам бөлініп шығып, жеке қуады. Ол – Қарт Қожақ деген қарт батыр еді. Қожақ қуып жетеді. Тарғын ереуілдеп тұрып Қожақтан сұрайды:

...Асу-асу бел едім,
Асудан сокқан жел едім!
Жолдасымды бергендей,
Қай батырдан кем едім,
Менен қызды алғандай,
Өзің қандай, мен қандай,
Айт жөніңді кім едің?... –

дейді.

Сонда Қарт Қожақтың жауабы:

...Мен, мен дүрмін, мен дүрмін!
Мен де өзіңдей кең дүрмін!
Менің жөнім сұрасаң, –
Қырық сан Қырым елінде,
Көкжасыл жүрген белінде,
Арғы атам ер Күлік,
Өзім әкем Қоянақ,
Қоянақ ұлы Қарт Қожақ, –
Оза шауып олжа алған,
Таласты жерде жүлде алған,

Ортадан ойып жол салған,
Карт Қожақ деген ер едім!.. –

дейді.

Осы сөздерден соң екеуі жекпе-жекке шығады. Әуелгі кезек Қожақтікі болады. Қожақ өлтіруге Тарғынды қимай, өзін атпай, тоқал оқпен құрамасын атады. Сонан соң Тарғын атпак болып оңтайланған соң, Қожақ өзінің аяп, өлтіре атпағанын айтып, «Қайта атамын!» – дейді. Тарғын жеңіліп, қызды тастап жүріп кетеді. Қожақ атын омыраулатып Ақжүністің қасына келіп: «Түрінді көрсет, ұнатсам – алам. Ұнатпасам – алмаймын!» – дейді.

Сонда Ақжүністің сөзі:

...Ей, Карт Қожақ, Карт Қожақ!
Атының басын тарт, Қожақ!
Бұхар барсан, қолан бар:
Қоланды көр де, шашым көр.
Алтыннан соккан түйме бар, –
Түймені көр де – басым көр.
Тоғайға барсан, – тоғайда,
Домаланған қоян бар, –
Қоянды көр де – жоным көр.
Қара жерге қар жауар, –
Қарды көр де – етім көр.
Қар үстіне қан тамар, –
Қанды көр де, – бстім көр... –

дейді.

Ақжүніс өзінің сұлулығын айтқан соң, Карт Қожақтың бұрын қандай болғанын, енді қандай екенін айтады. Оның бұрын ер жігіт болғанын айтып келіп, енді қартайып:

...Алпыс беске келгенде,
Сақал-мұртын қуарып,
Бойға біткен тамырын
Бәрі бірдей суалып,
Алайын деп тұрмысын,
Мені көріп қуанып?..
Өлтірсең де тимеймін!
Теңдік берсең, сүймеймін! –
Бұрын батыр болсаң да,
Сенің басың бұл күнде, –
Жерде жатқан қу тезек!.. –

дейді.

Бұл сөзді естіген соң Қожак ойға түсіп, қызды Тарғынның өзіне қосып қайтып кетеді.

Тарғын Ақжүністі алып, Еділ бойындағы Орманбеттің он сан ноғайлыға келеді. Сол он сан ноғайдың он ханының бірі Ханзада деген ханға келеді. Бұл ел батырды құрметтеп алады. Ханзада Шаған суының бойындағы қалмақпен жау болады екен. Сол қалмақты қуып, бізге Шағанның суын әпер деп Тарғынға өтініш істейді. Тарғын аттанып барып қалмақты жеңіп қашырады.

Сол жолда ағаш басына шығып қарауыл қараймын деп құлап жығылып, Тарғынның белі мертігеді. Көп уақыт емдегенге жазылмайды. Сонан соң Ақжүніспен екеуін жұртына тастап, хан көшіп кетеді. Тарғын көп уақыт бейнет шегіп, қайғы жеп, зарығып жатады. Белі жазылмайды. Тарғын өткен заманның күндерін айтып налиды. Ақжүніске де байының дерті батады. Ақжүніс Тарғынның намысына тиіп сөз айтады.

...Қайсардың кара тасына
Қарауыл қоймай қонған ер,
Шын ниетпен тілесең,
Қайда кетер тілегің?
Тәңір тілек берген ер,
Баданасын бөктеріп,
Жанына жолдас ерген ер.
Еділ – Жайық екі су.
Ерінбей жүріп, дүние.
Бас-аяғын көрген ер!
Ерлігінде жаман жоқ,
Ағаштан белі мертігіп,
Жаман кара құлдарша
Қорлықпенен өлген ер!
Қай батырдан кем едің,
Өлерде болдың кара жер!.. –

дейді.

Осы сөздерден соң Тарғын жігерленіп, белін өз қолымен басып қалып орнына түсіріп жазылып алады. Енді Тарғын өз елін таппақ болып ойға түседі. Бірақ Ақжүніс: «Кешегі жұртына тастап кеткен ханға бір көрінбей кету намыс болады», – деп Ханзадаға қарай жүруді мақұл көреді. Сонымен Ханзаданың еліне келсе, Шаған бойындағы қалмақ келіп, «Қызынды аламын!» деп Ханзаданы қамап жатыр екен. Ханзада Тарғынға тағы жабысалды. Тарғын әуелі ханға ұрысып, өкпесін айтады. Хан айыбына қызын бермекші болады. Тек қалмақты қу дейді.

Тарғын қалмақ қолымен соғысқа шығады. Көп күн ұрыс болады.

...Төрт қырлаған көк сүңгі,
Жау ішінде желпініп,
Толғамасам маған серт!
Толғауыма шыдамай
Толықсысаң саған серт!
Қысқа бақай, тар мықын,
Кебе қарын, қу күрсақ,
Күлжа мойын төгерек,
Ұмтыла шапқан тарланым,
Алты мындай кісі екен, —
Тіл жіберсең саған серт!
Сен желігіп жүргенге,
Тая шапсам маған серт!.. —

дейді.

Соғыспен неше күн, неше түн өткізеді. Тарғын «Аллаға» сыйынып, «иә бабам!» дей береді. «Жарандар» камын жей береді.

Сонан соң бір күні:

...Қарайды да күн батты.
Сарғайды да таң атты.
Қызара келіп күн шықты.
Күн шыққанда қараса, —
Болған екен тамаша:
Қырылып жауы, батырдың
Өзі қапты онаша!
Астына мінген тарланның
Тұрпатына қараса,
От орнындай тұяқтан,
Оймақтай-ақ қалыпты.
Етектейін еріннен,
Екі елідей қалыпты.
Қиған қамыс құлақтан, —
Бір тұтамы қалыпты.
Жалбыраған жалынан, —
Жалғыз-ақ қарыс қалыпты...

Осындай қиын соғыспен ханның жауын мұқатып берген соң, Тарғын қызды алмақ болады. Бірақ хан тағы өтірік айтып бермейді. «... Өз қызымды алуға хан тұқымы емессің. Орманбеттің ішінен тандаған қызыңды ал!..» — дейді. Бұған Тарғын ашуланып, Қырымға қарай жүріп кетеді. Ханның елі мен өзі Тарғынның кегінен қорқады. Хан мен ел сасады. Сол елде жасы жүзден асқан, өз

өмірінде толғау-болжал айтып бірнеше ханды атқарған бір Сыпыра жырау деген ақылгөй қарт бар еді. Соған барады. Сыпыра жыраудың ақылымен Тарғынның артынан кісі жіберіп қайта шақырып алады. Жиында Тарғынға Сыпыра жырау сөз сөйлеп, «Қызды алма, өзге қалағаныңның бәрін ал: ел ал, жер ал, мал-мүлік ал да, соларға ие болып тұр!» – дейді. Тарғын көнеді.

Сонымен Ер Тарғын Жан Арыстан деген жерді «мысыр» етіп тұрып қалады...

ЕР ТАРҒЫННЫҢ ӘНГІМЕСІ ТУРАЛЫ

Ертедегі батырлар жырының көлемі үлкенінің бірі – Ер Тарғын әңгімесі.

Қазақ болмаған ноғайлының басқа елдерінің де ескі ел әдебиетінде Ер Тарғын туралы әңгімелер бар.

Тарғынның әкесі – Естерек. Ер Тарғын да, Естерек те тарихи кітаптарда және ескі ел әдебиетінде ноғайлының белгілі адамдары.

Ноғайлыдан әуелі бірнеше рулар бөлініп, қырға көшіп шығып қазақ атанып жүргеннен кейін бірсыпыра жылдан соң, қалған ұлы ноғайлы тағы да ыдырап үш-төрт бөлек болып кеткенде, бір бөлегі – қазақ болған ноғайлыларға келіп қосылып, екінші бір бөлек болып кеткен ноғайдың бастығы Тарғынның әкесі – Естерек болатын. Бұл белгілі орыс тарихшысы Карамзиннің 2-кітабында айтылады.

Біз бұл кітаптың бас жағында, ноғайлы елі Қырымда да, Кавказ сыртында да, Еділ – Жайық бойларында да мекендеп жүрген дедік. Және атақты Орманбет би өлген соң, түп ноғайлы 3 – 4 бөлініп кеткен дедік. Тарғын – сол кезде шыққан батыр. Әңгімеде Тарғынның түбі қырғыз еді дейді. Бұл – қате сөз. Ноғайлы ыдырап жан-жаққа бөлек-бөлек болып кеткен кездегі бір бөлек ноғайлыдан шыққан батыр жігіттің туысын, басқа жерлердегі бөлек жүрген ноғайлы, жаңылыс әңгіме етуі түсінікті жайт. Осы күнге шейін ноғайлы атымен қалған Қырымдағы аз ғана ноғайлының Радлов жинаған ескі ел әдебиетіндегі Ер Тарғынның әңгімесінде, Тарғынның туысы ноғайлының өзі екендігін айқын айтады.

Тарғынның, Орманбет би өлген соң, түп ноғайлы 3 – 4 бөлек болып кеткен кезде шыққан батыр екендігі – әңгіменің өзінен

де көрінеді. Әңгімеде Тарғын ноғайлының бір елінен екінші еліне келіп, сол елдің жауын жаулап жүре береді. Сол елдегі ханға қарайып өкпелесе де, елге келген жауына жанын аямай қарсы шабады. Ноғайлының бір елінен кетсе, екінші еліне келеді. Келген елінің өтірікші ханына өкпелесе, биінің сөзіне тоқырайды.

Ұлы Ноғайлы ыдырап, бөлек-бөлек болып кеткен соң да, бір жақтағы бөлек тіршілік қылып жүрген ноғайлы, өзге жақтардағы бөлек жүрген ноғайлы елдерін көпке шейін «өзімсініп» жүргендігі Ер Тарғынның жырынан айқын көрінетін сияқты.

Жоғарыдағы айтылғандай, ертедегі жаугершілік заманда, билердің үстемдігі жүрген елдің жастарына: «Міне ер болсаң, міне жігіт болсаң, – осындай бол!..» деп үстем таптың шокпарын мықтырақ соққан жігітті үлгі қылу Тарғын жырында тіпті айқын суреттелген.

Қобыланды батыр көп жаумен соғысқанда Қараман батырдың қолымен жүрсе, кей жерде Көбіктінің қызы Қарлыға, Қараман батыр, Орақ батырдың жәрдемдерімен жауларын жеңсе, Ер Тарғын қалың жаулармен неше күн соғысып жалғыз өзі жүріп жеңіп шығады. Жауын мұқатқан Тарғын мертігіп жатқанда өтірікші, сараң хан оны жұртына тастап кетсе де, елден ешкім Тарғынның көңілін сұрап келмеген болса да, Тарғын оған қатты ызаланып, көңілі қарайып кектенсе де, ноғайлы ханына «бөтен елден» жау келгенде, Тарғын өкпе-наланың бәрін тастап, жауға қарсы шабады. Жанды ортаға салып жүріп жауды жеңеді. Ноғайлы ханы Тарғынның көңілін екінші қайта қарайтқанда да, Тарғын табан жерде ханға да, хандар, билер билеген өзінің ноғайлы еліне де тимей, тек кіжініп, ханның басын кесіп алатындығын айтып қана Қырым ноғайлысына қарай жөнеледі. Бірақ соңынан билердің жіберген адамдарына тоқтап, қайта барып, Сыпыра жырау тәрізді толғау айтқан ақылгөй бастаған билер сөзіне ұйып, алдаған ханға өкпені кешіріп, «ел адамы» болып орнығады.

Міні, сөйтіп Тарғынды шыдамды, үлкендердің, билердің сөзіне тоқтағыш, үстем тапқа кешірімді ер қылып суреттейді. Билер, хандар үстемдік қылған еліне жау келгенде, өз басының өтірікші ханға кешілместей өкпесін екі сөзге келмей кешіп жіберіп, қалың «жат жауға» жалғыз өзі қарсы шығатын ер қылып суреттейді. Сөйтіп, билер үстемдік қылған «елді қорғау» ретінде, ескіліктегі билер санасындағы ел әдебиеті: «Міні, жігіт болсаң, ер болсаң, Тарғындай бол!» дейді. Және үлкенді сыйлауды мықты ұстаған

ескі ел әдебиеті, он сан Оймауыт, тоғыз сан Торғауыттың қолын жеңген және қалмақтың қалың қолын екі рет қырған Тарғынды тек ноғайлының өзінің ғана Қожақ тәрізді қарт батырынан ғана жеңілдіреді. Онда да Қарт Қожақ Тарғынды жеңгенде күші асқандықтан емес, мергендікпен жеңді қылады. Және ноғайлының қарт батыры, Тарғын сынды жас батырына оқ атқанда аяп, оғын денесіне тигізбей атты қылады. Қарт Қожақтың аяп атқанын білген соң, Тарғын батырды атыспай жеңілді қылады. Тарғынды сүйтіп бұл ретте де үлкенді сыйлағыш, кешірімді, көнбіс, өзінің қарақан басының намысын үлкендердің ережесінен артық ұстамайтын батыр қылып суреттеп: «Мұндай ер ханнан да артық» дегендей ой туғызады.

Мысалы, Ханзада ханды өтірікші, опасыз қылып, Тарғынды ноғайлы елі үшін кешірімді ер қылып, Тарғынды ханнан да артық қылып суреттейді...

Және елдің «ұйытқысы», «пәтуәсі» тек билер екенін сездіреді...

Сонымен «міні, жігіт болсаң, ер болсаң, осындай бол!» деген екшенді шығарады.

Сондай «қасиетті» ерге мұндай қыз ылайық болады дегендей, Ақша ханның жұрттан асқан сұлуы Ақжүністі Тарғынға «ашық» қылып қоймай, ханның баласынан да Ер Тарғынды артық көргізіп, ақ сұлуды Тарғын қайда барса, сонда баратын қылып, Тарғынға қосып жібереді...

Тарғынның жырында ескіліктегі әйелге көзқарас та көрініп қалады. Ер Тарғын қызды қуып келген Қарт Қожақтың оны аяп атқанын білген соң, ханның баласына да бармай, «ашық» болып соңына ерген «әрі сұлу, әрі ақылды» Ақжүністі алып қашқан ат тәрізді қылып, Қожаққа тастап жүре береді.

«Қобыланды батыр» жырындағы батырлығы Қобыландыға серік болған, туған әкесін өлімге қиып, сондарына ерген Қарлыға қызды біресе Қараман, біресе Қобыланды «олжа» қылып алып жүргендеріндей, Ақжүніс те ханның қызы болса да, жұрттан асқан сұлу және ақылды болса да, ханның баласына бармай, Тарғынға ашық болып соңына ерсе де, батырдың жетегіндегі олжадай ғана болып, қуып жеткен Қарт Қожаққа қала берді... Сонан соң Қарт Қожақтан кеңшілік, бостандық алып, ақылды Ақжүніс тағы Тарғынға ілесіп жүре береді. Тарғын Орманбет бидің ноғайлысына келген соң да, Ақжүністің үстіне Ханзаданың қызын

алмақ болып жүргенде де Ақжүністе наразылық сөз болмайды... Билер дәуіріндегі ескі елдің салты бойынша, Ақжүніс мінезді әйелді жаман әйел демейтін, қайта, ондай мінезді әйелдерді, ері не қылса да соған тақ тұрып, ырза болып қызмет қылатын, еріне «серік» болатын, реті келгенде ақыл айтатын ақылды, жақсы әйел дейтін...

Түр ретінде, күй ретінде, «Ер Тарғынның» жыры да ертедегі батырлар жырының ішінде, «Қобыланды» жыры тәрізді ірілерінің бірі. «Тарғын» жырының жалпы сарын күйі де «Қобыланды» жырындай, сол жаугершілік, шабыншылық дәуірдің жалпы сарын күйін жақсы сездіреді. Мұның сарын күйі де сол желекті найза ұстап, бауырынан жараған сәйгүлік үстінде жүйткіген дәуірдің сарын күйі. Мұның жыр құрылысы, сарын күйі де сол, екпіндеп, аяқтарын түйдек-түйдек тастап, желекті найзаны сүңітіп, ілгері қарай контиган күйді елестетеді.

Әр дәуірдің үстем табының екпінді, сарын күйі, сол дәуірдің әдебиет күйіне түсетіні белгілі жайт. Қазақ атаулы елдің ескі ел әдебиетінде де, сол ескі дәуірлердегі үстем таптың санасы, екпінді сарын күйлері айқын көрінеді. Қазақтың ноғайлы дәуірінен қалған әдебиет нұсқаларының дені үстем таптың шокпарын мықты-рақ соққан батырлар жырлары. Бұлардың жыр құрылыстары, күй сарындары әлгі айтылғандай болады...

Жүйткіген, бауырынан жараған сәйгүлік, оның үстіндегі темір құрсанған батыр. Қолдағы дөңгелек ойнаған желекті найза, жарқылдап ысқырған алмас қылыш. Құйғытқан сәйгүлік тұяғынан жарқылдаған от, әуені қак жарып ысқырған оқ, осынын бәрі батырлар жырының күй сарындарында көрінетін сыр. Тек біреулерінде күшті, айқын, біреулерінде әлсіз, нашар көрінеді.

Ақын яки жыршы жырын жырлаған таптың санасымен бір әңгімені жыр қылғанда, сол сана бойынша, сол дәуірдегі екпінді, сол дәуірдегі сарын, күйлерді көзге, қиялға елестеткендей қылып айта алса, онда ақынның күшті ақын болғандығы.

«Тарғынды» соңғы рет өзінің жыр толғауына, «жыр талқысына» салып шығарған белгілі Марабай ақын күшті ақын екендігін көрсеткен...

Тарғын әңгімесіндегі Ақжүністің сұлулығын айтқан жыры, Тарғынның Тарлан атын суреттеуі, Қарт Қожак пен Тарғынның түйіскен жыры әдемі, суретті тізілген жырлар...

ЕР САЙЫН ӘНГІМЕСІНІҢ ҚЫСҚАША МАЗМҰНЫ

«Ер Сайын» әңгімесінің баспа жүзіне шыққанының толықтауы Радлов жинағындағысы. Әңгіменің қысқаша мазмұны мынау: Ноғайлыда Бозмұнай деген бай бар екен. Төрт түлік малы сай екен. Бай болса да Бозмұнай, баласы жоқтықтан зарлы екен. Жылқысын бағып жүрген тоқсан құлы кенесіп, бірігіп, бір күні Бозмұнайды байлап қойып сабайды. Сонан соң, Бозмұнай балам жоқтықтан басынып сабады-ау деп үйіне келіп, құса болып жатқанында басында ақ сәлдесі бар Бабай Омар әулие түсіне кіреді. «Бір өзі мыңға татитын Ер Сайын атты асыл балаң болады» дейді. Бозмұнай оянып, қуанып, ұшып тұра келіп, қатынын оятып, әулиенің Сайын атты бала бермек болғанын айтты. Екеуі қуанып, құдайы мал шалып, баланы күтті. Елуден асқан бәйбіше жүкті болып ұл тапты. Тойына жиналған хандар, билерге Бозмұнай: «Баламның атын тауып қойғандарыңа қалағандарыңды берем» дейді. Балаға ат қоюға ат таба алмай дағдарып отырғанда, ноғайлының жұртындағы елден жасы артық, 130-ға келген бір кедей адам келіп:

...Мұның атын сұрасан,
Беліндегі бес қару,
Тал бойына жарасқан,
Ерлігі өткен алаштан,
Батыр Сайын болмас па,
Үстіңе аруак қонбас па!.. –

дейді.

Сайын емшек ембеген соң, жілік майымен асырайды. Сайын ер жетеді. Беліне қылыш тағып, қолына найза ұстап жылқысынан қалмайды. Бір күні тоқсан құлы кенеседі. «Біздің әкесін сабағанымызды білсе, мынау бәрімізді қырап, онан да қашайық», – деп қашады, Сайын жалғыз өзі қуып, тоқсан құлға жетіп, бәрін қырып тастайды.

Бозмұнай Көбікті дегеннің Аюбике деген сұлу қызын Сайынға айттыруға барады. Менмендік қылып, ат үстінде тұрып қыз сұрайды. Көбікті ашуланады. «Тентек неме күш қылады ғой!» – деп қызын бермейді. Бозмұнай күш айтып жөнеледі. Елдің хан мен билері Көбіктіні көндіріп, Бозмұнайды шақырып әкеп құда қылады. Сайын қызды алады. Жас Сайынның ерлігі жұртқа жайылған соң, қалмаққа аттанысқа еруге Қобыланды батыр іздеп

келеді. Қобыланды батыр мың кісімен келіп, жылқысында жүрген Сайынға жолығады. Екеуі жөн сұрасып біліседі. Сайын Қобыландыны ауылына ертіп келеді. Қалмаққа аттанысқа бармақ болады. Бірақ Сайынның әкесі Бозмұнай жас баланы еліктіресің деп Қобыландыға кейіп, «тым болмаса үш жылдан соң келіп ертсейші» дейді. Қобыланды Сайынды үш жылдан соң келіп ертуге уәде байлап кетеді. Үш жылдан соң Сайын қырық жігітпен Қобыландының қосынына қосылып қалмаққа аттанады.

Бірнеше күн жүріп, қалмақтың шетіне жақындап келгенде бір жағалбайлы жауырыншы жауырынға қарап: «Алдымызда жау тосқыны бар екен. Бұл бетте жолымыз болмайды. Қолдың обалына қаламыз, қайтамыз!» — дейді. Қобыланды батыр көрі жауырыншының айтқанын қабылдап, қайтпақ болады. Сайын «қайтпаймыз» дейді.

Хабар алып сайтаннан,
Бұл жолымнан қайталман!
Алғанымның қойнында
Күлкі болып жаталман!
Аюдайын алыспай,
Қалмақпенен атыспай,
Қара қанға қатыспай,
Ақылыңды алалман!
Елге қашып баралман!.. —

дейді.

Қобыланды қосынымен қайтады. Ер Сайын қырық жігітпен қалмаққа қарай жүреді. Жаудың қаласына кіргенде, қырық жігіт соғыса алмай, Сайын жалғыз соғысады. Көп соғысып Сайын қалмақты қырады. Бірақ ақырында жарасы көбейіп, өзі де қалжырап, майданнан қашып шығады. Қалмақ жете алмай қалады. Сайын қырық жігітке келіп қосылады. Жүріп келе жатып, жараның көптігінен Сайын қансырап, атқа жүре алмай, бір жерге келіп аттан түсіп табытқа жатып, басына акбоз атын байлатып, еліне сәлем айтып, қырық жігітті елге қоя беріп өзі қалады.

...Е, қырық жігіт, азамат!
Маған бола өлменіз,
Сендер бейнет көрменіз.
Қарағайдан табытым,
Бекем қылып сайлаңыз!
Таңдап мінген ақ боз ат,

Басыма мықтап байлаңыз.
Шүберек киім кигізбей,
Канды етіме тигізбей,
Жібектен орап жайлаңыз.
Ел шетіне барғанда
Әкем шығар елпілдеп,
Шешем шығар еңкілдеп,
«Сайын қайда?» дегенде,
Жаксылап жауап бергейсіз!
Ел шетіне жау келді,
Жол тоса қалды дегейсіз!
Қара арғымақ арыды,
Оттата қалды дегейсіз!
Бір күн де болса, қуансын!
Ақырында бейшара,
Естіген күні суалсын!..
...Қарақыпшақ Қобыланды
Батыр ерге сөлем де,
Күйікбай мен Бөкенбай,
Айырылып сонан қалмасын!
Өздері адам болғанша,
Көзінен таса қылмасын!.. –

дейді.

Сайынның басына түскен қиыншылығын үйіндегі қатыны түсінде көреді. Түсін енесіне айтады:

...Мен бір бүгін түс көрдім,
Келіспеген іс көрдім.
Жауырым толған кара шаш,
Жайылыңқы көрінді.
Бедерленген бес тырнақ,
Қызыл қанға, енеке,
Малыныңқы көрінді.
Шешем берген бокшасы
Шашылыңқы көрінді.
Жауға аттанған баланың
Ақ боз атының құйрығы,
Күзеуліңкі көрінді.
Колына алған ақ сүңгі,
Ортасынан, енеке,
Үзіліңкі көрінді... –

дейді.

Қырық жігіт елге келіп, «Сайын жаралы болып жүре алмай жолда қалды» деген соң, Сайынды іздеп қатыны мен шешесі жөнеледі. Сайынның екі баласы – Күйікбай мен Бөкенбай «әкемді

тауып бер!» деп Қобыландыға жөнеледі. Қатыны мен шешесі бір биік төбенің түбінде жатқан Сайынды тауып, қасындағы суға әкеп, денесін жуып, қатынының ала келген «аюдың ақ дәрісін» жараларына сеуіп, Сайынды тұрғызып алады. Үшеуі тынығып далада жатқанда, ізімен келген қалмақ қолы үшеуін қамап алады. Үшеуі тез аттарына мініп, Сайын шешесі мен қатынын ертіп, қамаған қалмақты жарып өтеді. Қалмақтар шешесі мен қатынын ұстап қалады. Ащы дауыстарын естіртіп Сайын қайта оралсын деп, шешесі мен қатынын қинайды. Екі әйел ойбайлап, Сайынға: «Келме, келме, біз-ақ өлейік!» – дейді. Сайын болмай қайта оралып, қалың қалмақпен соғыс салады. Қалмақты жеңеді.

Ол екі арада Қобыланды батыр қол жиып Сайынның екі баласы Күйікбай, Бөкенбаймен келіп қалмақ елін шабады. Қалмақ елін шауып келе жатқан Қобыланды қосына көз ұшында келе жатқан бір қараны көріп, «Кім екенін біліп кел!» – деп Қобыланды Сайынның баласын жібереді. Келе жатқан Сайын екен. Баласымен танысады. «Қобыланды атаннан сүйінші сұра!» – деп Сайын баласын Қобыландыға шаптырады. Қобыланды сүйіншіге Тайбурылды береді. Сөйтіп, қуанып елдеріне келеді. Елге келген соң Қобыланды Күйікбай мен Бөкенбайға батасын беріп, Сайын екеуі, «Енді жауға аттанбайық» десіп жатады. Күйікбай мен Бөкенбай батыр болады. Жел жақтарынан жау жүрмейтін болады...

ЕР САЙЫННЫҢ ӘНГІМЕСІ ТУРАЛЫ

Сайын болған адам ба, жоқ, болмаған адам ба, тарихи мағлұматтарда белгісіз. Бұл тек қара күш үстемдік қылған жаугершілік надан замандағы дәріптелген батыр. Кімнің қара күші артық болса, сол үстемдік қылған надан заманда, шокпар санасқан, білек күшін санасқан заманда өзгеден қара күш, қайраты үздік артық адамдар қалай дәріптелгенін бұдан бұрынғы әңгімелерде айттық. Сол қара күш билеген замандағы үстем таптын қасиеттеген сыпаттарының бәрін әкеп дәріптеген адамдарға қалай жапсыратындығын айттық. Және бұдан бұрынғы әңгімелерде, ондай, қара күшпен қайраты басым болған адамдарды дәріптей келе, дәріптеуді шектен шығарып жіберіп, олардың туыстарын да өзге жұрттың туыстарындай қылмай, «кереметті», «әулиелі» қылып та әңгімелейтін дегенбіз.

Сондай-ақ, Ер Сайынның туысы да «ең қасиетті әулие», Баба Түкті Шашты Әзіздің әкесі Бабай Омардың шарапатымен болады. Сайынның атын да сол әулие қояды.

Сайынның әңгімесіндегі талқыларлық бір мән – байлық жайты мен білек күшінің жайты. Білек күші жоқ байы қандай, ал сол білек күші жоқ байға білек күші бітсе қандай болады – міні, «Ер Сайынның» жырында сол екі жайтты қалай әңгімелеген, соған келейік.

Әңгіменің айтуында, Сайынның әкесі Бозмұнай «шіріген» бай болады. Бірақ ұлы жоқ, сондықтан шіріген бай болса да жұртты қорқытарлық оншалық күшті емес болады. Баласы жоқ болған соң, оны малшы құлдары да сабайды. Зорлық көргенде ара тұратын Бозмұнай байдың ешкімі болмайды. Зарлап жүрген Бозмұнай «әулиенің шарапатымен» балалы болады. Баласы Сайын біреу болса да мыңға төтеп беретін болады. Сайын жай мықты емес, тентек мықты болады... Сайынның мықтылығы, тентектігі сондай, оның ешкім бетіне келе алмайды. Бұрын әкесін байлап қойып сабаған тоқсан құлы мұның бетінен қорқып, «әкесін сабағанымызды естісе, бұл бізді ондырмас» деп қашады. Әкесін сабағандарын бұрын білген болса да үндемей жүрген Сайын, енді қашқан малшы құлдарын қуып, жеткен жерінде, жалынғандарына қарамай, бәрін де қырып тастайды. Бірақ бұларды өлтіргенін Сайын ешкімге айтпайды:

Сайынның зорлығы сондай:

...Атын тащап мінгенде,
Алты қырлы ақ сүңгі
Оң қолына алғанда,
Қындағы алтын ақ болат,
Ай беліне шалғанда...
Лйдынды болып туған соң, –
Қарабай қорқып қаз болды,
Қайыршақ қорқып саз болды.
«Сайын келді» дегенде, –
Тоқсандағы кемпірлер,
Қысылғаннан қыз болды,
Ақпаңдағы алты ай қыс, –
Атқа мінсе, – жаз болды.
Сайын келді дегенде,
Тоқсандағы шалдарың,
Қырық күн шілде болғанда,
Төсектеп басын көтермей,
Төбесі жидіп таз болды... –

дейді.

Баласы Сайын мұндай болған соң Бозмұнай бұрынғы жуастықты тастап, дүрдиіп алады. Баласына айттырып әперуге ноғайлыдан қыз таңдап, ешкімнің қызын ұнатпайды. Сонан соң оған жұрт айтады: «Енді саған ұнарлық бір-ақ байдың сұлуы бар:

...Қырды жайлап шет конған,
Дұшпанына бет болған,
Айттырғанға бермеген,
Мұндай теңі келмеген,
Айтқанына ол берсе,
Сені «адам» – ол десе, –
Көбік байдың үйінде,
Беті желге тимеген,
Езу тартып күлмеген,
Бөтен үйге енбеген.
Аю Бике сұлуы, –
Қолаң кара шашы бар.
Қырғауылдай керілген,
Уылжыған тамақтан
Ішкен асы көрінген,
Күнге шықса, бетінен
Күн сәулесі білінген, –
Лайық сұлу балаңа, –
Қорықпай жүріп барсаңыз,
Шамаң келсе алсаңыз!...» –

дейді.

Бұрын Сайын тумай жүргенде «бейшара» болып жүрген Бозмұнай, енді Аю Бикедей қызы бар Көбікті бай сынды шет жайлаған мықты-дүр байдың қызын сұрай келгенде де өлшеусіз дүрдендікпен келіп тұрып, құлқын сәріден атынан түспей, қабағын түйіп тұрып қызды сұрайды. Есік алдында сөйлесе қалған Көбіктінің жігітіне ұрысып:

...Көбікті үйде бар болса,
Қызын ап шықсын, көремін! –
Лайық болса балама,
Айттырып алып беремін...
Шакырғанға келмесе, –
Айтқаныма бермесе, –
Тура кейін қайтамын
Тентек туған Сайынға,
Бара сала айтамын!.. –

дейді.

Көбіктің жігіті үйіне кіріп:

...Шапшаң енді, Көбік, түр!
Өзірейіл тажал ма,
Мұнан жаның қалар ма?
Ноғайлының Бозмұнай
Сарайыңа келіп түр!
Келмес елі қасына,
Сарайдың бүйітін басына, –
Ер Сайынға сеніп түр!.. –

лейді.

Оған Көбікті ашуланып:

...Шауып алса, мал да көп,
Үйден алса қыз да көп,
Сайындай тентек ұл да көп...
Еңсеп келген Бозмұнай, –
Үйден сусын берменіз, –
Адам екен демсіз!.. –

лейді.

Сонан соң Бозмұнай бұрынғысынан да бетер дүрдііп атының басын бұрады.

...Бү барғаннан, бармасам.
Бү бермеген қызыңды
Ат көтіне салмасам!
Еркегінді қырмасам,
Жұрт көргендей қылмасам, –
Бозмұнай боп жүрмейін,
Шәріме есен кірмейін!.. –

деп бұрқырайды. Сонан соң шаһардың ханы қорқып, Көбіктіге келіп, Көбіктіні көндіріп, қызын Сайынға бергізеді.

Сөйтіп, ұлсыз бай болып жүрген уақытта Бозмұнайды «зарлы», «сасық» бай қылады. Малай құлдарынан таяқ жегізеді. Ал Сайын сынды қара күш иесі сотқар ұлды болғаннан кейін Бозмұнайды «мықты», дүр, даракы, сотқар қылады.

Міне, шокпардың күші, найзаның ұшы заң болған, қара күш үстемдік жүргізген жаугершілік заманындағы, ұлсыз бай мен жұрттан қара күші асқан сотқар балалы байлардың қалыптарын әңгіме осындай қылып суреттеген.

Онан соң, екінші бір жағы, бай мен малшы, құлдардың тап жігі де, тап жаушылығы да әңгімеде айқын көрінеді. Ерте заманнан екі таптың бір-біріне жау екендігін көрсетеді. Токсан құлдың Бозмұнайды сабауы, тоқсанының Сайыннан қашуы, Сайынның тоқсанын да жалынғандарына қарамай қырып тастауы – екі таптың күресін көрсетеді. Бірақ ол замандағы күшті үстем тап – батырлар, байлар, хандар, билер табы болғандықтан, малшы құлдарды, әрине, батыр женеді.

Онан соң, әңгімеде Сайынның әкесі – саран, ақымақ, дарақы, сасық бай болып көрінеді. Сайын – Қобыланды, Тарғын тәрізді батыр емес, жұрттан асқан қара күшке, жұрттан асқан байлыққа мастанған, дарақы, әңгі байдың тентек, сотқар ұлы екендігі айқын көрінеді.

Дарақы байдың жұрттан малы да, қара күші де асқан сотқар ұлының бетіне ол заманда кім келе алған!.. Әңгімеде Сайынның бетінен қорқып «тоқсандағы кемпірлер қыз болды. Токсандағы шалдар қорқып бүркеніп жататындықтан таз болды...» дейді.

Бетіне жан келмейтіндігі сол, Сайын жылқысын елсізге салып жау тілейді. Оған жау да жуымайды:

...Жакын жатқан жылқыны,
Айшылықка айдалы.
Елдің киыр шетінде,
Дүспанның жүрер бетінде,
Қарауылды салады.
Күні-түні Алладан,
Жау тілей береді;
Қайда кеткен алаштың
Найза ұстаған батыры?
Тап менің тұсымда
Еркегі мүлдем таусылып,
Қалған ба жұрттың қатыны?.. –

дейді Сайын.

Тіпті адам былай тұрсын, Сайынның бетінен хайуандар да, жаратылыстың түрлері де қорқушы еді дейді. Сайыннан:

...Қарабай қорқып, қаз болды,
Қайыршақ қорқып, саз болды,
Ақпан қорқып, жаз болды, –

дейді.

Жұрттан малы асқан дарақы байдың жұрттан кара күші асқан сотқар ұлының сыпаттары «тәуір» айтылған...

Ал «Ер Сайын» жырының сарын күйі белгілі, сол дәуірдегі үстем таптың, үстем сананың екпінді сарын, күйімен құрылған. Жырының сөз жүйелері, сөз құрылыстары, тіл кестесі, сурет салыстары, «Кобыланды батыр» мен «Ер Тарғынның» жырлары-нікінен төмен.

«Ер Сайын» жырының толығырақ жазылғаны, — сол Радлов жинағындағысы, бірақ оның өзінің жаңылыс жазылған сөздері, қалып қойған сөздері көп.

ҚАМБАР БАТЫР ӘНГІМЕСІНІҢ ҚЫСҚАША МАЗМҰНЫ

Ертеде он екі баулы өзбек-ноғайлыда Әзімбай деген бай болыпты. Әзімбай өзбек-ноғайлының жалпақ еліне даңқы шыққан бай екен.

Әзімбайдың алты ұлы бар. Назым деген елден асқан сұлу, кербез қызы бар екен.

...Қыз Назым шықты бұраидап,
Он сегіз толған жасына,
Кәмшат бөрік келісіп,
Бірлиант қойды басына.
Қара мен төре қайғырды, —
«Болса деп, бізбен ашына!»

Көп ел Назымға ынтық болды. Талай мырза мен бағылан қызығып, қызды алғысы келді. Бірақ ерке қыз ешкімді теңсінбеді. Бір күні Әзімбай: «Қызымды таңдаған адамына қосам, дәмелі адамнан ешкім қалмай жиылсын» деп жар шашты.

Барлық ел тайлы-таяғы қалмай, айтылған күніне, белгілеген жеріне жиналды. Жиылған жұрттың бәрі қыздың алдынан біріндеп өтті. Бірде-бірін сұлу жақтырмады: қыздың көңіліне алған жігіті бар еді.

Ноғайлыда «алпыс үйлі арынды, тоқсан үйлі тобырлы» кедей ауыл бар еді. Солардың ішінде Әлімбай дегеннің кара қасқа тұлпарлы Қамбар деген қайратты баласы бар еді. Қамбар өзі аңшы, мерген, өзі мықты батыр жігіт еді. Қамбар кара қасқа атының терін кептірмей, дамыл алмай аң аулап, азғана ағайыны, — «алпыс үйлі

арынның, тоқсан үйлі тобырдың» аш-арығын асырайтын еді. Назым сұлудың алдынан өтуге шақырған жиылысқа ол бармаған еді. Жұрт жиналғанда Назым сол Қамбарды көрмек еді. Сыртынан құмар болып жүрген жігіті келмеген соң қапа болып, қыз үйіне қайтты. Қыз Қамбарды кездестіргісі келіп ынтық болып жүрді. Тоқсан үйлі тобыр-кедей ағайынының аш-арығын асырап, дамыл алмай, Қамбар ер аңмен, құспен бола берді:

...Дабыл қағып, сұңқар сап,
Болмаған күні мыңын ап,
Көлдегі құсты тауысты.
Сүңгіген суға үйректер,
Жасырынып қалды азы,
Паналап биік қамысты...
Күмістен тағып қарғысын,
Соңына ертіп тазысын,
Ау қылып Қамбар шығады.
Қасындағы құмайы,
Таңынан тартып талайын.
Таутекенің жығады.
Айрылады жыртылып,
Киік пен жатқан құланы.
Ат бетіне қарамай,
Ақбөкенді жосытып,
Айқай салып қуады.
Найзамен өзі шабактап,
Тазысы жетіп тамақтап,
Қасап сойған ешкідей,
Қан сасытып қырады...
Шекесінде Қамбардың
Бар екен алтын тұлымы, –
Сұрап алған құдайдан,
Әлімбайдың құлыны!..

Қамбардың алмаған аңы болмады. Бір күні қалың ағаштың ішін аралап келе жатып, тұмсығынан қан ағып жатқан бір үлкен торайды көреді. «Бұл қалай?» деп, жан-жағына қараса, бір үлкен жолбарыс шөкесінен түсіп шабайын деп жатыр екен. Қамбар жолбарыспен айқасып, айбалтамен ұрып өлтіріп өңгеріп, аулына әкелді. Ертеңінде сұңқарын алып, һуддін көлін жағалап келе жатып, Әзімбай байдың ауылының үстіне тура келді.

...Қырындап өтіп барады,
Сұңқарын тұтып бетіне.
Жағалай құлын байлаған,

Теңіздің бойын жайлаған,
Қыз Назымның аулына
Үстіне түсті күзері.
Мұны көріп Қамбардың
Жокшылық кірді есіне:
«Қымызы бар деп ақ үйдің,
Түссемін барып несіне?»
Қырындап өтіп барады,
Сұңқарын тұтып бетіне. —
Қара қасқа тұлпары,
Жердің тартып танабын,
Алшаңдап басып, асықпай,
Ауылдың шықты шетіне...

Қамбар ауылға түспей өтіп бара жатқанда, үйден шығып Назым сұлу бұралып қарап тұр еді. Қамбар қарамай кеткен соң «аһ» ұрып қапаланып, құса болып үйіне кірді...

Біраздан соң жеңгелерін жиып, жіп иіртіп тез өрмек құрдырды. Өрмектің бір жақ басын көлге, бір жақ басын үйге жеткізіп құрғызып, Қамбардың жолына жібек өрмектен бөгет салды. Сөйтіп, қасына тегенемен қымыз келтіріп қойды.

Қамбар үйрек пен қазды қара қасқа атқа теңдеп, көл жағалап қайтып келе жатып, алдында бөгет болып құрылған қыздың өрмегін көреді.

...Көрінеді Назымның
Алдына өрмек құрғаны,
Қамбар айтты өзіне:
«Осыған көңілім бөлініп,
Ұмытып кетсем жұртымды, —
Құдайдың, деді, ұрғаны!»
Мәлім болды батырға,
Өнер істеп Назым қыз,
Қыздырмақ үшін тұрғаны...

Қамбар қызға қарамай, өрмектен қара қасқа атты қарғытып өте шықты. Назым ыза болғандықтан, қылышпен өрмегін турап тастады. Жылдам Қамбарды шақырды. Қамбар, атының мойнын бұрып, қызға қарады, қыз мына сөзді айтты.

...Қайырылмай қайда барасың,
Хан сүйекті, Қамбар-ау?
Қабағы катып шаршапты,
Қара қасқа атың мойнында,
Өкпе-бауыр жал бар-ау!

Арызыма құлак сал,
Ақылың болса аңғар-ау!
Шөлдесен, сусын ішсейші!
Біздің үйге түссейші, —
Қайнатулы шай бар-ау,
Сары аяқта бал бар-ау,
Жатып тұрып кетуге,
Күткендей бізде жәй бар-ау!.. —

дейді.

Сонда Қамбар сөйлейді:

...Ағайыным тауысты
Қара аттан басқа малымды,
Сыртым бүтін, іш түтін, —
Білмейді ешкім әлімді.
Жолдас қылды құдайым,
Кедейлік деген зәлімді,
Кой бағу қолдан келмейді,
Ат үстінен соғыс қып,
Жемесем тауып нанымды.
Аш бөрідей жалақтап,
Қинады жоқтық жанымды.
Ұядан жаңғыз баламын,
Құс етін беріп бағамын,
Үйдегі екі көрімді.
Оған да назар саламын.
Қабатыма аламын
Алпыс үйлі арынды.
Сеніменен ойнасам, —
Айналар ісім қиынға.
Айыпқа мені бұйырма!
Айтамын, Назым, зарымды!.. —

дейді.

Назым Қамбарға бар сырын айтты: «Талай байдың баласы бар. Ешқайсысын саған тең көрмеймін. Сен, жұртқа тұлға болғандай, бөтен туған бала едің. Сол себепті сені қаладым. Ауылға қон!..» — дейді.

Қамбар: «Жоқ, сен шалқыған байдың қызысың. Мен кедеймін, мен сенің теңің емеспін:

...Іздегенің асылық.
Мен емес таңдап тиерің, —
Ыңырсатып байлаған,
Көшкенде топтап айдаған,
Мастығы шығар бисің!

Байларды шалқар көл қылған,
Кедейді құла шөл қылған.
Жарлығы күшті иенің...» –

дейді.

Екеуі сүйтіп сөйлесіп тұрғанда, қыздың бір ағасы көріп, қарындасының жалғыз атты кедей жігітпен сөйлесіп тұрғанын намыс қылып, інілерін шақырып, жиылып келіп ашу қылысады. Жанжал шығармақ болады. Қамбар жөнөп кетеді. Назымның ағаларының ішіндегі ақылдысы – Алшораз, ағаларының Қамбарды кемсінгендерін теріс көреді: «Қарындастарыңды ноғайлының батырынан артық кімге бермексіңдер. Малға мастанбандар:

...Едіреңдейсің бәрің де,
Пісіріп нанды деміңе.
Екіталай егесте,
Ат құлағы тенессе,
Паналарсын тығылып
Осының барып жеңіне...
Ағайынмен үйлесіп,
Назымжанды қосайық,
Қаласа құдай теңіңе...» –

дейді.

Алшораздың бұл сөзін Дараз мақұлдайды:

...Ойлағанға кідіріп,
Осы екен істің мақұлы,
Кекті болып кетпесің,
Ноғайлының батыры,
Азулымен өшікпесің, –
Тигізер зиян ақыры... –

дейді.

Сонан соң Әзімбайдың өзге балалары басылады. Ноғайлы-өзбектің жауы – қалың қалмақ бар екен. Соның Қараман деген ханы Назым қыздың жөйін естіп, қалың қолмен келіп елді қамап, «қызын берсін» деп Әзімбайға, жаушылыққа кедей ұлы Келмембет деген адамды жіберді.

Келмембет жаушының қыз әкесі Әзімбайға айтқан сөзі:

...Арызымды айтамын,
Көтерсең менің назымды,

Саусағы алтын сұңқарға,
Ілдірейін деп келдім,
Көлдегі үйрек, қазыңды.
Алтайы қызыл түлкіне
Қосайын деп ойлаймын,
Құмай жүйрік тазымды.
Тікпекке ақ үй сұраймын,
Ел конбаған сазыңды...
Исі жұртқа жайылып,
Піскен аңқып түйнегің,
Қолына өткір кездік ап,
Ортасынан тіледі.
Жемекке әркім әуес қып,
Көрмей-ақ сырттан біледі.
Қанатты қара бүркітім
Асыраған әлпештеп,
Акқуыңды іледі.
Төс етінен тояттап,
Кеудесіне мінеді.
Дос адамың қайғырып,
Дұшпаның қатты күледі.
Осы айтқаным болмаса,
Тұғырға сұңқар конбаса,
Ноғайлы елің бүледі...
Бұғалық салып мойнына,
Жуастырып қайтамын,
Асауыңды үйретіп,
Азулы арлан бөріме.
Жегіземін құйрығын,
Бағланыңды сүйретіп,
Тістемін тамағын,
Қабырғасын күйретіп.
Ақ сапты болат найзамен,
Шанышқызамын түйретіп.
Қырғауылдың қызығын,
Көрейін деп мен келдім,
Шеңгелдетіп мойнынан,
Лашын құсқа жүндетіп...—

Әзімбайдың балалары бұл жұмысқа намыс қылып, Келмембеттің құлақ, мұрнын кесіп, сабап-сабап қоя берді. Сөйтсе де, қалмақ қолынан ел қорықты. Жиылған жұрт ақылдасып, қалмақ ханына қарсы шығуға Қамбар батырды шақырмақ болды. Қамбарға жөн айтарлық кісілерді жіберді. Елді жаудан құтқарып, Назым қызды алсын деп Қамбарға тілек қылды. Қамбар Әзімбайдың балаларына өкпелеген болса да, ел үшін атқа мінді. Қараманның қолына келеді. Қалмақтың ханы Қараман жаушысын қорлағаны үшін, ноғайлыны шаппақ болып отыр екен.

Қамбар келіп сөйлескен соң, сөзге ерегесіп, сол арада жекпе-жекке шығысты. Қамбар батыр Қараманды жеңіп өлтірді. Сонан соң қалмақ қолы Қамбарға жабылды. Қырғын соғыс болды. Бірнеше күн соғысып, Қамбар қалмақты қырды.

Сонан соң, ноғайлы той қылып, Назымды қаншама жасау жиһазбен ырғап-жырғап Қамбарға қосты...

КАМБАР БАТЫРДЫҢ ӘНГІМЕСІ ТУРАЛЫ

Жаугершілік уақыттарында батырлардың қадірі асып, сол батырлардың үстемдігі жүрсе, жаугершіліктен шолалау кездерде билердің қадірі асып, солардың үстемдігі жүрген деп едік. Малы көп байлардың жаугершілік заманда күш қылатыны батыр болса, тыныштық болыңқыраған кездегі күш қылатыны билер болған. Сол ретпен келе, заманның жаугершілігі саябыр болған сайын, байлардың батырларды керек қылуы да азая берген. Заман тыныштықта керек қылмаған батырларды, тек, жаугершілік, шабыншылық болып қалған кездерде іздеп тауып, сондай кездерде батырлардың үстемдігі, «қадірі» қайта көтерілетін болған. Заманның жаугершілігі шола болып, тыныштық тұрмыс қанатын жайыңқыраған кездердегі батыр кедейден шыкса, ондай батырлар тыныштық уақытта «күнелту» үшін қара күшпен, қайратпен жалғыз жүріп кәсіп істейтін болған.

Өзінің қара күшінің, қайратының басымдығымен, жабайы жұрттың қолынан келе бермейтін кәсіпті істеп жүрген батыр жігіттер, заман жаугершіліктен шолалау болған кездерде де жұрт әңгімелерінде мақтаулы болған. Заманның тыныштық кездерінде де қайратының, қара күшінің үздік басымдығынан, жабайы жұрттың қолынан келмейтін кәсіпті істеп қайрат көрсетіп жүрген жігіттер де «жұрт аузына ілініп» мақтау алатын.

«Міні, жігіт болсаң, ер болсаң, осындай бол!..» дегенде, «үлгі» болған.

Тыныштық замандағы ондай мықты, қайратты жігітті жұрт мақтап үлгі қылғандығын және байлар, тыныштық кездерде, кедейден шыққан батырларды керек қылмай, тек жаугершілік уақыттарда ғана, өздерінің мал мен басына қауіп-қатер келгенде ғана керек қылып, іздеп табатын болғандарын, мына «Қамбар батырдың» әңгімесі айқын көрсетеді.

Қамбар, ел бейбіт тіршілікте отырған уақытта, өзінің аш-арық ағайындарына жәрдем қылып, дамыл алмай аң аулап, аңды топырлатып әкеліп, аш-арық ағайындарын асырайды. Елсіз тоғайларда аң аулап жүргенде, Қамбарға жолбарыс та кездесіп, шабады. Қамбар, өзіне шапқан жолбарысты да өлтіріп, аулына алып келеді. Қамбардың қайратына жұрт сүйсінеді. Қамбарды жұрт мақтайды. Жастарға Қамбарды үлгі қылады: «Міні, жігіт болсаң, ер болсаң, осындай бол!..» дейді. Жұрт мақтап әңгіме қылған Қамбарға Әзімбай тәрізді салтанатты байдың ерке, кербез қызы да ынтық болады.

«... Жұрт мақтаған жігітті – қыз жақтаған» дегендей, Әзімбай байдың Назым сұлуы Қамбардың сыртынан құмар болады. Қамбарға қыздардың елтуі, жұрттың оны мақтауы сондай, «Қамбардың тұлымы алтын екен» деп әңгімелейді.

Бірақ жабайы жұрт Қамбарды мақтағанмен, қыздар оның сыртынан ынтық болғанмен, бейбіт уақытта, желін шалғынға көсіп байлап, ақ ордада отырып сапырып ішкен қымызға есірген Әзімбайдың әңгі ұлдары, «жалғыз атты кедей» деп Қамбарды менсінбейді. Қамбар да Әзімбай байдың ауылының үстінен өтіп жүргенде, байдың үйіне түспейді. Қамбар да байдың сұлу қызына, сапырылған қымызына қызықпайды.

Әзімбайдың алты ұлының ішінде ертеңгісін ойлаған ақылы бар бір-екеуі ғана Қамбарды ішке тартқысы келеді...

Тек Әзімбай байдың ауылын қалмақ тәрізді жау келіп қамағанда ғана, Әзімбайдың ақылгөйлері Қамбарды керек қылып, Қамбарға сый алып шабады.

Қамбар билер дәуіріндегі үстем таптың санасынан ақырында аса алмайды. «Жат рулы, бөтен дінді жаудың» елді қамаған себебімен, елдің намысын айтқан билердің сөзінен шықпағандықтан ғана Қамбар Әзімбайдың қызы мен қымызын алып шығады...

Ақыры, сөйтіп келіп, билер дәуіріндегі үстем сана, Назым сынды кербезді Қамбар сынды батырға әкеп қосады...

Ер Сайын мен Қамбар батырды салыстырғанда, әңгіме Сайынды даракы байдың ұлдарынан шыққан, бет зәрінен жұрт түршігетін батыр қылып көрсетсе, Қамбарды ағайынның аш-арығына қайырымшыл, құрбыға, үлкенге кішіпейіл, кедейден шыққан батыр қылып көрсеткен...

Онан соң әңгімеде Қамбардың «түбін» ноғайлы дейді. Әзімбай байдың елін, біресе өзбек, біресе ноғайлы дейді. Біресе тіпті қазақ

деп те айтады. Бұл – қазақ атаулы елдің және жалпы түрік елдердің тарихымен біраз таныс адамға түсінікті жәйт. Оны бұдан бұрынғы бөлімдерде де айтқамыз. Қазақ атаулы ел бұрын «ноғайлы» да атанып жүрген, «өзбек» те атанып жүрген...

Қамбардың жыры ел арасында көбірек айтылған жыр. Осы соңғы заманғаша көп жырланып келді. Сол бертінгі заманның жыршылары қоспаны көп қосқан тәрізді. Жырдың ішінде бертінгі заманның сөздері көп. Баспаға басылып шыққан біздің қолымыздағы Қамбар жыры түгелімен жазылып алынған жыр емес. Ел арасындағы айтып жүрген Қамбар жыры, бұл баспаға басылып шыққанынан әрі толық, әрі әдемі болатын. Қамбар жырының ішінде қара өлеңмен де айтылып кететін сөздері бар. Жырдың жалпы сарын күйі белгілі, жаугершілік замандарының екпінді, жүйткіген сарын күйімен құрылған.

Жырдың жақсы суретті тізілген кесектері аз емес. Мысалы, Қамбардың сұңқарын қолына қондырып, қара қасқа атты жайтандатып, Әзімбайдың ауылына бұрылмай жанап өтіп бара жатқанын, ақ ордадан шығып Қамбарға көзін сүзіп Назым сұлудың қарап қалғанын жырда тым шебер суреттеген:

...Құралайдың терісі –
Тай жақысын киесі.
Садаққа салған октай боп,
Тұлпарға тола мінеді.
Қаршығасын көтеріп,
Көліне һүттің жөнеді...
Қырылдап өтіп барады,
Сұңқарын тұтып бетіне.
Қара қасқа тұлпары
Жердің тартып танабын,
Алшандап басып асықпай.
Ауылдың шықты шетіне...
Бұлттан шыққан айға ұсап,
Түр еді Назым нұрланып.
Атлас көйлек үстінде,
Ақ ордаға сүйеніп...
Шыбықтай белі бұралып,
Ордаға барып кіреді.
Боз жорға аттай ырғалып,
«Аһ!» ұрғанда сұлудың
Жүрегі кетті тырнанып,
«Ақша бстім, япырым-ай,
Қалды ма, деп, қарайып?»
Жар айнасын қолға алып,

Сұңқардай көзі сүзіліп,
Жыламай көңілі бұзылып,
Айнаға көзін тұр салып...

АЛПАМЫС БАТЫР ӘНГІМЕСІНІҢ ҚЫСҚАША МАЗМҰНЫ

Алпамыс батыр әңгімесінің кітапша болып басылып шыққанынан біздің қолда екі түрлісі бар. Бірі — 1899 жылы Қазанда басылып шыққаны. Екіншісі — 1922 жылы Ташкентте, Дибаяв жинағаннан басылып шыққаны.

Менің ел аузынан естіген Алпамысым мұның екеуінен де толық еді. Бұл қолдағы екі кітапшаның 1899 жылы Қазанда басылып шыққанында Алпамыс Тайшы деген қалмақ ханы алып кеткен жылқысының соңынан қуып барып, бірсыпыра қиыншылықтан соң еліне қайтып келсе, Ұлтан деген асыранды ағасы, мұның әке-шешесін, баласын құл қылып, Алпамыстың қатынын алайын деп жатады...

Ал 1922 жылы Ташкентте басылып шыққанында, Алпамыс қалмақ еліне көшіп кеткен Байсарының қызы Гүлбаршын атты «қалындығын» іздеп барып, Гүлбаршынды қалмақ ханы алайын деп жатқанының үстінен шығып, Гүлбаршынды алып қайтады.

Міні екі кітапшада Алпамыстың екі түрлі жорығын айтады.

Менің ауызша естігенімде, бұл екі кітаптағы әңгімелеген екі жорықты қосып айтатын еді.

Енді сол екі жорығын қосқандағы Алпамыстың әңгіме мазмұны, қысқаша мына төмендегі:

Бұрынғы өткен заманда, Жиделі Байсын жерінде, Қоңырат деген елінде, Байбөрі деген бай бар еді. Байбөрі малға бай, бірақ бір балаға зар еді. Байбөрінің Құлтай деген немере ағасы бар еді. Оның да баласы жоқ еді.

Байбөрінің әкесі Құлтай және Шыныбай деген үшеуі бір тума еді. Шыныбай қатынымен өлген еді, оның Тортауы деген жалғыз ұлын Құлтай асырап алған еді.

Байбөрі баланың жоқтығынан зарлап жүргенде, Құлтайдың «аяқ салған тезекші күнінен» бір ұл туды. Байбөрі қуанып, той қылып, балаға Ұлтан деген ат қойып, асырап алды. Ұлтанның тұрпаты сүйкімсіз болып ер жетті. Ұлтанның Байбөріге тілі тиетін болды. Байбөріні «қубас шал» дейтін болды. Байбөрі бұған наза-

ланып, «бүйтіп қорлық көргенше қаңғырып өлейін» деп қолына таяқ алып қаңғырып кетті.

Әулиелерден әулие қоймай қыдырып жүріп, Баба түкті Шашты Әзіз деген әулиеге келіп түнеді. «Құдай тілеуін беріп, әулие жәрдем бөліп» бір ұл, бір қыз берді. «Ұлдың атын Алпамыс, қыздың атын Қарлығаш қой» деді. Байбөрінің қатыны буаз болып ұл тауып, атын Алпамыс қойды. Бір жылдан соң қыз тауып, атын Қарлығаш қойды.

Қоңырат ішінде Шекті деген елде Байсары деген бай бар еді. Оның Гүлбаршын деген қызы бар еді. Соған құда түсті.

Бір күні отырып екі бай кеңесіп, «кәріліктің алды, жігіттіктің соңы болсын» деп ат жаратып, бір тойда көкпарға шапты. Екеуі көкпарда жүріп жанжалдасып қалып, Байсары бай Байбөріден зорлық, қорлық көрді. Байсарының руы аз еді.

Содан Байсары назаланып, «Байбөрі байға қызымды бермеймін» деп, ерте тұрып, алты айшылық, қырық күншілік қалмақ Тайшы ханның еліне көшті.

Қатыны Алтын: «Қалмақ еліне бармайық, қайтып елге барайық» дегеніне болмай, Байсары қалмақ еліне келіп кіріп отырды...

Байсарының қызы ер жетеді. Қалмақтың Тайшы ханына «Байсарының қызы сұлу екен» деген сөз жетеді. Тайшы хан Гүлбаршынды айттырып алмақ болады. Онымен таласа сол қалмақтың Қаражан деген батыры да Гүлбаршынды алмақ болады. Екеуі бір жаушы жібереді. Байсарыға жаушылар келіп, «Хан десен қызынды Тайшыға бер, батыр десен Қаражанға бер!..» — дейді.

...Екі тектің баласын
Ептемекке келгемін.
Ептестіргем елшіден,
Жауластырмақ жаушыдан.
Құсқа шыққан аушымын,
Сізде қыз бар, бізде ұл, —
Қызыңа келген жаушымын!
Белеудің жалын өресің,
Қоңыраттан шыққан төресің,
Тайшыдан келген тоғызбыз,
Қаражаннан тоғызбыз,
Патша десен — Тайшыға,
Батыр десен — Қаражанға, —
Ықтиярың, Байсары,
Баршыныңды бересің!..

Әкесі келіп, бұл хабарды қатыны мен қызына айтады. Гүлбаршын өзі шығып қалмақтың жаушыларына жауап береді. Алты айға мәулет сұрап шарт қылады. «Алты айдан соң, қырық күншілік байрақты бәйгі болсын. Сол қырық күншілік байрақтан кімнің аты озып келсе, соған тиемін!» – дейді. Қалмақ та бұған көнді. Бірақ «қызды мен аламын, мен аламын...» деп Қаражан мен Тайшы хан бірімен-бірі үлкен қырғын соғыс қылады.

Алпамыс «ала бүркіт қабақты, алма мойын сабақты» болып он жасқа келді. Өзі үздік күшті болды. Бір күні ойнап жүріп қойып қалғанда бір кемпірдің баласы өліп қалды. Кемпір:

«... Ей, Алпамыс, жұрттың баласын өлтіргенше, қайратың тасып бара жатса, ана қалмаққа қашып кеткен қалыңдығыңды іздеп алсайшы!..» – деді. Алпамыс мұны бұрын естіген жоқ екен. Енді шешесінен сұрап біліп, қалыңдығын іздемек болды. Жылқыға келіп, Құлтай атасынан лайықты ат сұрады. Құлтайдың Алпамысқа құлынынан сынап, арнаған бір шұбары бар еді. Оны Байшұбар деуші еді.

Байшұбар: «Өзімді кім ұстай алса, сол мінеді» дейді екен.

Құлтай атасы айтты. «Осы жылқыны үстіңнен айдап өткізейін, өзіңе таңдағаныңды ұстап мін!» – деді.

Алпамыс бар жылқының ішінен құрық тимеген Байшұбарды таңдап ұстап мінді. Қалмақ еліне жүріп кетті.

Алпамыс қалмақ еліне таянғанда, банағы, Гүлбаршынға таласып соғысқан Қаражан қолы мен Тайшы ханның қолы жатқан жерге Алпамыстың дүбірі естілді. Қолды тарқатып, Қаражан өзі дүбірдің алдынан шықты. Алпамыспен кездесіп, жекпе-жек соғысты. Алпамыс жеңіп Қаражанды өлтірейін деп жатқанда, Қаражан: «Мені өлтірме, дос болайық, мен енді мұсылман болдым!» деді. Екеуі дос болды. Алпамыс Қаражан досынікіне келіп жатты. Бес-алты күннен соң Қаражан Гүлбаршыннан сүйінші сұрап, Алпамыстың келгенін білдірді.

Гүлбаршын Қаражанның астындағы Байшұбарды таныды. Бұл атты Қаражан Алпамысты өлтіріп алған екен деп күйініп, аттың қасына келіп, атқа мұңданып мына жырды айтты:

...Мойныма тактым ділда бойтұмар.
Мен жыладым күні-түні зар-зар,
Апаң сенің шырайыңнан айналсын,
Қапыда өліп, олжа болған Байшұбар!
Мен жыладым көзле жасым көл болып,

Артым жапқан қолаң шашым жол болып,
Айналайын, олжа болған Байшұбар!
Қапыда өлді-ау иең сенің көр болып!
Қас-қабағым бестен туған ай еді,
Сұлтан аман деп көңілім жай еді.
Мөлдір көзім, айналайын Байшұбар!
Мен кеткенде қысыр емген тай еді!

Сонан соң, Тайшы ханның уәзірі Көкеманға барып айтты: «Алпамыс деген дәу келіп жатыр. Мені жеп қоятын. Әр күні тоғыз нар жейді. Әгерде, ашуланса, елді талқан қылатын!» – деді.

Көкеман қорқып, Тайшы ханға барып, жақында тұтқын қылып қамап қойған Байсары мен Алтын Шашты қамаудан босаттырды. Енді Қаражан Алпамыс хабарын Байсары мен Алтын Шашқа айтты. Олар да қуанды.

Содан қыздың қалмаққа берген уәдесін бұзбай, қырық күншілік байрақтан ат жарысатын болды. Алпамыстың Байшұбарына Қаражан мініп шапты. Қалмақтар Қаражанды жолда азғырып бақты, ол болмады. Жарысқа шыққанның ішінде Қаражанның баласы бар еді. Соның ақылымен, ат қайта шабатын жеріне барғанда демаламыз деп алдап Қаражанды ұйықтатып, қолын, аяғын байлап тастап, қалмақтар Байшұбардың төрт аяғына шеге қағып тастап кетті, 3 – 4 күннен соң «Қаражан оянып, әрең деп өз қолын босатып, пірдің жәрдемімен Байшұбардың аяғын босатып алып, үш-төрт күн бұрын шауып кеткен аттарды қуды. Шапқан аттарға келіп жетіп бөрінен озды. Тек өзінің баласы оздырмады.

Қаражан баласына жалынады. «Досымның аты озсын. Сен атыңның басын тарт. Саған Баршыннан да артық қыз алып беремін!» – дейді. Баласы болмайды. Сонан соң Қаражан баласын өлтіріп кетеді. Байшұбар бәйгінің алдынан келеді. Гүлбаршынды Алпамыс алады. Қалмақ ханы Тайшы Алпамысты шақырып алып палуандарымен күрестіреді. Алпамыс бәрін жығады. Сөйтсе де қалмақ соғыс қылады. Алпамыс қалмақты қырады. Сөйтіп, Қаражан екеуі Гүлбаршынға келеді.

Сонан соң Алпамыс Гүлбаршынды алып еліне келеді. Еліне келсе, бар жылқысын тағы да бір «гәуір қалмақ» алып кеткен екен. Алпамыс енді соған аттанып кетеді. Алпамыстың келе жатқанын «гәуір қалмақ» ханы түсінде көреді. Қорқып сасады. «Бұған кім айла табады?» деп жар салады. Бір кемпір ханға келіп: «Жалғыз қызынды тазша балама берсең, мен айла тауып, Алпамысты қолына әкеп беремін!..» – дейді.

Патша қабыл қылды. Кемпір ханның қызы Қаракөз айымды бас қылып қырық қыз алып, қырық отау алып, Алпамыстың жолына келіп отауларды тігіп қойып жатты. Бір күні Алпамысқа кемпір ұшырасты, жөн сұрасты. Кемпір жылап: «Қырық балам бар еді. Сенің жылқыңды алып келе жатқан қолмен соғысып, бәрін де жау қырып кетті...» — деді. Алпамыстың кемпірге жаны ашыды. Кемпір Алпамысқа: «Үйге түсіп қонақ болып кет!» — деп жабысқан соң, Алпамыс көнді. Кемпір үйіне Алпамысты алып жүрді. Алпамыс кемпірді үйіне шейін артына мінгізейін деп еді, Байшұбар кемпірдің жау екенін сезіп, тепкілеп мінгізбеді. Кемпір Алпамысты үйіне әкеліп, келін қылып қойған қыздарды Алпамысқа қызметке қойып, сыйлап, Алпамысты әбден мас қылып жығып, байлап ханға алып кеп берді. Хан Алпамысты зынданға тастатты. Алпамыс зынданда жеті жыл жатты.

Бір күні зынданның үстіне патшаның қызының серкесін бағып жүрген Кейкуат деген баласы серкелерін жайып жүр еді. Серкенің бірі зынданға түсіп кетті. Бала келіп, зынданда жатқан Алпамысқа: «Серкемді шығарып бер, әйтпесе зынданға тас атам!» — деді. Алпамыс: «Серкені мен азық қылайын, қайта, сен маған ылғи өстіп серкеңнен беріп жүр. Зынданнан шыққан соң мен сенің тілегеніңді беремін!» — деді. Бала үлкен бір тасты зынданға тастап еді, Алпамыс тасты қағып алып, қайта лақтырғанда, бала қатты қорқып қалды. Сонан соң бала ойлады: «Бұл зынданнан шықса, маған жәрдем қылуға әлі келерлік екен», — деп Алпамысқа күніне бір серкесін беріп жүретін болды.

Бір күні серке таусылды. Сонан соң Алпамыс Кейкуатқа аспап алғызып, сыбызғы жасап берді. «Ханның қызының жүретін жолына бұғып жатып сыбызғыны тарт. Хан қызы келіп көріп: «Мұны кім істеді?» деп сұрағанда, ханның қызына оңашалап айт!» — дейді. Кейкуат солай істеді. Ханның қызын Кейкуат зынданға алып келді.

Алпамыс қызға: «Сен мені зынданнан шығарсаң, сені мен алармын!» — деді.

Қыз: «Қалай шығарам?» — деді.

Алпамыс: «Менің Байшұбар атым қайда?» — деді.

Қыз: «Байшұбар ат темір үйде байлаулы», — деді.

Алпамыс: «Ендеше, менің шапанымды киіп барсаң, Байшұбардың өзі үйді бұзып шығады... Онан соңғы ақылын өзін тап!» — деді.

Қыз диуана болып Алпамыстың шапанын киіп келіп еді. Темір үйді бұзып шығып, Байшұбар ат Алпамыстың шапанын иіскеледі. Хан көріп: «Атты үйретіп бер!» — деп диуана болып келген қызына Байшұбарды берді.

Сонан соң қыз Байшұбар аттың беліне қырық құлаш арқан байлап, зынданнан Алпамысты шығарып алды. Зынданнан шығып Байшұбарға мініп, енді Алпамыс қалмаққа қырғынды салды. Қалмақты қырып, ханның қызы Қаракөз айымды өзі алып, өзге қырық қыздың сұлуын Кейқуатқа әперіп, Кейқуатты сол елге әкім қылды. Өзі сол елде бір ай жатып, сонан соң еліне қайтты.

Еліне келсе, әке-шешесін, Құлтай бабасын құл қылып малға салып, Алпамыс кеткенде іште қалған Гүлбаршыннан туған Жәдігер деген ұлын қозыға салып, Ұлтан Гүлбаршынды алмақ болып той қылып жатыр екен. Алпамыс, әуелі малдағы әкесі мен Құлтай атасына жолығып, сонан соң диуана болып келіп Гүлбаршынның тұсына «ау-жар» айтып, ақыры Алпамыс екенін білдіріп, Ұлтанды өлтіріп, «мал малданып, жан жанданып» өмір сүреді...

АЛПАМЫС БАТЫРДЫҢ ӘНГІМЕСІ ТУРАЛЫ

«Алпамыс батырдың» әңгімесі де, «Камбар батырдың» әңгімесі тәрізді ел арасында соңғы уақытқа шейін өзге жырлы, әңгімелерден көбірек жырланып келді. Сол, бертінгі заманның қоспасы, өзгертуі «Алпамыс» жырында тіпті көп. «Алпамыс» жырының тым көп айтылғандығынан, жырды созғылап, жыртып әкетіп, әңгімені қайтадан құраған іздері тым оғаш көрініп тұрғандай болады. «Алпамыс батыр» әңгімесінің қысқаша мазмұнын келтіргенде көрсеткеніміздей, «Алпамыс батыр» әңгімесі деп баспаға басылып шыққан екі кітапшаның 1899 жылы Қазанда басылып шыққаны — Алпамыс жылқысын алып кеткен қалмақ ханның еліне барып, кемпірге алданып, қалмақтың зынданына түсіп, жеті жыл жатып, қалмақтың серке баққан баласы Кейқуат пен қалмақ ханының қызы Қаракөз айымның жәрдемімен зынданнан шығып, қалмақпен соғысып, жеңіп, еліне қайтқанын, еліне келіп, әке-шешесін, ағасын, баласын құлданып, қатынын алайын деп жатқан, күңнен туған ағасы Ұлтанды өлтіріп, мал-мүлкін қолына алғанын әңгімелейді. Ал 1922 жылы Ташкентте басылып шыққан кітапшасында, — Алпамыстың Гүлбаршынды іздеп ба-

рып, қалмақтың Тайшы ханымен Гүлбаршынға таласып жеңіп алып қайтқанын әңгімелейді. Сөйтіп, екі кітапша – Алпамыстың екі жорығын әңгімелейді. Алпамыстың бертінгі заманға шейін ел аузында айтылып жүргені бұл екеуінен де толық еді.

Алпамыс «Жиделі Байсынды мекен еткен қоңырат елінің батыры еді» деп әңгімелейді. Және қоңыратты «өзбек» деп те айтады. Бұлай деу тарихи жәйтке үйлеспейтін сөз емес. Қоңырат руының Үргеніште, Жиделі Байсында, Бұхарда, Киуада көп заман өмір сүруі рас. Осы күнгі қазақ руларының ноғайлы атанып жүргенінен кейін, ноғайлы атануымен бірге, бір кезде «өзбек» деп атанып жүрулері рас. Әсіресе көбірек өзбек атанып жүрген сол Үргеніш, Хиуа, Бұхар, Жиделі Байсын жақтарында жүрген рулар екені рас. Қоңырат руы ноғайлы, өзбектің өзге руларынан көп заман соң келіп қазаққа қосылған. Осы күнге шейін Үргеніш, Хиуа, Бұхар, Жиделі Байсын жақтарында мекендеп отырған Қоңыраттың көбі сол өзбек атымен отыр. Сондықтан қазіргі Үргеніш, Хиуа, Бұхар маңындағы елдер, Қарақалпақ пен Өзбекстан өзбектері де «Алпамыс батыр» жырын өздерінің ескі жыры қылып жырлайды. Олар да «Алпамыс батыр» жырын ескі ел әдебиет тарихына кіргізіп отыр.

Әлгі айтылғандай, «Алпамыс батыр» әңгімесінің ел аузында өте көп жырланып, созыланып, жыртылып, жамалуының көптігі сонша, мұның кейбір жырлануының мазмұны «Қозы Көрпеш – Баян» мазмұнына ауысып кеткен. 1922 жылы кітапша қылып Ташкентте бастырған Дибаяев жинаған «Алпамыс» пен Өзбекстан өзбектерінің баспа жүзіне шығарған «Алпамыс» әңгімесінде – Байбөрі, Байсары деген қатар өскен екі бай балаға зар болады. Екеуі тәңірден бала тілеп, әйелдері буаз болғанда, тумаған балаларын бір-біріне атастырып, құда болады. Сонан соң өкпе-панамен қыздың әкесі «қызымды бұған бермеймін» деп жырақтағы жат елге көшіп кетеді. Ұл ер жетіп, «қалындығының» жат елге кеткенін біліп жалғыз іздеп барады. Көп қиыншылықтан кейін «қалындығын» алып қайтады...

Міні, «Алпамыс батыр» жырының көбінесе Өзбекстан өзбектерінің маңында әңгімеленетінінің қысқа мазмұны осындай. Бұл – «Қозы Көрпеш – Баян» жырынан айнымай аударылған мазмұн.

«Қозы Көрпеш – Баянның» мазмұн негізі болған, одан «Алпамыс» жырының бір түрлісінің мазмұн негізі болған, екі бай-

дың тәңірден бала тілеп, әйелдері буаз болғанда іште жатқан тұмаған балаларды «атастырып», құда болып баталасулары, – билер табы үстемдік жүргізген дәуірдегі ескі салтты көрсетеді. Бұл түрік руларының ескі, шикі, надан замандарынан келген салт. Қозы Көрпеш пен сол Қозы Көрпеш мазмұнынан жамаған түрдегі Алпамыс батырлар әлгі билер табы үстемдік жүргізген ескі, надан салттың туғызып сырлаған, бай балаларынан шыққан ер жігіттерді «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» әңгімесіндей, «Алпамыс» әңгімесінде де, ескіліктегі малшылық тұрмыс, малшылар мен малға ие болған байлардың жайлары молырақ суреттеледі.

«Алпамыстың» әзірше кітапша болып шыққандарының жаңылу жаңылыстары өте көп. Сондықтан бұл түрде кітапша болып шыққан «Алпамыс» жырының, жыр құрылысы ретінде қандай екенін айтудың әжеті жоқ. Жырдың жаңылысы шүп-шұбар болса да, жырдың жалпы сарын күйі белгілі жаугершілік, шабыншылық дәуірінің екпінді, лепірген сарын күйімен айтылған. Мысалы:

...Жонеді батыр, жөнелі,
Лашкер тартып келеді.
Байшұбардай тұлпардың,
Ойынды еті бұлтылдап,
Төрт түйектен шыққан от,
Шақпақ тастай жылтылдап,
Кұлақ салсаң, дабысы, –
Тау суындай сыңқылдап,
Қолтығынан аққан тер,
Тебінгіде сылпылдап,
«Шу!» дегенде, Байшұбар
Ұшқан күстан озады...
Гулеп кетіп барады,
Заулап кетіп барады,
Томаша жерден сырғытып,
Жарлау жерден ырғытып,
Көз ұшында көрген жер,
Көзді жұмып ашқанша,
Артында жатып қалады.
Байшұбардай тұлпарың
Майдай мойнын созады...
Ауыздықпен алысып,
Табан жолмен тарысып,
Ұшқан күспен жарысып,
Тарта-тарта баланың
Алақаны тозады...

Онан соң, кара өлеңнің түйелі көш аяғындай ырғалған, салмақты сарынымен айтылған сөздері де бар. Мысалы:

...Байбөрі осылай деп жүрді жылап
Кұдайдан күні-түні бала сұрап,
Сүйегі сырқырайды Байбөріге,
Зарлығын естіген жан салып құлак...

Тағы да «зар» сарынымен айтылған сөздері де бар. Оған мысал: Гүлбаршынның Байшұбарды көріп айтқан өлеңі және Алтын Шаштың Байсарыға айтқаны:

...Айыл тарттың наз бедеудің беліне
Құлак салғын, мен мұңлының тіліне! —
Сақар уақта тоқсан нарға жүк салып,
Сен барасың қандай шаһын еліне?..

Мен жылаймын, көзде жасым көл болып,
Артым жапқан кара шашым жол болып,
Ұлдай көрген жалғыз қызым Гүлбаршын
Аздап дәурен сүре алмады-ау қор болып.

Токсан кірсе баудың гүлі солмай ма!
Арлы жігіт намыс үшін өлмей ме!
Ағайынмен кім ұрыспас, таласпас,
Абырой барда, елге қайтсақ болмай ма?

Наз бедеудің жарасады терлігі,
Зайығ болар өмірімнің шерлігі,
Кел, қайталық енді, абырой барлықта, —
Жаман болар дін білместің қорлығы!..

Түрікпен, Қарақалпақ, Дағыстан елдерінің күйлі сөздері, өлең-жырлары, көбінесе осы сарынмен құрылған болады. Алпамыс жырының сол елдерге жапсарлау рулардың арасынан жазылып алынған нұсқасының да жыр құрылысы көбінесе осы «зар» сарынымен айтылады. Жаңағы келтірген, Алтын Шаштың Байсарыға айтқан жыры, Түркістанда жазылып алынған «Алпамыстан» алынды.

Өзбекстандағы өзбектердің ескі ел әдебиетіне кіргізген «Алпамыс» жыры да көбінесе осы сарынмен құрылған. Олардың басып шығарған дастанында Алпамыс зынданда жатқанда Тәуке айым деген қыз Алпамысқа айтқан сөзіндегі жыры міні осы сарынмен құрылған:

...Атка өрдің текелдірік жүгінді,
Мініп едің шілтен бакқан Шұбарды.
Ал, өзбек, өлдің тастың астында,
Атам боса, елді таска жіберді...

Және сол Өзбекстан өзбектерінің «Алпамысында» Байшүбардың зынданда жатқан Алпамысқа құйрығын беріп айтқан жыры да осы сарынмен құрылған:

...Дүшпан келіп менің каным шашпасын!
Мендей ғарып ақылынан саспасын!
Жеңіңменен орап ұста құйрығым, —
Қыл құйрығым нәзік қолың кеспесін!..

Және сол Өзбекстандікінде, Алпамыстың өзі жоқта түйе бағып жүрген Қарлығаш атты қарындасының түйе қайырып жүріп айтқан жыры да мынадай:

...Нала-һәле, би сайыптың түйесі.
Бас жарылса, шығар мерттің миесі.
Келер ме екен жайрағырдың несі...

Қалымды айтып зар жылаймын түйеге,
Түйе жаям түрлі-түрлі гиеге,
Түйе бағып Қатыршаның шөлінде,
Қарным ашса жүгіремін шиеге...

Қалымды айтып зар жыладым бір қазға?
«Сәлем дегін, — дедім, — Алпан сабазға.»
Түйе бағып Қатыршаның шөлінде,
Қыс күнінде жата алмаймын аязға...

Өзбектердің жазып алып басып шығарған «Алпамыс» жырының да жаңылыс қателері тым көп көрінеді... Башкұрт елінде де «Алпамыстын» қысқа ғана бір ертегі бар...

ЕР КӨКШЕ, ЕР ҚОСАЙ ЕРТЕГІ ӘҢГІМЕСІ

«Ер Көкше, Ер Қосайдың» әңгімелі жырларының мазмұны тым ертегіше болып кеткен. Мұның жырлы әңгімелері ел қиялы мүлде ертекке айналдырып жіберген. «Ер Көкше, Ер Қосайдың» қолға түскен бір-ақ түрлі әңгімесі бар. Мұның қысқаша мазмұны мынау:

Ер Көкше, Орманбет хан өлгенде, он сан ноғай бөлгенде, Манан деген суына, Балқан деген тауына барып жатады. Содан, Манашы деген досымен жауға аттанып, үлкен қырғын соғыста екеуіне де қылыш, найза, соққы көп тиіп, Ер Көкше жолда өледі.

Ер Көкшенің өлерінде Манашы деген досына және қасындағы жолдастарына айтқан сөзі:

...Ей, жігіттер, жігіттер!
Е, Манашым, Манашым!
Жауырын жағып қарашы!
Тезектің отын қалашы!
Омырткамда он жара, –
Оңғарыла алмай келемін.
Қабырғамда қырық жара, –
Қимылдай алмай келемін.
Толарсақта тоқсан екі жара, –
Толғана алмай келемін.
Қақ жауырынымда бір жара,
Сүм жүректе бір жара, –
Қарға жүнді қамыс оқ
Шаш етектен тиіпті,
Көк желкеден шығыпты, –
Бәрінен денді сол жара...

Манашы елге келген соң, Көкшенің Қосай атты жас баласы әкесінің кегін алуға 4 – 5-ақ жігіт болып аттанып, көп қиыншылықтан кейін әкесінің кегін алып қайтады. Сонынан жау келіп Қосайдың елін шабады. Қосайды найзамен шаншып өлтіріп кетеді. Қосайдың қатыны Қосайға адамның өтін құйып тірілтіп алады. Қосай түсінде аян берген әкесінің ақылымен жаудың бастығы Темірбай алыпты ұйықтап жатқан жерінде өлтіріп, жауды жеңеді...

Міне «Ер Көкше мен Ер Қосай» әңгімесінің қысқаша мазмұны осы. Бірақ әңгіме тым оғаш ертекке айналған.

Ер Көкше, оның баласы Ер Қосай тарихта болған адам. Ер Көкше – ноғайлы-қазақтың уақ руынан шыққан батыр.

ЖЕЛКІЛДЕК ӘҢГІМЕСІ

«Желкілдек» те тым бұлдыр ертеке болып кеткен әңгіме. Мұның қысқаша мазмұны мынау:

Орманбет хан жүз тоқсан екі жасап отырғанда, Өзтемір деген інісі үйде жоқта, Орманбет елін жау шауып, Орманбетті өлтіріп кетеді.

Күнікей, Тінікей деген қызын олжа қылады. Өзтемір жау шапқан елінің орнына келіп жылап жатқанда, түсінде біреу аян береді. «Сарыбайдың жеті жасар ұлы бар. Аты әлі қойылған жоқ. Сол атса оқ, шапса қылыш өтпейтін батыр болады. Барып соның атын қой. Кегінді сол әпереді» дейді. Өзтемір Сарыбайға келіп, баланың атын Желкілдек деп қояды. Желкілдек Орманбеттің кегін алады. Жаудың бастығы «Телегей кәпірді» өлтіреді...

«Ер Көкше, Ер Қосай» ертегі де, «Желкілдек» ертегісі де, «Орманбет ханның (Орманбет бидің) елін жау шауып, Орманбетті жау өлтіріп кеткен уақиғамен байланысқан әңгіме-ертеңдер...

ЕСКІЛІКТЕН ҚАЛҒАН ӘҢГІМЕЛЕРДЕГІ КӨП КЕЗДЕСЕТІН ҮЙРЕНШІКТІ АУЫСҚАҚ СӨЗДЕР, АУЫСҚАҚ ТАҚЫРЫП, АУЫСҚАҚ ЖАЙТТАР

I

Енді ескі әңгімелердегі көп кездесетін үйреншікті ауысқақ сөздерді, ауысқақ жайттарды көрсете кетейік.

Жаугершілік, шабыншылық замандардың уақиғаларынан, ноғайлы дәуірінен сөз болып келген әңгіме-жырлардың денінде Орманбет бидің аты аталып әңгімеленеді. Орманбет биді, Орманбет хан деп те атайды. Әңгіме-жырдың көбінде:

...Орманбет би өлгенде,
Он сан ноғай бүлгенде... –

деп басталатын жыр алдында жүреді. Орманбет елі – ноғайлы екенін айтып отырады.

Онан соң ертегі қара сөз әңгімелерде: «Ертеде, бір Орманбет деген хан болған екен...» деп келеді.

Жырлы-әңгімелерде: «Орманбеттің он сан ноғайлы деген елі бар екен...» деп отырады.

Осы бөлімдегі келтірген жырлы-әңгімелердің көбінде Орманбет бидің аты аталады.

Сөйтіп, ескі ел әдебиеті – Орманбет би заманын ноғайлы дәуірінің қорытынды түйіні тәрізді қылып жырлайды. Мысалы: 1. «Едіге батырдың» жырында «Токтамыс хан ордасынан қашарда айтқан екен» деген сөз былай басталады:

...Ей, жігіттер, шоралар!
Орманбет би өлгенде,
Он сан ноғай бөлгенде,
Саназар батыр жауынан
Жаралы болып келгенде,
«Алашты алаш!» болғанда,
Анаса хан болғанда,
Аязды күнде каршылдап,
Арасат оты жанғанда,
Бура мұздан тайғанда,
Шықырлаған буыршын,
Бас көтеріп тұрғанда,
Ханнан қайрат кеткенде,
Биге медет жеткенде,
Хан қашып би қуғанда, –
Хан Токтамыс қорланып,
«Байтағым» деп зарланып,
Айтып жылай жөнелді...

2. «Ер Тарғынның» жырында, Тарғын батыр Ақша ханның қызы Ақжүністі алып қашып, «Еділдегі Орманбеттің он сан ноғайына барады. Сол елдің батыры болып қалады...» дейді.

3. «Ер Көкшенің» жыры былай басталады:

...Уақ ұлы Қамбар екен.
Қамбар ұлы – Ер Көкше...
Ер Көкше жас екен.
Жас та болса, бас екен...
Он сан ноғай бүлгенде,
Орманбет хан өлгенде,
Ол барып жатыпты,
Манан деген суына,
Балқан деген тауына...

4. «Желкілдек» әңгімесі былай басталады:

«...Бұрынғы заманда, Орманбет деген хан болған. Хан жүз тоқсан екі жасаған...» және сол әңгімеде Орманбет хан айтты деген мынадай сөзі бар.

...Жүз тоқсан екі жасағам,
Қаздың етін асағам...

5. «Жабай» батырдың жырында:

...Он сан ноғай бұлгенде
Орманбет хан өлгенде,
Қырық жылдай атысқан,
Қызыл қанға батысқан,
Найзаменен салысқан,
Қылышпенен шабысқан,
Айбалтамен қағысқан...
Жердің жүзі шаң болды.
Мылтық-найза қан болды,
Кімдер өлді, кімдер тірі, –
Біле алмады бірін-бірі;
Ат мойнында жал қалмай,
Қызыл бетте қан қалмай,
Беденінде әл қалмай, –
Қанды соғыс көп болды,
Талай қиын кеп болды,
Соғыс қанды бүлдірді,
Жүрек, бауырын тілдірді.
Жылағанды күлдірді.
Найзаменен ілдірді...

«Қозы Көрпеш – Баянның» жыры былай басталады:

...Орманбеттен аттанды он сан ноғай, –
Біреуінің ақылы он сан қолдай, –
Қарабай, Сарыбайдай бай өтіпті, –
Екеуі заманында байлығы орай.

Орманбеттен аттанды он сан ноғай,
Біреуінің ақылы он сан қолдай,
Күміс мылтық мойнында аңға жүріп.
Екі бай қызық көрді талай-талай.

Орманбеттен аттанды он сан ноғай,
Біреуінің ақылы он сан қолдай,
Ер Қозы екем өтіпті егіз жұбай,
Біліп айтқан кісіге жайы солай...

Міні, сүйтіп, ескіліктен шығып келген жырлар, әңгімелер –
Орманбет би мен он сан ноғайды жырлай келді.

Ал Орманбет кім?

Орманбет, Ер Тарғынның әкесі – Естерекпен туысқан. Орманбет би атанған, ноғайлының биі. Бұл тарихта белгілі адам...

II

Онан соң, ескіліктегі батырлар жырларының денінде батырлар – бала тілеп зарлап жүрген адамдардан әулиенің мейірімімен туған жалқы балалар болады. Бала беруші әулие – Баба Түкті Шашты Әзіз болады (Ахмет Яссауи). Не оның әкесі – Баба Омар әулие болады... Осы бөлімде келтірген батырдың көбінін түсі сондай делінген. Едіге батырды тіпті, Баба Түкті Шашты Әзіздің бел баласы қылады.

III

Сол ескіліктен шығып келген жырлы-әңгімелерде, бір ханның екі қызы болса, олардың аттары: Қанікей мен Тінікей болады.

Мысалы, «Едіге батыр» әңгімесіндегі Тоқтамыс ханның екі қызының аттары: Қанікей мен Тінікей.

«Шора батырдың» кара сөзбен айтылған әңгімесіндегі Шора шапқан қалмақ ханы Қараманның екі қарындасының аттары: Қанікей мен Тінікей.

«Қобыланды батыр» әңгімесіндегі – Қобыланды, Қараман, Қарлыға, Орақ – төртеуі соғысып жеңіп шапты деген қалмақ ханы Алшағырдың екі қарындасының аттары: Қанікей мен Тінікей.

«Желкілдек» әңгімесіндегі Орманбет ханның екі қызының аттары: Қанікей мен Тінікей.

IV

Және ескіліктен шығып келген жырлы-әңгімелердегі қалмақ хандарының, яки батырларының аттары көбінесе Қараман (яки Қаражан) болады. Кей әңгімеде ноғайлы батырының да аты Қараман болады.

Мысалы: «Қамбар батыр» жырындағы, Қамбардың соғысқан қалмақ ханының аты Қараман.

«Шора батырдың» кара сөзбен айтылған әңгімесіндегі Шораның соғысып жеңген қалмақ ханының аты Қараман.

«Алпамыс батыр» әңгімесіндегі қалмақ батырының аты – Қаражан. Онан соң, «Қобыланды батыр» жырындағы, Қобыландының күрдасы, Қият руының батырының аты да Қараман.

V

Онан соң, батырдың, әсіресе қалмақ батырларының астында көбінесе қара қасқа ат болады.

Мысалы: «Қобыланды батыр» әңгімесінде, Қият қосыны мен Қобыландының аттанып келіп шапқан Қазан қаласындағы Қазан батырдың астында қара қасқа ат болады.

Және сол «Қобыланды» жырында, Қобыланды, Қараман, Орак, Қарлыға – төртеуінің шапқан қалмақ ханы Алшағыр батырдың астында қара қасқа ат болады.

Бертінгі заманда шыққан «Абылай хан» жырында, Абылаймен жекпе-жекке шыққанда қалмақ батырының да астында қара қасқа ат болады.

Онан соң, «Қамбар батырдың» жырында Қамбардың аты Қара қасқа ат. Міне, ескі жырларда, ескі әңгімелерде, осындай-осындай бір жырдан бір жырға, бір әңгімеден екінші әңгімеге ауысқан тәрізді сөздер аз болмайды.

VI

Және әр әңгімеде кездесетін үйреншікті суретті жырлар да аз болмайды, батырдың ашуы келгенін көбінесе былай суреттейді:

...Катуланып қаттанды
Буырканып бүрсанды,
Мұздай темір күрсанды,
Қабағынан қар жауып,
Кірпігінен мұз тамып,
Ар жақ пенен бер жакка,
Найзасын ұстап бармакка...

Садақ тартардағы батырды көбінесе былай суреттейді:

...Қорамсаққа қол салды.
Бір салғанда мол салды,
Көп оғының ішінен.
Сүр жебе деген оқ алды.
Суырып алған сүр жебе,
Көп оғына жол салды.
Кезегендей кезеді.
Сұрағандай созады,

Алтын ердің қасы деп,
Астындағы аттың басы деп
Как жүректің тұсы деп,
Өлер жерің осы деп,
Толықсып келген дұспанға,
Толғанып тұрып тартады...
Кірістен шығып кетеді,
Дұспанға таман жетеді...
Сауытын жарып өтеді...

II. ЕРТЕДЕГІ ЖЫРЛЫ ӘНГІМЕЛЕР

Ноғайлы дәуірінен шыққан жырлы әңгімелерден ел арасына көп жайылып, баспа сөзіне шығып, белгілі болған екі үлкен әңгіме бар. Оның біреуі – «Қозы Көрпеш – Баян», екіншісі – «Қыз Жібек». Бұл екі жырлы-әңгіме сол ескіліктегі билер билеген дәуірдің, үстем таптың санасымен құрылған біраз салтын көрсетеді.

Бұл екі жырлы-әңгіменің мазмұнындағы, сол замандағы үстем таптың дегенімен құрылған салт-сана мәселелерін бұл арада талқыламайық, әңгімелердің қысқаша мазмұндарын келтірсек, сол әңгімелердегі салт-сананың өзі де айқын көрінеді. Әуелі «Қозы Көрпеш – Баян» әңгімесінің қысқаша мазмұнын келтірейік.

ҚОЗЫ КӨРПЕШ – БАЯН ӘНГІМЕСІНІҢ ҚЫСҚАША МАЗМҰНЫ

«Он сан ноғайлы Орманбеттің заманында» Қарабай, Сарыбай деген екі бай болыпты. Екі бай Мұз тауына көшіп келіпті.

Қарабайдың да, Сарыбайдың да малы көп екен, бірақ екеуі де балаға зар екен. Екі бай бір күні елсіз тауда анда жүріп кездеседі. Сөйлесіп отырып, балаларының жоқтығын мұң қылып айтады. Екі «мұнды» бай «құдай десіп» дос болады.

Қатындары буаз екен.

«Егер қатындарымыздың екеуі де ұл тапса – ұлдарымыз дос болсын. Екеуі де қыз тапса – қыздарымыз дос болсын. Біреуіміздің қатынымыз ұл, біреуіміздікі қыз тапса – құдай дескен «құда болайық» деседі.

Сөйтіп, екі бай «құдай десіп» дос болып, іштегі балаларын атастырып, баталасады.

Кешікпей екеуіне бір буаз марал кез болады. Қарабай буаз маралды атпайды, Сарыбай атады. Сарыбай атқан буаз маралдың іші жарылып ішінен егіз бұзауы шығып, аңырап жетім қалыпты. Сарыбай жетім қалған егіз бұзаудың қарғыс киесінен қорқып, мойнына кісесін салып, «ақсарбас» айтады.

Екі бай аңда жүргенде екеуінің де қатындары босанып, Сарыбайдың қатыны ұл тауып, Қарабайдың қатыны қыз тауып, ауылдарынан шапқыласып келіп екі байдан сүйінші сұрасады. Екі бай қуанып, ауылдарына қайтып келе жатқанда, жолшыбай Сарыбай өледі.

Сарыбайдың туа жетім қалған баласының аты Қозы Көрпеш болды. Қарабайдың қызының аты Баян болды. Қарабай тоқсан саба толтырып Сарыбайға бата оқыды. Жетім қалған Қозы Көрпеш қадірсіз болып, аяғын басып жүргенде ит тістеген сүйекті кемірді.

Қарабай «қызымды жетім ұлға бермеймін» деп өз ағайындарымен Мұз тауынан түнделетіп көше жөнелді.

Сарыбайдың руынан Тайлак би деген би елін жиып: «Жетім ұлдың жесірі кете ме?» деп кеңеске салды. Сонсоң, Тайлак би он бір кісі болып Қарабайды қуып барып, іштеге қылмай қайтты. Қарабай бойын аулаққа салуға ұзаққа көшті. Жолшыбай шөлден малдары өле бастады. Бірге көшіп шыққан ағайын жұрттың көбі Қарабайға еріп көше беруді қойып, әр жерде қалып қойды.

Қарабайдың тоқсан құлы бар еді. Солардың ішінде Қодар деген үздік, мықты біреуі бар еді. Егерде малын шөлден қырылдырмай аман алып шықса, Қарабай Ақ Баянды сол Қодарға бермек болады. Қодар бір өзі әлденеше құдық қазып су табады.

Қарабайдың малы қоныстың жайсыздығынан қалжырады. Қарабай онда да Қодарға: «Жақсы қонысты да тауып берсен Ақ Баянды саған берер едім...» — деді. Жақсы қонысты да Қодар тапты:

...Құлын-тайым қырылды тамам, Қодар.
Бір су тауып берсеңші, маман Қодар.
Осы жерден бір суды тауып берсең, —
Ақ Баянды берермін саған, Қодар.
Қодар құлдың мінгені күрең азбан,
Аяғын ақсай басып қоразданған.
Қарабайдың бір айтқан сөзіменен,
Тоғыз құдық Қодар құл жалғыз қазған...
Қарабай со өткеннен арман өтті.
Арман құлға сөйлеспей елден не өтті?

Сол көшкеннен түйенің комын алмай,
Ұзын бұлақ жатқан жерге жетті.
Шаңырақты көтерген қалам дейді,
Адамзатқа бұйырған сәлем дейді,
Қодаржан, жақсы қоныс тауып берсең,
Ақ Баянды берермін саған дейді...
Қодар құл сол заманда жанның ері,
Токсан құлдың ішінде көкжал бөрі.
«Жақсы қоныс, Қарабай, мен табайын,
Алты құлаш бедеуді әпкел бері!»
Қодар құл со бедеуге мініп алды.
Екі месті байланып суға барды.
Қодар құл сол бедеуге мінгеннен соң,
Бұлдыр қағып Құсмұрын жетіп барды.
Үйде жатқан Баянды есіне алды,
Құсмұрыннан болжайды Аякөзді,
Ағып жатқан Аякөз суға барды...

Содан Қодар бастаған Қарабай Аякөзге келіп, түйелерінің комын алып жайласты.

Аякөз өлкесінде отырған қалмақтың Манап ханы «Қызын балама берсін» деп Қарабайға кісі жіберді. Қарабай: «Қызымның билігі Қодарда» деген соң, Қодар: «Қызды өлсем де бермеймін» деп жауап қайырды.

Қалмақтың Манап ханы сонсоң Қарабайды ерулікке шақырды. Қодарға сәлем айтып жіберді. «Жалғызымды Қодаржан алсын да, Баянды менің балама берсін» деді.

Қодар ханның қызын көрмек болып, ұнатса алып, Баянды ханның баласына бермек болып, Қарабайдың ауылында бір еркек қалмай ерулікке жүрді.

Сарыбайдың інісі болған Айбас құл деген Қарабайдың сонынан қуып кеп іздеп кеткен еді. Сол Айбас енді ерулікке келе жатып жолдан қайтты. Оңашада Баянмен сөйлесуге ауылға барды. Баянмен оңашада сөйлесіп сыр ашты. Айбас:

«Әдейі жүрген жұмысым Қозымен екеуінің қосылуын еді. Ашып жауап берсең еліме қайтамын!» — деді.

Баян Қозыға сәлемдемеге алтын жүзігін, алтындаған тақиясын, алтындаған домбырасын беріп, мықты ат мінгізіп, қасына екі жігітін жолдас қылып беріп Айбасты қайырды. Айбас неше күн жүріп, жолай әр жерде қосалқы аттарын қалдырып, Баянның беріп жіберген тақиясын, домбырасын, киім-кешектерін, бақырын қалдырып, Мұз тауындағы еліне барады.

Қозының шешесі Баян туралы Қозыға ешбір сөз айтқызбай қояды.

Бір күні Қозы балалармен ойнап жүреді. Қозының қасында, әлгі Қарабайдың ауылынан Айбасқа жолдас болып еріп келген Істі, Телеу деген екі жігіт болады. Қозы балалармен төбелескенде, «маған болыспай карап тұрдың» деп Істіні ұрады. Істі ашуланып: «Сені Ақ Баяннан айырған мен бе едім?» – дейді.

Қозы Істіден бұл сөзді қайтадан сұрап, «атастырған жесірі» Ақ Баян екенін, оның кетіп қалғанын ең бірінші рет естіп біледі.

Алтын сакасын шиіріп тастап келе жатып, бір кемпірдің өрмегін үзіп кетеді. Кемпір ашуланып: «Қу жетім, менің өрмегімді үзгендей, сенен Ақ Баянды айырған мен бе едім!..» – деді.

Қозы өрмегін жалғап беріп, бұл сөзді кемпірден де қайта сұрады. Кемпір айтады:

Бұл бала меніменен ерегіскен,
Өзі жетім бір сорлы күнін кешкен.
Қарабай Мүз тауынан асып кеткен,
Қолар деген бір құлы еріп кеткен.
Он сан ноғай болғанда Орманбет ол,
Ордың қарағашы болғанда бөктерлеп ол,
«Қызымды жетім ұлға бермеймін!» деп,
Қарабай көше қашып кеткені ол...

Сонсоң, Қозы шешесіне келіп айтып, шешесінің «барма» дегеніне болмай, бармақ болады.

Бұрын көрмеген, отарда жатқан төрт түлік малына барып ат мінеді. Қамданады. Жұрттан Қарабайдың кеткен жолын сұрап алып, Баянды іздеп жүріп кетеді.

Қозы неше күн жүріп, бір кемпірдің жалғыз үйіне келді. «Атыннан түсіп демал» деген кемпір сөзіне болмай, Қарабайдың ауылын сұрады. Кемпір Қозының кім екенін сұрап біліп, өзі Қозының кіндік шешесі болып шықты. Қозы кемпірден Қарабайдың ауылының жайын біліп, кемпірдің ақылымен аттарын тастап, Қарабайдың ауылына тазша бала болып баруға жаяу кетті. Далада Қарабайдың қойын бағып жүрген тазша баланы өлтіріп, соның киімін киіп, қойшы болып, «Қозекем» Қарабайдың ауылының жөніне қарай қойды қапталтты. Кешке қойдың алдынан шыққан Қарабай «Қозекемді» танымады. Баянның бір зерелі қойы бар екен, – «Қозекемді» сол танып, «Баян іздеп келіп «Қозекеме» жолықсын»

деп әдейі ақсаған болып, далада қалды. Ертең «Қозекем» түйеге мініп ақсақ қойдың қасына келіп тұрғанда, жорға атпен Баян келіп, қойшыға ұрсып, қойды өңгерт, — дейді. Қозекем өңгертіп жатып, Баянның санын шымшып алды. «Тазша құл, жемес астан үміт қылдың ба!» — деп Баян зекіреді. Сол жерде Қозекем танытады.

Сонсоң, түнде Қозекем Баянның күймесіне барып, Баянның қасына жатты. Қозекемнің алтын айдары күйменің ішін жарық қылып жіберді. Ертеңінде Баян Қозының келгенін шешесіне, сіңлісіне айтып, олар келіп онашада Қозымен көрісіп амандасты.

Сонымен Қозы мен Баян бір жатып жүргенде Қодар көріп қалып, «Баян тазшамен бір жатып жүр» деп жұртқа айтады.

Сонсоң, Қозы Көрпеш пен Баян екеуі атқа мініп далаға шығып кетті. Соңдарынан Қодар қуып келіп Қозымен ұрысып, Қодардың астындағы аты өліп ауылға жаяу қайтты. Баян Қозы Көрпешке: «Енді мені алып қаш!» — деп еді, Қозы алып қашпады. «Алып қашпаймын. Елінді ырза қылып аламын!» — деп Баянды үйіне қайырды. Өзі Аякөздің аяғындағы бір шок теректің түбіне келіп жатты.

Ұйықтайын деп еді, қасына бір ақ сәлделі адам келіп: «Мен ата-бабаңның аруағымын. Бұл ара қауіпті жер. Мен сені күзетіп тұрайын, атыңды, қаруыңды, тоныңды маған бер!» — деп Қозыдан бәрін сұрап алып, қарауылда отырып ұйықтап қалды. Қодар келіп алмаспен өлгі аруақтың басын кесіп алып қанжығасына байлап алып кетті. Басты әкеліп: «Ай, байынның басы!» деп Баянның алдына тастады.

Баян жылап басты алып, сандығына салып алды. «Қозы Көрпеш өлді» деп ел үркіп көше жөнелді. Баян елге ермей жұртта жалғыз қалды.

Қозы Көрпештің кіндік шешесі түс көріп, Қарабайдың елінің көшкенін біліп, қара нарларына жүгін артып Қарабайдың жұртына келіп, Баянға жолықты. Баянның сандығындағы басты көріп: «Бұл Қозы Көрпештің басы емес, Қозы Көрпеш тірі болса керек. Менің көрген түсім бойынша, ол шок теректің түбінде болар. Мен сол араға барып шатыр тігейін. Осы араға Қодар бір келер. Сен бір айла қылып соның көзін жоғалт!» — деп кетті.

Бақа айғырмен жұртқа Қодар келді. Баянға: «Енді сені мен алмағанда кім алады. Төмен қарай кетейік, жер панаға!» — деді.

Баян: «Енді мені сен алмағанда кім алады! Енді мені алып барып Қозы Көрпештің өлігін көрсет!» — деді.

Қодар Баянды мінгестіріп алып келді.

Баян «шөлдедім» деп кебісімен құдықтан Қодарға су алғызып ішіп тұрып, пышақпен Қодарды өлтірді. Сөйтіп, өліктің басына келіп жылады... Содан кейін Баян келе жатса, алдында шатыр тұр. Келсе шатырда Қозы Көрпеш қылаң ұрып отыр екен.

Екеуі ойнап-күліп сонда жатты. Кемпір екеуіне тамақ істеп беріп жүрді. Сол араға елінен Қозыны Айбас іздеп келді. Қозы Көрпештің тірілгенін естіп және Айбастың келгенін естіп, Қозының екі балдызы, енесі және Айбастың сол елдегі Парманбек деген досы – төртеуі іздеп шықты. Жолшыбай үшеуі өліп, Парманбек жалғыз келіп Айбаспен көрісті. Сонсоң Айбас өлді. Әдейі. «Қозы Көрпеш өлді» деген хат жазып, екі бұрышын аттың кекіліне байлап жіберді. Екі ат Мұз тауында елге барған соң, кекілдеріндегі хатты алып оқып, «Қозы Көрпеш өліпті» деп Тайлақ би елді жиып төрт сан қол алып аттанды. Қозының шешесі бірге жүрді. Төрт сан қолмен келіп Тайлақ би Қозы Көрпешті тірі тапты. Тайлақ би қолды жіберіп Жайсаң көлінің ар жағынан Қарабайдың елін қайта көшіртіп әкелгізді. Өлген аруақ пен Айбасқа бейіт салды. Қозы Көрпештің суретін салды. Баянның өңін, келбетін салды. Қодардың өңін, келбетін салды. Аякөздегі бейіт «өлген аруақ пен Айбастікі.»

ҚОЗЫ КӨРПЕШ – БАЯН ӘНГІМЕСІ ТУРАЛЫ

«Қозы Көрпеш – Баян» әңгімесі қазақ атаулы елден басқа да түрік руларының көбінің ескі ел әдебиетінде бар. Бірақ өзге түрік руларының бөрінікінен де, қазақ атаулы елдің ескі ел әдебиетіндегі «Қозы Көрпеш – Баян» әңгімесі әрі толық, әрі көлемді. Және дені өлеңмен айтылған.

«Қозы Көрпеш – Баян» әңгімесінің бытыраған, шашылған түрік елдерінің көбінің ескі ел әдебиетінде барлығына қарағанда, әңгіме өлеңдерінің сөз құрылысына, сөз тізіміне қарағанда, өлеңнің сарын күйіне қарағанда, – бұл әңгіменің, ескірек заманнан шығып келгені байқалады.

Жаугершілік замандарда үстем тапқа, үстем таптың ықпалымен құрылған батырлар қадірлі болып жүрген замандарда батырлар жыры көбірек айтылса, жаугершіліктен саябырлау заманда, байлар тұрмысын суреттеген, бай балаларының қылған «жігіттіктерін» әңгімелеген жырлар көбірек айтылған.

«Қозы Көрпеш – Баян» әңгімесі, екі байды суреттейді. Сол екі байдың ұлы мен қызының іште жатқанда «атастырылғанын», ұлының істеген «жігіттіктерін», қызының сол билер дәуіріндегі үстем санаға «іркілмей жанын қиғандығын» суреттейді. Әрине, байдың тұрмысын суреттегенде, байдың карашыларын да, бак-ташы-құлдарын да қоса суреттейді.

Екі байдың ұлы мен қызын, сол дәуірдегі үстем таптың үстем санасы бойынша, мақтап, жастарға, жұртқа «үлгі» қылғандай кылып суреттейді.

«Қозы Көрпеш – Баян» әңгімесінің де, «Қыз Жібек» әңгімесінің де мәнісі осы.

Жаугершіліктен шола заманда тұрмыс майданының алдыңғы қатарына батырларды ұстап дәріптеу байларға онша қажет болмай тұрған заманда, тұрмыс майданының алдыңғы қатарына байдың балалары шығып жыр болған.

Міні сондай жыр болып, көп айтылған әңгіменің бірі – «Қозы Көрпеш – Баян».

Кебінесе батырлықты ғана суреттеген батырлар әңгімелерінде емес, мұндай әңгімелер сол замандағы әйел, еркек, қыз бен жігіт араларында көбірек айтылған. Қыз бен жігіттің бірін-бірі «іздеп тауып», бір-біріне «ынтық» болып, талай бөгеттерден, талай қиындықтан өтіп, қосылып, айырылып және қосылып жүргендеріндегі уақиғалар және сол замандағы жұртты «қызықтырған» байлар тұрмысын суреттеген әңгімелер – билер, байлар табының санасының үстемдігінің астындағы елдің әйел, еркек, қыз-бозбалаларына «қызықты» әңгіме болып көрінетін сияқты.

«Қозы Көрпеш – Баян» әңгімесін «қызықты» әңгіме деп, байлар, билер табының ықпалындағы қазақ арасында тым көп жырлаған.

Бұл әңгіменің қазақ арасында 4 – 5 түрлісі бар. Сол 4 – 5 түрлі «Қозы Көрпеш – Баян» әңгімесінің бір-бірінен мазмұн ретінде де айырымдары бар. Бірінде Қозы Көрпеш Баянды алады. Бірінде Қозы Көрпешті Қодар өлтіреді.

Біздің сол көптеген түрлілері бар әңгіменің ішінен бұл кітапқа кіргізгеніміз – Радлов жазып алып бастырған нұсқасы. Ең бұрын жазылып баспаға шыққан нұсқасы осы Радлов бастырғаны болар дедік. Ескі ел әдебиетінің неғұрлым бұрын жазылғаны, түп нұсқасына таяулау болар дедік.

Байлар, билер, батырлар, хандар табының үстем санасы, «Қозы Көрпеш – Баян» жырында Қозы Көрпешті намысын жібер-

мейтін байдың қайратты ұлы қылып суреттейді. Ал Қозы Көрпештің «намысын жібермеу» үшін істеген қайраты – сол замандағы үстем таптың салт заңын қорғау болады. Сол жолда Қозы Көрпеш нақақ адамды өлтіргенін де «өнерге» санайды. Ол замандағы әлгі үстем таптың салт-санасы бойынша, іште жатқан қызды да біреудің меншікті мүлкі қылып қойса, ол мүлік сол меншіктеген адамдікі ғана болу керек.

Мұны бұзған адам салт заңын бұзған саналып, айыпты болған. Баян қыздың әкесі Қарабай салт заңын бұзып кетсе, «меншік иесі» саналған, қыздың «атастырғаны» – Қозы Көрпеш салт заңын күшпен орындаушы болады. Сол замандағы әлгі үстем таптың үстем санасы – өзінің салт заңын ешкімге бұздырмаушыларды, ал егерде, біреу бұзғандай болса, оны күшпен орындаушыларды дәріптеп мақтап жыр қылған.

Үстем таптың салт заңын күшпен орындаушы Қозы Көрпешті де дәріптеп, мақтап: «міне, жігіт болсаң осындай бол!..» – деп жыр қылған.

Ал салт заңын бұзушы Қарабайды балағаттаған. Онсоң Баян сұлуды салт заңына (құлдық заңына) мойынсұнғызып, салт заңы үшін жанын қиғызып суреттеп, оны да мақтап, «үлгі» қылып: «міні, қыз болсаң, осындай бол!..» – деп, жыр қылған.

Салт заңына, құлдық заңына құл болған Баянды сол заманның үстем санасы дәріптеп, сұлулап суреттейді. Және үстем сана, сол сұлуды, Қозы Көрпеш сынды мақтаған бай баласына «ынтық», «ғашық» қылады. Бұл «тумаған әйелді де еркектің меншігі қылған билер табы билеген тұрмыстың және ол тұрмыстан туған санасының әбден сүйекке сіндіре берген тәрбиесінің тудырған жайты.

Қарабайды боқтағанда, салт заңын (бата) «бұзған» Қарабай «дүниеқор», дүние үшін жалғыз қызы Баян сұлуды малшы қолына саудалады – деген жөнмен қаралап суреттеген.

Бұл арасынан, дүниеқор бай мықты малайының күшін қайтіп пайдаланғандығы айқын көрінеді. «Ақ Баянды саған берем» деп Қарабай, Қодар жылқышыны отқа да айдайды, суға да айдайды... Жанын аямай мал бақтыру үшін Қодарды алдап қораздандырып қояды... Және бұл әңгімеде бай баласының қойшыны өлтіре салуының соншалық оңай болғаны көрінеді...

Ақырында, Тайлақ би қол жиып аттанып, салт заңын күшпен орындаған Қозы Көрпешті іздеп келіп тауып алады. Салт заңын

бұзып, жат елге көшіп кеткен Қарабайды қайтарып, өз еліне көшіріп әкеледі.

Сөйтіп ақыры, билер табының, билер дәуірінің үстем санасы — бәрін бұрынғы орнына қайта қондырушыны Тайлак би қылады... «Қозы Көрпеш — Баян» әңгімесінде қоспа сөздер тым көп, жаңылыс сөздер де аз емес сияқты. Әңгіменің түп мәнісінің өзгеруі де зор болу керек.

Өлең құрылысының, сөз тізімінің қандай екеніне мысал үшін мына бір өлеңдерін келтірейік:

...Манап ханның сүйіншісі келді дейді.
«Баян сұлуды балама берсін» дейді.
«Бұл Баянның билігін білмеймін» деп,
«Қодар білсін!» — Қарабай депті дейді.
Манап ханның сүйіншісі келді дейді.
«Баян сұлуды балама берсін» дейді.
Қодар құлдың күші көп болғаннан соң
«Өлсем де Ақ Баянды бермен!» дейді.
Манаптың уәзірі қайтып барды,
Қарабайдың ақылын тартып барды.
«Қодар деген бір құлы бермеді!» деп,
Сол жауапты Манапқа айтып барды...

Міні, «Қозы Көрпеш — Баян» өлеңінің сөз құрылысы, сөз тізімі, сөз «кестесі» осындай болып келеді. Мұндай жабайы өлеңді ескі заманда, әр үйдің отының басында кім көрінген-ақ айтатын болу керек. Неғұрлым заманның шикі, ескілігіне қарай бара берсең, солғұрлым, ол шикі заманның сөздері де, өлеңдері де өн мен сарын күйде жабайы, көріксіз, түрсіз, шикі, меніреу, мақау бола береді.

Қап тоқу бұрын шыққан да, кілем тоқу соң шыққан. Адам баласы ең әуелі көркемдіктен, әдеміліктен көрі, шаруаға керектілікті бұрын іздейді. Әуелі, «сұлуынан жылуы!» — дейді. Шаруаға керектігі табылып, керектік қанағаттанғаннан кейін, әдемілікті, сұлулықты іздейді.

Жаңағыдай құрылған «Қозы Көрпеш — Баян» өлеңдерін әдемі, шебер сұлу құрылған деп кім айтар екен?..

Мұндай қазақ ауылындағы кез келген қатынның қолынан келетін, жібі доғал иірілген қоңыр қаптың бопыл тоқуындай өлеңді, ескіліктегі қазақ ауылында әркім-ақ айта алатын.

Мысалы, қалмақтың Манап ханы айтты деген сөзді былай өлең қылған:

...Ерулікке шақырдым, келсін дейді,
Менің қызымды көрсін дейді.
Кодарға бұл сәлемді айта бар деп,
Баянды ұлыма берсін дейді.
Менің қызымды Кодар көрсін дейді.
Баянды менің ұлыма берсін дейді.
Менің де жалғыз қызым бар еді ғой,
Кодаржан сол қызымды алсын дейді.

Міні, осындай өлеңді кім айта алмайды.

Бұл «Қозы Көрпеш – Баян» әңгімесіндегі ең тәуірлеу айтылған дерлік өлеңі – өлген «аруақты» Қозы Көрпеш деп, Баянның өлік басына келіп айтқан сөзі. Ол сөзі мынау:

...Жалғызым, жатырмысың жалғыз окка?
Арқаннан күн өткендей жаның жоқ па?
Атасы бай болса да, қыз бермеңіз,
Артында күйрығы жоқ, жалы жоққа!
Жалғызым, жатырмысың жайнай, жайнай?
Көрсем ішім күйеді оттай кайнай.
Сені өлтірген Кодарды мен де өлтірдім,
Көзекем, тұра келші енді сайрай!
Жалғызым, жатырмысың, жайнай, жайнай?
Көрсем ішім күйеді оттай кайнай.
Өштес, кектес Кодарды алып келдім,
Көзекем, тұра келші енді сайрай!
Жалғызым, жатырмысың жер бауырлап?
Қара жүнді қосалақ оқты ауырлап?
Шыбын жаның бар болса тұра келші,
Баян келді қасыңа күсай зарлап!
Жарқynam, жарықтығым, жан жолдасым,
Баян келді қасыңа жандай досың!
Елің менен жұртыңнан тірі айырылып,
Қарағым, неге келдің бір мен үшін?
Жарқynam, жарықтығым, жан жолдасым,
Баян келді қасыңа жандай досың!
Елім менен жұртымнан тірі кетіп,
Қарағым, мен де келдім бір сен үшін!..

«Қозы Көрпеш – Баян» өлеңінің сарын күйі де жауынгершілік замандікіндей емес, баяу, марғау, ырғалған түйе аяны тәрізді.

Жауынгершілік заманындағы өлең, жырлардың сарын, күйі, жауға шығып жалтылдаған жауынгер батырдың суретін сездірсе, «Қозы Көрпеш – Баян» өлеңінің сарын, күйі, ырғалып көшіп,

манаурап қонған қоңыр тымақты көшпелінің суретін сездіргендей болады. Екеуінің сарын, күйінің айырымы өте айқын сезіледі. Екеуінің сарын, күйі екі айқын суретті елестетеді.

Жал-құйрығы сүзілген, бауырынан жараған, жер тарпып, жұлқынған сәйгүлік ат. Ол аттың үстіндегі ақ кіреуке қынама сауытты, темір дулығалы, алмас қылышын жарқылдатқан, желекті найзасын шүйірген жауынгер батыр мен ырғалған көштің қасындағы, манаурап қонған ауылдың сыртындағы, тоқ торы атқа мініп мал қайырған қоңыр тымақты кісінің суреті — екеуі екі түрлі сарын, күй туғызатындығы түсінікті жайт болу керек.

«Тарғын батырдың» жырында, Тарғын қалың жауға кіргенде, қолындағы қару-жарақтарымен, астындағы Тарлан атымен серттесіп айтқан сөзімен жауға кіргенін мынандай жырмен айтқан:

...Козы жауырын, ку жебе
Алтыннан ойған алпыс көз,
Тартатұғын шақ болды.
Қиғаш салып жауырыным,
Тарта алмасам, маған серт!
Талайдан бермен жұмсаған,
Қан көрмессең, сусаған,
Қанға тойсаң жусаған,
Тауға салсам — тас кескен,
Кеудеге салсам — бас кеткен,
Алты қарыс ақ болат,
Қынаптан алып суырып,
Шабалмасам — маған серт!
Айдаһардың тіліндей,
Салсам — кеткен білінбей,
Қарағайға саптатқан,
Шыбар туға шұлғыған,
Талай жауда мақтатқан,
Төрт қырлаған көк сүңгі,
Жау ішінде желпініп,
Толғамасам — маған серт!
Толғауыма шыдамай,
Толықсысан — саған серт!
Қылша мойнын төңкерген,
Ұмтыла шапқан Тарланым,
Тіл жіберсең — саған серт!
Сен желігіп жүргенде,
Тая шапсам — маған серт!
Көк лашындай шүйіліп,
Қабағы тастай түйіліп,
Адалап Тарғын шабады,

Ай бетінен кіреді,
Күн бетінен шығады.
Койға тиген бөрідей,
Үркіт жауды қырады.
Ақ алмасы жаркылдап,
Талай жауды турады.
Тарлан атты бұлады.
Салды келіп қамшыны,
Сауырынан Тарланның
Тер моншақтап тамшыды,
Қысылды батыр, қысылды, –
Қысылмай батыр не қылсын, –
Сауытын қанға малшыды...
Толғады батыр найзаны,
Жаумен жалғыз ойнады,
Жауды еркіне қоймады.
Шүйіріп атқан көк сүңгі
Тірі де қанға тоймады...

Міні, осы жырдың елестеткен суреті мен сарын күйі, екпінімен «Қозы Көрпеш – Баян» өлеңінің елестеткен суреті мен сарын күйі екеуі ескіліктегі билер, байлар табы билеген тұрмыстың екі түрлі қалпын көрсетеді. Жаугершілік замандағы батырлар жырының сарын күйі, сөз суреті, жал-құйрығын ысқыртып жүйткіген жүйріктің үстінде ақ алмасы жаркылдаған жауынгер жігіттің суретін, екпінін елестетсе, «Қозы Көрпеш – Баян» өлеңі тәрізді өлең мал баққан, бұйыққан малшы мен қоңыр тымақ баянды болмыстарын елестетеді.

Қозы Көрпеш Қарабайдың қойшы баласын өлтіріп, қойшы баланың киімін киіп, қойшы болып, қойды кешіктіріп айдап келе жатқанда, алдынан Қарабай шыққанын әңгімелеген арасын мынадай өлең қылған:

...Сол тазшаның киімін киіп алды,
Сықылды сол тазшадай бола қалды.
Бұрын қойды жаймаған сорлы шіркін,
Ауыл жөнін біле алмай кешке қалды.
Қарабай келе жатыр жер сабалап,
Астында көк шолағын бек төбелеп,
«Мұнша қойды сен түнде әпкелдің!» – деп,
Ашуланып келеді бірдеме деп.
«Кебенектің ішінде бұйықтаппын,
Күнге сүйтіп бұйығып ұйықтаппын,
Аластың деп, Қарабай, сөге көрме –
Әлде болса ауылға жуықтаппын...»

Міні, «Қозы Көрпеш – Баян» өлеңдері осындай. Өлеңдерінің сарын, күйі де, «кебенектің ішінде күнге бұйығып», ырғалып, ма-наураған, мақау сарын, күйі...

ҚЫЗ ЖІБЕК ӘҢГІМЕСІНІҢ ҚЫСКАША МАЗМҰНЫ

Бұрынғы өткен заманда Ақ теңіз деген көлді мекендеп, Қара теңіз жағасын жайлаған Кіші жүз ішінде, Жағалбайлы руында Базарбай деген бай бар екен.

Мұның Төлеген, Сансызбай деген екі баласы бар екен. Базарбай жұрттан асқан бай болса да, балаларына жастай қыз айттырмапты: «Балаларым ер жеткен соң, өздерінің таңдаған қызын алсын» депті. Төлеген жігіт болып, өз елінен қыз қарастырып ешкімді ұнатпай жүреді. Сөйтіп жүргенде, алыс елден бір саудагер келіп, «Ақ Жайық деген жерді мекендеген Алты Шекті деген елдің қызы сұлу болады» деп мақтаған соң, Төлеген қанша мал алып, көп жігіт ертіп сол елді іздеп аттанады. Төлеген көшкен елдей ырғалып жылқысын айдап, бірталай күн жүріп Ақ Жайыққа келеді. Бір жерге шатыр тігіп жатып, жар салады.

«Қыз көремін, келіп көрінген қыз ұнаса да, ұнамаса да бір жорға беремін!..» – дейді.

Талай қыз келіп көрінеді, ешқайсын Төлеген жақтырмайды. Көрген қызына бір жорға ат беріп қайыра береді. Сол Ақ Жайықтағы Алты Шектінің Сырлыбай деген ханы бар екен. Ханның алты ұлы бар. Онсоң Қыз Жібек деген бір қызы бар екен. Қыз Жібек – баласының кенжесі екен. Қыз Жібек жұрттан асқан сұлу, өзі пан, өзі ерке екен. Талай жігіт алмақ болып келіп, ала алмай қайтады екен. Сырлыбай ханның шаруасын басқарған Қаршыға деген бір жыршы шешен уәзір бар екен. Төлегеннің даңқын естіп, Қаршыға Төлегенді іздеп келіп, танысып, «Саған Жібек лайық» деп Төлегеннен екі жорға алып, Жібекті көрсетуге Төлегенді ертіп жөнелді.

Бірнеше күн жүріп келіп, Сырлыбайдың көшіп бара жатқан еліне килігеді. Сырлыбайдың елінің қыздарының сұлулығы рас болды. Шұбар ырғатылып көшіп бара жатқан елдің көш бойында Төлеген талай сұлуды көреді. Кез болған қыздың сұлулығына қайран болып, «Жібек осы шығар!..» – деп көк жорға атты сұмандатып қасына жетіп барады. Артынан келген Қаршыға:

«Жібек бұл емес!..» деген соң, ілгері өтіп жөнеледі:

...Базарбайдың Төлеген,
Артынан келіп Қаршыға:
«Жібек емес!..» деген соң
Онан да өтіп жөнеген.
Енді онаң да өтеді,
Жаңа бір көшке жетеді.
Көш алдына қараса,
Бір қыз кетіп барады:
Таң мезгілі болғанда
Шолпанның туған жұлдызы,
Кигені алтай қырмызы.
Бейістен шығып келмесе,
Бұл жалғанда хор қызы,
Сондай-ақ болып туар да
Адамзаттың бір қызы!..
Осы екен деп Қыз Жібек,
Жетіп келді қасына
Базарбайдың Төлеген...
Артынан келіп Қаршыға:
«Жібек емес!» деген соң,
Онаң да өтіп жөнеген...
Асып жүрді тез енді,
Бір көрмекке Жібекті,
Төлеген мырза кезенді.
Қаршыға мен Төлеген
Жағалай салды өзенді.
Сол уақытта алдынан
Бір көш шықты түбектен.
Көш алдына қараса,
Бір қыз кетіп барады,
Отыз түйе жетелеп
Сары мая үлектен.
Мұрындығы сары жез,
Бұйдасын ескен жібектен.
Толған айдай толықсып,
Ақ сазандай бұлықсып,
Бұралып кетіп барады,
Неше алуан қылықсып.
Мұны көріп Төлеген
Лтының басын бұрады.
Әңгіме дүкен құрады:
«Осы ма деп, Қыз Жібек?..»
Қаршығадан сұрады...
Қаршыға жетіп келеді.
Әзіл айтып күледі.
«Бұл емес деп, Қыз Жібек!..»

Онан да өтіп жөнелі...
Атына камшы басады,
Тұлпардан туган көк жорға ат,
Аузынан көбік шашады.
Жер тарпынып жануар
Ауыздықты басады.
Алдындағы белестен
Орғытып келіп асады.
Тағы айкасты бір көшке:
Көш алдына караса
Бір қыз кетіп барады,
Жанасалай сұлудың
Қасына жетіп келелі.
Төлеген мырза көреді:
Көш алдына сұлудың,
Он қыз нөкер қасында,
Ақ маңдайы жаркылдап,
Танадай көзі жалтылдап,
Алтын шашбау шашында,
Қырық нарға жүк арттырған,
Қамка зерлі кілемі,
Жүк үстіне жаптырған.
Қазыналы қырық нарға
Жібектен арқан тарттырған.
Дүние бешпент, белсеніп,
Бұл дүниені кең салып,
Алтынды камшы қолға алып,
Ақ жыландай толғанып,
Бұралып кетіп барады,
Жын соккандай теңселіп...
«Осы екен деп, Қыз Жібек»,
Жетіп келді қасына,
Базарбайдың Төлеген...
Артынан келіп Каршыға:
«Жібек емсе!..» деген соң,
Онан да өтіп жөнеген...
Төлегеннің мінезі
Болып кетті наладай.
Осындай болып аз жерден
Он бір қыз өтті сәулетпен,
Бәрі де қалды жарамай...
Тағы айкасты бір көшке:
Көш алдына караса,
Бір қыз кетіп барады,
Орта бойлы, дембелше,
Алтынды камзол жеңдеше,
Сипатына караса,
Бұрынғы қыздан өзгеше:
Алтын шыны кесседей,

Екі көздің шарасы.
Бейістен шыққан шамшырақ,
Көзінің гауһар қарасы,
Туған айдай иілген,
Екі қастың арасы.
Сымға тартқан күмістей,
Оп саусақтың саласы.
Сондай-ақ болып туар да
Адамзаттың баласы!..
«Осы екен деп Қыз Жібек»,
Жетіп келді қасына,
Базарбайдың Төлеген.
Артынан келіп Қаршыға:
«Жібек емес!» деген соң
Онан да өтіп жөнеген...
Енді онан да өтеді,
Және бір көшке жетеді,
Көш алдына қараса
Бір қыз кетіп барады:
Қара жорға мінгені,
Қара торқа кигені,
Екі көзі сүрмелі,
Бұл сияқты перизат,
Қыз іздеген Төлген,
Жок еді сірә көргені.
Сексен түйе қолдаған,
Сексен түйе үстінде
Алтынды жағдан орнаған,
Асбаһаны кілем бар,
Жібектен гүлін торлаған
Қыз сипатын қараса:
Ақ бетінде кіршік жоқ, —
Айдың көлдің қуындай.
Екі көзі жалтылдап,
Батырдың алтын туындай.
Сөйлеген сөзі мазалы, —
Бал шараптың суындай.
Лузынан шыққан лебізі, —
Сары алтынның буындай.
Осы екен деп Жібек қыз,
Жетіп келді қасына,
Базарбайдың Төлеген.
Артынан келіп Қаршыға:
«Жібек емес!» деген соң
Онан да өтіп жөнеген...
Онан да өтіп Төлген
Атқа қамшы салады.
Тұлпардан туған көк жорға ат,
Оттай көзі жанады.

Сымға тартқан күмістей,
Сүмбедей болып баралы...

Ақыры Қыз Жібектің көшіне жетеді. Қыз Жібектің сұлулығы да, кербездігі де жұрттан асқан.

Қыз Жібек «бетіме тозаң тиеді» деп түймелеген күймелі арбаға мініп көштен озып кеткен екен. Төлеген мен Қаршыға Жібектің күймелі арбасын қуып жетеді. Арбасының түймелеп қойған күймесін Жібек ашпайды. Бұларға көрінбейді.

«Жүзінді көрсет» деп Қаршыға ағасы тілек қылған соң, Жібек арбасының күймесін ашып Төлегенге қарайды. Бір-екі ауыз қалжың айтысады, екеуі бір-біріне ұнайды.

...Қыз Жібектің дидары –
Қоғалы көлдің құрағы.
Көз сипатын қарасаң, –
Хор қызының шырағы.
Дүрі гауһар сырғасын
Көтере алмай тұр құлағы.
Бой нұсқасын қарасаң –
Бектер мінген пырағы...
Қыз Жібектің актығы –
Наурыздың ақша қарындай.
Ақ бетінің қызылы –
Ақ тауықтың қанындай.
Екі беттің ажары –
Жазғы түскен сағымдай,
Білегінің шырайы –
Айбалтаның сабындай,
Оймақ ауыз, құмар көз –
Іздеген ерге табылды-ай...
Қыз Жібекті Төлеген
Ақылымен танып тұр,
Көз мейірі қанып тұр.
Бейістен шыққан шамшырақ –
Көзі жайнап жанып тұр,
Белі нәзік – талып тұр.
Тартқан сымнан жіңішке –
Үзіліп кетпей нағып тұр!

Ақырында, Төлеген – күйеу, Жібек – қалыңдық болып, екеуі бірсыпыра «қызық» дәурен сүріп жүреді.

Бір мезгілдер болғанда Төлеген еліне жүрмек болады. Жібек жаман түс көріп, Төлегеннің жолының қатерлі болатынын сезеді.

«Еліне кәзір жүрмесін!» деп жеңгесіне айтқызады. Төлеген болмайды. Келесі жылы жазға салым қазбен бірге келмекші болып еліне жүреді.

Еліне аман-есен келеді. Бар уақиғаны айтады. Төлегеннің қайнына енді асығып жазға салым баруын әкесі мақұл көрмейді. «Төлеген жазға салым қайнына жүретін болса ешкім қасына еруші болмасын» дейді.

Сонымен жүргенде жаз бола бастады.

Әуеде қанқылдап қаз өтті. Төлегеннің «қазбен бірге келермін» деген уәдесі есіне түсіп, қайнына жүрмек болды. Жылаған шешесімен, інісімен қоштасып, інісіне қайнының жолын, жөнін айтып, «кешіксем іздерсің» деп жүріп кетті.

Төлеген жалғыз жүріп отырды, бірнеше күндер болғанда, Жібектің елінің шетіне таянғанда, «Қособаның көлі» деген көлге келгенде, мұның алдында алпыс кісі жау шығады. Бұлар Қыз Жібекке құмар болып, арманда қалған Арғын, Алты Шектінің жігіттері екен. Өздері ала алмай, алыстан келген Төлеген алатын болған соң, намыс қылып, Төлегенді өлтірмекші болып жолын тосып жүр екен. Бастығы Бекежан деген екен.

Қамалаған алпыс арғынмен Төлеген соғыс салып жөнеледі. Бесіннен намаздыгерге шейін алғызбай барады. Намаздыгерге таянғанда шелдеген көк жорға ат жүрмей қалады. Сол арада жау жетіп қамалап атысады. Жаудың бастығы Бекежан жалғыз қурайдай бетіне ұстап келіп, алпыс қадам жерден атып Төлегенді жығады. Жау Төлегенді тонап, көк жорға атты алып кетеді. Төлеген елінен шыққанда бірге ұшып шығып жолдас болып келген әуедегі алты қазға мұның шағып, айдалада зарлап жатып өледі...

Содан күндер, айлар, жылдар өтеді.

Бір күні Төлегеннің көк жорғасына мініп Бекежан Қыз Жібекке келеді. Бір тойда отырған Жібектің тұсына келіп өлен айтады.

Бекежан Төлегенді өлтіріп көк жорға атын алғанын Жібекке білдіреді. Жібек жылап, Төлегенді Бекежан өлтірген екен деп ағаларына шағады. Ағалары Бекежанды өлтіреді.

Қыз Жібек енді қапалықпен, қайғымен болады. Бір күні қалмақтың Қорен деген ханы Сырлыбай ханның Жібек деген жұрттан асқан сұлу қызы бар дегенді естіп, тоғыз мың әскермен келіп Шектіні басады. «Сырлыбай Жібекті бермесе, елін шабамын!..» – дейді.

Сырлыбай қорықканынан Жібекті бермек болады. Жібек жылап, «Мені боса да қалмаққа беретін болса, қырық күн той, отыз күн ойын қылып берсін!» дейді.

Той қылады.

Қырық күн тойы бітіп, отыз күн ойыны басталған кезде Жағалбайлыдан Төлегенді іздеп інісі Сансызбай мен Шеге деген акын келеді. Бұлар жиын ойынның үстіне келіп, жиынның ортасында бір үйде зарлап «Төлегеннің өлгені рас болса, жесірін іздеп келіп алатын Жағалбайлыда ешкімнің болмағаны ма?..» — деп, өлең айтып отырған Жібектің сөзін естиді. Шеге акын топқа жалғыз жаяу кіріп, Жібектің тұсына келіп Жібекті көріп, Жібекпен өлең айтысып отырып, ептеп кім екенін білдіреді. Сансызбайдың іздеп келгенін білдіреді.

Жібек қуанады. «Сансызбайды әкеліп көрсетіңіз, сөзіңізге сонда әбден нанайын!..» — дейді.

Шеге Жібекке Сансызбайды көрсетеді. Бұлар көп ішінде елеусіз амандасады.

Сол арада Жібек бұлармен уәде байлап, ертең ауыл көшкенде, қалмақ ханы Қореннің екі тұлпарының бірін мініп қашпақ болып, табыспақ жер айтады.

Ертеңінде Қорен қалмақтың Сандалкөк деген тұлпарын алдап мініп, Жібек табыспақ жерде отырған Шеге мен Сансызбайға келіп қосылып, Жағалбайлыға қарай бет түзейді.

Қорен қалмақ Сырлыбайдың елін қысып, басы Қаршыға қылып, жиырма қазақты жолбасшылыққа алып, әскерінің жартысын алып Жібекті қуады.

Қалмақтың өзгесінің аты жете алмайтын болған соң Қорен өзі Қазмойын қара тұлпармен жалғыз қуады. Қорен таяғанда Сансызбай, Шеге мен Жібекті ілгері жіберіп, өзі Қоренді тосып алып, «жекпе-жекке» кезектесіп атысып, Қоренді өлтіріп, Қазмойын қара арғымақты жетелеп Жібек пен Шегеге келіп қосылады. Сонымен еліне аман-есен келеді.

Қалмақтың қуған әскері Сансызбайдың еліне келеді. Сансызбай қалмақты қырады. Сонсоң және қайтадан аттанып, Ақ Жайыққа келіп, Шектіні қамап жатқан қалмақ әскерінің қалғанын қырады.

«Қыз Жібек» әңгімесінде де «Қозы Көрпеш – Баян» әңгімесі тәрізді, байдың ұлы мен қызын жыр қылады. Мұнда да билер дәуірінің үстем санасы, екі байдың ұлы мен қызын дәріптеп жыр қылып, жастарға, жұртқа «үлгі» қыла суреттейді.

Хандар, билер, байлар, батырлар үстемдігі жүрген заманда жаугершілік, жауынгершілік, шапқыншылық кездерінде тұрмыстың алдыңғы қатарына, темір құрсанып, ақ алмасын ысқыртқан батырлар шықса, шапқыншылықтан саябырлау кездерде ел арасында қыз іздеп жүріп қылышын жарқылдатқан бай балалары тұрмыстың алдыңғы қатарында көрінген. Жаугершілік, шапқыншылық кездерде батырлар ардақталып, байлардың төбесіне көтеріп, істеген қайраттары дәріптелініп жыр болып, үстем таптың ықпалындағы ел ауызына әңгіме болып жайылса, шапқыншылықтан шолалау кездерде ел арасында қыз іздеп жүріп қылышын жарқылдатқан бай балалары дәріптелініп жыр болған...

Ана жылғы Герман соғысында, орыс байларының офицер болған балалары – соғыс майданына барып батырлық көрсету қолдарынан келмей, жандарын аяп, ел ортасындағы каланың көшесінде жүріп қоразданып, қылыштарын жарқылдатып «қара халықты» билеп, үйде отырып еріккен бай әйелдеріне «құмарлы» жыр болған. Ал патша, төре, байлар табының шокпарын соғып, қылышын ханға бояған Кузьма Крючков деген казак-орыс дәріптеліп жыр болған.

Ескі заманда да осы тәрізді болған сияқты. Қыз Жібек жырындағы екі ру бектер сол жаугершіліктен саябыр болған кездегі, алтындаған ат-тұрмандарын, қақтаған күміс кемерлерін, гауһарлаған сырғаларын, шаштарына таққан алтын шолпыларын жарқылдатып байлыққа мастанып, «Бізден басқа кім бар» деп жүргендер.

Бұлардың да жаугершіліктен саябыр кезде, алтын тұрман, күміс кемер, алмас қылыш, гауһар сырға, алтын шолпыларын жарқылдатып, «Ел ішінде бізге тең келетін кім бар» деп сайран салып жүргендері – әлгі соғыс майданынан қашық жерде, иығындағы алтын оқа, беліндегі күміс қынапты қылыштарын жарқылдатып, көшеге сыймай жүрген байдың офицер балаларының жүрістері тәрізді.

Хандар, билер, байлар, батырлар дәуіріндегі, тыныштықтау жердегі «батырлар», ардақтылары осылар болған. Және, сол

замандағы үстем таптың ықпалындағы ел аузына жыр болып тараушылар осылар болған.

«Қыз Жібек» жыры ноғайлы рулары ыдырап, бытырап бөлініп-бөлініп кеткен замандағы байлар тұрмысын суреттейді. Жырдың өзінің айтуынша, Жағалбайлы руының мекендеген жері – Ақ теңіз деген көл, жайлайтын жері Қара теңіздің жағасы.

Қара теңіздің жағалары, Қырымның далалары – қалың ноғайлының мекендеген, жайлаған жерлері екендігі тарихта белгілі нәрсе. Онсоң Ноғай хан өлген соң ноғайлының көпшілігін Алтын орданың Тоқта ханы еріксіз көшіріп, Еділ – Жайық бойларына жер аударғаны да тарихта белгілі нәрсе.

«Қыз Жібектің» әңгімесі бойынша, Төлегеннің елі, жағалбайлы руы – Қара теңізді жайлайтын ел. Ал Қыз Жібектің елі шекті, Бекежанның елі арғын Ақ Жайықтың бойын мекен қылатын ел. Қара теңізді жайлайтын ел – Төлеген елімен Ақ Жайықты жайлайтын Қыз Жібек, Бекежанның елдерінің арасы саудагерге жүз күндік жер дейді.

Міне, мұның бәрі де тарихқа, шындыққа үйлесетін жайт... «Қыз Жібек» жыры «Қозы Көрпеш – Баян» жырынан көрі, сол өз заманындағы байлар тұрмысын толығырақ суреттейді.

«Қозы Көрпеш – Баян» жырында, билер дәуіріндегі үстем сана Қозы Көрпешке тумай «атастырған» «қалыңдығын» іздетеді. Қарабай бұзған «салт заңын» Қозы Көрпешке күшпен орындаттырады. Баян сұлуды салт заңына берік қылады. Қарабай бұзған салт заңын, салт «намысын» күшпен орындаушы Қозы Көрпешке Баян сұлуды құмар қылады.

Сөйтіп, билер дәуіріндегі үстем сана: «Міне, жігіт болсан Қозы Көрпештей бол!.. Қыз болсан, Баян сұлудай бол!..» дейді.

Ал «Қыз Жібек» жырында, билер дәуіріндегі үстем сана, салт заңы бойынша, жұрттан асқан байлыққа сатып алатын сұлу іздетеді. Жұрттан асқан байлықпен Төлегенге ханның қызын алғызады. Ханның қызы болғанда, – жұрт асқан сұлу, жұрт асқан пан, кербез қызын алғызады. Бойына ешкімді тең көрмей жүрген ханның қызы Жібек сұлуға да байлығы, салтанаты жұрттан асқан Төлегенді ұнатқызады. Сөйтіп, билер дәуіріндегі үстем сана: «... Міне, жігіт болсаң, Төлегендей бол!.. Қыз болсан, Жібектей бол!» дейді.

Билер дәуіріндегі үстем сана солай деп бір қояды да, Төлеген өлгенде, мақтаулы Жібекті салт заңына, құлдық заңына басын

байлаған «қайратты» қыз қылады. Айттырған жігіті өлген соң, «салт заңы» бойынша, Қыз Жібек өзін сол өлген жігіттің еліне, ағайынына, туысқанына тиісті, мүлік-мұра, «әмеңгер» санаған болады. Билер дәуіріндегі үстем сана Қыз Жібекті Төлегеннің туысына, оның елінің жігіттеріне сырттан «құмар», сырттан «ғашық» қылады. Іздеп келген Сансызбайдың «етегіне» жабыстырады...

Және сол билер дәуіріндегі үстем сана, Қыз Жібекті «айттырып» өлген Төлегеннің інісі Сансызбайды – салт «намысын», салт заңын жоқтаушы, «әмеңгерлік» заңын күшпен орындаушы байдың мықты, қайратты «батыр» баласы қылады.

Сөйтіп тағы да: «... Міні, жігіт болсаң, Сансызбайдай бол... Қыз болсаң, Жібектей бол!..» деген қорытынды шығарады.

Міні, билер дәуіріндегі үстем таптың үстем сана жемістерінің бір алуаны осы.

«Қыз Жібек» жырында да, Төлеген мен Қыз Жібекті үйлестіріп қосатын, Сырлыбай ханға Төлегенді күйеу қылатын, Сырлыбай ханға қалмақ ханы қыр көрсеткенде араға жүретін – Сырлыбай ханның уәзірі Қаршыға жыршы. Онсоң Сансызбайды Қыз Жібекке алып келіп қосатын да Шеге жыршы.

Бұл екеуі де жаугершіліктен шола кездегі байлардың «Бізден басқа кім бар» деп «дәуірлеген» тұсындағы, хандардың, байлардың сөздеріне «ие» болып, байларға «ат ұлтан» болып жүрген уақ билер...

«Қыз Жібек» жыры, өзінше, түр жағынан карағанда, шебер жазылған деуге болады. Әрине, жырдың түр жағының кемдіктері де бар. Кемдіктерінің бірі, адамды «сұлу» деп мақтап сипаттағанда, сол «сұлу» деген адамның «қандай сұлу», несі сұлу екендігін толық айта алмайды. Тек «тамаша сұлу еді» дейді. Онсоң «сұлу» деп сипаттаған адамдарының жаратылыстарын, денелерін, мінездерін сипаттап – «сұлу» демейді. Көбінесе байлығын, пандығын, кербездігін, киімдерінің қымбат нәрседен істелген екенін айтып, тұрмандарының, аттарының, сырғаларының, шашпау, шолпыларының қымбат бағалы екенін айтып – «сұлу» дейді.

Оған, әлгі, көшкен Шектінің «сұлу» қыздарын сипаттаған жырлары да мысал болады.

...Он қыз нөкер қасында,
Алтын шашпау шашында,
Қырық нарға жүк арттырған,

Қамқа зерлі кілемді
Жүк үстіне жаптырған.
Қазыналы қырық нарға,
Жібектен арқан тарттырған.
Әсемдіктің бәрін де
Бұл жаһаннан арттырған.
Дүрие бешпент белсеніп,
Бұл дүниені кең салып,
Алтынды қамшы қолға алып,
Бұралып кетіп барады
Жын соққандай теңселіп...

Міні, Төлегеннің есін кетірген «сұлудың» бірі осы.

«Алтынды қамшы», «дүрие бешпент», «алтынды шашпау», «жібек арқан», «қамқа зерлі кілемді қырық нарға артқан қазына» — бұл қызды «сұлу» дейді. Қыз Жібекті де «сұлу» деп сипаттағанда, осындай жарқылдақ тана-моншақтарын, асыл тастарын, алтын-гауһарларын, кербездігін, пандығын, байлығын мақтай, «сұлу» дейді:

...Қыз Жібектің құрметі, —
Жаһаннан асқан сәулеті. —
Ләйлі—Мәжнүн болмаса, —
Өзгеден асқан келбеті.
Үш қызы бар қасында,
Өзі он төрт жасында.
Кебісінің өкшесі, —
Бұхардың гауһар тасындай
Алтын шашпау шашында... —

дейді.

Төлегеннің «артықтығын» айтып мақтағанда, тек жұрттан артық байлығын айтады. «Сексен жігіт қосшы алды, он бес жігіт басшы алды, 250 жорға ат алды...» — деп мақтайды:

...Төлеген Ақ Жайыққа жүрмек болды.
Тәңірінің жазған ісін көрмек болды.
Басшы болып сол елді тапқан жанға,
Жүз жамбы сүйіншіге бермек болды.
Жаратты бір кара көк тұлпар атты,
Өзі жорға жануар құс қанатты.
Тұрманының барлығын алтындатып,
Күміспен төрт аяғын тағалатты.
Шамшырақ тас орнатты жүген ерге,
Басшы, қосшы, жүз жігіт алды бірге.

Тоғыз нарға алтын мен күміс артып,
Бес жігіт алды тағы қызметкерге,
Ерлерге жәрдем болсын бір құдайы,
Қырық түйе болды азық кант пен шайы.
Азық-түлік әммесін даярлап ап,
Жөнелді туғаннан соң, наурыз айы...

Солай, байлығын дөріптеп келеді де:

...Айдың өткен нешесі,
Ай қараңғы кешесі.
Падышадан кем емесс.
Ер Төлеген мүшесі!.. –

дейді.

Сұлулықты, жақсылықты байлықпен өлшеп, байлықпен бағалау, – жалпы байлар табының дәуірлеп тұрған кезіндегі әдебиеттерінің белгілі бір «түрсіз» жайты. Бұл дәуірлеп тұрған кезіндегі байлар әдебиетінің белгілі түрі... және белгілі мазмұны... Міні, мазмұн жағын былай қойғанда, түр ретінде, жалпы осындай кемшіліктері болмаса, «Қыз Жібек» жыры – өзінше шебер жазылған нәрсе деуге болады. Мысалы, Төлеген мен Қаршыға күймелі арбадағы Жібекті қуып келе жатқандағы көк жорға атпен сыдыртып келе жатқан Төлегенді былай суреттейді:

...Тұлпардан туған көк жорға ат
Ор қояндай секірді.
Қаршығаменен ілесіп,
Атқа қылды өкімді...
Алмас қылыш сартылдап,
Алтынды жүген жаркылдап,
Көк жорға тұлпар қырланды –
Екі көзі жалтылдап,
Өмілдірік – сом алтын –
Омырауда алкылдап,
Дүбірлейді кара жер,
Көк жорға ат басса солкылдап.
Ұршықтай саны сымпылдап,
Қояндай жоны бұлтылдап,
Алмас қылыш белінде,
Қолында найза қылтылдап,
Төрт тұяқтан шыққан от,
Шакпак тастай жылтылдап,
Құлақ салсаң дыбысы –
Тау суындай сыңқылдап,

Колтығынан аккан тер,
Тебінгіден сылқылдап...
Шамның жанған шырағы,
Жердің болмас жырағы.
Жеті қырдан асканда,
Сыңғырлаған қоңырауды,
Естіді сонда құлағы.
Нелер келіп, не кетпес,
Ер жігіттің басына,
Қоңырау дауысы келген соң,
Көк жорға атты ағызып,
Жетіп бір келді қасына...

Онсоң отауда отырған Төлегенге Қыз Жібектің келуін былай жырлайды:

...Кісі бойы кереует,
Алтын тактың үстінен,
Кояндай қарғып түседі.
Ақ маңдайы жарқылдап,
Танадай көзі жалтылдап,
Жүйрік аттай ойкастап,
Құнан қойдай бой тастап,
Қалмайын деп ұялып,
Жан-жағын қарап байкастап,
Кер маралдай керіліп,
Сары майдай еріліп,
Төңірі берген екі аяқ,
Бір басуға ерініп,
Үйден шықты Қыз Жібек,
Көрінген көзге дүниенің
Бәршәсінен жерініп...
Ауыл алды бел еді.
Белден көшкен ел еді.
Атқан октай жылысып,
Ор қояндай ығысып,
Қылаң етіп, қылт етіп,
Сылаң етіп, сылт етіп,
Мықындары былқылдап,
Тау суындай сыңқылдап,
Сүмбіледей жылтылдап,
Айдынды туған Қыз Жібек,
Отауға қарай жөнелді...

«Қыз Жібек» жырының жалпы сарын, күйі — жаугершілік дәуірінің сарын, күйіндей, екпінді, жүйткіген сарын, күйімен айтылған.

ТҮЙІН

Жалпы «билер дәуіріне» балаған ескі ел әдебиетінің нұсқаларын осы «Қыз Жібек» әңгімесімен бітіріп, бұл дәуірдің әдебиеті туралы айтылып келген сөздердің ақырғы түйінін осымен түйдік...

ЖАЛҒАС ӘҢГІМЕ

Енді бұл жалпы «билер дәуіріне» балаған ескіліктегі ел әдебиеті туралы айтылған сөздерден кейінгі, жалғас айтылатын сөздеріміз – қазақ атанған елдің ақырындап болса да, шаруашылық түріне өзгеріс кіріп, хандық құрылысы, билер дәуірі іріп-шіріп, қазақ атаулы ел орыс патшасына бағынған дәуірде шыққан әдебиет нұсқалары туралы болады.

Оны бір бөлек, 2-ші кітап қыламыз...

Алматы.

8-наурыз. 1931 жыл

Коммунист партиясы мен кеңес үкіметінің ұлт саясатын дұрыс жүргізу жөнінде үлкен ірі мәселенің бірі тіл мәселесі.

Байтақ еңбекшілер бұқарасы, жұмысшылар табы кеңес жұмысын, газет-журналын, колөнер, ғылым, әдебиетін өз ұлты тілінде, ұлттық тұрпатта жүргізбеген күнде ұлт үшін алдымен мектеп оқуы оқушының ана тілінде болмаған күнде ұлт мәселесі дұрыс шешілмейді.

Кеңес үкіметі бұрынғы «бұратана» ұлттарға автономия беріп, әр ұлттың тағдырын сол ұлттың жұмысшылары мен байтақ еңбекшілер бұқарасының қолына беруімен қатар бұл ұлттар ішінде мыңдаған политехникалық еңбек мектептерін ашып, оқуды оқушының ана тілінде жүргізіп отыр.

Бұл коммунистік шараның көрнекті нәтижесі, іс жүзіндегі көрінісі. Кеңестер одағы күншығысындағы жүз пайыз хат танымайтын «бұратана» еңбекшілердің бұрынғыдан аса сауаттанып, әр ұлттың еңбекшілері әлденеше мыңдаған тұрақты газет-журналдарды өз тілдерінде шығарып оқып отырғандығы; газет-журнал оқып саясаттың, ғылымның, шаруашылық білім алып партияның басшылары мен шаруашылығын, тұрмысын, салт-санасын бүтіндей өзгертіп социализмнің даңғыл жолына түсіп отырғандығы.

Коммунист партиясының ұлт саясатын Маркс-Ленин жолымен дұрыс шешуі аркасында патша Ресейдің отары, жарты отары болған кеңес күншығысын «бұратана» ұлттары, олардың бірі қазақ халқы, сырт пішіні, түрі ұлттық, ішкі маңызы пролетариаттық мәдениет орнатып отыр, орнатып үлгергелі отыр.

Бұл ұлы тілекті социализм орнату тілегін аяқтаудың ірі құралдарының бірі болған мектеп сабағын оқушының тілінде жүргізу жұмысында дегенмен кемшіліктеріміз жоқ емес. Кемшіліктеріміз көп. Олардың бастыларының бірі — әр ұлттың өз тілінде басылып шыққан, Маркс-Ленин жолына дәл келетін оқу құралдарының, кітаптарының жеткіліксіздігі, жазаласаң жоқтығы. Бар еді, жеткілікті еді деп бұған ешкім таласпаса керек.

Қырағы коммунистер партиясы, пролетариат жұртшылығы бұл кемшілікті мезгілінде шешіп, есептеп, тиісті шара қолданып отыр. Коммунистер партиясының қазақстандық өлкелік комитеті бұл күнге дейін Қазақстан ұлттары тілдерінде басылып шыққан кітаптарды сапа жағынан, Маркс-Ленин жолына дәл келуі жөнінен тексеріп түзеуге, жан-жағынан тексеріп, кемін тез толтыруға деректив беріп отыр.

Бұл күнге дейін болмаған, аса керекті кітаптардың бірі қазақ әдебиеті тарихы. Қазақша жазылып, басылып шыққанша орысша кітаптарды пайдалана тұратын пәндер де бар. Мәселен: есеп, химия, физика. Ал қазақ әдебиетін қазақ тілінен басқа тілде оқытып болмайды. Кітап жоқ деп оқытпай қоюға тағы болмайды. Сондықтан қазақ әдебиеті тарихы ең керек кітаптың бірі болулы.

Енді бұл аса керекті кітаптың жазылып, басылып шығуы жағына келдік. Октябрь төңкерісіне дейін бізде қазақ әдебиеті, тасқа басылып шыққан қазақ әдебиеті болмаған. Басылып шыққан әдебиет байлар табының әдебиеті болған. Байтақ еңбекшілер бұқарасының әдебиеті сол еңбекшілердің өздерімен бірге қой баққан салақ қойшының, кен қазған жұмысшының, су тасып, күл шығарған малай-батырақтың ауыздарынан шығып, желмен бірге көшіп, ол қараңғы жақтағы өліктей сұлаған сар даланы кезіп жүрген.

Тендік нұрын шашқан қызыл күн туғаннан кейін еңбекшілер жұртшылығы бұл «ұшарын жел, қонарын сай білген» әдебиетті жиыстыруға, тұрақты етуге, тап тартысының құралы етуге кіріскен: жас ақындардың шығармалары, өлеңдері, көркем әңгімелері газет-журналға басыла бастаған. Ал ана өткен қара күндердің жазылып кеткен әдебиет жинақтарын жинастырып жұмырлап шығару оңай жұмыс болмаулы.

Бұл жұмыстың өте қиын болғанының басты себебі қазақ елінің жазба тарихының жоқ болғандығы. Тарих жоқ болғасын ауыздан ауызға, буыннан буынға көшіп, қирап, бұзылып жамалып, тотығып жүрген әдебиет жұрнақтарын жұмырлап Маркс-Ленин жолымен құрау оңай болып па? Қай өлең мен қай шығарманың қай дәуірде, қай жағдайда шыққанын, қандай әлеуметтік, жіктік, таптық күйді көрсеткенін бірден біле қою оңай болып па?

Міне, сол жоқ тарих әлі жоқ. Әдебиет тарихын құрастыру жөніндегі сол қиыншылық әлі күнге қалыбы бұзылмай қарап тұр.

Ұлы құрылыстың, социалистік құрылыстың бір тарауы мәдениет жұмысы мұндай кемшілікке, жеткіліксіздікке қарап күтіп тұрмақ па? Жокты жүре тауып, «көшті жүре түзеп» ілгері баса берген. Қазақстанда жалпы міндетті бастауыш оқу жүргізілді. Сауатсыздықты жою жұмысы ұлы қарқынға түсті, орта дәрежелі мектептер көбейді, жоғары дәрежелі мектептер ашылды. Бастап педагогика институты ашылды. Бұл институтқа қазақ әдебиетін оқыту керек болды. Бұрынғы бастауыш, орта дәрежелі мектептердегідей қазақ әдебиетін ауызша оқыту жоғары дәрежелі мектепте мүмкін болмады. Институтта қазақ әдебиетін оқытушы

Сейфолла ұлы Сәкен жолдас бұл қиыншылықты шеккеннен қазақ әдебиеті туралы кітап жазуға кіріскен.

Бұл «Қазақ әдебиеті» сол Сәкеннің жазып шығарған кітабы.

Сәкен басты ақындарымыздың бірі, шығармалар, өлең жазуға аса ұста. Бірақ акын тарихшы бола бермейді. Қайта акын көбіне тарихқа шорқақ келеді. Сол тарихқа шорқақ, ыстық қанды ақындардың бірі Сәкен болса да ғажап емес. Дегенмен жоктық қысып, амалсыздан Сәкен тарихшы болған.

Бұлай бола тұрса да бұл кітапқа Сәкен үлкен еңбек сіңірген. Бұл күнге дейін сирек ұшырайтын ауыз әдебиет жұрнақтарын тауып алып кітабына кіргізген. Бастан аяқ кітаптың ұзын бойына тап жолын тұтыңған. Әрбір өлеңнің таптық жігін аша отырған. Кітаптың басында қазақ халқының тарихы туралы бірқатар мәліметтер келтіріп, қазақ әдебиетінің жұрнақтарын дәуір-дәуірге жіктеп, тарихпен байланыстырып отырған.

Мұның үстіне бұл кітаптың тағы бір ерекшелігі бар. Ол мынау: Сәкен қазақ тарихын, қазақ ауыз әдебиетін зерттеу барысында қазақ атанып отырған түрік-монғол руларының бір кезде Ноғай ханның қарашылары болып, сол ханның атымен «ноғайлы» деп атағанын анықтаған. Сәкеннің бұл табысы жалғыз қазақ ішінде емес, бүкіл түрік-монғол елдері арасында талас, айтыс көтеретін табыс. Бұл табыс – бүкіл жер жүзін қазақтан өрген етіп, бүкіл түрік-монғол елдерін қазақтан «енші алып шыққан» етіп, қазақты «дүниенің кіндігі» етіп көрсетуі тар маңдай ұлтшылдардың да – қазақ елінің өзіндік ауыз әдебиеті жок, маладанып жүргендерінің барлығы жаттікі, ноғайдікі деуші мәселені саяз тексерген бір беткей еуропалық ғалымдардың да індеріне су жібереді. Біздің Сәкеннің бұл табысын ғылымдық табыс дәрежесіне жеткізе бағалап отырғандарымыздың себебі – біріншіден, келтірген дәлелдерінің салмақтылығы болса, екіншіден, бұл кітапты оқып шыққан тарихшы профессор Асфандиярұлы Санжар жолдастың кітапты дұрыс жазылды деп таныған беделді пікірі.

Бұл кітап сыннан өтіп, «сымға тартқан күмістей» жұмырланып шыққан «әдебиет тарихы» емес, әлінше марксшілдік талдау көрген, Маркс-Ленин жолына дәлdestірілген, затшыл диалектика әдісімен жиналған қазақ әдебиеті тарихының материалдары. Көп үміт, аз қанағатқа ұшырап қалмасын деп оқушыға мұны баса ескертеміз. Дегенмен кітап қазақ әдебиеті тарихына құрал бола алады. Кітап байтақ оқытушылар, оқушылар бұқарасының сынынан өтіп талқыға түскеннен кейін келесі қайта басылуларында «әдебиет тарихы» болып шығады деп сенеміз. Оның үстіне әдебиет тарихын жазуға үлкен жәрдемші болатын қазақ тарихы да кешікпей шығады ғой.

Бұл Сәкеннің қазақ әдебиеті туралы бірінші кітабы. Екінші кітабы жазба әдебиет туралы болады. Қазақтың жазба әдебиетіне, әсіресе төңкерістен кейінгі әдебиетіне Сәкен жетік азаматтарымыздың бірі. Оның үстіне Сәкеннің «Тар жол тайғақ кешу» деген кітабы тегінде төнке-

рістен кейінгі казак әдебиетінің көмескі түрде болса да желісі екендігіне дау жоқ. Сондықтан кітаптың екінші томы бұдан да гөрі көркемірек болып шығады деп сенеміз.

Сөз соңында оқушыға бұл кітаптың техникасындағы бірнеше кемшілік болып көрінетін мінездерін көрсетіп өтеміз:

Жазушының бір әңгімені әлденеше жерде қайталап айтып отырғандығы бар. Бұл жазушының нақты сипаттаймын деген тілегінен шыққан құбылыс. Бұл туралы кітап жұмырланып шыққан әдебиет тарихы емес деп біз жоғарыда айтқанбыз. Әдебиет тарихының материалы болғасын мұндай қайталап айтулар болып тұрады.

Екінші, Сәкен жаратылысты, тұрмысты суреттеген жерлерінде мазмұндарын ақындық, қанатты сөздермен сөйлеп; жал-құйрығын ұшырып, желбіретіп, жындандырып келеді де, жәй әңгіме жерлерінде аяң-бүлкілге түседі. Мұнысы ескі Мәскеу қаласындағы аласа жер-қыстаулармен қатар 7 — 8 қатар биік үйлердің тұрғаны сияқты болып көрінеді. Мұның себебін де ақынға тарихшы болу кейде қиындау соғады деп біз жоғарыда ескерткенбіз. Бұл кемшілік те кітаптың қайта басылуында түзеледі.

Бұл кітапты барлық мектептерде әдебиет сабағында қолданып, сынап, кемдігін көрсетіп екінші басылуында мінсіз етіп шығару байтақ оқытушылар жұртшылығының міндеті.

Жолдыбай ұлы М.

Алматы қаласы,

1931 жыл, 22-қараша

1964 жылы Сәкен шығармаларының алты томдығын шығарғанда соңғы сөзді жазу маған тапсырылып, 6 томда осы күйінде жарияланып еді. Мен сол еңбегіме титтей де қол тигізбей қайтадан жариялауды орынды көріп отырмын.

«Қазақ әдебиеті. I-кітап. Билер дәуірінің әдебиеті» яғни Сәкенше-леп орысшалағанда «Казахская художественная литература. I-ая книга. Литература феодального периода» оқулығын алғаш 1964 жылы жариялану хикаясын баяндап берсем, екі қоянды бір окпен атып аламыз. Біріншіден, қысқартулар жайымен танысасыздар, екіншіден, соңғы сөз бұрынғысынан да толыса түсіп, ғылыми принциптің жүзеге аскандығынан хабардар боласыздар.

«Қазақ әдебиеті» деген жоғары оқу орнының студенттеріне арналған тұңғыш оқулықты совет дәуірінде шығару көп қиындыққа түсіп еді. Оған ҚКП Орталық Комитеті мен Лито араласты.

Шығарушылар алқасы: Д.Әбілев, М.Базарбаев, Т.Жароков, І.Жарылғапов, Т.Кәкішев, С.Мұқанов, Ә.Тәжібаев, Е.Ысмайылов, томның редакторлары Асқар Лекеров, Айтбай Хангелдин қатысқан даулы да сұсты мәжіліс өткізілді. Әсіресе Т.Жароков, М.Базарбаев пен Асқар Лекеровтер ел-жұрт құлактанып қалған соң мұның бетінен қаулы іліккен Едіге, Шоралар, бүгінгі күннің талабына қайшы келетін ой-пікірлер сылынып, сызылып тастауға тиіс деген ойларын литодан гөрі үрейлене айтты. Әдеби мұраны жариялаудың ғылыми шарттары сақталсын деген пікірге «басымыз да, партбилетіміз де біреу» дегендер болды. Тіпті «бұл еңбекті шығармай-ақ қояйық, кейін академиялық басылым болған кезде бір жөні болар» дегенге ойыса бастағанда Сәбит Мұқанов сөз алғанды.

— Әрине, коммунистік партияның қаулы-қарарларын бұлжытпай орындауға тиіспіз. Бұған мен қосыламын. Ал сонау 1944 жылғы Едіге жайлы қаулының бізге тікелей қатысы жоқ. Татардың «Едігесі» мен «Қазақтың Едігесінде» үлкен айырма бар. Бұларды «Едіге» атына бола күйдіре беруге болмас.

Былай істейік. Сәкеннің биыл 70 жылдық тойына бұл кітапты шығарайық. Өйткені қазақ тарихынан көп мәлімет береді. Ол елге керек. Бұл бір. Екінші, жүрексініп отырсындар ғой. Ал мұраны орынсыз жұлмай беруге аруақ құдайдың өзі қарсы, сондықтан «Сәбиттің осы ма екен

көрген құқайы» дегенді мәтелге айналдырып алдындар ғой, тағы да бір рет Сәкен үшін отқа түсіп көрейін. Мен бұған қатырып алғы сөз жазып берейін. Лито да ... қысар, — деп тығырықтан шығарып жіберген еді. Сәбең 5 — 6 күннен кейін «Қазақ әдебиетінде жана эра» деген алғы сөзінде «мына еңбек қазақтың әдебиеттану ғылымына алғашқы тартылған сүрлеу» деп алады да қобірек дау тудырған мәселеге, әсіресе «Сәкен қазақ тарихына біраз шолу жасаған. Көлденен қараған кісіге бұл шолу нақ осы кітапқа қажет емес сияқты. Расында олай емес. Сәкен бұл кітабын жазған шақта қазақ тарихы жүйеге қойылмаған, қазақ тарихында марксистік еңбектер әлі жасалмаған кез. Сәкен бұл кіріспе тарауды жазбаса, толғағалы отырған әдебиет мұралары да толық түсінікті болмас еді. Кіріспе тарау кітаптың кейінгі әдебиеттік мол жағын ашып беретін кілт рөлін атқарып тұр» деп тарихи шолуға жасалған шабуылдың бетін қайырса, Едіге, Шораларға байланысты қысыр ойларды Сәкен жеке адамнан өрбіген қаһарға ұшырамағанда бүгінгі күн ыңғайымен түзетер еді. Өйткені «бұл кітап кәзіргі ұрпаққа да, болашақ ұрпаққа да пайдалы шығарма. Сондықтан да бұл кітап азғантай ғана қажетті қысқартумен өзгеріссіз басылып отыр» деп пысықтап жату идеологиялық теперіштің күшті болғанын аңғартса керек.

Солай бола тұрса да бұл кітапты «ішкі литоларымыз» аяды деп айта алмаймын. Осы көп томдыққа қайтадан дайындалғанда қасқыр қаламдардың талай ізін көріп, алғашқы қалпына түсіру талай бейнетке кезіктірді. Олардың не екенін жол-жөнекей көрсетіп отырамыз.

Терминнің қалыптаспауына байланысты «Билер дәуірінің әдебиеті» деген қосымша атауы талайларды шошындырған болатын. Ал кітаптың «Сейфуллин С. Казахская художественная литература. I-ая книга. Литература феодального периода» дегеніне ешкім назар аудармады.

Қазақтың оқыған момын азаматтарының бірі Молдағали Жолдыбаев жазған «Сөз басы орнына» деген алғы сөзді алып қалды. «Молдағали алашордалықтан сау емес шығар» деген қорқыныш үрейлендіріп алған еді. Енді оны «Сөз соңы орнына» деген тақырыппен орналастыруды орынды тауып отырмыз.

«Қазақ тарихынан қысқаша мағлұмат» деген тарауда талай «қасқыр тартқан», яғни алынып қалған сөздер, сөйлемдер көп. Соның бірі — «Едіге батыр өлген соң және Едігемен жауласқан» деген тіркесті, «Қазақтың белгілі шежірешісі Шәкәрім Құдайбердіұлының айтуынша» деген сияқты күдікті атауларды, кісі аттарын арам бездей сылып тастап отырған.

Асан қайғы, әсіресе Мұрат ақынның Еділ мен Жайықты орыстар алды деген ой, өлең кездессе қысқартып тастай беріпті.

«Еділ менен Жайықтың
Бірін жазға жайласаң,
Бірін қыста қыстасаң

деген шумақтардың саяси мәні бүгінгілерді бүлдіреді деп есептеліпті. Мұндай шумақтар едәуір, солардың бәрін қалпына келтіруге тура келді.

Баспа литоларының қаһарына көбірек ұшыраған «Екінші бөлім», яғни «Ертедегі жырлы әңгімелер, яки ноғайлы дәуірінен қалған әдебиет нұсқалары» болды. Басқа мәтіннен Едіге, Шоралардың аты өшірілсе, енді оларға арналған беттер, талдаулар, тараулар алынып қалды.

Ноғайлы заманында жырланған эпостарды әңгімелеуді Сәкен ылғи Едігеден бастап отырады. Мәселен соның дәлелі ретінде «Онан соң Едіге батырдың жырын алып қарайық» деген тарихи шұрайлы, оқушыға айрықша қажетті дерегі мол, әсіресе Едіге мен Токтамыс қарым-қатынасын әңгімелейтін талдауды алып қалған. Сондай қысқартуға Шора батыр да ұшыраған.

Ал осы бөлімнің ең негізгі «Батырлар әңгімесі» деген бірінші тарауында ең алдымен әңгіме болатын «Едігенің» қысқаша мазмұны және «Едіге батырдың әңгімесі туралы» деген ең сүбелі талдаулары, бесінші кезекте «Нәрік ұлы Шора батыр әңгімесінің қысқаша мазмұны» деген түсіндірмелері алынып қалып, «советтік түсінікке» зиянын тигізбегенімен, қазақ тарихындағы атакты батырлар бұл жалғанда болмағандай күй кешкен. Бүгінгі ұрпақтың өз тарихын шындап білмеуіне, білем деушілердің осы күні шатастыра берулеріне осылай «жағдай» жасалған болатын.

Тұңғыш оқулықтың, яғни қазақ фольклористикасының негізіне қаланып, күні бүгінге шейін ғылыми квалификациясы қолданып, қазақ әдебиеттану ғылымын өркендетуге әлі де үлесін қосып келе жатқан мәнді еңбекті мүмкін қадірінше алғашқы басылымы деңгейінде беріп отырмыз. Қазақ КСР ғылым академиясының М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты бұрынғы алты томдықтан 1986 – 1988 жылдары Сәкен шығармаларының бес томдығын шығарғанда осы «Қазақ әдебиеті. I кітап. Билер дәуірінің әдебиеті» атты ғылыми зерттеуі мықты оқулықты қайтып шығаруға дәттері дауаламапты. Сол басылымның редакциялық коллегиясының сырттай белгіленген мүшесі болған уақытта бұл мәселе жөнінде «не істеу лайық» деген әңгіме болды дегенді естімеп едім.

Әдеби-ғылыми мұраны қаз-қалпында бұрмаламай, жұлмаламай қалың оқушыға жеткізуге рухани азаттығымыз, тәни тәуелсіздігіміз мүмкіндік беріп отырған заманды әрқашан оңтайлы да ойлы пайдалануға не жетсін.

Тұрсынбек КӨКШҰЛЫ,
профессор

Сәбит Мұқанов. Қазақ әдебиетінде жаңа эра	5
Сөз басы	10
Қазақ тарихынан қысқаша мағлұмат	12
Қазақ атанған рулардың ескіліктегі тұрмыс күйі, санасы, тіл өнері туралы қысқаша шолу	51
I. Басынан кешірген дәуірлері	—
II. Жүрген жерлері	52
III. Шаруашылығы, тұрмысы	53
IV. Батыры	54
V. Биі	55
VI. Діні	57
VII. Үстем табы	60
VIII. Әдебиеті	61
IX. Әдебиет негізі	63
Ауыз әдебиеті және оның дәуірлері	65
Билер дәуірінен қалған әдебиет нұсқалары	66
Бірінші бөлім	68
I. Ертектер	69
Түйе, арыстан, қасқыр, түлкі, бөдене	75
Түлкі, қойшы, аю	77
Тоғыз Тонқылдақ, бір Шіңкілдек	79
Шық бермес Шығайбай мен Алдар Көсе	82
Алдар Көсе мен Тазша қойшы	84
Алдар Көсе мен егінші	85
Хан мен өтірікші тазша бала	—
Ертектегі заттардың қысқаша мәндері	87
II. Салт өлең-жырлары	92
Тойбастар	—
Жар-жар	94
Сынсыма	105
Жұбату мен үгіт	—
Беташар	108

Бесік жыры	122
Қоштасу мен өсиет жырлары	125
Естірту, көңіл айту, жоқтау	132
Естірту нұсқалары	133
Көңіл айту	137
Жоқтау	138
III. Ескіліктегі дін салтынан туған өлең-жырлар, тақпақтар	148
Ескіліктегі мейрам тақырыпты айтылған өлең-жырлар	151
Баксының жырлары	153
Шақыру, арбау, байлау жырлары	165
Бәдік	171
Жарапазан	176
IV. Мал туралы, «қадірлі» жануарлар туралы әңгіме, өлең, күй, жырлары	182
Бес түлік малдың иелері туралы	184
Түрлі малдың қасиет, мінез, мүше, түстері туралы	192
Қасиетті аққу құс туралы	208
V. Жастық ойын-күлкі өлең, тақпақтары	226
Айтыс өлеңдері	235
Жұмбақ айтысу	237
Жаңылтпаш	243
Балалар ойыны	244
VI. Билер сөздері	252
Екінші бөлім	284
Ертедегі жырлы әңгімелер, яки ноғайлы дәуірінен қалған әдебиет нұсқалары	—
«Ноғай» атымен қалған азғана, көгөнтүп елдің тілі мен қазақ атанған елдің тілі және ескі ел әдебиеті	314
I. Батырлар әңгімесі	326
Ескіліктен қалған әңгімелердегі көп кездесетін үйреншікті ауысқак сөздер, ауысқак тақырып, ауысқак жайттар ..	375
II. Ертедегі жырлы әңгімелер	380
Түйін	405
Жалғас әңгіме	—
Сөз соңы орнына	406
Халық қазынасы	410

Кітапты шығаруға жауапты —
«Қазығұрт» баспасының директоры
Темірғали КӨПБАЕВ

СӘКЕН (САДУАҚАС) СЕЙФУЛЛИН
Көп томдық шығармалар жинағы

Жетінші том

Оқу құралы

Редакторлары
Ұлан Оспанбай,
Әсия Орынбаева

Суретшісі
Нұран Айымбет

Техникалық редакторы
Гүлмира Ақжанова

Терген
Гауһар Отарбаева

Беттеген
Ниязбай Оразымбетов

531т.

Теруге 16.03.07. жіберілді. Басуға 05.06.07. қол қойылды.
Қалыбы 84x108 ¹/₃₂. Офсеттік басылым. Қарпін түрі Таймс.
Шартты баспа табағы 21,84. Есепті баспа табағы 24,0.
Таралымы 2000 дана. Тапсырыс № 920.

«Қазығұрт» баспасының компьютер орталығында теріліп, беттелді.

«Қазығұрт» баспасы, 050057, Алматы қаласы,
Гагарин даңғылы 186 «А» үйі, 4-офис.
Телефон (факс): 275-18-18
e-mail: kazygurt@list.ru
http://www.kazygurt.kz

Тапсырыс берушінің файлдарынан
Қазақстан Республикасы «Атамұра корпорациясы»
ЖШС-нің Полиграфкомбинатында басылды.
050002, Алматы қаласы, М.Мақатаев көшесі, 41

ISBN 9965-22-208-8

9 789965 222085